

XXXII • 2017

ИЗВЕСТИЯ

РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ
ВЕЛИКО ТЪРНОВО

PROCEEDINGS

REGIONAL MUSEUM OF HISTORY
VELIKO TARNOVO

ИЗВЕСТИЯ

XXXII/2017

PROCEEDINGS

XXXII/2017

Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново
Том XXXII, Велико Търново, 2017

Proceedings of the Regional Museum of History – Veliko Tarnovo
Vol. XXXII, Veliko Tarnovo, 2017

ISSN 0861–5888

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Иван Църков – главен редактор
Евгени Дерменджиев – отговорен редактор
Пламен Събев – редактор
Светла Атанасова – редактор
Катя Митова-Ганева – редактор
Станислава Ботева – секретар

EDITORIAL BOARD

Ivan Tsarov – Editor in chief
Evgeni Dermendzhiev – Editor
Plamen Sabev – Editor
Svetla Atanasova – Editor
Katya Mitova-Ganeva – Editor
Stanislava Boteva – Secretary

Превод на английски език: Мая Мичева
English translations: Maya Micheva

e-mail: rimvt_edit@abv.bg

Предпечат и печатано от:
ФАБЕР
Велико Търново, п. к. 241
(062) 600 650; www.faber-bg.com

•
Формат: 70 x 100/16
Печатни коли: 27,5

На корицата:
Релеф с изображение на архангел от църква № 2 в крепостта Трапезица.
A relief with an archangel from church No 2 in the Trapezitsa Fortress.

РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО
REGIONAL MUSEUM OF HISTORY – VELIKO TARNОВО

ИЗВЕСТИЯ

XXXII/2017

PROCEEDINGS

XXXII/2017

Велико Търново
Veliko Tarnovo
2017

СЪДЪРЖАНИЕ

СТУДИИ, СТАТИИ И СЪОБЩЕНИЯ

Александър Чохаджиев. (НЕ ПРОСТО) ОЩЕ ЕДНА НЕОБИКНОВЕНА ЯМА. ОБЕКТ 103 ОТ СЕЛИЩНАТА МОГИЛА ПРИ С. ПЕТКО КАРАВЕЛОВО.....	9
Alexander Chohadzhiev. (NOT JUST) ANOTHER EXTRAORDINARY PIT. FEATURE 103 FROM THE PETKO KARAVELOVO TELL-SITE	25
Михаела Томанова. ПОГРЕБАЛНИ ПРАКТИКИ ОТ КЪСНОЖЕЛЕЗНАТА ЕПОХА В СЕВЕРНИЯ ДЯЛ НА ЦЕНТРАЛНА СТАРА ПЛАНИНА	37
Mihaela Tomanova. BURIAL PRACTICES IN THE LATE IRON AGE IN THE NORTHERN CENTRAL BALKAN MOUNTAINS	60
Евгени Дерменджиев. ЮГОИЗТОЧНО ПОДГРАДИЕ НА СТОЛИЧНИЯ ТЪРНОВГРАД ИЛИ „ФРЕНКХИСАР“ – КВАРТАЛ НА ЗАПАДНОЕВРОПЕЙСКИ ТЪРГОВЦИ.....	63
Evgeni Dermendzhiev. THE SOUTH-EASTERN SUBURB OF THE CAPITAL CITY, TARNOVGRAD, OR „FRANK-HISSAR“ – THE QUARTER OF THE WEST EUROPEAN MERCHANTS.....	109
Диана Косева. КОНСТАНТИНОПОЛСКИ РЕЛЕФИ ОТ РАЗКОПКИТЕ НА СТОЛИЧНО ТЪРНОВО	133
Diana Kosseva. RELIEFS FROM CONSTANTINOPLE FROM THE EXCAVATIONS IN THE CAPITAL CITY TARNOV	143
Иван Чокоев. ТЪКАНИ ОТ НЕКРОПОЛА ПОД ХЪЛМА ТРАПЕЗИЦА ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО (РАЗКОПКИ 1960 Г.).....	151
Ivan Chokoev. TEXTILES FROM CEMETERY AT THE FOOT OF THE HILL OF TRAPEZITSA, VELIKO TARNOVO (EXCAVATIONS – 1960 YEAR)	170
Веселина Стоянова. ПРЕГЛЕД НА СПЕЦИФИЧНИТЕ ЧЕРТИ НА ОКОЛНАТА СРЕДА, ХАРАКТЕРНИ ЗА ВЕЛИКОТЪРНОВСКА ОБЛАСТ, КОИТО ОКАЗВАТ ВЛИЯНИЕ ВЪРХУ АРХЕОЛОГИЧЕСКАТА КЕРАМИКА И ПРЕДСТАВЛЯВАТ ФАКТОРИ ЗА НЕЙНОТО ОПАЗВАНЕ ИЛИ РАЗРУШАВАНЕ.....	175
Vesselina Stoyanova. REVIEW OF THE SPECIFIC ENVIRONMENT FEATURES CHARACTERISING THE DISTRICT OF VELIKO TARNOVO, HAVING AN INFLUENCE ON THE TERRACOTTA FOUND DURING ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS AND ACTING AS PRESERVING OR DESTRUCTING FACTORS	190

Веселин Горанчев. РУСИ НИКОЛАУ – РОДОНАЧАЛНИКЪТ НА РОДА РУСОВИЧ ОТ АРБАНАСИ.....	193
Veselin Goranchev. ROUSSI NICOLAU – THE FOREFATHER OF THE ROUSSOVICH FAMILY FROM ARBANASSI.....	207
Светла Атанасова. СТОПАНСКАТА ДЕЙНОСТ НА ХРИСТО ГАБРОВСКИ ПРЕЗ ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА XIX ВЕК.....	209
Svetla Atanasova. THE BUSINESS OF HRISTO GABROVSKI IN THE SECOND HALF OF THE 19th c.	214
Жулиета Гюлева. ПАМЕТНИ И МАРКИРОВЪЧНИ ЗНАЦИ ПО БОЙНИЯ ПЪТ НА БЪЛГАРСКОТО ОПЪЛЧЕНИЕ.....	215
Julietta Gyuleva. COMMEMORATING AND DIRECTIONAL SIGNS OF THE BATTLES OF THE BULGARIAN ARMY OF VOLUNTEERS	233
Миглена Петкова. РОЛЯТА НА НАРАТИВИТЕ ЗА ФОРМИРАНЕ НА САКРАЛНИ ПРОСТРАНСТВА.....	243
Miglena Petkova. THE ROLE OF NARRATIVES IN SHAPING SACRAL SPACES... 251	
Магдалена Чамурджиева. ЗА НЯКОИ РЕЛЕФНИ ВЕЗБЕНИ ТЕХНИКИ	253
Magdalena Chamurdjieva. ON CERTAIN RAISED EMBROIDERY TECHNIQUES ...267	
Емил Врежаков. ПОЛИТИКАТА НА РУСИЯ И АНГЛИЯ ПО БАЛКАНСКИТЕ ОТНОШЕНИЯ (1898 – 1902 Г.).....	269
Emil Vrezhakov. THE BALKAN POLICY OF RUSSIAAND OF GREAT BRITAIN (1898–1902).....	278
Симеон Цветков. ПИСТОЛЕТИТЕ „ПАРАБЕЛУМ“ В БЪЛГАРСКАТА АРМИЯ. ПОРЪЧКИ И ДОСТАВКИ ПРЕЗ 1903–1918 Г.....	279
Simeon Tsvetkov. THE PARABELLUM PISTOLS IN THE BULGARIAN ARMY. ORDERS AND SUPPLIES IN 1903–1918	320
Катя Митова-Ганева. ЗАКОНЪТ ЗА АДВОКАТИТЕ ОТ 1947 Г. И ПРОМЕНИТЕ ВЪВ ВЕЛИКОТЪРНОВСКАТА АДВОКАТУРА.....	339
Katya Mitova-Ganeva. THE LAW ON LAWYERS OF 1947 AND THE CHANGES IN VELIKO TARNOVO BAR ASSOCIATION.....	351
Илия Вълев. „ЗА“ И „ПРОТИВ“ ЗАДЪЛЖИТЕЛНАТА КАЗАРМА – ЕТНОКУЛТУРНИ ФАКТОРИ, ВЛИЯЕЩИ НА ОБЩЕСТВЕНАТА ПОЗИЦИЯ	353
Iliya Valev. PROS AND CONS OF MANDATORY CONSCRIPTION IN THE ARMY – ETHNO-CULTURAL FACTORS INFLUENCINC THE PUBLIC OPINION.....	358

РЕЦЕНЗИИ И ОТЗИВИ

Деян Рабовянов. МОЖЕ ЛИ АРХЕОЛОГИЯТА ДА СЕ ТРИУМИ? ОТЗИВ ЗА СТУДИЯТА НА ЕВГЕНИ ДЕРМЕНДЖИЕВ <i>„ЗА ПАТРИАРШЕСКИЯ КОМПЛЕКС, ЦАРСКИЯ ДВОРЕЦ И ФОРТИФИКАЦИЯТА НА СРЕДНОВЕКОВНАТА КРЕПОСТ НА ХЪЛМА ЦАРЕВЕЦ В ПРЕДСТОЛИЧНИЯ ТЪРНОВ“</i>	359
Петко Ст. Петков. НОВ НАУЧЕН ПРИНОС КЪМ ИСТОРИЯТА НА АРБАНАСИ. СВЕТЛА АТАНАСОВА. АРБАНАСИ. ТЪРГОВИЯ И ТЪРГОВСКИ ВРЪЗКИ ПРЕЗ XVII–XIX ВЕК.....	369
Мария Иванова. ТЕМЕНУГА ГЕОРГИЕВА. БЪЛГАРСКАТА ЕТНОГРАФИЯ В ПЕРИОДА 1878 – 1944. ПРЕДСТАВИТЕЛИ, ПОСТИЖЕНИЯ, ПРОБЛЕМИ.....	373
Петко Христов. МИГЛЕНА ПЕТКОВА. БЪЛГАРСКА ОБРОЧНА ПЛАСТИКА.....	377
Светла Димитрова. „РЕГИОНАЛНИТЕ МУЗЕИ В КУЛТУРНАТА ИНФРАСТРУКТУРА НА БЪЛГАРИЯ“ – НОВА КНИГА НА ПРОФ. ВЕРА БОНЕВА И РУСКО РУСЕВ.....	381
ОФИЦИАЛЕН РАЗДЕЛ	
Станислава Ботева. СВИДЕТЕЛСТВО ЗА ПРИНОС В ОПАЗВАНЕТО НА КНИЖОВНОТО НАСЛЕДСТВО. (РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО – ПАРТНЬОР В ДИГИТАЛНА КУЛТУРНА СЪКРОВИЩНИЦА „СЕВЕР +“)......	385
Теменуга Георгиева. ХРОНИКА ЗА ДЕЙНОСТТА НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО ПРЕЗ 2016 Г.	389
Станислава Ботева. КНИГООБМЕН НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО ЗА 2016 Г.	397
Боряна Боянкинска. ДАРИТЕЛИ НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО ПРЕЗ 2016 Г.	409
ЗАДЪЛЖИТЕЛНИ ИЗИСКВАНИЯ КЪМ АВТОРИТЕ В ИЗВЕСТИЯ НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО	411
REQUIREMENTS FOR AUTHORS IN THE PROCEEDINGS OF REGIONAL HISTORY MUSEUM – VELIKO TARNOVO.....	416
ПРИЛОЖЕНИЕ ЦВЕТНИ ИЛЮСТРАЦИИ/COLOUR ILLUSTRATIONS	421

(НЕ ПРОСТО) ОЩЕ ЕДНА НЕОБИКНОВЕНА ЯМА. ОБЕКТ 103 ОТ СЕЛИЩНАТА МОГИЛА ПРИ С. ПЕТКО КАРАВЕЛОВО

Александър Чохаджиев

Само допреди десетина години в българската праистория не съществуваха други ями освен боклучни или землянки. Джон Чапман дава блестящо описание на тази тенденция по следния начин: „Този тъй често срещан археологически контекст (ямата – б.м.) е бил доста хулен, пренебрегван или малтретиран по всякакъв начин в късната Балканска праистория, като винаги е бил разглеждан само в рамките на изхвърлянето на отпадъци от човека“ (Chapman 2000 а, 61). Няколко спорадични изследвания започнаха да проправят път на алтернативната „обредна“ интерпретация (Николов 1992, 91; Радунчева 1996, 129, Еленски 2003а; Еленски 2003b). Благодарение на интензивните проучвания през последното десетилетие, свързани главно с мащабни инфраструктурни проекти в Тракия и бумът на строителството по Черноморието, стана възможно изучаването на мащабни извънселищни структури, съдържащи предимно ями (Николов 2007; Бъчваров 2010; Лещаков, Самичкова 2010; Лещаков, Класнаков 2010, Петрова 2010 и др.)¹. Проф. Васил Николов е първият, систематизирал новопостъпилата информация от началото на новия век и наложил интерпретацията за обредните комплекси (Николов 2011а, Николов 2011b, 209–235). Постепенно, обредната интерпретация успя да си пробие път и сред единични ями в селищни контексти, макар и чисто хронологически да се е появила по-рано. Теорията за структурните депозити като специфична социална практика е най-пълно развита от Чапман (Chapman 2000а), но кой знае защо, българските „обредни“ интерпретации я игнорират, макар и да се развиват точно по дефинираните в нея сценарии.

Основният проблем при интерпретирането на т. нар. „ямни светилища“ е липсата на изяснени връзки с прилежаща селищна структура. Въпреки това количеството подобни ями предполага изнесена извънселището практика. При извънселищните ямни концентрации е налице определена повтораемост, която липсва при подобни находки в рамките на селищата. Натрупаното познание от ямните светилища тласна махалото в противоположната посока и в последните години „боклучните“ ями се превърнаха в изчезващ вид. Тази тенденция от обширните полета прескочи и в селищните могили. А за разлика от археологията на извънселищните структури и т. нар. „открити“ селища, която е в сериозен подем, археологията на селищните могили в България сякаш е спряла в края

на 80-те години на миналия век. Разбира се, причините за това са обективни, но това не променя факта, че проучваните селищни могили в последното десетилетие се броят на пръсти. От своя страна малобройните проучвания са ограничени във времето и пространството, което още повече свива приноса им в развитието на българската археология. Монументалните каменни укрепления, които са новостта, която напоследък селищните могили предлагат, са с фундаментално значение. Въпреки това, и от теоретична, и от чисто теренна работа, познанията ни за механизмите на натрупване и функциониране на селищните могили все още не са надраснали много нивото на времето на „боклучните ями“. В резултат „могилната“ археология се оказва твърде лесно податлива на иновациите, идващи от мащабните инфраструктурни проучвания и ги прие почти безрезервно, понякога и с „железни“ аргументи от рода на *„размерите и местоположението на ямата не предполагат да е била боклучна за това вероятно е свързана с култови дейности“* (Chernakov 2016, 90).

Един пример, подлежащ на детайлен анализ и множество интерпретации, предлага селищната могила при с. Петко Каравелово, Община Полски Тръмбеш².

Ямата, на която тази статия е посветена, за пръв път бе регистрирана в края на разкопките през 2013 г., по време на проучванията на строителна траншея (Обект 96)³ в близост до северния профил на Сондаж В, в квадрати 97 и 87, и получи обозначение Обект 103. Траншеята е пресякла северната половина на ямата и в южния ѝ бряг ясно се виждаха запълнителите. Обект 103 бе напълно проучен в хода на археологическата кампания през 2014 г. (Чохаджиев, Атанасов, Гюрова, Карастоянова 2015).

Ямата (Обект 103) е изкопана в деструкциите на най-късната от горелите раннохалколитни къщи – жилище 10 (Обект 50) (Обр. 1, Обр. 2 и Обр. 3; Ил. 1). Тя частично прониква и в останките на долната опожарена къща – жилище 15 (Обект 67) (Обр. 5 и Обр. 6). Ямата е покрита от останките на Обект 36, който представлява опожарено жилище (№ 8) от началото на Средния халколит, без да прониква през пода му. Следователно въпросната яма е създадена след рухването на Обект 50 и преди издигането на Обект 36. Жилище 8 (Обект 36) от своя страна е издигнато направо върху останките на предходното (Обект 50). Като се имат предвид горните стратиграфски наблюдения, интересувашата ни яма може да бъде причислена към дейностите, извършени непосредствено преди построяването на жилище 8. Стратиграфската последователност в тази част на могилата предполага Обект 103 да бъде поставен между четвъртия и петия строителен етап или точно на прехода между раннохалколитния етап Петко Каравелово А и среднохалколитния – Петко Каравелово В. Чисто стратиграфски може да се приеме, че Обект 103 представлява началото на Средния халколит на могилата. Това стратиграфско наблюдение в голяма степен се потвърждава от разгледания по-долу керамичен комплекс и от абсолютната дата. Теоретично погледнато ямата стои извън приетата концепция за

„строителните хоризонти“, като не принадлежи към нито един, макар и да се намира между два от тях.

Предполагемата форма на ямата е овална, но в горната си част е запазена само южната половина (Обр. 2, Обр. 7; Ил. 1). Ширината в посока изток–запад е 1,50 м. Предполагемата дължина в посока север–юг е около 1,80–1,90 м. Долната част на ямата е напълно запазена, тъй като траншеята засяга само горната част на северната половина. В запазената си долна част ямата е с размери 1,40 м (север–юг) на 1,08 м (изток–запад) (Обр. 6). Разглеждайки напречното сечение при профила, формата на ямата може да бъде наречена обърнато конично-цилиндрична и дори „фуниевидна“ (Обр. 7.5 и Обр. 7.6). Максималната дълбочина на ямата е 0,90 м.

В горната си част е запечатана с жълта, чиста глина (Обр. 1). Пластът е относително нивелиран, а дебелината му варира между 7 см по периферията, до 13 см в средата (Обр. 7.4, Обр. 7.5; Ил. 2). Под него бяха разкрити множество фрагменти от замазка на пещ, почти всички обърнати наопаки (с гладката страна надолу) и подредени един до друг. Липсата на застъпване при отделните фрагменти от замазки е ясен индикатор, че те не са били просто изсипани в ямата, а напротив – целенасочено наредени, което показва определено структуриране на процеса на полагане. Под слоя със замазки има още един, по-тънък от горния, пласт от същата жълта пречистена глина като на запечатката. Останалата част от запълнителя на ямата се състои от сивкава пръст, примесена с опожарени останки от къщи, многобройни керамични фрагменти, пепел, въглени, кости и камъни (Обр. 3, Обр. 4, Обр. 5; Ил. 2). За разлика от горните глинести пластове, долните са силно наклонени – от стените на ямата към центъра ѝ. Опожарените деструкции в запълнителя, очевидно по време на изкопаването, са взети от къщите, които ямата пресича. Сред останките се различават масивни парчета от глинени платформи, по-малки останки от стенни замазки, а също така и фини разпрашени останки от т. нар. „бял пласт“ и от двете пресечени жилища. В запълнителя също така беше регистрирана и прослойка от сивозеленикава глина, но не по цялата площ на ямата. Последвалите наблюдения потвърдиха, че тази глина е била взета от подравнителния пласт между двете жилища.

Деструкциите на жилище 15 на места са замазани със слой сивозелена плътна глина, върху която е построено жилище 10. Има участъци обаче, при които подът на жилище 10 лежи директно върху деструкциите на жилище 15. Обект 103 пресича участък, в който нивелиращият пласт е наличен и е много вероятно присъствието му в ямата да е резултат на обратното насипване на изкопаната пръст.

Количеството на опожарени останки от жилища (често наричани в българските публикации „горели мазилки“) прави Обект 103 доста по-различен от останалите ями, регистрирани през различните сезони в рамките на могилата. Поради наличието на огромни масиви от опожарени архитектурни останки, почти винаги ямите засягат някоя от изгорелите постройки. Въпреки това, опо-

жарени останки много рядко са връщани обратно при запълване на яма или траншея. Причините за това, най-естествено и лесно, могат да бъдат намерени в порестата структура на обгорелите деструкции и нестабилността, която създават при преотлагане. Ако обаче обърнем погледа си от това какво т. нар. „горели мазилки“ не могат да осигурят, към това какви са ползите от тях, ще попаднем в едно неизследвано и често игнорирано поле на познанието. Стурията⁴ е една специфична суровина, която не се среща в естествено състояние в природата. От огромните масиви, останали от къщите след пожар, стурията, освен най-много, е и единственият остатък, подлежащ на преизползване – за разлика от овъглената дървесина, пепелищата, деформираните керамични съдове или пък необратимо повредените сечива от кремък или кост. Вторичната употреба на стурия е много добре засвидетелствана в селищната могила при с. Петко Каравелово – използвана като дренараща настилка покрай стрехите на покривите и в подовете, примесвана е със строителна глина, полагана е в основи на пещи и т. н. Причината за тази употреба са специфичните качества на материала и особено в тяхното съчетаване – абсорбира вода; акумулира топлина много повече от негорялата глина; предоставя отлична топлоизолация, като същевременно е и огнеупорен; играе роля на опоснител; много по-лек е от глината и пръстта, и не гние. Халколитният обитател на могилата не е имал друг източник на стурия, освен опожарените къщи около и под себе си. Тя е можело да бъде добита по два начина – или при изкопни работи, свързани със строителството, или чрез специално предназначени екстракционни ями. Селищната могила Петко Каравелово предоставя и двата примера. Общото обаче е, че във всички случаи негативите са запълвани с негоряла пръст или пречистена глина – при всички положения взета от друго място. Когато става дума обаче за инвентара от къщите, сценарият е точно противоположния. Обикновено онова, което е било извадено от изкопите, се връщало обратно при насипването. Добре документирана практика в могилата е част от фрагментите на един и същ съд да се намират в горялото жилище и в запълнителя на пресяклата го траншея или яма. Тази практика е много добре засвидетелствана при колективните находки от тежести за тъкачен стан. Становете били разполагани в периферията на къщите и съответно често били нарушавани от строителната траншея на горно жилище. Попадналите в рамките на изкопа тежести задължително били връщани обратно при насипването на траншеята.

В случая на Обект 103 ситуацията е напълно противоположна на обичайното за негативен контекст – запълнителят е от изкопаните от къщите опожарени мазилки, докато материалът е „нов“.

Инвентарът от Обект 103 не бива да бъде разглеждан като пълен комплекс, тъй като част от ямата липсва – прокопаната от по-късна траншея горна половина от север.

Всички предмети, произхождащи от ямата, носят следи от опалване. В сравнение обаче с артефактите от двете опожарени жилища, термичното въздействие е много по-слабо и не е причинило никакви деформации. Изключение

правят два кремъчни артефакта, които са били изложени на много силен огън (Обр.13.2 и Обр. 13.3). Въпреки, че са станали част от запълнителя, много е вероятно тези кремъци да са попаднали вътре през деструкциите на жилището по време на археологическото проучване, а не положени в ямата като инвентар.

Керамиката е най-съществената като обем част от инвентара на ямата. По време на проучването откривахме множество големи фрагменти от керамични съдове. В горната част на ямата те бяха разположени предимно в източната периферия и бяха с наклон от изток на запад към центъра (Обр. 3). В долната част на ямата фрагментите бяха хоризонтирани и концентрирани предимно на север, като там личеше и един цял съд (Обр. 5). Наличието на глинени запечатки в горната част на ямата, животинските кости, които се намираха по-долу в запълнителя и множеството фрагменти от керамични съдове първоначално ни караха да си мислим, че сме попаднали на съоръжение, подобно на т. нар. „ями-хранилища“, познати ни от селищната могила Юнаците (Асланис, Бояджиев 2004). След процеса по реставрация обаче, се оказва, че при Обект 103 в ямата са били поставени съдове, а не фрагменти. Тъй като само един от съдовете е цял и той бе намерен на дъното на ямата, в хода на проучването съдовете не бяха номерирани и съответно не можем да възстановим кой в коя част на ямата е бил поставен. Изключение правят по-малките съдове (Обр. 8), които бяха локализирани на дъното на ямата. Комплексът съдържа 10 съда, с изключение на един (цяла горна половина) (Обр. 10.2), подлежащи на пълна реставрация⁵. Както вече бе споменато, част от ямата липсва, поради което не би следвало да считаме комплексът ѝ за пълнен. Същото се отнася и за половината от съд – възможно е той да е бил депониран като половин съд, но също така не бива да се изключва възможността долната му част да е отнета при прокопаването на траншеята и да е изхвърлена на друго място. Само един от съдовете не е бил счупен и е запазен напълно цял (Обр. 8.2). Той е бил поставен най-долу на ямата, с дъното надолу. Вероятно е бил пълнен със субстанция в полутвърдо състояние, тъй като остатъчните следи са ясно различими и са нивелирани (Обр. 11).

Само един от съдовете е орнаментиран (Обр. 8.3). Горната половина на купата е украсена чрез врязани линии и насечки. Макар и леко наивистична и доста нескопосано изпълнена, украсата на този съд отразява най-ранната поява в могилата на един специфичен орнаментален мотив. Става дума за два долепени знака, подобни на буквата „У“, първият от които е обърнат обратно. Този мотив се развива, усъвършенства и усложнява в по-късните пластове на могилата и се превръща в типичен за украсата на къснохалколитната керамика. В най-издутата част на съда са разположени пет кръгли израстъка с плитка ямичка в средата (наподобяващи пулове). Този вид израстъци се срещат само в среднохалколитните и ранните къснохалколитни керамични съдове, като в този случай това е най-ранната им поява в комплекса на могилата. Долната (не-

украсена) половина на съда е барботинизирана, а от израстъците към дъното се спускат снопчета от много плитки надраскани върху барботината линии.

Съдът с шия и сложна профилация (Обр. 10.2) е рядкост не само за ранно-халколитните пластове, но и за цялата селищна могила при с. Петко Каравелово. Изобщо за цялото халколитно производство на керамика в могилата може да се проследи ясна и трайна тенденция към предпочитане на отворени („бъчвовидни“) форми без ясно изразена цилиндрична шия, пред затворените („гърневидни“). В този смисъл горната половина от съд от Обект 103 е изключение, не само за ансамбъла от ямата, но и за целия керамичен комплекс от могилата.

Наличието на два израстъка, издължената шия и сферично тяло, както и двете дупки под устието на този съд неизбежно предизвикват асоциация с ранно и средно халколитните антропоморфни хранилищни съдове, характерни за Причерноморската зона (Klasnikov 2011). Съдът от Петко Каравелово няма богатата орнаментация на подобните от култура Хаманджия и култура Сава, но притежава останалите елементи на този специфичен вид керамика. Основната част от съда е третирана по типичния *петкокаравеловски* маниер с т. нар. неорганизирана барботина, докато шията му е добре загладена. Той трябва да се приема за антропоморфен, като се вземе предвид и факта, че представлява хибрид – чужда форма, изпълнена по местен начин.

Само два от съдовете от комплекса на Обект 103 са без барботинизирана повърхност (Обр. 8.1 и Обр. 8.2), като те се различават от останалите и по форма. Двете цилиндрично-конични купи са с излъскана повърхност и сивокафяв цвят.

Останалата част от комплекса е представена от по-големи, отворени съдове с проста профилация. При тях подустийната част е добре загладена, а останалата повърхност – с барботина. Границата между загладената и барботинизираната повърхност се подчертава с плитки ямички. Друга отличителна черта на тези съдове е наличието на пет израстъка в най-издутата част на съда. В един от случаите (Обр. 9.2) израстъците са двойни, докато при останалите – единични. Двойните израстъци са по-характерни за керамичните комплекси, по-ранни от Обект 103, докато единичните – за по-късните.

Този стил – отворена форма, загладена приустийна част и барботинизирано тяло е много типичен за ранно и среднохалколитните ансамбли от могилата. В раннохалколитните пластове тази керамика е толкова доминираща, че всяка друга може да се счита за изключение. Среща се в няколко основни форми, част от които имат и развитие в Късния халколит. Тази керамична продукция е твърде консервативна и устойчива, а промените в хронологическото ѝ развитие са почти неуволими. Единственият елемент, при който може да бъде установена известна промяна, е начинът на третиране на най-издутата част – докато при раннохалколитните екземпляри формата е мека, почти овоидна, при къснохалколитните преломът е явен. Комплексът на Обект 103 представлява началната фаза в тази промяна.

Единственият кремъчен артефакт, който следва да се счита за принадлежащ на комплекса на Обект 103, е оръдие върху пластина със следи от употреба (Обр.12.1) и изработен от висококачествен лудогорски кремък (Чохаджиев, Атанасов, Гюрова, Карастоянова 2015, Обр. 1–6)⁶.

Осем масивни каменни сечива произхождат от Обект 103 – четири чукалки и четири хромела (Обр. 13). Една от чукалките е възможно да е ползвана и като горен хромелен камък (Обр. 13.4). Единият от хромелите (Обр. 13.7) е с продълговато коритце и вероятно е можело да се ползва и като хаван. Прави впечатление, че и четирите хромела са с липсващи, отчупени части. Дали това е направено съзнателно при полагане в ямата или такива са специално подбрани, или пък е напълно случайно – не може да се твърди, но фактът си струва да бъде отбелязан. Чукалките от своя страна са напълно здрави.

Останалата част от артефактите в инвентара се състои от три костени изделия: костено шило (игла) (Обр. 12.4), длето (Обр. 12.6) и астрагал (Обр. 12.5) с ясно изразими резки от отделяне на меките тъкани. Последният няма типичните изпилявания на т. нар. ашици, характерни за периода, и е причислен към групата на артефактите само на базата на нарезите. По този начин той не бе разгледан като част от костения ансамбъл от ямата, което сега отчитам като собствена методическа грешка.

Животинските кости са най-многобройната част от материала в Обект 103. Общо 74 фаунистични останки са открити в ямата⁷. Изненадващ се оказва факта, че те принадлежат само на диви животни: благороден елен, сръндак, лисица, скален орел, тур (или зубър) и речни миди. Според анатомичния анализ, фрагментираните елементи принадлежат на по един индивид от всеки вид гръбначни – т.е. на един елен, един сръндак, една лисица, един скален орел и един тур (или зубър). Черупките от миди са от три вида. Най-многобройни са останките от скелета на благороден елен (*Cervus elaphus*). Те представляват фрагментирани елементи от задните крайници и главата (Обр. 14.1). Според износването на зъбите и сръстването на епифизите, индивидът е бил убит между 13–20 месечна възраст. От сръндак (*Capreolus capreolus*) останките са предимно от фронталната и назалната част на черепа със запазени фрагменти от рога и метаподии, една първа фаланга и фрагменти от лъчева, лакътна кост и части от таз (Обр. 14.2). Върху назалната част от черепа и метаподиите има следи от рязане, свързано с отстраняването на кожата (дране). Индивидът е от мъжки пол и е бил убит на зряла възраст (40–50 месеца). Според фрагмента от рог, това се е случило в периода от април до октомври, когато рогата на сръндаците са в пълна фаза на израстване. От останките на лисица (*Vulpes vulpes*) са открити части от долната челюст и долната част на крайниците (метаподии) (Обр. 14.3). От скален орел (*Aquila chrysaetos*) костните фрагменти са части от торса и една почти изцяло запазена лъчева кост (част от крилото) (Обр. 14.4). Според анализа, направен от проф. д.б.н. Златозар Боев, птицата е от женски пол. Спорен е въпросът относно зъба от едър див бозайник, представител на

семејство Кухороги (*Bovidae*). От наличниот материјал не може да се прецени дали става въпрос за зубър (*Bison bonasus*) или тур (*Bos primigenius*).

Тъј като фрагменти от една и съща кост се откриват на различни дълбочини може да се заклучи, че ямата е била запълнена с костите еднократно, което допълва и останалата археологическа информација. Дългите кости са умишлено силно фрагментирани с цел извличање на костниот мозък. Всички останки имаат следи от горене при слаба температура – околу 200–300 градуса. Единствено фрагмент от ребро на едър бозайник (вероятно елен) е горјал при многу силна температура над 700 градуса. Такова изгаряње е типично за инвентарите на двете опожарени жилища, които Обект 103 пресича, и веројатно тази кост е попаднала во ямата заедно със запълнителот, а не е била част од депозитот. Костите имаат следи од рязане по краищата. Следите са карактерни за отстранявањето на кожата. Врху една од дългите кости на благородниот елен има следи од дъвкане од хишник, веројатно куче.

Како костите, така и керамиката, костените и каменните сечива носат следи од слабо обгаряње, но тези следи изглеждат напълно различно од онези, които притежаваат предметите, произхождащи од жилищата.

Ако обобщим археологическите свидетелства од Обект 103 и опитаме да направим интерпретација на ямата, нај-лесно, а и модерно, би било да ја окачествим како обредна, култова или ритуална, независимо, че во българската праисторическа литература изборът на един од тези термини винаги е чисто субјективен. Някои иследователи влагат свое виждане во терминологијата, како дори се опитваат да ја предефинираат, а други – просто следваат. Авторът на настоящата статија не припаѓа до нито една од двете групи, което дава възможност да анализира археологическите факти трезво, без убеденост во собствениот си непогрешимост и без предоверявање во готовите шаблони.

Обект 103 предлага поредица од особености, които са полезни, ако се опитаме да надникнеме отвъд шампатата на „ритуалноста“.

Съчетанието на гореописаните археологически факти (запечатка, опожарени деструкции, керамичен комплекс, замазки на пещи, ансамбъл од находки и животински кости) правят ямата уникална за цялата селищна могила. Редовни разкопки там се провеждат вече осем години, и макар плошта да не е огромна, е напълно достатъчна да твърдим, че Обект 103 е исклучение, а не практика. Имено липсата на повторјаемост и аналог би требвало да ни карат да бъдем предпазливи во исклозването на думи како „обредност“ и „практика“, а аргументът „какво друго може да е“ не бива да бъде част од археологическиот научен инструментариум.

Някои од особеностите на Обект 103 даваат възможност да се помъчим да вникнеме во същноста на археологическите свидетелства и без да се налага да привлечеме паралели од индоевропејската митологија, да опитаме да предложим смислена, подчинена на факти, интерпретација.

Ямата се намира в селищната могила, за разлика от добре проучените ямни полета в Тракия. Но макар и част от могилата, Обект 103 сякаш не участва активно, нито дълго, в живота на селището. Ямата е вкопана в руините на опожарена постройка, но очевидно е била запълнена наскоро след това, запечатана и отгоре, без каквито и да е видими следи от нея, е построена нова сграда. Основната част от запълнителя са върнатите обратно опожарени деструкции, в които ямата е била изкопана. Това, както вече беше споменато, е напълно противоположно на доказаната за Петко Каравелово, практика за не връщане на сгурия в ями и траншеи, което сякаш допълнително подчертава връзката на ямата и нейната вътрешна логика, с опожарената къща (къщи), в която е вкопана. В странния случай на Обект 103 въпросите – *Къде е изкопана ямата?* и *С какво е запълнена тя?* биха имали един и същ отговор. Запълването с останки от постройката, в която е вкопана, е индикатор за обръщане на внимание (отдаване на почит) към вече „мъртвата“ къща (Обект 50). По-късното жилище (Обект 36) е построено след запечатването на ямата, директно върху деструкциите на предходното. Археологическите наблюдения показват, че четирите процеса – загиването на Обект 50, изкопаването на Обект 103, неговото запълване и запечатване, и построяването на Обект 36 са протекли за кратко време един след друг и са логически, и дори оперативно свързани. Всеки е обусловен от предния и се е развил на същото място. Изкопаването и запълването на ямата е и по някакъв начин подчинено на строежа на новата къща. Топографската приемственост между Обект 36 и Обект 50 е безусловна. От своя страна Обект 50 е в същите отношения на „наследник“ на лежащата под него къща (Обект 67), която пък напълно повтаря границите и мястото на най-долната (Обект 127).

На детайлните наблюдения над пълната приемственост в ранните етапи на селищната могила е отделено специално внимание другаде (Chohadzhiev, под печат), а тук следва да се добави, че Обект 103 играе ролята на връзката между последните три. В този смисъл теорията на Чапман за ямите като *медиатор между предци и потомци* (Chapman 2000a, 64) намира пълно стратиграфско потвърждение и тук. Обект 103 предлага възможност да надникнем дори и отвъд тази връзка. Въпреки че Обект 36 спазва традициите и границите на предходните три жилища, тази постройка и хронологическият ѝ хоризонт бележат един повратен момент в рамките на съществуването на могилата. Към този етап тя вече е имала височина около 2 м и поради огромните масиви от опожарени къщи е станала нестабилна. Някъде по това време на обекта се е случило събитие, довело до потъването на перифериите на застроените пространства, което е накарало обитателите да насипят пръст, с цел изравняване на терена между постройките и да променят изцяло строителната си стратегия (Chohadzhiev, под печат). В контекста на тези заключения, Обект 36, макар и да наследява пространството на раннохалколитните си предшественици, всъщност бележи нов етап в развитието на селищната могила. Да третираме Обект 103 прос-

то като съвпадение с тази промяна би било подценяване. От друга страна да твърдим, че той отразява смяна на поколенията в могилата или пък бележи някакво „катастрофично“ събитие би било пресилено и лишено от доказателства предположение. Факт е обаче, че от гледна точка на относителната хронология, стратиграфската си позиция и характеристиките на керамичния си комплекс, ямата съчетава в себе си всичко, което едно среднохалколитно явление може да бъде. Съвсем наскоро (статията вече бе завършена) бе получен и първия резултат от абсолютното датирание на ямата. Пробата (PK14.08–2) е взета от въглен в запълнителя. Резултатът е UCIAMS–187054/ULA–6800: **5805 ±20 BP**. След калибрация, датата е: **4721 (95,4%) – 4594 calBC** (Обр. 15). Тази дата е малко по-късна от серията раннохалколитни дати от Петко Каравелово. От известните радиовъглеродни дати от България, най-близки до тази от Обект 103 са датите от: хоризонт V на Азмашката могила **5803 ±100 bp** (Bln 142) (Boyadziev 1995, 168); хоризонт III на Овчарово **5795 ± 60 bp** (Bln 1368) (Boyadziev 1995, 168); хоризонт III на Голямо Делчево **5840 ± 100 bp** (Bln 924) (Boyadziev 1995, 168); хоризонт IV на Слатино **5860 ± 80 bp** (Bln 3350) (Boyadziev 1995, 182); хоризонт 12 на селищната могила Русе **5800 ± 80 BP** (Bln 4098) (Görsdorf, Boyadziev 1996, 147); хоризонт 2, жил. 3 на селищната могила Смядово **5840 ± 50 BP** (Bln –1667) (Görsdorf, Boyadziev 1996, 148); Върхари **5880 ± 30 BP** (Ly–14797) и **5865 ± 35** (Ly–14798) (Boyadzhiev, Boyadzhiev 2016b, 247); Орлица **5780 ± 35 BP** (Ly–14799) (Boyadzhiev, Boyadzhiev 2016a, 228). Различните проучватели и анализатори на изброените селища и дати ги отнасят или към края на Ранния, или към началото на Късния халколит. От гледна точка на стратиграфската си позиция, характера на керамичния комплекс и абсолютната си дата, Обект 103 от Петко Каравелово, без съмнение, може да бъде отнесен към началото на Средния халколит.

Постройките (Обекти 127, 67, 50 и 36) принадлежат на четири последователни хронологически хоризонта, споделят общо място в могилата и имат почти едни и същи граници. Обект 103 е връзката между най-късната постройка – Обект 36 и предхождащите я Обект 50 и Обект 67, като същевременно е част от това, сякаш предавано по наследство, пространство от могилата. Едно определение на ямата като „*знак на благодарност от потомците към предците за наследеното пространство*“ съвсем не изглежда прекалено *културно-антропологическо* на фона на археологическите свидетелства от Обект 103.

Наличието на замазки от пещи, внимателно положени наопаки, преди запечатването на ямата, също е свидетелство за осъзната връзка с предшествениците. Обект 103 в югоизточната си част е пресякъл пещта на опожареното жилище (Обект 50) (Обр. 3). За съжаление тя е толкова силно пострадала от пожара в жилището, че свързването на фрагментите замазки в ямата с тази пещ, макар и изкушаващо, би било пресилено. Особеното място на пещта в религиозно-митологичната система и обредност на праисторическите общества е безспорна. Селищната могила Петко Каравелово предлага още един детайл

към специалния статут на пещите. В някои от случаите най-горната замазка на пещта е целенасочено премахвана напълно, в други – част от фрагментите са изваждани, а някои – обръщани наопаки и оставяни на място (Чохаджиев 2011, 86). Въпреки че практиката на умишлено „нараняване“ на пещите е добре документирана, Обект 103 предлага единствения, за сега за могилата, пример за последващата съдба на отстранените замазки, а именно – целенасоченото им депониране в яма. Ритуалността в депонирането точно на замазките от пещи не бива да бъде преекспонирана, тъй като замазките всъщност са единствените археологически разпознаваеми останки, подлежащи на идентификация след „разглобяването“ на някоя пещ. Ако от пещта са извадени други елементи, например камък (понякога хромелен), глина или керамика от подложка, и в следствие депонирани в някоя яма на друго място, то при археологическо проучване на ямата преотложените артефакти ще бъдат третирани самостоятелно, а връзката им с пещта ще бъде напълно неустановима. В този смисъл твърдението, че елементи от пещ са част от „структурния депозит“ на яма ще бъде по-вярно, отколкото ако се ограничим само до замазките. Както вече бе споменато, фрагментите от замазки на пещ в Обект 103 са внимателно положени преди окончателното запечатване на ямата. Тяхното място е в най-горната част и това ясно ги отделя, както от масовия запълнител, така и от положения инвентар.

Участието на огън в практиките, свързани с ямно депониране, е констатирано отдавна (Charman 2000a, 81; Николов 2011b, 216) и обикновено се свързва с приготвянето на храна за ритуално угощение (пир). Що се отнася до данните от Обект 103, следи от огън носят не само хранителните остатъци, но и целият инвентар. Това по-скоро е индикатор за наличие на клада, в която са били поставени всички предмети, които след това са депонирани в ямата. В случая, за съжаление, Обект 103 е разположен в контексти, силно пострадали от пожар, и локализацията на мястото на кладата в или около ямата е невъзможно. Прави впечатление, че трите малки съда (Обр. 8.1–3) носят най-слаби следи от термично въздействие. Анализът на археологическата ситуация показва и, че те са били положени на дъното на ямата – първи и цели. А поне в един от тях със сигурност е била поставена и полутечна субстанция (вероятно храна).

Наличието на животински останки в яма е по-скоро практика, отколкото изключение (Charman 2000a, 21; Николов 2011b, 216–227). Онова, което е по-специфичното в случая на Обект 103 от селищната могила Петко Каравелово е фактът, че в ямата са положени кости само от диви животни, при това по един индивид от всеки вид. Тъй като фаунистичните останки носят следи от угощение, изводът, че става въпрос за „ритуално пиршество“ с месна храна, е естествен. Много специфичен и донякъде озадачаващ е подборът на животните. За целия комплекс от животински останки от Петко Каравелово е характерен високия процент на кости от диви животни⁸ и очевидно ловът е поемал голям дял от изхранването на жителите на могилата, а не е бил просто елитарно занима-

ние, нямашо съществена тежест в осигуряването на храна, какъвто например е случая в синхронното в Западна България селище Слатино (Chokadziev 1995, 142). Тук не може да става и дума за жертва, тъй като това предполага подбор от наличните животни. По тази причина в традиционните общества жертвеното животно винаги е домашно. При Обект 103 в ямата са положени останки от пет диви животни, които могат да бъдат доставени само чрез лов. Прави впечатление, че в ямата няма никакви други кости, освен тези от въпросните пет индивида, също както няма други фрагменти от керамични съдове, освен от десетте цели. Това наблюдение е напълно в подкрепа на тезата за специфичен подбор и ясно структуриране на целия комплекс.

Фактът, че имаме пет индивида, съчетан с наблюденията от ямата, разкриващи еднократен акт, може да се разглежда като свидетелство за една ловна кампания, ознаменувана по някакъв начин с действията около изкопаването и затрупването на Обект 103. Ако приемем, че ловът е бил занимание само на определена група от обществото, то в случая на Обект 103, ямата отразява успеха на тази група. Ако разгледаме конкретните животни – елен, сърндак, лисица, орел и зубър (тур), всяко от тях притежава качества, които различните народи са склонни да трансформират в човешки. Всяко от тези животни, по един или друг начин, е митологизирано, но една „разходка“ из индоевропейските приказки, фолклор и митология, би отдалечила настоящата статия от първоначалния замисъл да се придържа към археологическите факти.

На този етап твърде неустановима си остава връзката на строежа на нова къща върху старата и една успешна ловна кампания. Тъй като цялата „история“ на Обект 103 се е развила доста бързо, можем да допуснем, че строежът на новата постройка е бил причината за създаването на ямата, а успешният лов – непосредственият повод за това.

Контрастът в отделните пластове на запълване на ямата е очевиден⁹. Най-отдолу са положени целите съдове и каменните сечива, след това има слой, предимно наситен с пепел и животински кости, след това са положени (нахвърляни) големите керамични съдове. Вторият етап на запълване е свързан предимно с натрупването на опожарени деструкции и подравняването на ямата в горната ѝ част. Към този втори етап принадлежат и замазките на пещ.

В заключение можем да обобщим картината от Обект 103 със следната последователност от действия. Логиката изисква първо да е била изкопана ямата, но вглеждането в детайлите от анализа на животинските останки подсказват, че ловът и убиването на петте животни са били първото действие. Самото изкопаване е имало ясен сценарий за начина, по който ще бъде запълнена ямата в последствие. Долната ѝ цилиндрична част е била предназначена за първичното „приношение“ – малките съдове, костените сечива и каменните чукалки. За съжаление все още не са готови резултатите от анализа на белезникавата субстанция от целия съд и да се говори за полагане на жертвена храна би било спекулация. Вероятно след внимателното полагане на първичния депозит е извършено

изгаряне. Горната, обърнатоконачна, част е била предназначена за вторичния запълнител – големите керамични съдове, животинските кости и хромелните камъни. Аргументирано може да се предположи, че т. нар. вторичен запълнител е резултат от действие, извършено в близост до ямата, и включващо огън и угощение. Остатъците от пиршеството били изсипани в горната част на ямата, като паралелно са били връщани част от изкопаните опожарени деструкции на жилището. От един момент насетне, в ямата са били насипвани само останките от жилището, като тогава е започнало и полагането на пречистена глина (взета от друго място). Преди полагането на финалната глинена запечатка, в ямата били положени и замазките от пещи.

Всички дейности в селищните могили, независимо утилитарни или ритуални, са подчинени на пространството. Селищната могила, сама по себе си, определя пространство, в което живееш да е същото, като мястото, на което са живели предшествениците ти (Chapman 2000b, 356). Много често в селищните могили няма ясно дефинируеми граници между профанни и сакрални контексти.

Като негативна археологическа структура, всяка яма създава *празно пространство*, каквото селищните могили рядко търпят. Но именно това празно пространство служи за основа на запълването му, чрез съграждането на следващите постройки (Gheorgiu 2006, 159). Цикълът: *строеж* (за който глината все пак отнякъде е извадена) – *разрушаване* (по различни причини) – *изваждане* (изкопаване на ями и траншеи) – *запълване* и отново – *съграждане*, е в основата на механизма на функциониране на селищните могили, а Обект 103 от селищната могила при с. Петко Каравелово е само едно малко парченце от мозайката на „*ямния проблем*“ на праисторията на Югоизточна Европа.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Пълен преглед на литературата и подробен критичен анализ в Николов 2011а.
- ² За история на проучванията и по-подробна периодизация – виж: (Chohadzhiev, под печат).
- ³ В контекстните списъци на селищната могила е възприет терминът **обект**, с който се обозначават идентифицирани по време на проучването археологически структури. Той е предпочетен пред подобните на него „*структура*“ и „*контекст*“ поради собствената си неутралност. Може да се приеме за аналог на трудно преводимия англезичен термин **feature**.
- ⁴ В отчета за разкопките на селищната могила при с. Петко Каравелово през 2011 г. си позволих да използвам думата „*сгурия*“ като обобщен термин, обозначаващ раздробени опожарени останки от строителна глина (глина примесена със слама), за случаи, в които те са преизползвани. Въпреки че беше приет не без възражения от колегията, продължавам да считам, че е най-краткия и същевременно точен за описание на нещо, не рядко наричано „*горяла мазилка*“, „*опожарена деструкция*“, „*бучки опалена глина*“ и пр. В англоезичната литература най-често се използва „*burnt daub*“ или „*sintered daub*“, което съчетава в себе си както изпичането в следствие на пожар, така и строителната смес от глина и слама. При това съчетаване се получава и специфичната пореста, но същевременно и много здрава структура на този материал.

- 5 Реставрацията на керамиката е дело на Александра Янакиева (ЛКР-РИМ В. Търново). Рисунките на съдовете също са нейна работа. Използвам случая да ѝ изкажа благодарности.
- 6 Анализите на всички кремъчни ансамбли са дело на д-р Мария Гюрова (НАИМ-БАН), както и рисунката на конкретния артефакт. Използвам възможността да ѝ благодаря още веднъж.
- 7 Анализът на фаунистичните останки и образите към него са дело на Надежда Карастоянова (НПМ – София). Използвам случая още веднъж да ѝ благодаря.
- 8 Лични впечатления от разговорите ми с Надежда Карастоянова, която обработва целия ансамбъл.
- 9 Внимание на контраста в структурното депониране обръща Чапман (Chapman 2000 а, 81).

ЛИТЕРАТУРА

Асланис, Бояджиев 2004: Й. Асланис, Я. Бояджиев. Съоръжения за съхраняване на месо от халколитния пласт на селищната могила Юнаците. – В: Праисторическа Тракия. В. Николов, К. Бъчваров, П. Калчев (Ред.). София–Стара Загора 2004, 370–378.

Бъчваров 2010: К. Бъчваров и др. Спасителни разкопки на ритуални комплекси от къснонеолитната, ранножелязната, късножелязната и римската епоха при с. Сърнево, Радневско (обект 5, ЛОТ 2, АМ Тракия, км 226+600 – км 226+850). – Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 47–51.

Еленски 2003а: Н. Еленски. Култова шахта от култов комплекс в неолитното селище Самоводение. – Археология, 2003, 1, 39–48.

Еленски 2003б: Н. Еленски. Интерпретация на култовата шахта в неолитното селище Самоводене. – В: Юбилеен сборник в чест на проф. Йордан Йорданов. Х. Харитонов, Г. Чохаджиева, С. Атанасова (съст.), Велико Търново, 2003, 193–197.

Лещаков, Класнаков 2010: П. Лещаков, М. Класнаков. Спасителни археологически разкопки на праисторически обект в м. Аклади чеири, Черноморец. – Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 58–61.

Лещаков, Самичкова 2010: П. Лещаков, Г. Самичкова. Спасителни археологически разкопки на къснонеолитно селище Буджака, Созопол. – Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 56–58.

Николов 1992: В. Николов. Раннонеолитно жилище от Слатина (София). – Разкопки и проучвания XXV, София, 1992.

Николов 2007: В. Николов и др. Археологическо проучване на къснонеолитно ямно светилище Любимец–Дана бунар 2. – Археологически открития и разкопки през 2006 г. София, 2007, 44–47.

Николов 2011а: В. Николов. Неолитни ямни светилища. – Археология, 2011, 1, 7–24.

Николов 2011б: В. Николов. Праистория на българските земи. – В: Българска национална история, Т. I: Българските земи през древността. В. Николов, Д. Попов, П. Делев (ред.), Велико Търново 2011, 11–307.

Петрова 2010: В. Петрова. Археологически проучвания на къснонеолитен обект № 21, ЛОТ 3, АМ Тракия (км 275+250 – 276+100) при с. Хаджидимитрово, община Ямбол. – Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 54–56.

Радунчева 1996: А. Радунчева. Храмов комплекс и пазарище от ранната новокаменна епоха. Годишник на департамент археология – Нов български университет, II–III, 1996, 119–133.

Чохаджиев 2011: Ал. Чохаджиев. Археологически разкопки на селищна могила при с. Петко Каравелово, община Полски Тръмбеш. – Археологически открития и разкопки през 2010 г. София, 2011, 84–87.

Чохаджиев, Атанасов, Гюрова, Карастоянова 2015: Ал. Чохаджиев, А. Атанасов, М. Гюрова, Н. Карастоянова. Археологически разкопки на селищна могила при с. Петко Каравелово, община Полски Тръмбеш. – Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 82–84.

Boyadzhiev, Boyadzhiev 2016a: Y. Boyadzhiev, K. Boyadzhiev. The Late Chalcolithic site of Orlitsa. – In: *The human face of radiocarbon. Reassessing chronology in prehistoric Greece and Bulgaria, 5000–3000 cal BC.* (Z. Tsirtsoni Ed.). Lyon, 2016, 209–229.

Boyadzhiev, Boyadzhiev 2016b: Y. Boyadzhiev, K. Boyadzhiev. Investigations at the Chalcolithic settlement at Varhari. – In: *The human face of radiocarbon. Reassessing chronology in prehistoric Greece and Bulgaria, 5000–3000 cal BC.* (Z. Tsirtsoni Ed.). Lyon, 2016, 231–248.

Boyadzhiev 1995: Y. Boyadzhiev. Chronology of Prehistoric Cultures in Bulgaria. – In: *Prehistoric Bulgaria.* D.W. Bailey, I. Panayotov and St. Alexandrov (Eds). Monographs in World Archaeology No. 22. Madison WI, 1995, 149–191.

Chapman 2000a: J. Chapman. Pit-digging and Structured Deposition in the Neolithic and Copper Age. – *Proceedings of the Prehistoric Society* 66, 2000, 61–87.

Chapman 2000b: J. Chapman. ‘Rubbish-dumps’ or ‘places of deposition’?: Neolithic and Copper Age settlements in Central and Eastern Europe’. – In: *Neolithic Orkney in its European context.* A. Ritchie (ed.), Cambridge, MacDonald Institute, 2000, 347–362.

Chernakov 2016: D. Chernakov. Settlement mound near the village of Kosharna. – In: *The human face of radiocarbon. Reassessing chronology in prehistoric Greece and Bulgaria, 5000–3000 cal BC.* (Z. Tsirtsoni Ed.). Lyon, 2016, 85–96.

Chohadzhiev, под печат: Al. Chohadzhiev. To rise a tell and raise it well. Some Odd Regularities of the Early Chalcolithic Construction Techniques and the Building Strategies in Tell Petko Karavelovo. – In: *Prehistoric Houses in the Balkans: Profane and Sacred Contexts (sixth to fifth millennium BC).* – *Studia Praehistorica*, 15. (Под печат).

Chokadzhiev 1995: St. Chokadzhiev. On Early Social Differentiation in the Struma River Basin: The Evidence from the Slatino Settlement. – In: *Prehistoric Bulgaria.* D.W. Bailey, I. Panayotov and St. Alexandrov (Eds). Monographs in World Archaeology No. 22. Madison WI, 1995, 141–147.

Gheorghiu 2006: D. Gheorghiu. Fulness and emptiness: addition and subtraction in South Eastern European Chalcolithic Clay Cultures. – In: Des Trous Structures en creux pré- et protohistoriques. M.–Ch. Frere–Sautot (ed.). Actes du colloque de Dijon et Baume–les–Messieurs 24–26 mars 2006. (Prehistoires 12), 151–161.

Görsdorf, Bojadziev 1996: J. Görsdorf, J. Bojadziev. Zur absoluten Chronologie der bulgarischen Urgeschichte. Berliner ¹⁴C–Datierungen von bulgarischen archäologischen Fundplätzen. – Eurasia Antiqua 2, 1996, 105–172.

Klasnakov 2011: M. Klasnakov. Early and Middle Chalcolithic Anthropomorphic Storage Vessels from the Bulgarian Black Sea Coast. – In: The Golden Fifth Millenium. Thrace and its Neighbour Areas in the Chalcolithic. Y. Boyadzhiev, S. Terzijska–Ignatova (Eds.). Sofia, 2011, 107–116.

(NOT JUST) ANOTHER EXTRAORDINARY PIT.
FEATURE 103 FROM THE PETKO KARAVELOVO TELL-SITE
ALEXANDER CHOHAZDZHEV

(Abstract)

The Petko Karavelovo Chalcolithic tell-site (Polski Trambesh Municipality, Central North Bulgaria) yielded a sample of unusual pit that can be analyzed in details and provides chances for multiple interpretations. It was studied during the 2014 campaign.

The pit (labeled as Feature 103) was dug in the burnt debris of the latest of the early Chalcolithic houses – House 10 (Feature 50) and partially penetrates the destructions of the lower burnt house – House 15 (Feature 67). The pit is covered by the remains of House No 8 (Feature 36) which belongs to the very beginning of the Middle Chalcolithic.

The first part of the paper is dedicated to the archaeological evidences that pit provides. The supposed shape of the pit is oval as in the upper part only the southern half is preserved. The width in the east-west direction is 1.5 m. The supposed length in the north-south direction is about 1.8–1.9 m. The lower part of the pit is fully preserved, as the latter foundation trench (Feature 96) intersects only the upper part of the northern half. In the fully preserved lower part the pit has a size of 1.40 (N-S) to 1.08 (E-W). The maximal depth of the pit is 0.90 m.

The upper part of the pit is sealed with pure yellowish clay. Under this clay top were unearthed numerous oven plasters, most of them are laid with the smooth surface downwards. Under the layer with the plasters there is another clayish layer, very similar to the sealer, but thinner. The rest of the filler contains grayish soil, mixed with burnt daub, multiple potsherds, ash, charcoals, bones and stones. The inventory of feature 103 should not be taken as full complex as there is part of the pit missing. All the items from the pit bear burn marks. But in comparison with the finds from the burnt houses, the thermic impact is much weaker without causing any deformations.

Pottery is the most substantial part of the pit of inventory, concerning volume. During the excavations numerous big potshards were unearthed. After the restoration process it became clear that all of them belong to 10 vessels. According to their typology, the ceramic complex of feature 103 can be referred to the Middle Chalcolithic.

The only flint artifact that should be considered as feature 103 deposit is a regular blade based tool with use-ware traces made of the high quality flint from Ludogorie area.

Eight massive stone tools come from feature 103 – four pestles and four grinding stones. One of the pestles might be considered as an upper grinding stone.

The rest of the pit inventory is a bone needle, bone tool – most likely a chisel and an astragal with very distinctive cut marks. The stone and bone tools all have traces of firing. But they look completely different than those from the burnt houses, where the fire temperature was much higher.

The animal bones are the most numerous element of the feature 103 deposit. There are 73 faunal remains discovered in the pit. All of them belong to wild animals – one individual of each species – red deer, roe deer, fox, wisent (or auroch) and golden eagle and three shells of three river mussels. The most numerous are the remains of red deer (*Cervus elaphus*) – fragmented elements of the hind limbs and head. The roe deer

(*Capreolus capreolus*) remains are mostly frontal and nasal parts of the skull with preserved fragments of horns and metapodia; one first phalanx, fragments of radius, ulna and parts of the pelvis. On the nasal part of the skull and the metapodia were established traces of cutting associated with skinning. The remains of the fox (*Vulpes vulpes*) are parts of the lower jaw and metapodia. The remains of golden eagle (*Aquila chrysaetos*) are parts of the torso and an almost entirely preserved radius bone (part of the wing). There is one tooth that is still under question of being either of wisent (*Bison bonasus*) or auroch (*Bos primigenius*) but for sure belongs to a wild big bovidae. All remains have traces of firing at low temperature – about 200–300 degrees.

According to its stratigraphy, the character of the ceramics and the absolute date (UCIAMS–187054/ULA–6800: **5805 ±20 BP** or **4721** (95.4%) – **4594** calBC), feature 103 from the Petko Karavelovo tell-site, without doubt can be referred to the beginning of the Middle Chalcolithic.

The second part of the article is devoted to a detailed analysis of the archaeological evidences and an attempt for an interpretation. The pit can be determined as a link between the different houses. The buildings (labeled as features 127, 67, 50 and 36) belong to four consecutive chronological horizons, occupying almost exactly the same place within the tell. Feature 103 is the direct link between the latest of the buildings (feature 36) and the preceding – features 50 and 67 and in the same time being part of this seemingly inherited space.

The presence of oven plasters, carefully laid, before sealing the pit is also a clue for the conscious link with the ancestors. The practice of intentional „harming“ of the ovens is well documented within the tell, but placing the oven remains in a pit is recorded only in the case of feature 103.

The presence of fire in the pit deposition is well established and is usually connected with food preparation and feasting. In this particular pit slight burning marks bear not just the bones, but also the entire inventory. This is more likely a clue for a bonfire where all of the objects were placed before being deposited in the pit.

The presence of animal remains is usual for the pits. The very distinctive for the case of feature 103 is the presence of bones of just wild animals, moreover of one individual of each species. As the faunal remains bear traces of feasting it is natural to conclude that they were part of „ritual meal“. But very specific and somewhat puzzling is the deliberate selection of the animals. For sure we can insist that there were no sacrifice in this case, as this implies a selection of the available, always domestic animal. In the case of feature 103 in the pit were placed the remains of five wild individuals that can be acquired only by hunting. The fact that we have only bones from five individuals, combined with the other observations pointing at single-time event, may be considered as clues for a hunt campaign, somehow celebrated with the digging and filling activities of this so peculiar pit.

*Обр. 1. Ямата (Обект 103) в момента на откриването –
ниво на глинена запечатка.*

*Fig. 1. The pit (Feature 103) in the moment of discovery –
the level of clay sealing.*

*Обр. 2. Ямата (Обект 103) в рамките на разрушките
на опожареното жилище (Обект 50).*

*Fig. 2. The pit (Feature 103) within the burnt house
debris (Feature 50).*

Обр. 3. Ямата (Обект 103) – детайл от проучванията в горната част на южната ѝ половина.

Fig. 3. The pit (Feature 103) – detail from the exploration of the upper part of the southern half.

Обр. 4. Ямата (Обект 103) – детайл от проучванията в долната част на южната ѝ половина – животински кости и хромелен камък.

Fig. 4. The pit (Feature 103) – detail from the exploration of the lower part of the southern half – animal bones and a grinding stone.

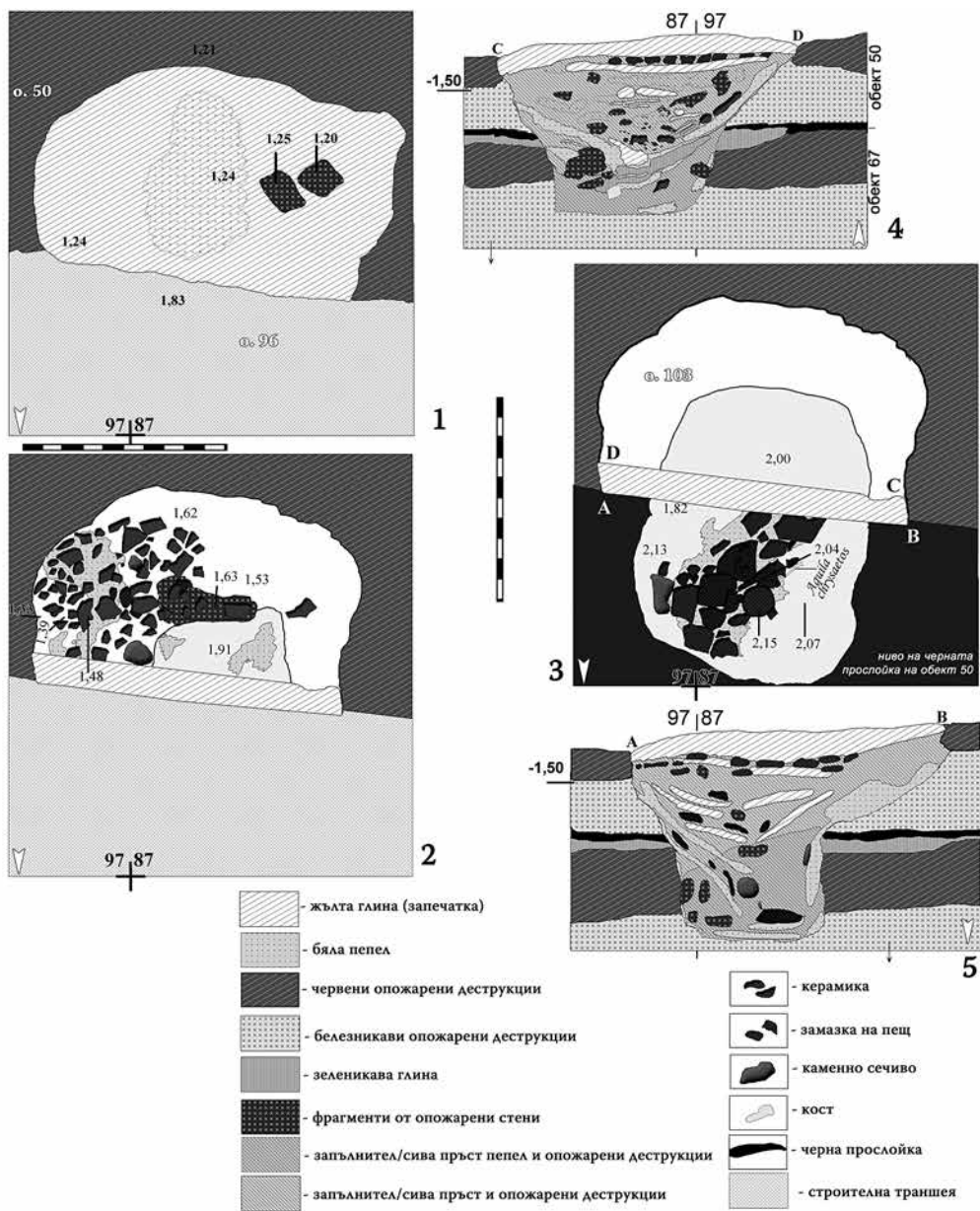
Обр. 5. Ямата (Обект 103) – детайл от проучванията в долната част на северната ѝ половина – керамични съдове, животински кости и хромелен камък.

Fig. 5. The pit (Feature 103) – detail from the exploration of the lower part of the northern half – ceramics, animal bones and a grinding stone.

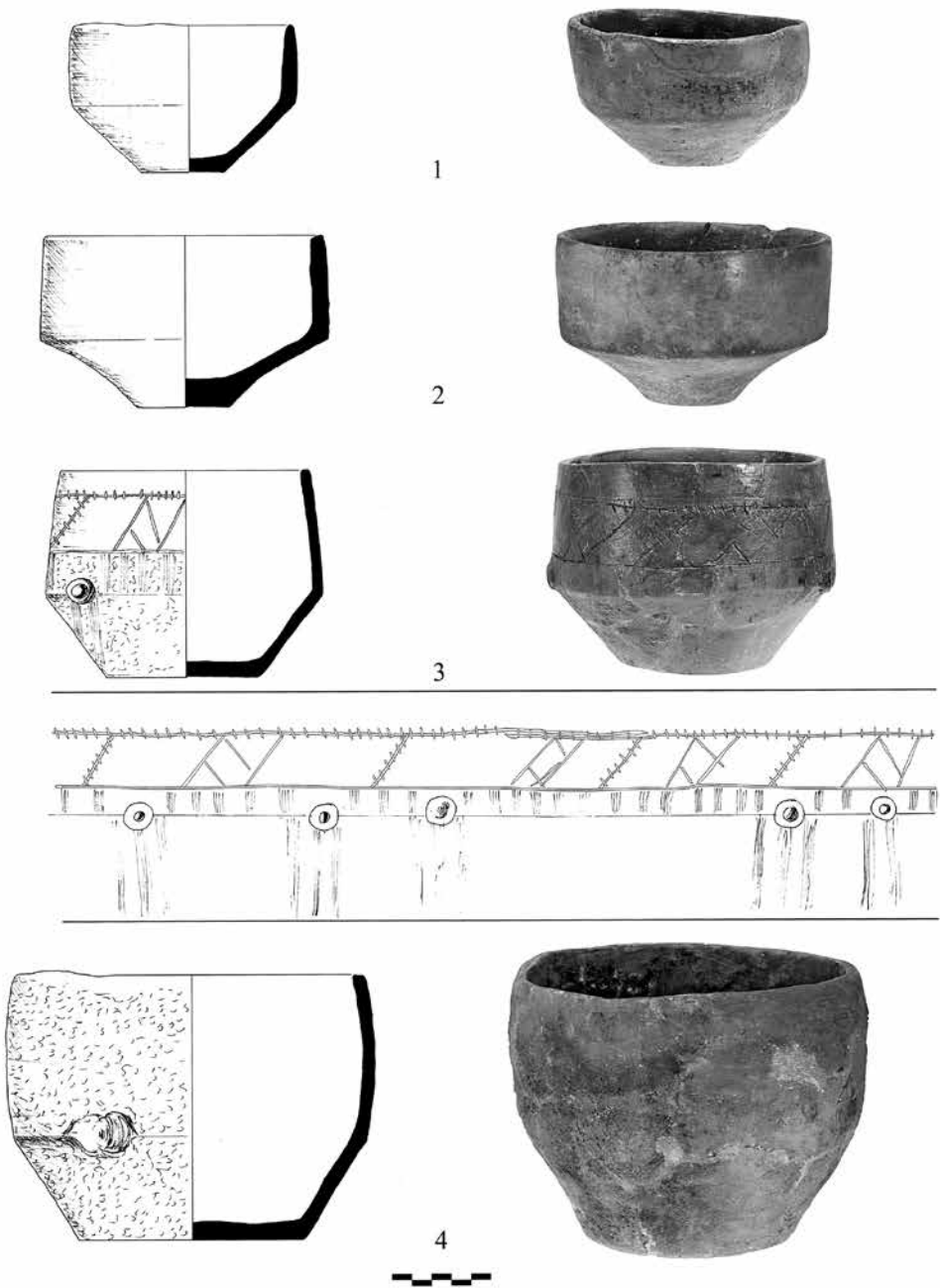
Обр. 6. Ямата (Обект 103) – долна половина (вкопана в долната постройка – Обект 67), след изчерпване на запълнителя и премахването на профила.

Fig. 6. The pit (Feature 103) – lower part (dug in the lower building – Feature 67), after extracting the deposit and removing the profile.

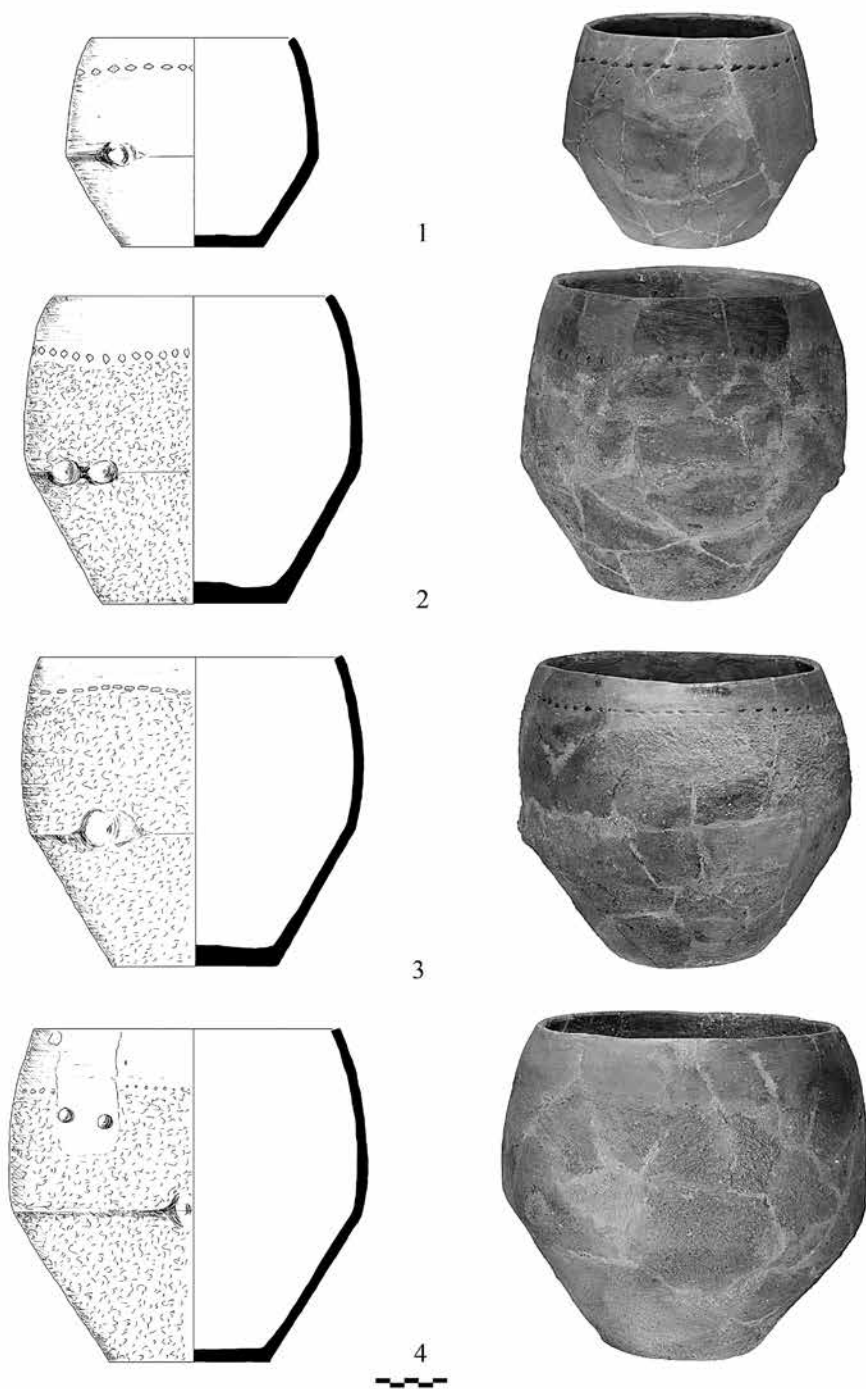

Обр. 7. Ямата (Обект 103). 1–3 Планове на различни етапи на проучване; 4–5 Разрези.

Fig. 7. The pit (Feature 103) 1–3 Plans on different stages of survey; 4–5 Sections.

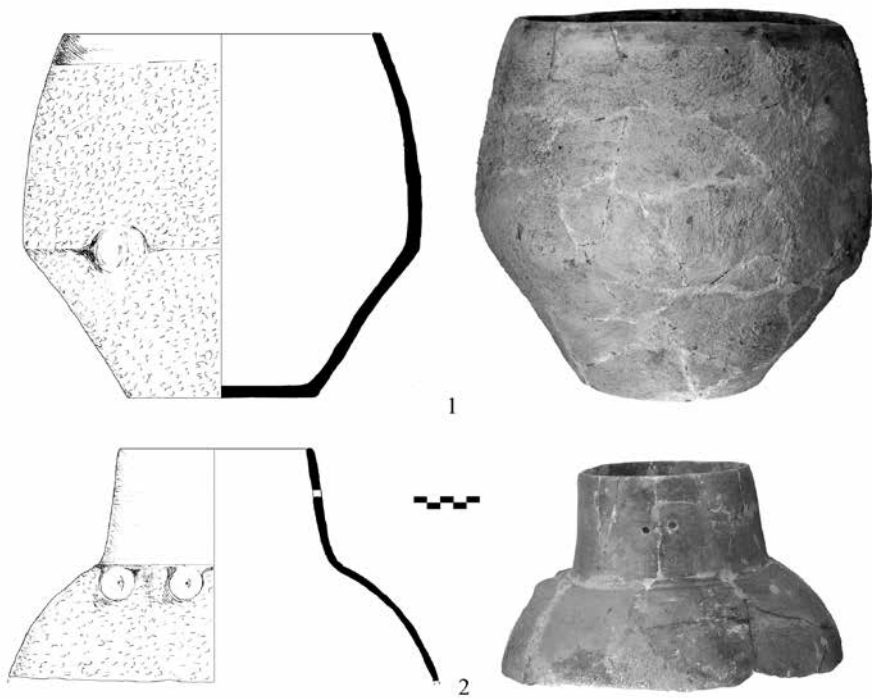

Обр. 8. Керамични съдове от ямата.
 Fig. 8. Vessels from the pit.

Обр. 9. Керамични съдове от ямата.

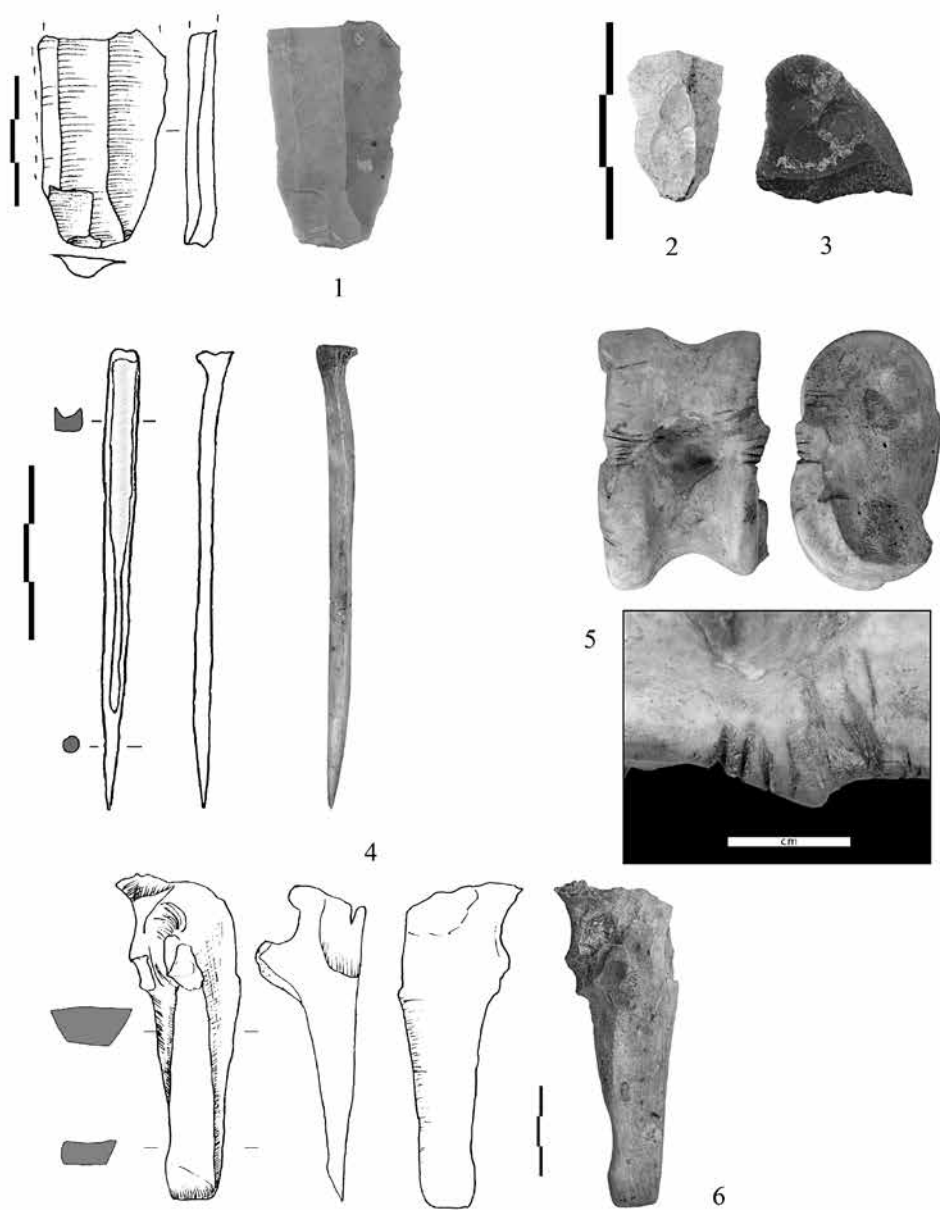
Fig. 9. Vessels from the pit.

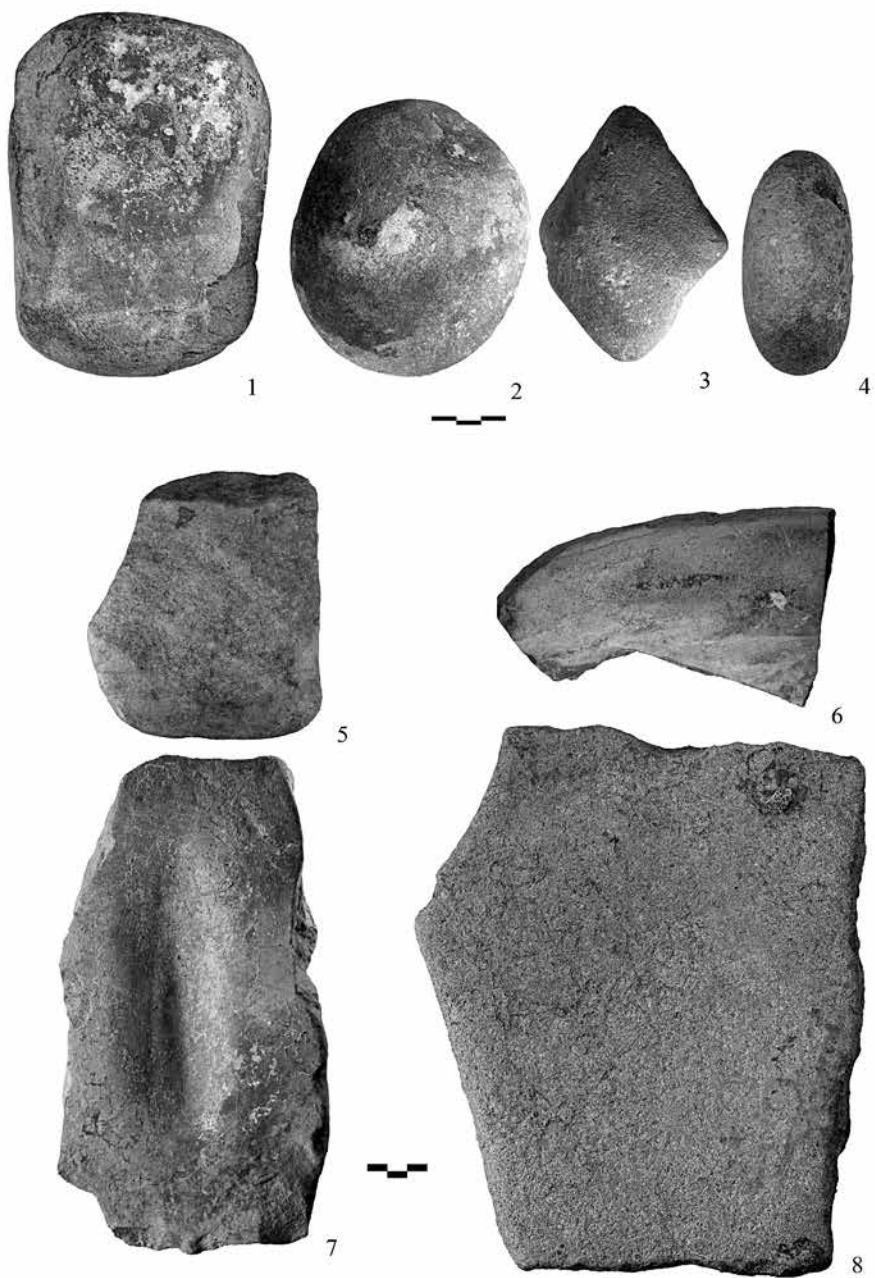
Обр. 10. Керамични съдове от ямата.
 Fig. 10. Vessels from the pit.

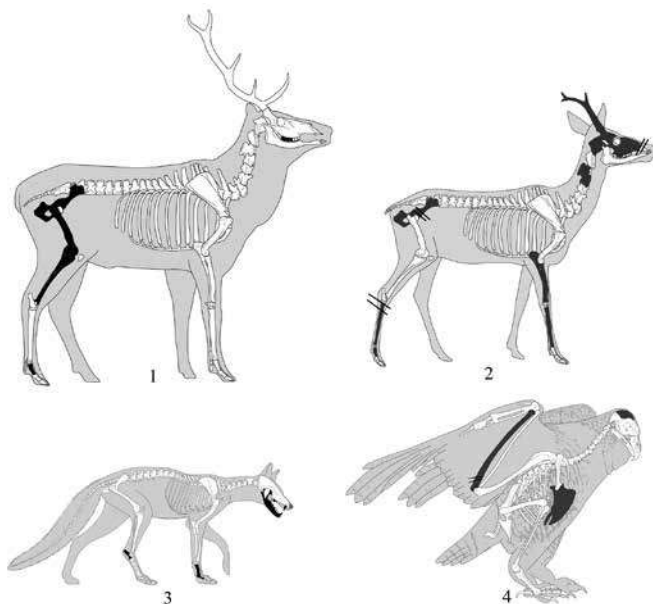
Обр. 11. Останки от субстанция от вътрешната страна на керамичния съд от Обр. 8.2.
 Fig. 11. Residue of a substance on the inner surface of the vessel of Fig. 8.2.

Обр. 12. Находки от ямата (Обект 103). 1–3 Кремък. 4–6 Кост.
 Fig. 12. Small finds from the pit (Feature 103). 1–3 Flint; 4–6 Bone.

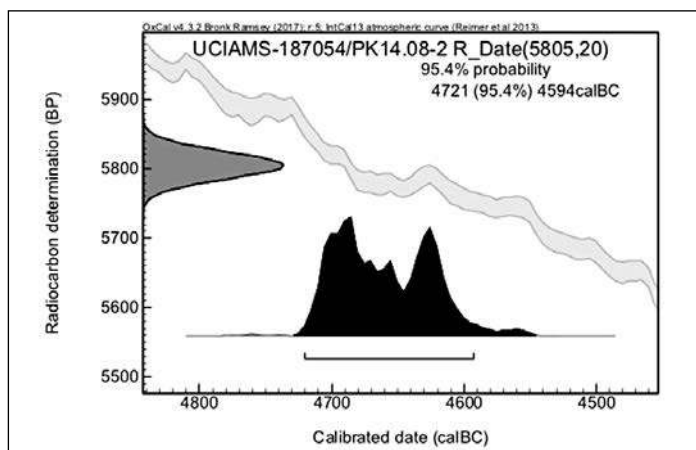

Обр. 13. Каменни находки от ямата (Обект 103). 1–4 Чукалки. 5–8 Хромели.
Fig. 13. Stone tools from the pit (Feature 103). 1–4 Pestles; 5–8 Grinding stones.

Обр. 14. Схема на представените скелетни елементи от фаунистичните останки от ямата (автор: Надежда Карастоянова): 1. Благороден елен (*Cervus elaphus*). 2. Сръндак (*Capreolus capreolus*) 3. Лисица (*Vulpes vulpes*). 4. Скален орел (*Aquila chrysaetos*). Базовата част от рисунките са взети от Archeozoo.org. Чертичките показват къде точно по костите са установени следи от рязане.

Fig. 14. Scheme of the skeletal elements from the faunal remains in the pit (by Nadezhda Karastoyanova): 1. Red deer (*Cervus elaphus*). 2. Roe deer (*Capreolus capreolus*) 3. Fox (*Vulpes vulpes*). 4. Golden eagle (*Aquila chrysaetos*). The base for the drawings is taken from Archeozoo.org. The slashes indicate the established cut marks.

Обр. 15. Радиовъглеродната дата от Обект 103 (UCIAMS-187054/ ULA-6800/ PK14.08-2), калибрирана с OxCal v/4.3.2 – IntCal 13.

Fig. 15. Calibrated with OxCal v/4.3.2 – IntCal 13 date from Feature 103 (UCIAMS-187054/ ULA-6800/PK14.08-2).

ПОГРЕБАЛНИ ПРАКТИКИ ОТ КЪСНОЖЕЛЕЗНАТА ЕПОХА В СЕВЕРНИЯ ДЯЛ НА ЦЕНТРАЛНА СТАРА ПЛАНИНА

Михаела Томанова

Стара планина (Хемус, Аίμος или Naemus) е едно от най-често срещаните географски понятия, отнасящи се за Тракия, в античната литература. В рамките на настоящото изследване са разгледани публикуваните могилни гробове от Късножелезната епоха в северните дялове на Средна Стара планина и Централния Предбалкан.

Централната част на Хемус се заключава между Златишкия проход на запад и седловинното понижение Вратник на изток. По протежението ѝ са разграничени редица масиви с локални наименования: Златишко-Тетевенска, Троянска, Калоферска, Шипченска, Тревненска и Елено-Твърдишка планина. Върху северните ѝ склонове са всечени напречни долини от горните течения на реките Вит, Осъм и Янтра с техните притоци. Средната подобласт на Предбалкана се простира между долините на реките Вит и Черни Вит на запад и Стара река на изток. Северната ѝ граница с Дунавската равнина достига до най-северните ѝ ридове и планини, и в много зони се счита за условна.

Най-ранното писмено сведение за река Янтра (Атрюс) е на Херодот, който я споменава при изброяването на притоците на Истрос. Изследователите на тракийската култура я сочат като естествена граница, разделяща племенните територии на гетите и кробизите (Фол, Спиридонов 1983, 111–114).

За пръв път кробизите се споменават в периегезата на Хекатей, където са определени като племе, живеещо на юг от Истрос (Фол 1972–1973, 26). Херодот говори за тях във връзка с преминаващите през земите им реки Атрюс, Ноес и Артанес. В съвременната литература за тяхна племенна територия, в периода VI–III в. пр. Хр., се считат земите, заключени между Янтра и Искър, билото на Стара планина и Дунав (Фол, Спиридонов 1983, 113–114).

Като основни обитатели на Североизточна Тракия (в териториите на изток от Янтра), в писмените извори са сочени гетите. За тях говори Херодот в разказа си за похода на Дарий срещу скитите в края на VI в. пр. Хр. Той описва още принудителното присъединяване на гети към персийските войски и установяването на одриския контрол върху гетските територии.

Изследванията на тракийската култура в описания географски район са откъслечни, а много от проведените археологически разкопки имат характера на спасителни. Голяма част от регистрираните надгробни могили са унищожени или силно увредени от иманярски интервенции или при изкопни и селскостопански дейности. Иманярските намеси са както съвременни, така и от античността, като в един случай гробното съоръжение е било ограбено още в процеса на насипване на могилата (Черни Вит). Публикациите на проучените обекти най-често са първични, като по-подробно са разглеждани само отделни видове предмети, предимно накити. Информацията в отделните публикации е откъслечна, а в някои случаи – и взаимно изключваща се.

Предвид оскъдните и фрагментирани данни в научната литература, отнасящи се до конкретния географски регион, настоящото изложение няма претенции за изчерпателност, а цели маркиране на основните характеристики на погребалните практики през Късножелязната епоха в северния дял на Централна Стара планина.

На територията на горния басейн на р. Янтра, частично или изцяло, са проучени 26 могили, принадлежащи към 18 некропола (Кат. № 6, 7, 12, 14, 17–22, 24, 26, 28–31 и 44). В 4 от тях не са открити гробове (Градница, могили 2 и 3; Големаните, могила 2 и Къпиново), а при 2 няма данни за открито гробно съоръжение (Столт–Кантонът, могили Y и Z).

При 10 от откритите гробове е приложено трупозгаряне (Столт – Кантонът, могили 1 и 2; Малки Вършец; Ошани; Престой; Черновръх; Градница, могила 1; Кръвеник – Караивани, могила Y; Кръвеник – Пириево и Кръвеник – „Бабина Йовина могила“). В 2 случая трупозгарянето е извършено на място (Столт – Кантонът, могила 2 и Градница, могила 1), а в 3 – горелите кости са събрани в урна (Столт – Кантонът, могила 1; Черновръх; Кръвеник, „Бабина Йовина могила“). Няма данни за начина на полагане на костите при 5 от погребенията с кремация (Малки Вършец; Престой; Кръвеник – Караивани, могила Y; Кръвеник – Пириево; Ошани).

Седем от откритите в района могилни погребения са извършени чрез трупополагане (Столт – Кантонът, могили X и 3; Столт – Блатешки рът, могила 4; Иванковци; Велковци; Кръвеник – Караивани, могила X и Големаните, могила 1). Мъртвите са положени по гръб, с ръце, изпънати покрай тялото в 3 от случаите (Столт – Кантонът, могила 3; Столт – Блатешки рът, могила 4 и Големаните, могила 1), а при 4 гроба няма данни за позата на тялото. В ориентацията се наблюдава разнообразие.

Няма данни за прилагания погребален обичай при 3 от разгледаните могилни погребения – Дамяновци, Стоките – Селище и Стоките – Кръстевци.

В могилните гробове от района се наблюдава голямо разнообразие на гробни съоръжения. От 16 гробни комплекса са проучени 7 вида гробни съоръжения. В 2 случая останките на мъртвите са положени в гробници от необработени камъни на глинена спойка (Дамяновци и Престой), в 1 – в право-

ъгълна гробница от обработени камъни на глинена спойка (Велковци), в 7 – в правоъгълен гроб от необработени камъни (Столът – Кантонът, могили X и 3; Столът – Блатешки рът, могила 4; Стоките – Селище, Стоките – Кръстевци; Ошани и Иванковци) и в 3 – в урна, поставена на нивото на античния терен (Столът–Кантонът, могила 1; Черновръх; Кръвеник, „Бабина Йовина могила“). От останалите могилни гробове, 1 представлява трупозгаряне на нивото на античния терен (Столът – Кантонът, могила 2), 1 – трупозгаряне върху трамбована площадка над нивото на античния терен (Градница, могила 1), 1 – голям правоъгълен гроб, облицован с необработени камъни (Големаните, могила 1), а при 6 – няма данни за вида на гробното съоръжение (Столът – Кантонът, могили Y и Z; Малки Вършец; Кръвеник – Караивани, могили X и Y; Кръвеник – Пириево).

Каменно струпване над гроба е регистрирано при 9 от могилните погребения (Столът – Кантонът, могила X, Y, 1, 2 и 3; Ошани; Градница, могила 1; Кръвеник – Караивани, могила X и Кръвеник, „Бабина Йовина могила“), а встрани от гроба, под могиления насип – при 1 (Градница, могила 1). Неуточнен брой каменни струпвания са разкрити и при могилата в Къпиново.

Керамични струпвания под могиления насип са регистрирани в 2 случая – при Столът – Кантонът, могила 1 (1 бр.) и при Къпиново (неуточнен брой). Неизвестен е броят и на ямите, разкрити в могилата при Къпиново.

По 3 огнища са проучени при могили 1 и 2 от некропола при Големаните, а площадка за изгаряне на мъртвите под могиления насип е регистрирана в два случая (Столът – Кантонът, могила 1 и Ошани).

Каменен пръстен по периферията на могилата е открит в 1 случай (Столът – Кантонът, могила 2), а в още 1 – пръстен от набити плочести камъни, ограждащ пространството около тялото (Градница, могила 1). В периферията на могила 1 от некропола при Градница е проучена каменна стълба.

Погребения на животни са регистрирани в 2 от проучените могили: Градница, могила 1 (кон) и Столът – Блатешки рът, могила 4 (куче). Жертвоприношения на цели животни и части от тях са установени и в насипа на могила 2 от некропола при с. Големаните (Нинев 1994, 94).

В района на горното течение на р. Осъм са проучени 55 гроба в 54 могили, принадлежащи към 21 некропола (Кат. № 2, 3, 4, 13, 15, 16, 23, 25, 32–36, 38–41, 43, 45–47). Голяма част от тях са силно увредени от иманярски интервенции, селско-стопански и строителни дейности. И в този район е характерен биритуализмът, с превес на трупополагането в съотношение 3:1. В 6 от случаите няма извършени погребения (Дълбок дол, могила 2; Орешак, могили 3, 18 и 20; Троян – Габърска, могила 3 и Троян – Турлата, могила 7). Могила 3 от некропола в махала Габърска при Троян е интерпретирана от проучвателите като евентуално място за кремации, а първичният гроб от могила 4 на същия некропол – като кенотаф. Инхумации са регистрирани при 28 от проучените гробове (Дълбок Дол, могили 1 и 3; Терзийско – Китката и Терзийско – Плоча-

кът; Съево; Орешак, могили 1, 2, 5, 8, 9, 10, 21, 22 и X; Троян; Чифлик – Чарското; Троян – Турлата, могила 3 и Троян – Габърска, могили 1 и 4), а трупоиизгаряния – в 8 (Орешак, могили 4, 6, 7 и 17; Патрешко; Троян – Турлата, могила 5; Троян – Габърска, могила 2; Гумощник, могила Y), от които 4 – извън могилния насип, 3 – на място, а при 1 липсва информация за мястото на извършване на кремацията. При 17 могили няма данни за приложения погребален обряд (Терзийско – Митилакът; Терзийско – Момин рът; Бели Осъм; Бели Осъм – Костелахът; Добродан; Черни Осъм; Орешак, могили 11 – 15; Шипково; Чифлик; Троян – Присоето; Гумощник, могила X и Деянови могили; Белиш). При 3 от могилите (Орешак, могили 16, 19 и 23) информацията в литературата за наличие на гроб и вида на приложения погребален обред е противоречива. В 4 от могилите са погребани повече от 1 индивид (Орешак, могили X и 22 – по 2 гроба; Троян – Габърска, могила 4 – 2 гроба и Троян – Габърска, могила 1 – 7 гроба), като при всичките случаи се касае за погребения чрез трупополагане.

При проучените 55 гроба са регистрирани 7 вида гробни съоръжения. В 9 от случаите (Орешак, могили 1, 2, 5, 8, 10, 21 и първичния гроб в могила 22; Патрешко; Троян – Турлата, могила 3) са използвани гробове от необработени камъни на глинена спойка, изградени на нивото на античния терен, като при 8 от тях погребенията са чрез трупополагане, а при 1 – чрез трупоиизгаряне. Вероятно от същия вид е и гробното съоръжение в могила 9 на некропола при с. Орешак. Инхумация на нивото на античния терен е регистрирана в 5 от проучените гробове (Орешак – могила X; Съево; Терзийско – Китката и Чифлик – Чарското), а при 1 тялото е положено върху каменна площадка (Дълбок дол, могила 1). В литературата липсва информация за конкретния вид на каменното гробно съоръжение, проучено в могилата при с. Белиш. Трупоиизгаряне върху каменна площадка е регистрирано в 1 от случаите (Гумощник, могила Y). Кремации, при които горелите кости са събрани в урна, поставена на нивото на терена, са проучени при 4 от могилите (Орешак, могили 4, 6 и 7 и Троян – Габърска, могила 2), а в 1 случай останките от кладата са разпръснати в южната половина на могилния насип (Троян – Турлата, могила 5). Зидана гробница от необработени камъни е проучена в могилата при Гумощник – Деянови могили. Състоянието на останалите 31 гроба при тяхното откриване и информацията в наличните публикации, не позволяват възстановяването на вида на гробните съоръжения.

Каменно струпване над гроба е открито при 16 от могилните погребения (Терзийско – Китката; Съево; Орешак, могили 1, 2, 4 – 10, 21, X и първичния гроб на могила 22; Чифлик – Чарското), а встрани от гроба – при 3 (Дълбок дол, могила 3; Троян – Турлата, могила 3 и Троян – Габърска, могила 4). При могила 5 от некропола при Троян – Турлата каменното струпване е в центъра на могилния насип, а в южната му половина са разпръснати останките от извършената кремация. Наличие на каменни струпвания е регистрирано и в могили, в които няма извършено погребение (Троян – Турлата, могила 7). Клада под

могилния насип е проучена в 3 от случаите (Орешак, могили 4 и 17; Троян – Габърска, могила 3), а огнища – на още 2 места (Троян – Габърска, могила 4 и Троян – Турлата, могила 7). Крепиди са проучени при 4 от могилите (Орешак, могила 3; Троян – Турлата, могили 3 и 7; Троян – Габърска, могила 4). Укрепването на насипите е извършвано с ломени или плочести камъни, като при могила 3 от некропола при с. Орешак и могила 7 от некропола при Троян – Турлата, то е частично. Според проучвателите, в последният случай ограждането няма практически функции. Каменна площадка встрани от гроба е открита при Дълбок дол, могила 1, а трупоиъгаряне върху дървено ложе е извършено при Гумощник, могила У. В същата могила (Гумощник, могила У) е регистрирано и единственото в района погребение на животно – трупоиъгаряне на кон, чиито останки са открити под дървеното ложе.

В района на горното течение на р. Вит са регистрирани голям брой надгробни могили, но поради липса на системни археологически проучвания много от тях не могат да бъдат сигурно датирани. В научната литература има данни за резултатите от разкопаването на 25 могили, принадлежащи към 9 некропола (Кат. № 1, 4, 8, 9, 10, 11, 27, 37 и 42). Те са проучени по различно време и при различни обстоятелства, като много голяма част от тях са силно увредени от иманярски интервенции, земеделски или строителни дейности и информацията за тях е частична и непълна.

В района е прилаган характерния за цяла Тракия биритуализъм, включително и в рамките на един некропол (Брестница и Голяма Желязна – Чаира), като трупоиъгарянето преобладава. Кремации са извършвани в 12 случая (Бабинци; Брестница, могили 1, 4, 7, 8, 1А, 16А и 20А; Голяма Желязна – Батала и 3 от могилите при Голяма Желязна – Чаира), от които 7 – извън могилния насип, 4 – на място, а при 1 липсва информация. Трупополагане е регистрирано в 5 от проучените могили (Брестница, могили 2 и 9; Рибарица; Голяма Желязна – Чаира и Черни Вит), а предпочитаната ориентация на тялото е северозапад–югоизток. Като кенотафи са интерпретирани 2 от могилите в некропола при с. Брестница (могили 3 и 5), в които са открити въглени и инвентар (железен нож и връх за копие), но не и гробно съоръжение или останки от човешко тяло. При 6 от проучените гробове (Голяма Желязна, Голяма Желязна – Чербин и Тетевен – Панталей) липсва информация за приложеният погребален обред.

Състоянието на могилите при откриването им често не позволява установяването на вида на гробното съоръжение. В голяма част от случаите гробовете вече са били разкопавани и човешките кости се откриват разпилени в могилния насип. При трупоиъгарянията на място (Бабинци и Брестница, могили 1А, 16А и 20А) насипите са натрупвани директно върху изгорялата клада. При кремация извън могилата обгорелите кости вероятно са събирани в керамична урна, но предвид състоянието на гробните комплекси това не може да бъде сигурно потвърдено. Гробове от необработени камъни на нивото на античния терен са установени при 2 от проучените могили (Брестница, могила 7 и богатия гроб

при Голяма Желязна – Чаира). В първия случай се касае за трупоишгаряне извън могилния насип, но употребата на урна отново не може да бъде потвърдена. Единствената гробница в района, проучена при с. Черни Вит, е изградена от ломени камъни и покрита с каменни плочи.

Каменно струпване над гроба се среща само в 1 случай – при богатия гроб от Голяма Желязна – Чаира. При 4 от проучените могили (Брестница, могили 2, 7, 8 и 1А) е регистрирано наличие на каменна крепида по периферията на насипа, като в един от случаите (могила 1А) тя е частична. Каменен кожух върху земляния насип е проучен при могила 20А от същия некропол. Подобен начин на укрепване, чрез облицоване с големи плочести камъни, е открит при Генеуска могила край с. Зая, Дряновско и могилата в местността Робковец при с. Драгиевци, Габровско (Койчева 1994, 90). Наличие на клада под могилния насип е установено при 4 от проучените могили (Бабинци; Брестница, могили 1А, 16А и 20А). Погребения на животни са регистрирани в 2 случая (Брестница, могили 16А и 20А) – коне, изгорени на кладата заедно с покойниците.

Направеният преглед на могилните погребения от територията на северния дял на Централна Стара планина показва очевидна неравномерност на проучванията. Голяма част от гробните комплекси са с нарушена цялост в резултат от различни неблагоприятни дейности и обстоятелства, а данните за тях често са непълни. Резултатите от проучванията на повечето от могилните погребения, дори и много години след приключването им, остават на ниво първични публикации. Въпреки фрагментарния характер на информацията могат да бъдат направени някои основни изводи, засягащи общия вид на погребалните практики от Късножелязната епоха в очертания географски регион:

1. За цялата територия на Централна Стара планина е характерен биритуализъм, като при могилните погребения по горните течения на реките Янтра и Вит превес имат трупоишгарянията. Тези данни са в синхрон с установеното предпочитание към кремацията в двата съседни на тях региона – Североизточна Тракия (Маджаров 2013, 7) и Северозападна Тракия (Теодосиев 1998, 9). В зоната по горното течение на р. Осъм обаче, данните показват категорично преобладаване на трупополагането, в съотношение 3:1.

2. Останките на покойниците са поставяни в разнообразни по вид гробни съоръжения. Впечатление прави примитивния градеж на гробниците и почти пълната липса на употреба на обработен камък. Гробничната декорация и монументалността тук напълно отсъстват, а класовото разделение е демонстрирано в по-голяма степен чрез пищността на гробните дарове.

Особено характерно за могилните погребения по горните течения на реките Янтра и Осъм е каменното струпване над гробовете, което почти напълно отсъства при посочените некрополи по р. Вит. Единственият документиран случай на такава структура е при богатия гроб от Голяма Желязна – Чаира, разположен в контактната зона между реките Вит и Осъм. Подобна е ситуацията и при укрепването на могилните насипи чрез крепида – обичай, който се

явява изключение за некрполите по горното течение на р. Янтра, но е характерен при могилите от останалите два района. Въпреки изтъкнатите регионални различия, впечатление правят и някои сходства при рядко срещаните структурни решения – облицоването на могиления насип с камъни, документирано при могилите край селата Зая и Драгиевци от една страна и Брестница, могила 20А – от друга.

Проучените тракийски гробове на територията на северния дял на Централна Стара планина и Предбалкана показват употребата както на утвърдените за цяла Тракия практики в погребалните обичаи, така и някои местни, характерни особености на ритуала. И при трите обособени района зоналните характеристики са съчетани с общите тенденции и показват както комуникация помежду им, така и със съседните територии на Североизточна и Северозападна Тракия.

КАТАЛОГ

Кат. № 1 Бабинци, Тетевенско

В землището на селото са регистрирани 2 надгробни могили, по-голямата от които е подлагана на системна земеделска обработка, а по-малката е пресечена при прокарване на коларски път през 1961 г. Могилите нямат наименования или номерация.

Погребението в по-малката могила е извършено чрез трупозгаряне на място, като насипът е издигнат директно върху погребалната клада.

В източната част на могилата, под няколко големи камъка, са открити бронзова ситула, сребърна кана и сребърна фиала, керамична паница, керамично гърне и железен връх за копие.

Проучвателят датира погребението в периода IV–III в. пр. Хр.

Лит.: Герасимов 1963, 272–274.

Кат. № 2 Бели Осъм, Троянско

Надгробната могила е напълно разрушена и данни за вида на погребалния обряд и гробното съоръжение липсват. От инвентара е запазен железен връх за копие, датиран в III–II в. пр. Хр.

Лит.: Тотевски 1991, 7–8.

Кат. № 3 Бели Осъм – Костелахът

Надгробната могила е напълно разрушена и данни за вида на погребалния обряд и гробното съоръжение липсват. От инвентара са запазени 2 фрагмента от бронзови спираловидни гривни, датирани в VI–IV в. пр. Хр.

Лит.: Тотевски 1991, 9.

Кат. № 4 Белиш, Троянско

В надгробна могила в местността Шумака е разкопан каменен гроб, в който са открити плитък бронзов съд, железен нож, юзда, сребърна чаша и въглени. Подробности за находката липсват и тя не може да бъде категорично датирана.
Лит.: Миков 1933, 155.

Кат. № 5 Брестница, Ябланишко

Некрополът е разположен на левия бряг на р. Вит. При проучванията на В. Миков през 1929 г. той се е състоял от над 80 могили. Разкопките продължават през 1999 г., когато техният брой е намалял до около 50. При подновяването на проучванията на могилите е направена нова номерация. За улеснение по-късно проучените гробни комплекси тук получават допълнителна буквена идентификация „А“.

През двата етапа на проучване на некропола са разкопани общо 14 могили, датирани в Ранножелязната епоха, Късножелязната епоха и Римската епоха. В публикациите е посочено, че 6 от гробните комплекси са нарушени от иманярски интервенции (могили 1, 2, 4, 7, 8 и 20 А), а други 2 – при селскостопански дейности (могили 9 и 10). Две от могилите (могили 6 и 10) са датирани в Ранножелязната епоха, 8 (могили 1, 2, 3, 5, 7, 1 А, 16 А и 20 А) – в Късножелязната епоха, а 1 (Голямата могила) – в Римската епоха. Състоянието при откриването и липсата на инвентар при останалите 3 могили (могили 4, 8 и 9) не позволяват тяхното сигурно датирание. В некропола е практикувано както трупологане (могили 2 и 9), така и трупозгаряне – на място (могили 1 А, 16 А и 20 А) или извън могиления насип (могили 1, 4, 7 и 8). Кенотафи са издигани през Ранножелязната епоха (могила 10) и Късножелязната епоха (могили 3 и 5).

Състоянието на могилите при откриването им често не позволява да бъде установен вида на гробните съоръжения (могили 1, 2, 4, 8 и 9). Разрушен каменен гроб на нивото на античния терен е проучен в могила 7, а клади-гробове има в могили 1 А, 16 А и 20 А. И четирите могили с трупозгаряне извън могиления насип са разкопавани от иманяри и горелите човешки кости са откривани разпилени в насипа, заедно с фрагменти от керамични съдове. В резултат от тази намеса не може да бъде установено дали тези съдове са използвани като дарове или като урни.

Укрепване на могиления насип с каменен пръстен, разположен по периферията, е регистриран при 3 могили (могили 2, 7 и 8). При могила 1 А укрепването е частично – каменна дъга по западната периферия, която според проучвателите е без конструктивна функция.

Върху кладата при могила 20 А е натрупана могила от чиста пръст, върху която са наредени речни камъни, образуващи кожух, а над него окончателно е донасипана могилата.

Погребения на животни са открити в могили 16 А и 20 А – коне, изгорени на кладата заедно с покойниците.

Лит.: Миков 1930–1931, 163–169; Агре 2002, 58–59; Агре 2007, 86–103.

Кат. № 6 Велковци, Габровско

Могилата е разположена на склон на възвишението Стражата в Средния Предбалкан. Проучена е при спасителни разкопки, предизвикани в резултат от иманярска дейност, при която е унищожен почти целият могилен насип.

При разкопките е открита зидана гробница, частично засегната във височина и в южната си част. Разположена е западно от центъра на могилата и е ориентирана по оста юг–север. Има издължен правоъгълен план и се състои от гробна камера (2,50 м х 1,20 м) и преддверие (запазени размери: 4,60 м х 1–1,30 м). Фасадата и входът са напълно унищожени.

Преддверието е изградено от грубо обработени камъни на калова спойка, а гробната камера – от добре оформени, предимно плочести камъни. Външната страна на зидовете на преддверието е укрепена с каменни късове и трамбована пръст. Покритието, сега напълно разрушено, се е състояло от големи каменни блокове. Подът е от трамбована пръст. Предполага се евентуално наличие на още едно, унищожено помещение, разположено източно от преддверието.

Гробницата е ограбена, а гробът е разрушен още в древността. По откритите дребни фрагменти от човешки кости няма следи от обгаряне, поради което се предполага, че приложеният погребален обряд е трупополагане.

Проучвателят датира построяването на гробницата в IV–III в. пр. Хр.

Лит.: Койчева 2002, 102–108; Койчева 1995, 61–62.

Кат. № 7 Големаните, Великотърновско

Могилният некропол при с. Големаните се състои от 8 могили, от които са проучени само 2.

Богатият гроб от могила 1 е открит при прокопаване на траншея за водопровод. Под могилния насип, на нивото на античния терен, са открити 3 огнища.

Проученото гробно съоръжение представлява правоъгълна яма (5,35 м х 3,35 м) с ориентация изток–запад и стени, облицовани с необработени камъни без спойка. Тя е с четириъгълна форма, без данни за наличие на вход, и покривна конструкция, състояща се от дървени греди, покрити с каменни плочи.

Погребението е извършено чрез трупополагане край южния зид, с глава на запад. Покойникът е мъж, на възраст между 25 и 35 години.

Гробният инвентар се състои от: златни накити; съдове, свързани с тоалета; съдове от сервиз за пир; оръжие и предпазно въоръжение; конска амуниция и предмети, определени от проучвателя като култови дарове.

Могила 2 е проучена при спасителни разкопки, предизвикани от многократни иманярски интервенции. На нивото на античния терен са открити 3 огнища, коритообразна траншея, малка бъбрековидна яма и биконична урна, обърната с дъното нагоре. Траншеята е запълнена с горели животински кости и въглени, и покрита с камъни.

Гробният комплекс е датиран в края на V в. пр. Хр.

В западната периферия на могилата са проучени 2 вторични гроба без инвентар, положени по християнския обичай. Първично погребение и гробно съоръжение не са открити.

Лит.: Цървов 2008, 7–99; Цървов 1994, 44.

Кат. № 8 Голяма Желязна

В непосредствена близост до с. Голяма Желязна са регистрирани 2 надгробни могили. При проучването са установени разрушени гробове от V–IV в. пр. Хр. Липсва информация за прилаганият погребален обряд и гробните съоръжения.

Могилите са разкопавани от местните жители в търсене на разбойническо съкровище.

Лит.: Миков 1950, 151.

Кат. № 9 Голяма Желязна – Баталя

В местността Баталя при с. Голяма Желязна е проучена могила, в която е открито разрушено погребение чрез трупозгаряне от III–II в. пр. Хр. Данни за гробното съоръжение липсват.

Могилите са разкопавани от местните жители в търсене на разбойническо съкровище.

Лит.: Миков 1950, 151.

Кат. № 10 Голяма Желязна – Чаира

В местността Чаира при с. Голяма Желязна са проучени 4 надгробни могили. В първата, унищожена при копаене на основи за къща, е открит гроб с трупополагане, а инвентарът се състои от 2 златни гривни и златен нагръдник. Гробното съоръжение представлява камера от малки каменни блокове, вероятно покрита с дървени греди, ориентирана в посока северозапад–югоизток и разположена в южната част на могилата, на нивото на античния терен. Погребението е датирано в V–IV в. пр. Хр.

В същата местност са проучени още 3 надгробни могили, в които са открити напълно разрушени гробове с трупозгаряне и фрагменти от керамични съдове от V–IV в. пр. Хр.

Могилите са разкопавани от местните жители в търсене на разбойническо съкровище.

Лит.: Миков 1950, 150.

Кат. № 11 Голяма Желязна – Чербин

В местността Чербин при с. Голяма Желязна са регистрирани 5 надгробни могили, 3 от които са проучени. Откритите фрагменти от керамични съдове

датират погребенията в периода IV–III в. пр. Хр. Информация за прилагания погребален обряд и гробните съоръжения липсва.

Могилите са разкопавани от местните жители в търсене на разбойническо съкровище.

Лит.: Миков 1950, 150.

Кат. № 12 Градница, Габровско

В землището на с. Градница са регистрирани 9 надгробни могили, принадлежащи към 2 некропола – 6 в м. Тънката рътлина (датирани в V–IV в. пр. Хр. според резултатите от сондажни проучвания) и 3 в м. Поленица. Четвъртата могила от този некропол е унищожена през 50-те години на XX в.

Могилите в местността Поленица са проучени през 1961 г. Наличие на гроб е регистрирано само в могила 1 – трупоиъгаряне върху площадка от трамбована глина, на височина 5 м над нивото на античния терен. Около тялото е оградено елипсовидно пространство с плочести необработени камъни, а след изгарянето на кладата над нея е натрупана каменна могилка. Запазеният гробен инвентар се състои от бронзова позлатена хидрия и чернофирнисов скифос. Под могилния насип са открити погребение на кон и 2 каменни струпания, интерпретирани като кенотафи. В западната периферия на могилата е проучено още едно каменно съоръжение – стълба. Гробният комплекс е датиран в средата на IV в. пр. Хр.

В останалите 2 могили от некропола не са открити човешки погребения. Проучвателите ги интерпретират като кенотафи и също ги датират в средата на IV в. пр. Хр.

Лит.: Милчев, Китов 1972, 46–61.

Кат. № 13 Гумощник, Троянско

Проучванията на надгробни могили в землището на с. Гумощник са извършени през 1973–1975 г. Разкопани са 21 могили, датирани в периода IX–IV в. пр. Хр. Проучвателите определят гробовете от Късножелязната епоха като предимно бедни, извършени чрез трупополагане с глава на север. Поради липсата на посочена номерация, трите могили, за които има публикувани данни, тук получават условните наименования могила X, могила У и Гумощник – Деянови могили.

Могила X е датирана в V в. пр. Хр. според откритата в нея конусовидна бронзова чаша с отвор на дъното. Приложеният погребален обряд и видът на гробното съоръжение не са уточнени.

Погребението в могила У е извършено чрез трупоиъгаряне на място, върху площадка с квадратна форма. Покойникът е поставен на дървено ложе, под което са открити недогорели части от тялото на кон. Инвентарът включва керамични съдове, оръжие и елементи на конската амуниция.

В могилата в местността Деянови могили е открита разрушена от иманяри гробница, състояща се от гробна камера и дълъг (3,30 м) дромос. Според проучвателите покритието вероятно е било куполно. Липсва информация за приложения погребален обряд.

Лит.: Китов, Шалганов, Крайнов 1980, 13–17.

Кат. № 14 Дамяновци, Тревненско

Могила № 1 при с. Дамяновци е почти изцяло разрушена при селскостопански дейности. В нея е открита зидана гробница, изградена с необработени камъни на глинена спойка. Според проучвателя тя вероятно е имала куполно покритие. Няма информация за вида на приложения погребален обряд. Датира се в IV–III в. пр. Хр.

Лит.: Койчева 1994, 91.

Кат. № 15 Добродан, Троянско

Надгробната могила е напълно разрушена и данни за вида на погребалния обряд и гробното съоръжение липсват. От инвентара е запазен железен връх за копие, датиран в III–II в. пр. Хр.

Лит.: Тотевски 1991, 7–8.

Кат. № 16 Дълбок дол, Троянско

Могилният некропол при с. Дълбок дол се състои от 7 могили, от които запазени и проучени са само 3. Погребения са открити при 2 от тях (могили 1 и 3). В първия случай тялото е положено в посока изток–запад върху издигнатата в източния край каменна площадка, изградена на нивото на античния терен. Втора подобна площадка, върху която няма открит инвентар, кости или следи от горене, е разположена източно от първата. Инвентарът в гроба се състои от бронзова фибула, част от бронзово украшение и 4 отворени сребърни обеци. Погребението се датира в IV в. пр. Хр.

В могила 2 не са открити следи от извършено погребение. Проучванията показват, че тя се състои от 5 малки могилки, обединени по-късно под общ могилен насип.

В могила 3, където погребението също е извършено чрез трупополагане, няма данни за вида на гробното съоръжение. Регистрирано е наличие на каменно струпане встрани от гроба. Инвентарът се състои от фрагментирано желязно острие и бронзови обеци. Датата е идентична с тази на погребението от могила 1.

Лит.: Найденова, Тотевски 1984, 50–51; Найденова, Тотевски 1985, 93–94; Тотевски 1988а, 10–16.

Кат. № 17 Иванковци, Габровско

Надгробната могила е разположена на около 6 км североизточно от гр. Габрово. В нея е проучен зидан гроб от необработени камъни на калова спойка, образуващи конструкция, подобна на свод. Погребението е извършено чрез трупополагане, като тялото е с ориентация изток–запад. Инвентарът се състои от керамичен аскосовиден съд, работен на колело, и сребърна фибула „тракийски тип“. Гробът е датиран в IV в. пр. Хр.

Лит.: Филов 1910, 156–157.

Кат. № 18 Кръвеник – „Бабина Йовина могила“

Надгробната могила в землището на с. Кръвеник, Габровско е напълно унищожена при заравняване на терена. В основата ѝ са открити 2 керамични урни, по-голямата от които е била пълна с пепел, горели човешки кости и въглени. Над урните е регистрирано наличие на каменно струпване, покрито с пръст. Проучвателите датират гроба в IV в. пр. Хр.

Лит.: Милчев, Ковачев 1971, 47.

Кат. № 19 Кръвеник – Караивани

Двете могили, проучени в махалата Караивани при с. Кръвеник, не са номерирани и тук получават условни наименования (могили X и Y). Погребението в могила X (унищожена при заравняване на терена) е извършено чрез трупополагане. Тялото на покойника е ориентирано в посока юг–север, а над него е натрупана каменна могилка, покрита с пръст. Гробният инвентар се състои от железен връх за копие, фрагментирана бронзова ситула, украсена с апликация с формата на лъвска глава, елементи на конската амуниция и фрагментирани керамични съдове.

Могила Y е била унищожена при прокарване на път през махалата. Проученото погребение е извършено чрез трупоизгаряне, но информация за вида на гробното съоръжение липсва. Инвентарът се състои от 3 върха за копия и крив железен нож.

И двете могилни погребения са датирани в IV в. пр. Хр.

Лит.: Милчев, Ковачев 1971, 48–52.

Кат. № 20 Кръвеник – Пириево

Могилата е унищожена при изкопни работи, а в нея е открит гроб с кремация. Видът на гробното съоръжение е неизвестен. Инвентарът се състои от крив железен нож, 2 фрагментирани железни върха за копия и дъговидна сребърна фибула. Гробният комплекс е датиран в IV в. пр. Хр.

Лит.: Милчев, Ковачев 1971, 51.

Кат. № 21 Къпиново, Великотърновско

Могилата се намира в м. Стубел в землището на с. Къпиново и е разкопана при земеделска обработка на терена. Не са открити гроб или гробно съоръжение. В насипа са проучени каменни и керамични ступвания, ями и каменни зидове във формата на полудъги. Открити са голямо количество животински кости и отделни находки – глинени прешлени, фрагменти от горели съдове, фрагменти от есхари. В каменните струпвания са открити: златен нагръден накит, сребърен киликс с митологична сцена, сребърна фиала, червенофигурна керамика, бронзово ойнохое, бронзова купа, бронзово огледало и голям бронзов съд с обло дъно. Според проучвателите могилата има култово-обретен характер и натрупването ѝ се датира във втората половина на IV в. пр. Хр.

Лит.: Гергова, Писарев 1988, 64–65.

Кат. № 22 Малки Вършец, Севлиево

Могилата е унищожена при заравняване на терена. Проучено е погребение чрез трупоиизгаряне, като видът на гробното съоръжение е неизвестен. Гробният инвентар се състои от желязно умбо за щит и железен връх за копие. Проучвателите датират гроба в III–II в. пр. Хр.

Лит.: Милчев, Ковачев 1971, 52.

Кат. № 23 Орешак, Троянско

Надгробните могили в землището на с. Орешак са проучвани през 1973–1974 г. (1 могила без номер, означена тук като могила X) и през 1985–1986 г. (23 могили). Вероятно по-рано проучената могила принадлежи към отделен некропол. Насипите на могилите са силно увредени от продължителната селскостопанска обработка и многократните иманярски интервенции.

При могилните погребения от с. Орешак е прилагано както трупополагане (могили 1, 2, 5, 8, 9, 10, 21, 22 и X), така и трупоиизгаряне – на място (могили 4 и 17) или извън могилния насип (могили 6 и 7). В 5 случая (могили 11, 12, 13, 14 и 15) липсва информация за вида на прилагания погребален обряд, а в 3 – няма следи от извършено погребение (могили 3, 18 и 20). Информацията в литературата, отнасяща се до наличието и вида на погребенията, извършени в могили 16, 19 и 23, е противоречива и дори взаимно изключваща се.

При инхумациите тялото е поставяно на нивото на античния терен, а около него грубо е оформян гроб от ломени камъни, над който е натрупвана каменна могилка, покрита с пръст. Предпочитаната ориентация е север–юг. Обгорените кости след трупоиизгаряне са събирани в керамични урни, поставяни на нивото на терена, и над тях също е натрупвана каменна могилка, покрита с пръст. Изцяло каменен насип е регистриран само при могили 6 и

7. В повечето случаи насипите покриват единични гробове, с изключение на могили 22 и X – по 2 гроба.

Следи от допълнителни съоръжения са регистрирани само при могила 3 – каменна крепида в северната половина на насипа.

Откритият гробен инвентар се състои от керамични съдове, накити и оръжие. Проучвателите датират некропола в периода V–III в. пр. Хр.

Лит.: Китов, Шалганов, Крайнов 1980, 17–18; Тотевски, Найденова 1986, 57–58; Найденова, Тотевски 1987, 96–97; Тотевски 1988а, 10–16.

Кат. № 24 Ошани, Тревненско

Надгробната могила е обработвана, а насипът ѝ е силно увреден от продължителни иманярски интервенции. Проученото погребение е извършено чрез трупоизгаряне, при което горелите кости са събрани в каменен гроб от необработени камъни, разположен на нивото на античния терен, и ориентиран в посока север–юг. Над гробното съоръжение е натрупана малка каменна могилка, покрита с пръст. Кладата, върху която е извършено трупоизгарянето, също е локализирана под могилния насип – западно от гроба. Около каменната могилка е очертан пръстен от камъни, подсилен от южната страна с допълнителен насип.

Гробният инвентар се състои само от железен връх за копие. Проучвателите датират гроба в V–IV в. пр. Хр.

Лит.: Милчев, Бонева 1981, 127–128.

Кат. № 25 Патрешко, Троянско

В могилата е проучено погребение, извършено чрез трупоизгаряне извън могилния насип. Горелите останки са събрани в гроб от необработени камъни, покрит с плочи, на нивото на античния терен. Инвентарът се състои от около 100 бронзови върха за стрели, бронзов поданиптер и бронзова кана-арибал. Гробът е датиран в V в. пр. Хр.

Лит.: Тотевски 1991, 15.

Кат. № 26 Престой, Тревненско

Могила 1 в м. Аладжов хан при с. Престой е силно нарушена от иманярски изкоп, засягащ целостта на гробното съоръжение. Погребението е извършено чрез трупоизгаряне. Гробното съоръжение представлява малка кръгла гробница с куполовидно покритие на нивото на античния терен, изградена от ломени и речни камъни. Входът е оформен на източната ѝ страна.

Няма данни за открит погребален инвентар. Проучвателят датира гроба в IV–III в. пр. Хр.

Лит.: Койчева 1994, 91.

Кат. № 27 Рибарица, Тетевенско

Могилният некропол при с. Рибарица се състои от 4 могили, като сега има информация само за най-голямата. В нея, при изкопаване на яма за съхраняване на лед, е открит гроб с трупололагане и 3 бронзови съда – лекане, хидрия и съдче със сферична форма. Няма данни за вида на гробното съоръжение. Гробът е датиран в първата половина на IV в. пр. Хр.

Лит.: Герасимов 1937, 308; Герасимов 1955, 594–595.

Кат. № 28 Стоките – Кръстевци

В напълно унищожена надгробна могила в махала Кръстевци при с. Стоките, Севлиево е открит гроб, изграден от необработени камъни на глинена спойка, покрит с каменни плочи. Видът на приложеният погребален обряд е неизвестен.

Проучвателите датират гроба в V–IV в. пр. Хр.

Лит.: Милчев, Ковачев 1971, 47.

Кат. № 29 Стоките – Селище

В махала Селище при с. Стоките, Севлиево са регистрирани 27 надгробни могили, подлагани на системна селскостопанска обработка и иманярски интервенции. Под земляния насип на повечето от тях е регистрирано наличие на малки каменни могилки.

В една от могилите, разкопана от иманяри, е открит гроб от необработени камъни на глинена спойка, покрит с каменни плочи. Видът на приложеният погребален обряд е неизвестен.

От различни могили в махалата произхождат бронзови фибули „тракийски тип“, железни върхове за копия, фрагменти от бронзова ситула, гривни и фрагментирани керамични съдове.

Проучвателите датират надгробните могили в V–IV пр. Хр.

Лит.: Милчев, Ковачев 1971, 46–47.

Кат. № 30 Столът – Блатешки рът

Некрополът в м. Блатешки рът при с. Столът, Севлиево се състои от над 80 могили, от които проучена е само могила 4. В нея е открит гроб с трупололагане, изграден от необработени камъни на глинена спойка, и разположен на нивото на античния терен. Над него е натрупана малка каменна могилка, покрита със земен насип. Ориентацията на тялото е юг–север. Гробът е разрушен и ограбен.

До югоизточния ъгъл на гроба е открит скелет на куче и фрагменти от керамичен съд.

Запазеният инвентар се състои от бронзова фибула „тракийски тип“, крив железен нож и железен връх за копие.

Проучвателят датира гроба в IV в. пр. Хр.
Лит.: Милчев 1956, 484–486.

Кат. № 31 Столът – Кантона

В м. Кантона при с. Столът, при различни обстоятелства, са проучени 6 могили. Три от тях, които са разкопани в периода 1920–1949 г. от местни учители и при изкопни работи, не са включени в номерацията на могилите от некропола. За улеснение в настоящия преглед на тях са дадени условни наименования – могили X, Y и Z.

В 2 от могилите в м. Кантона са проучени погребения чрез трупополагане (могили X и 3), в 2 – чрез трупозгаряне (могили 1 и 2) и при 2 могили приложеният погребален обред е неизвестен. Телата са били положени в гробове, изградени от необработени камъни на глинена спойка на нивото на античния терен, и ориентирани в посока изток–запад. И при двете трупозгаряния кремациите са извършени под могилния насип, като в единия случай (могила 1) горелите кости са събрани в керамична урна, поставена на нивото на терена и обградена с камъни. При могила 2 насипът е издигнат директно върху погребалната клада. И в двата случая, както и при могила Z, над гроба е натрупана малка каменна могилка, покрита с насип от пръст. При могила 2 периферията е укрепена с пръстеновиден каменен градеж.

Инвентарът в гробовете от могилите на некропола се състои от керамични съдове, железни ножове (могили X и 1), железни върхове за копия (могили Y и 1), желязна юзда и елементи на конската амуниция (могила 1), бронзова кана (могила 1), бронзови фибули (могили 2 и 3), бронзови гривни (могила Z) и сребърни накити – отворени халки-обеци (могили X и 3) и торква (могила X).

Погребенията в могилите в м. Кантона се датират в VII–VI в. пр. Хр. (могили Z и 2) и в IV в. пр. Хр. (могили X, Y, 1 и 3).

Лит.: Милчев 1956, 453–479.

Кат. № 32 Съево, Троянско (дн. Старо село)

В разрушена надгробна могила е открито погребение чрез трупополагане, с ориентация североизток–югозапад. Под главата на покойника е поставена каменна плоча, а от двете страни на тялото са разположени по 2 камъка. Над гроба е натрупана малка каменна могилка, покрита с пръст. Инвентарът се състои от железен връх за копие. Проучвателят датира гроба в Късножелязната епоха.

Лит.: Тотевски 1991, 7.

Кат. № 33 Терзийско – Китката

В разрушена надгробна могила е открито погребение чрез трупополагане на нивото на околния терен. Над гроба е натрупана малка каменна мо-

гилка, покрита с пръст. Инвентарът се състои от отворена бронзова гривна, според която погребението е датирано в III в пр. Хр.

Лит.: Тотевски 1991, 12.

Кат. № 34 Терзийско – Момин рът

Надгробната могила е напълно разрушена и данни за вида на погребалния обряд и гробното съоръжение липсват. От инвентара е запазена бронзова кана-ойнохое, датирана в V–IV в. пр. Хр.

Лит.: Тотевски 1991, 12.

Кат. № 35 Терзийско – Митилакът

От разрушена надгробна могила произхожда железен връх за копие, датиран в VI–V в. пр. Хр. Липсват данни за вида на погребалния обряд и гробното съоръжение.

Лит.: Тотевски 1991, 6.

Кат. № 36 Терзийско – Плочакът

В разрушена надгробна могила е открито погребение чрез трупопологане, при което тялото е ориентирано в посока север–юг. Липсват данни за вида на гробното съоръжение. Инвентарът се състои от железен връх за копие, датиран в VI–V в. пр. Хр.

Лит.: Тотевски 1991, 6.

Кат. № 37 Тетевен – Панталей

Надгробната могила е напълно разрушена и данни за вида на погребалния обряд и гробното съоръжение липсват. От инвентара са запазени 5 бронзови апликации за конска амуниция, датирани в IV–III в. пр. Хр.

Лит.: Герасимов 1950, 253–255.

Кат. № 38 Троян

В могила до града е открит гроб с трупопологане, от който произхождат 3 бронзови фибули и 2 железни върха за копие. Видът на гробното съоръжение е неизвестен. Погребението се датира в V–III в. пр. Хр.

Лит.: Филов 1910, 155–156; Миков 1933, 129.

Кат. № 39 Троян – Присоето

При разрушаване на надгробна могила в м. Присоето са открити 2 керамични съда, единият от които – червенофигурен атически кратер, датиран в IV в. пр. Хр.

Видът на погребалния обичай и гробното съоръжение са неизвестни.
Лит.: Тотевски 1991, 13–14.

Кат. № 40 Троян – Габърска

Могилният некропол се състои от 4 могили, всичките със следи от иманярска намеса. В 2 от тях са проучени погребения чрез трупополагане – 7 гроба в могила 1 и 2 гроба в могила 4. Гробовете в могила 4 са определени от проучвателя като вторични, а поради липсата на първично погребение се предполага, че могилата е насипана като кенотаф. Няма данни за вида на използваните гробни съоръжения. На различни места и нива в насипа на могила 4 са регистрирани малки каменни струпвания и огнища, несвързани с гробове, а периферията ѝ е укрепена с ниска крепида от ломени камъни.

Погребението в могила 2 от некропола е извършено чрез трупозгаряне, като горелите кости са събрани в урна, поставена на нивото на околния терен.

В основата на могила 3 е открито огнище без пепел, въглени и археологически материали. Не са регистрирани следи от извършено човешко погребение, поради което проучвателят я интерпретира като могила за кремации.

Инвентарът на могилите в махала Габърска се състои от бронзова тока, бронзови обеци, бронзово украшение за шия (могила 1) и сребърни обеци-халки (могила 4). Погребенията са датирани в IV в. пр. Хр.

Лит.: Тотевски 1988, 61–62; Тотевски 1990, 49–50.

Кат. № 41 Троян – Турлата

Могилният некропол в м. Турлата се състои от 7 могили, 3 от които – датирани в Късножелязната епоха (могили 3, 5 и 7). Погребенията са извършени чрез трупополагане (могила 3) и трупозгаряне извън могилния насип (могила 5), а в могила 7 няма регистрирани следи от гроб или гробно съоръжение. При инхумацията тялото е ориентирано в посока север–юг и е положено в гроб, изграден от необработени камъни на нивото на античния терен. Могилният насип е ограден с ниска крепида, а встрани от гроба е регистрирано каменно струпване.

Кремираните останки в могила 5 са разпръснати в южната половина на насипа, а в основата му е проучено каменно струпване. Откритите фрагменти от дебелостенни урни дават основание да се предположи, че изгорените кости са били събрани в тях, а разпръсването им се дължи на иманярската намеса.

В основата на могила 7 е проучено огнище, върху което е натрупана каменна могилка, покрита с пръст.

Трите могили са датирани в V–IV в. пр. Хр.

Лит.: Найденова 1981, 42–43; Найденова, Тотевски 1982, 35–36; Найденова, Тотевски 1983, 41; Тотевски 1987, 95.

Кат. № 42 Черни Вит, Тетевенско

В надгробната могила, силно повредена от иманярски изкопи, е проучена гробница от ломени камъни, покрита с каменни плочи. Погребението е извършено чрез трупополагане, като тялото на покойника е положено върху каменния под. По наблюдения на проучвателите гробницата е ограбена още в процеса на насипване на могилата. От инвентара са запазени само сребърна халка и фибула „тракийски тип“, датирани в края на IV–началото на III в. пр. Хр.

Лит.: Китов, Шалганов, Крайнов 1980, 18.

Кат. № 43 Черни Осъм, Троянско

Надгробната могила е напълно разрушена и данни за вида на погребалния обряд и гробното съоръжение липсват. От инвентара е запазен железен връх за копие, датиран в III–II в. пр. Хр.

Лит.: Тотевски 1991, 7–8.

Кат. № 44 Черновръх, Тревненско

В могилата, проучена от Б. Султов през 1958 г., е открит гроб с трупоизгаряне, при което кремираните останки са събрани в керамична урна. Според бедния инвентар гробът е датиран в Късножелязната епоха.

Лит. Бараков 1999, 129–130; Бараков 2007, 39.

Кат. № 45 Чифлик, Троянско

Надгробната могила е напълно разрушена и данни за вида на погребалния обряд и гробното съоръжение липсват. От инвентара е запазен железен връх за копие, датиран в Късножелязната епоха.

Лит.: Тотевски 1991, 7.

Кат. № 46 Чифлик – Чарското

В надгробната могила е проучен гроб с трупополагане на нивото на античния терен, над който е натрупана каменна могилка, покрита с пръст. От инвентара са запазени няколко големи керамични съда и малка керамична паничка, датирана в IV–III в. пр. Хр.

Лит.: Тотевски 1991, 14–15.

Кат. № 47 Шипково, Троянско

Надгробната могила е напълно разрушена и данни за вида на погребалния обряд и гробното съоръжение липсват. От инвентара е запазен железен връх за копие, датиран в Късножелязната епоха.

Лит.: Тотевски 1991, 7.

ЛИТЕРАТУРА

- Агре 2002:** Д. Агре. Разкопки на могилен некропол край с. Брестница, Ябланишка община. – Археологически открития и разкопки през 2001 г. София, 2002, 58–59.
- Агре 2007:** Д. Агре. Тракийски могили от късноелинистическата епоха в долината на река Вит, Ябланишка община. – Годишник на Националния археологически музей, XI, 2007, 86–95.
- Бараков 1999:** В. Бараков. Археологически паметници в Тревненско. – В: Старопланински проучвания. Т. 1, София, 1999, 128–135.
- Бараков 2007:** В. Бараков. Новооткрито светилище на Тракийския конник край Трявна. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXII, 2007, 39–51.
- Герасимов 1937:** Т. Герасимов. Новооткрити старини. – Известия на Българския археологически институт, XI, 1937, 308.
- Герасимов 1950:** Т. Герасимов. Две находки със скитски бронзови украси от Северна България. – Известия на Археологическия институт, XVII, 1950, 253–256.
- Герасимов 1955:** Т. Герасимов. Старини от музея в град Тетевен. – Известия на Археологическия институт, XX, 1955, 594–602.
- Герасимов 1963:** Т. Герасимов. Тракийско могилно погребение в Тетевенския Балкан. – Известия на Археологическия институт, XXVI, София 1963, 272–274.
- Гергова, Писарев 1988:** Д. Гергова, Ат. Писарев. Спасителни разкопки на тракийска могила при с. Къпиново, Великотърновско. – Археологически открития и разкопки през 1987 г. Благоевград, 1988, 64–65.
- Китов, Шалганов, Крайнов 1980:** Г. Китов, К. Шалганов, И. Крайнов. Траките в Ловешки окръг. София, 1980.
- Койчева 1994:** К. Койчева. Надгробни могили в Централния Балкан. – В: Първи международен симпозиум „Севтополис“. „Надгробните могили в Югоизточна Европа“. Велико Търново, 1994, 89–97.
- Койчева 1995:** К. Койчева. Тракийска надгробна могила край с. Велковци, Габровско. – Археологически открития и разкопки през 1994 г. София, 1995, 61–62.
- Койчева 2002:** К. Койчева. Новооткрита тракийска гробница край с. Велковци (Габровско). – В: *Studia Archaeologica*, Sup. II. Сборник с изследвания в чест на професор Атанас Милчев. София, 2002, 102–108.
- Маджаров 2013:** К. Маджаров. Некрополите като извор за културното развитие на Североизточна Тракия в периода VI–III в. пр. Хр. Автореферат на дисертация за присъждане на образователна и научна степен „доктор“. София, 2013.
- Миков 1930–1931:** В. Миков. Могилни некрополи от Ловчанско и Тетевенско. – Известия на Българския археологически институт, VI, София 1930–1931, 153–170.
- Миков 1933:** В. Миков. Предисторически селища и находки в България. София, 1933.
- Миков 1950:** В. Миков. Тракийски накитни предмети от V–IV в. пр. Хр. – Известия на Археологическия институт, VII, София, 1950, 146–156.

Милчев 1956: Ат. Милчев. Археологическо проучване на Севлиево и Троянско. – Годишник на Софийския университет, Философско–исторически факултет, Л, 1956, 443–539.

Милчев, Бонева 1981: Ат. Милчев, Ив. Бонева. Разкопки в околностите на с. Ошани и с. Белица, Тревненско. – Археологически открития и разкопки през 1980 г. София, 1981, 127–131.

Милчев, Китов 1972: Ат. Милчев, Г. Китов. Тракийски могили край с. Градница, Габровски окръг. – Археология, XIV, 1972, 1, 46–61.

Милчев, Ковачев 1967: Ат. Милчев, Н. Ковачев. Необнародвани паметници от Севлиево. – Археология, IX, 1967, 2, 39–47.

Милчев, Ковачев 1971: Ат. Милчев, Н. Ковачев. Материали за археологическата карта на Севлиево. – Археология, XIII, 1971, 2, 45–57.

Найденова 1981: В. Найденова. Могилен некропол до гр. Троян. – Археологически открития и разкопки през 1980, София 1981, 42–43.

Найденова, Тотевски 1982: В. Найденова, Т. Тотевски. Тракийски могилен некропол при град Троян. – Археологически открития и разкопки през 1981 г. Михайловград, 1982, 35–36.

Найденова, Тотевски 1983: В. Найденова, Т. Тотевски. Проучвания на тракийски могили до гр. Троян. – Археологически открития и разкопки през 1982 г. Плевен, 1983, 41.

Найденова, Тотевски 1984: В. Найденова, Т. Тотевски. Тракийски могилен некропол до с. Дълбок дол, Ловешки окръг. – Археологически открития и разкопки през 1983 г. Смолян, 1984, 50.

Найденова, Тотевски 1985: В. Найденова, Т. Тотевски. Тракийски могилен некропол до с. Дълбок дол, Ловешки окръг. – Археологически открития и разкопки през 1984 г. Сливен, 1985, 93–94.

Найденова, Тотевски 1987: В. Найденова, Т. Тотевски. Тракийски могилен некропол при с. Орешак, Ловешки окръг. – Археологически открития и разкопки през 1986 г. Разград, 1987, 96–97.

Нинов 1994: Л. Нинов. Osteологични проучвания на антични обекти. – Археологически открития и разкопки през 1992 – 1993 г. Велико Търново, 1994, 94–95.

Теодосиев 1998: Н. Теодосиев. Северозападна Тракия през V–I в. пр. Хр. Автореферат на дисертация за присъждане на образователна и научна степен „доктор“. София, 1998.

Тотевски 1987: Т. Тотевски. Тракийска надгробна могила в град Троян. – Археологически открития и разкопки през 1986 г. Разград, 1987, 95.

Тотевски 1988: Т. Тотевски. Тракийски могилен некропол до Троян. – Археологически открития и разкопки през 1987 г. Благоевград, 1988, 61–62.

Тотевски 1988а: Т. Тотевски. Златни и сребърни накитни предмети от могилен гробове в Троянско. – В: Културно-историческо наследство на Троянския край. Кн. 1, София, 1988, 10–16.

Тотевски 1990: Т. Тотевски. Тракийски могилен некропол до Троян. – Археологически открития и разкопки през 1989 г. Кюстендил, 1990, 49–50.

Тотевски 1991: Т. Тотевски. Случайни археологически находки от Троянско. – В: Културно-историческо наследство на Троянския край. Кн. 4, София, 1991, 3–24.

Тотевски, Найденова 1986: Т. Тотевски, В. Найденова. Тракийски могилен некропол при с. Орешак, Ловешки окръг. – Археологически открития и разкопки през 1985 г. Велико Търново, 1986, 57–58.

Филов 1910: Б. Филов. Два могилни гроба в Балкана. – Известия на Българското археологическо дружество, I, 1910, 155–158.

Фол 1972–1973: Ал. Фол. Проучвания върху гръцките извори за Древна Тракия. Тракия в периегезата на Хекатей. – Годишник на Софийския университет, Философско–исторически факултет, LXVI, III – История, 1972–1973.

Фол, Спиридонов 1983: Ал. Фол, Т. Спиридонов. Историческа география на тракийските племена до III в. пр. н. е. Атлас. София, 1983.

Цървов 1994: И. Цървов. Спасителни разкопки на могила № 2 от некропола край с. Големаните, Великотърновско. – Археологически открития и разкопки през 1992–1994 г. Велико Търново, 1994, 44.

Цървов 2008: И. Цървов. Траките край Атрюс. Тракийско погребение от с. Големаните, Великотърновско. София, 2008.

BURIAL PRACTICES IN THE LATE IRON AGE IN THE NORTHERN CENTRAL BALKAN MOUNTAINS

Mihaela Tomanova

(Abstract)

Forty-six tumuli were examined in the northern part of the Central Balkan Mountains and the foothills. One hundred and four tumuli were studied partly or completely, where 108 tombs were localized. No tomb or any tomb facility was found in 12 of these mounds.

The bi-ritualism, typical for entire Thrace, was practiced in the region, even within the same necropolis. Corpse-burning prevailed along the upper current of the Yantra and Vit rivers, while corpse burying prevailed along the Ossam River.

A great diversity of tomb facilities was observed in the tumuli in the region. Altogether 10 types of tomb facilities were found in 108 tomb complexes. In 3 cases the remains of the deceased were laid in tombs made of rough stones bonded with clay, and in 2 cases – in rectangular tombs made of smooth stones bonded with clay, in 20 cases – in rectangular graves of rough stones, and in 8 cases – in an urn, placed at the level of the antique layer. The following varieties were found in the remaining tumuli: the corpse was burned at the level of the antique layer; the corpse was burned on a rammed earth site above the antique layer; the corpse was laid on a stone site; the corpse was laid at the layer below the piled stones; a large rectangular grave lined with rough stones.

Due to the condition of the complexes at the time of unearthing, the type of the facilities in a good deal of tombs cannot be identified.

Piled stones on top of the grave were found in 25 of the tumuli burials, and in 5 tumuli burials – on one side of the grave under the tumulus fill. An uncertain number of stone piles were uncovered also in the tumulus near the village of Kupinovo.

Piled terracotta shards under the tumulus fill were found in 2 cases. Uncertain is also the number of pits unearthed in the tumulus near Kupinovo.

Two tumuli with three fire-places each were investigated, further 2 tumuli with one fire-place were localised, and in 1 case the number of fire-places has not been determined. A funeral-pyre to burn the corpse of the deceased under the tumulus fill was identified in 11 tumuli.

A ring of stones around the periphery of the tumulus was found in 8 cases, and in another case – a ring of standing stone slabs was found, surrounding the space around the corpse. A stone staircase was identified in the periphery of one tumulus, and in another tumulus – a stone casing was unearthed between the two layers of earth fill.

Buried animals were found in 5 of the studied tumuli.

The studied Thracian tombs on the territory of the northern part of the Central Balkan Mountains and the foothills show that both burial rituals, traditional for Thrace, were practiced along with some specific local burial rituals. Bi-ritualism was practiced in the whole of the area under examination, and the remains of the deceased were placed in various types of tomb facilities. We must note the primitive construction of the tombs

and also the point that smoothed stones were hardly ever used. The tomb decoration and monumentality, so characteristic for the necropolises from the early Iron Age along the lower current of the Yantra River and in the Upper Thracian Plain, are almost non-existent here, and the class distinction is much easier to notice in the splendid funeral gifts.

ЮГОИЗТОЧНО ПОДГРАДИЕ НА СТОЛИЧНИЯ ТЪРНОВГРАД ИЛИ „ФРЕНКХИСАР“ – КВАРТАЛ НА ЗАПАДНОЕВРОПЕЙСКИ ТЪРГОВЦИ

Евгени Дерменджиев

Местността „Френкхисар“ обхваща широката речна тераса в големия завои на река Янтра, югоизточно от хълма Царевец (под т. н. „Балдуинова кула“ на средновековната цитадела на столичния Търновград) (Обр. 1). Теренът е почти равен, с високи брегове към реката, като най-голямата надморска височина сега е 135 м, а разликата спрямо нормалното ниво на Янтра достига 9 м. Терасата е ориентирана в посока северозапад–югоизток, с дължина 600 м, ширина 230 м и площ около 130 дка (Обр. 2).

До самото начало на 80-те години на XX в. на „Френкхисар“ се намираше циганската махала на Велико Търново (Обр. 1, Обр. 2). По това време нейните жители бяха изселени, а къщите – съборени. Тогава се извозиха част от строителните отпадъци, а теренът беше отчасти подравнен. В следващите години това място се превърна в нерегламентирано градско сметище, периодично почиствано от боклуците (Обр. 3).

През 2017 г., върху 12 дка в северната и централната част на местността „Френкхисар“, беше изграден атракционен парк „Търновград – духът на хилядолетна България“, в който са изложени макети на антични, средновековни, възрожденски и съвременни исторически сгради, съоръжения и комплекси, както и на природни забележителности от територията на България.

Първото споменаване на градския квартал „Френкхисар“ в писмен извор се съдържа в Описа на населението в Търново и селата в Търновска каза от 1516–1517 г. (Муфасал регистър на тимари, зиамети и хасове във вилаета Никболу от 922 г. от Хиджра), където е записано, че в християнската махала „Френкхисар“ има 26 домакинства, 2-ма неженени и 2 вдовици (Калицин, Мутафова 2003, 86). В друг регистър от 1541–1545 г. (Муфасал регистър на тимари, зиамети, хасове, мукатаи, чифлици и вакъфи от територията на казите и нахиите Никболу, Зицови, Рахова, Чибре, Лофча, Излади и Търнови от 947–951 г. от Хиджра) е отбелязано, че в махалата „Френкхисар“ има само 6 домакинства, 4-ма неженени и 2 вдовици (Калицин, Мутафова 2003, 217). В описа от 1613–1614 г. тази българска махала вече не фигурира (Мутафова 2002, 57). В описанията на Търново, направени от Петър Богдан през 1640 г.

и Хаджи Калфа през 1652 г., за тази част от града не е отбелязано нищо. През XVIII–XIX в. на това място е била разположена една от турските махали на Търново (Драганова 1972, 170).

Опитите за интерпретацията на името „Френкхисар“ и неговото идентифициране като квартал на западноевропейски рицари, посланици или търговци, живели в Търнов по време на Второто българско царство, започват още в началото на XIX в. Ю. Венелин, посетил Търново през 1828–1829 г., отбелязва: „Наконец с третьей стороны крепости, за рекою, находится част города, называемая Франк–иссар или дворцом или жилищем франков или Европейцам. Почему это не знаю, но верю, что оно не без основательной причиной.“ (Въжарова 1985, 196).

За този квартал П. Р. Славейков пише: „Южната част ся държи у разположения върху града мис и по левий Етров бряг ся нарича Френк исар...“ (Славейков 1979b, 183). А в своите спомени той твърди и следното: „Оттогава види се да е останало името Френкисар на тоя стълб (кула), както и на махалата отдолу край реката – Френкисар махлеси, които и до днес имат същите имена.“ (Славейков 1979a, 316).

Ф. Каниц и К. Иречек не посочват никакви по-конкретни сведения за квартала (Каниц 1995, 197; Иречек 1974, 295). В. Берон предполага, че местността е получила името „Френк хисар“, защото в нея живеели дълго време пленените в битката при Адрианопол през 1205 г. френски рицари, а техният император Балдуин Фландърски (1204–1205 г.) умрял там и гробът му се намирал на това място, което по заповед на цар Калоян (1197–1207 г.) било оградено с укрепления по брега на реката (Берон 2004, 110).

Ф. Успенски, описал търновските старини в самия край на XIX в., отбелязва: „Говорять будто здесь умертвен Балдуин Фландрский, находимая долина под этой башни называют Франк–гиссар, может быт местостоянки иностранных послов или иноземных купцов.“ (Въжарова 1985, 200). К. Шкорпил не представя нови данни за това място, като записва единствено следното: „Френк–хисар (иностранна, европейска крепост) е завземала западната половина на първия югоизточен завой на р. Янтра, под югоизточния ъгъл на Хисара.“ (Шкорпил 1910, 146).

Както се вижда от цитираните текстове, техните автори само посочват възможността този квартал да е бил обитаван от френски рицари или чуждоземни търговци през Средновековието, но без да се основават на някакви конкретни исторически, архитектурни или археологически доказателства, освен тълкуване на името в зависимост от превода на неговото значение от турски език и осмислянето му спрямо историята на средновековния Търнов.

В своето изследване за столичния Търновград Н. Ангелов вече отбелязва: „Освен сведенията на Г. Цамблак относно „чуждое народа“, друго сведение за чужденци в Търново не притежаваме. В днешното име на един от кварталите на Търново – Френкхисар трябва да се търси далечен спомен от името на

квартала на чуждите търговци. Самото име – Френкхисар представлява турски превод на българския израз град на фръзите (франките). При обработването на дворните места и при строеж на нови сгради тук се откриват основи на солидни постройки. Освен това културният пласт е наситен с материали от XIII–XIV в.“ (Ангелов 1964, 14–15).

Според Я. Николова: „Кварталът на средновековния град, разположен в източното подножие на хълма Царевец, е известен като „градът на фръзите“ или с турското си наименование Френк хисар..... При изкопни работи в последно време се откриват основи на солидни сгради, пещи и много археологически материали от XIII и XIV в..... Главните кантори, складове и магазини на тези търговци трябва да се търсят тъкмо в този квартал.“ (Николова 1986, 276). Кварталът „Френкхисар“ е споменаван по различни поводи и в други научни изследвания, свързани със средновековния Търнов (Попов 1985с, 41; Коледаров 1976, 16–17; Мутафова 2002, 56–57).

Именно така, според съвременното тълкуване на този градски топоним от Османската епоха, в научната литература се е наложило мнението, че кварталът „Френкхисар“ в Търнов е бил обитаван през XIII–XIV в. от западноевропейски търговци.

До началото на XXI в. разкопки в местността „Френкхисар“ не са извършвани, поради което нямаше никаква достоверна информация за хронологията на обитаване, архитектурното застрояване и планировката, както от столичния период на Търнов, така и за по-ранните и по-късни епохи. Първите археологически проучвания се проведоха през 2009–2010 г. в централната част на „Френкхисар“ (Дерменджиев 2010, 516–518; Дерменджиев 2011а, 451–452; Dermendzhiev, под печат), при което се получиха много интересни резултати (Обр. 4, Обр. 5)¹.

Стратиграфия

Непосредствено под тревните чимове има тънка прослойка съвременни боклуци. Под тях следва дебел до 1 м пласт със средновековни материали (Обр. 6). В него са вкопани основите на 2 сгради, 3 септични ями и 1 домакинска пещ, които са част от застрояването на турската и циганската махала през XIX–XX в. (Обр. 5.1, 2, 3, 4). Средновековният пласт се състои от кафява пръст, смесена с фрагменти кухненска, сграфито и строителна керамика, монети, животински кости и отделни битови предмети (Обр. 6, Обр. 7). В този пласт са вкопани 9 ями, 1 пещ и 5 гроба, а други 12 ями, както и 1 полувкопано жилище, са запълнени с него (Обр. 5.5, 6, 7, 8). В северния участък на обекта пластът се датира с монети от 30–40-те години на XIII в. до средата на същото столетие (Обр. 7). В южния участък на дълбочина до 0,40 м монетите са от първата половина на XIV в., а от 0,40 м до 0,60 м монетите са от 30–40-те години на XIII в. (Обр. 7). На дълбочина до 0,60 м под долното ниво на средновековния пласт след-

ва светлокафява пръст, в която се намериха десетина фрагмента ранновизантийска керамика (V–VII в.) и стотина фрагмента керамика от Желязната епоха (I-во хилядолетие пр. Хр.) (Обр. 5.9, Обр. 6). Трайни или вкопани съоръжения от този продължителен период от време (пещи, огнища, ями или жилища) не се откриха. След този пласт следва стерилен терен, съставен от чиста жълта пръст (Обр. 6).

Пластовете, натрупвани в периода след средата на XIV в. и до края на XIX в. са били почти изцяло изкопани и извозени на друго място по време на събарянето на циганската махала през 80-те години на XX в. По този начин са унищожени наземните археологически структури от края на столичния период на Търнов, а също така и следите от обитаване от началото на Османската епоха, когато през XV–XVI в. на това място съществува българската махала (Обр. 6). Отнети са културните пластове и в северната част на „Френкхисар“, където на площ от около 30 дка е копано на дълбочина 1 м в стерилната пръст, поради което всички останки и следи от обитаване са унищожени (Обр. 3).

Никъде в проучения терен не се откриха следи от опожаряване. Засега може да се каже, че през XIII–XIV в. в тази част от средновековния квартал не е имало градски пожари или насилствено разрушаване и ограбване на постройките, придружавани обикновено с тяхното изгаряне.

Архитектура и гробове от XIII–XIV в.

При разкопките в централната част на местността „Френкхисар“ се откриха различни археологически структури от столичния период на Търнов, които включват: полувкопано жилище с огнище, боклучни и септични ями, производствена пещ и гробове (Обр. 5, Обр. 6).

Полувкопано жилище № 1 (Обр. 5.5, Обр. 6.1, Обр. 8)

От жилище № 1 се разкри само западния ъгъл (Обр. 8). То е ориентирано северозапад–югоизток и е вкопано на дълбочина 0,40 м в пласта с тракийска и ранновизантийска керамика. В посока север–юг жилището е прерязано от дълбок 2,20 м изкоп от края на XIX в. – началото на XX в., при което източната му половина е изцяло унищожена (Обр. 5.4). Запазената дължина на северозападната стена на жилището е 2,70 м, а на югозападната – 4,70 м. До неговата югоизточна стена има кръгло огнище с диаметър 0,70 м. То е силно отухлено, наситено червено в средата, а по краищата пръстта има жълт цвят.

В пълнежа на жилището, състоящ се от кафява пръст и въгленчета, след неговото разрушаване, са попаднали фрагменти средновековна битова керамика, керемиди и животински кости. В този насип се откриха съвсем малко находки: 1 костен прешлен за вретено, 6 медни пластини, 1 фрагмент от стъклена гривна, част от 1 глинена паница (Обр. 13). Монетите в него са следните:

2 медни монети – Латинска имитация, тип А, м. м. и Латинска имитация, тип G, м. м., от 30–40-те години на XIII в.; 1 медна монета на цар Константин Асен (1257–1277 г.); 4 медни монети, обезличени, неопределени, от XIII в. и 1 бронзова монета, обезличена, Римска империя, от 383–388 г. (Обр. 13).

Жилище № 1 е изградено през 30–40-те години на XIII в. и е съществувало до около средата на XIII в. Северозападната стена на жилището е прекопана от боклучна яма № 14, датирана след средата на XIII в., а югозападната стена е пресечена от септична яма № 19 и яма № 20 за дървен стълб, използвани от втората половина на XIII в. до средата на XIV в. (Обр. 5, Обр. 8).

Размерите на жилището не могат да се установят със сигурност, но най-вероятно дължината на стените е била около 4–6 м и то е имало квадратен или правоъгълен план. Било е едноетажно, частично вкопано в земята, но без каменна или дървена облицовка. От разкопките не се получиха данни за градежа на стените във височина. Не се установи наличието на кирпичи. Затова може да се предположи, че стените са били направени от плет, измазан с пръст. Не се откриха и дупки от колове от носещата конструкция, но от нея има общо 10 железни гвоздеа (Обр. 18). Наличието на фрагменти от керемиди (Обр. 18), както в неговия насип, така и в околните боклучни ями показва, че те са били наредени върху покрива на жилището.

Данните за интериора на жилище № 1 също са много оскъдни. Отоплителното съоръжение (малко огнище) е било долепено към средата на югозападната стена. Подът всъщност е естествения терен – плътна жълта пръст. Самото жилище не е опожарявано и в него не се откриха на място никакви предмети от обзавеждане, което показва, че цялата покъщнина е била предварително изнесена.

Подобни по конструкция и план жилища всъщност са характерни за столчните подградия на Търнов. Такива са проучени в квартала в западното подножие на хълма Момина крепост (Николова, Ангелов 1963, 35–37; Николова, 1968, 57–65; Николова 1970–1971, 90–102; Робов 1994, 142–143), както и в южната половина на Подградието в западното подножие на цитаделата на хълма Царевец – в двора на църквата „Св. 40 мъченици“ (Тотев, Дерменджиев 2005, 296; Тотев, Дерменджиев, Караилиев 2006, 382) и южно от манастира „Св. 40 мъченици“ (Тотев, Дерменджиев, Караилиев 2011, 446–448; Тотев, Дерменджиев, Караилиев 2012, 425–428; Тотев, Дерменджиев, Караилиев 2013, 401–403).

Боклучни и септични ями (Обр. 5.6, Обр. 6, Обр. 9, Обр. 10)

Проучени са 18 боклучни и септични ями с различна форма – крушовидна, цилиндрична, бъчвовидна. Тяхната дълбочина е 1,50–2 м, а диаметрите на устията и дъната варират от 0,80 м до 1,90 м. Освен тях има и 2 малки ями за дървени стълбове. Ямите са изкопавани и са функционирали по различно време,

поради което се застъпват, пресичат или се допират една до друга. Пълнежът в някои от тях е изцяло изчерпан, а други остават отчасти в профилите (ями №№ 7, 10, 11, 13, 16, 17 и 18). Проучените ями имат различни функции – 2 ями са използвани за поставяне в тях на дървени стълбове от покривни конструкции, има 4 септични ями, които заедно с това са използвани и като боклучни, а останалите 14 ями са изцяло боклучни. Според открития в тях материал и стратиграфската им позиция ямите могат да се разделят на няколко хронологични групи.

Най-ранни са общо 12 ями: №№ 1, 3, 4, 6, 8, 10, 12, 13, 14, 15, 17 и 18 (Обр. 5.6, Обр. 6, Обр. 9, Обр. 10). Съставът на пълнежа на ямите е като на средновековния пласт около тях: кафява пръст, фрагменти средновековна битова и строителна керамика, камъни, въгленчета, животински кости, медни монети, малко железни, медни, костени и стъклени предмети, както и парчета желязна шлака и фрагменти от големи и малки поти (Обр. 14, Обр. 15, Обр. 16, Обр. 17, Обр. 18). Яма № 12 и яма № 14 първоначално са използвани за септични, а след това – и за боклучни (Обр. 10). В яма № 15 е бил поставен дървен стълб, както изглежда от покривната конструкция над яма № 12 (Обр. 10). Яма № 14 пресича насипа на запълненото вече полукопано жилище № 1 и явно е по-късна от него (Обр. 5.5, Обр. 6.1, Обр. 8). Ямите се датират най-общо във втората четвърт и около средата на XIII в., според откритите в тях Латински имитации, орязани в 30–40-те години на същото столетие (най-ранни са ями №№ 6 и 8, в които има монети на император Алексий III Ангел (1195–1203 г.) и Български имитации от началото на XIII в.), като функционирането им е прекратено след средата на XIII в., а някои от тях са използвани до края на третата четвърт на XIII в. (според монети на цар Константин Асен (1257–1277 г.).

Яма № 9 и яма № 16 са били изкопани и са функционирали в периода от самия край на XIII в. до средата на XIV в., според намерените медни монети на император Андроник II Палеолог с Михаил IX (1295–1320 г.), на император Андроник III Палеолог (1328–1341 г.) и медно торнезе от франкските княжества в Тесалия или Пелопонес (Обр. 5.6, Обр. 6.2, Обр. 9, Обр. 10). Яма № 1 продължава да се използва и в началото на XIV в. Датировката на септична яма № 19 и прилежащата ѝ яма № 20 за дървен стълб от покривна конструкция е във втората половина на XIII в. и до средата на XIV в., но горната им граница на използване не може да се прецизира, защото в тях не се откриха монети и в същото време те не попадат в суперпозиция спрямо следващи по време археологически структури.

Най-късни са ями №№ 2, 5, 7 и 11, както и яма № 1, която след известно прекъсване отново е използвана (Обр. 5.6, Обр. 6.2, Обр. 9, Обр. 10). Яма № 2 е септична, а останалите са боклучни. Пълнежът им има същият състав като на първите ями от XIII в., но вместо желязна шлака в тях се откриха

медни стопилки, негодни за употреба и нарязани на дребни парчета медни предмети и фрагменти от малки поти (Обр. 14, Обр. 16). Тези ями са вкопани в средновековния пласт, като същевременно пресичат и някои от по ранните ями (Обр. 5.6). Откритите медни монети на цар Иван Шишман (1371–1395 г.), сребърна и медни монети султан Баязид I (1389–1402 г.) и късни медни Български имитации датират тези ями в последната четвърт на XIV в. и самото начало на XV в.

Подобни по предназначение и форма боклучни ями всъщност са характерни за столичните подградия на Търнов. Такива са проучени в квартала в западното подножие на хълма Момина крепост (Николова, Ангелов 1963, 38; Николова 1970–1971, 93–94; Робов 1994, 143), както и в Подградието в западното подножие на цитаделата на хълма Царевец – южно от манастира „Св. 40 мъченици“ (Тотев, Дерменджиев 2005, 296; Тотев, Дерменджиев, Караилиев 2006, 382; Тотев, Дерменджиев, Караилиев 2011, 446–448; Тотев, Дерменджиев, Караилиев 2012, 425–428; Тотев, Дерменджиев, Караилиев 2013, 401–403), при т. н. „Шишманова баня“ (Дерменджиев 2017, 558–559).

Санитарни съоръжения (Обр. 5.6, Обр. 9, Обр. 10)

Проучени са 4 ями, които са били част от санитарни съоръжения (тоалетни). Пълнежът в яма № 12, на височина 0,30 м над дъното, е черна, плътна пръст, без находки (Обр. 10). Нагоре следва кафява пръст с въгленчета, фрагменти средновековна керамика, керемиди и животински кости. Съставът на насипа показва, че първоначално тази яма е била септична, а впоследствие в нея са започнали да изхвърлят и битови отпадъци. Датировката на яма № 12 е в 30–40-те години на XIII в. до след средата на XIII в.

В яма № 12 е вкопана малката яма № 15, в която е имало поставен дървен стълб (Обр. 10). Може да се мисли, че те са били част от носещата конструкция на стените и покрива на санитарното съоръжение, независимо от по необичайното им място. В близост до тях не се откриха дупки от другите стълбове, но наличието и на фрагменти от керемиди в яма № 12, показва, че над нея е имало такава покривна конструкция.

Пълнежът в яма № 14, на височина 0,40 м над дъното, е светлокафява пръст, без находки, върху която е направена запечатка с тънък слой жълта пръст (Обр. 6.1, Обр. 10). Нагоре следва кафява пръст с фрагменти средновековна керамика, керемиди и животински кости. Насипът в нея също показва, че първоначално и тази яма е била септична, а впоследствие в нея са изхвърляли и битови отпадъци. Датировката на яма № 14 е след средата на XIII в. и до края на същото столетие.

Целият пълнеж в яма № 19 се състои от силно сбита сивозелена пръст с прослойки от жълта пръст, малко фрагментирана кухненска керамика и кере-

миди (Обр. 5.6, Обр. 10). На 0,25 м северозападно от яма № 19 се намира яма № 20 – малка яма за дървен стълб (Обр. 5.6, Обр. 10). До източната стена на тази яма се откри камък, с който е бил подпиран стълбът. Друга такава яма за дървен стълб беше очертана в пълнежа на по-ранната яма № 4, на разстояние 0,60 м югозападно от яма № 20. Дървените стълбове, забити в тези две малки ями, явно са оформяли западната стена на дървена конструкция над яма № 19. Приблизителните външни размери на санитарния възел (тоалетна) са 1 м х 1,90 м. Стените са били направени от дъски или плет, а покривът – с керемиди. Ями №№ 19 и 20 се датират във втората половина на XIII в. и до средата на XIV в.

За септична яма в края на XIV в. – самото начало на XV в. е използвана и яма № 2 (Обр. 5.6, Обр. 9). Това показват слоевете жълта пръст от периодична запечатка на ямата и запълването с голям брой камъни, изхвърлените в нея съвсем малко фрагменти керамика, животински кости и битови предмети, липсата на монети и по значителния брой керемиди, останали от покрива.

Съставът на насипа в ями №№ 2, 12, 14 и 19, носещите дървени конструкции и керемидените покриви дават основание да се каже, че става въпрос за септични ями от 4 санитарни възела (тоалетни), изградени към някоя от разположените в близост жилищни или производствени постройки, функционирали по различно време през XIII–XIV в. Септичните ями на тези санитарни възли са използвани и за изхвърляне на битови отпадъци, каквато е била тогава обичайната практика в средновековните градове (Niederfeilner 1996, 184, Abb. 2; Grahl 1996, 324).

Такива санитарни съоръжения не са много в столичния Търновград. Засега могат да се локализируют няколко септични ями и съответно градски и частни тоалетни в цитаделата на хълма Царевец – на площада в квартала югоизточно от Патриаршията (Овчаров 2005, 83), на обект 12–С и обект 14, разположени до Западната крепостна стена (Дерменджиев 2007, 19), и в приземието на жилище в квартала южно от Патриаршията (Квинто 1985, 42–44), както и санитарен възел в жилище № 4 до Южната крепостна стена на цитаделата на хълма Трапезица (Рабовянов, Дойчев 2016, 708–709).

Каталог на ямите

Яма № 1 – боклучна (Обр. 5.6, Обр. 9, Обр. 14). Форма – почти цилиндрична, с равно дъно; дълбочина² – 1,50 м; диаметър – 1,45 м; състав на пълнежа – кафява пръст, въгленчета, битова керамика, фрагментирани тухли и керемиди, животински кости, дребни камъни; тънък 5 см пласт пепел и въглени; едри и дребни камъни и скални отломъци (дебелина 0,30–0,60 м), между които се откриха 2 каменни ядра за каменометна машина; по надолу в южната половина на ямата има желязна шлака, фрагменти обгоряла глинена обмазка и рязани монети, а в северната половина битовата керамика е много малко; ситуация – яма № 1 пресича яма № 6, яма № 1 е пресечена от яма № 2; датировка:

от третата четвърт на XIII в. до началото на XIV в., от третата четвърт на XIV в. до края на XIV в.

Яма № 2 – септична (Обр. 5.6, Обр. 9, Обр. 15). Форма – бъчвовидна, с елипсоидно хоризонтално сечение, издължена в посока север–юг, с равно дъно; дълбочина – 1,70 м; размери – при устието 1,25 м x 1,40 м, в средата 1,50 м x 1,60 м и при дъното 0,95 м x 1 м; състав на пълнежа – кафява пръст, запечатки от тънки прослойки жълта пръст, въглени, малко фрагменти битова керамика и керемиди, много животински кости. На дълбочина от 0,70 м до дъното ямата е запълнена с около 25 големи ломени камъка; ситуация – яма № 2 пресича яма № 1 и яма № 14; датировка: от самия край на XIV в. до самото начало на XV в.

Яма № 3 – боклучна (Обр. 5.6, Обр. 9, Обр. 15). Форма – бъчвовидна, с равно дъно; дълбочина – 1,30 м; диаметър – при устието не може да се измери, в средата 1,45 м и при дъното 1 м; състав на пълнежа – кафява пръст, въглени, 3 големи камъка, много фрагменти битова керамика и керемиди, много животински кости, желязна шлака; ситуация – яма № 3 пресича яма № 6, яма № 3 е пресечена от яма № 11; датировка: от 30–40-те години на XIII в. до средата на XIII в.

Яма № 4 – боклучна (Обр. 5.6, Обр. 9, Обр. 15). Форма – крушовидна, с равно дъно; дълбочина – 1,90 м; диаметър – 0,90 м при устието, в средата 1,50 м и при дъното 0,95 м; състав на пълнежа – кафява пръст, въглени, големи ломени камъни, много фрагменти битова керамика и керемиди, животински кости; ситуация – яма № 4 е пресечена от яма № 7; датировка: от 30–40-те години на XIII в. до след средата на XIII в.

Яма № 5 – боклучна (Обр. 5.6, Обр. 9, Обр. 16). Форма – бъчвовидна?, с елипсоидно хоризонтално сечение, издължена в посока север–юг, с равно дъно; дълбочина – 1,70 м; размери – при устието не може да се измери, в средата 1,20 м x 1,55 м и при дъното 0,90 м x 1,30 м; състав на пълнежа – кафява пръст, прослойки жълта пръст, въглени, много фрагменти битова керамика и керемиди, животински кости; ситуация – яма № 5 пресича яма № 6 и яма № 13; датировка: от последната четвърт на XIV в. до края на XIV в. – самото начало на XV в.

Яма № 6 – боклучна (Обр. 5.6, Обр. 9, Обр. 16). Форма – крушовидна или бъчвовидна, с равно дъно; дълбочина – 1,85 м; диаметър – при устието не може да се измери, в средата 1,40 м и при дъното 1,05 м; състав на пълнежа – пластове кафява пръст, въглени и пепел, големи камъни, много фрагменти битова керамика и керемиди, животински кости, желязна шлака; ситуация – яма № 6 е пресечена от яма № 1, от яма № 3, от яма № 5 и от яма № 11; датировка: от втората четвърт на XIII в.

Яма № 7 – боклучна (Обр. 5.6, Обр. 9). Форма – обърнат пресечен конус, с равно дъно; дълбочина – 1,05 м; диаметър – 1,60 м при устието, в средата 1,50 м и при дъното 1,15 м; състав на пълнежа – кафява пръст, въгленчета,

фрагменти обгорели мазилки, много фрагменти битова керамика и керемиди, малко животински кости; ситуация – яма № 7 пресича яма № 4 и яма № 18, яма № 7 е пресечена от гроб № 1, в яма № 7 са изхвърлени фрагменти мазилка от разрушения кожух при повторното изграждане на пещта за метал; датировка: от последната четвърт на XIV в. до края на XIV в. – самото начало на XV в.

Яма № 8 – боклучна (Обр. 5.6, Обр. 9, Обр. 16). Форма – бъчвовидна, с равно дъно; дълбочина – 1,35 м; диаметър – при устието не може да се измери, в средата 1,50 м и при дъното 1,20 м; състав на пълнежа – кафява пръст, въгленчета, фрагменти битова керамика и керемиди, животински кости, желязна шлака; ситуация – яма № 8 е пресечена от яма № 9 и от яма № 12; датировка: от началото на втората четвърт на XIII в.

Яма № 9 – боклучна (Обр. 5.6, Обр. 9, Обр. 17). Форма – крушовидна, с елипсовидно напречно сечение, издължена в посока север–юг, със заоблено дъно; дълбочина – 1,70 м; размери – при устието не може да се измери, в средата 1,20 м x 1,40 м; състав на пълнежа – кафява пръст, въглени, 15 големи ломени камъка на дъното, фрагменти битова керамика, керемиди и тухли, малко животински кости, желязна шлака; ситуация – яма № 9 пресича яма № 8, в яма № 9 е вкопан гроб № 3; датировка: от първата половина на XIV в.

Яма № 10 – боклучна (Обр. 5.6, Обр. 10, Обр. 17). Форма – обърнат пресечен конус?, с равно дъно; дълбочина – 1,20 м; диаметър – при устието не може да се измери, в средата 1 м и при дъното 0,80 м; състав на пълнежа – кафява пръст, малко фрагменти битова керамика и керемиди, животински кости; ситуация – яма № 10 е пресечена от гроб № 2; датировка: около средата на XIII в.

Яма № 11 – боклучна (Обр. 5.6, Обр. 10). Форма – почти цилиндрична, скосена в долната част, с наклонено дъно; дълбочина – от 1 м до 1,25 м; диаметър – при устието 1,90 м и при дъното 1,40 м; състав на пълнежа – кафява пръст, дебел пласт пепел и много въглени в северната половина, и светлокафява пръст в южната половина; ситуация – яма № 11 пресича яма № 3 и яма № 6; датировка: от последната четвърт на XIV в. до края на XIV в.

Яма № 12 – септична, боклучна (Обр. 5.6, Обр. 10). Форма – бъчвовидна?, с равно дъно; дълбочина – 1,30 м; диаметър – при устието не може да се измери, в средата 1,25 м и при дъното 0,75 м; състав на пълнежа – черна, плътна пръст на височина 0,30 м над дъното и без находки, над нея следва кафява пръст, въгленчета, малко фрагменти битова керамика и керемиди, животински кости, желязна шлака; ситуация – яма № 12 пресича яма № 8, в яма № 12 е вкопана яма № 15; датировка: от 30–40-те години на XIII в. до след средата на XIII в.

Яма № 13 – боклучна (Обр. 5.6, Обр. 10, Обр. 17). Форма – почти цилиндрична, като на 0,60 м над дъното леко се разширява и продължава надолу с прави стени, с равно дъно; дълбочина – 1,70 м; диаметър – при устието 1,30 м и при дъното 1,50 м; състав на пълнежа – кафява пръст, отделни прослойки

жълта пръст, въглени, малко фрагменти битова керамика, керемиди и тухли, животински кости; ситуация – яма № 13 е пресечена от яма № 5, в яма № 13 е вкопан гроб № 4; датировка: от около средата на XIII в. до края на третата четвърт на XIII в.

Яма № 14 – септична, боклучна (Обр. 5.6, Обр. 10, Обр. 17). Форма – бъчвовидна, с равно дъно; дълбочина – 1,55 м; диаметър – 0,70 м при устието, в средата 1,25 м и при дъното 0,60 м; състав на пълнежа – пласт светлокафява пръст с дебелина 0,40 м и без находки на дъното, над нея следва запечатка от тънък слой жълта пръст, а нагоре продължават кафява пръст, въглени, камъни, много фрагменти битова керамика, тухли и керемиди, животински кости; ситуация – яма № 14 е вкопана в жилище № 1, яма № 14 е пресечена от яма № 2; датировка: след средата на XIII в. до края на XIII в.

Яма № 15 – за дървен стълб (Обр. 5.6, Обр. 10). Форма – цилиндрична, със заоблено дъно; дълбочина – 0,70 м (запазена); диаметър – 0,30 м; състав на пълнежа – кафява пръст; ситуация – яма № 15 е вкопана в яма № 12 и изглежда е част от покривната ѝ конструкция; датировка: от 30–40-те години на XIII в. до след средата на XIII в.

Яма № 16 – боклучна (Обр. 5.6, Обр. 10, Обр. 17). Форма – цилиндрична?, с равно дъно; дълбочина – 1,40 м; диаметър – около 1,05 м; състав на пълнежа – пласт пепел на дъното, кафява пръст, въгленчета, фрагменти битова керамика и керемиди, животински кости, желязна шлака; ситуация – яма № 16 пресича яма № 17, в яма № 16 е вкопан гроб № 4; датировка: от самия край на XIII в. до средата на XIV в.

Яма № 17 – боклучна (Обр. 5.6, Обр. 10, Обр. 17). Форма – бъчвовидна?, с елипсоидно напречно сечение, издължено в посока северозапад–югоизток, със заоблено дъно; дълбочина – 2 м; размери – при устието не може да се измери, в средата 1,30 м x 1,50 м; състав на пълнежа – кафява пръст, въгленчета, дебел пласт пепел и желязна шлака, фрагменти битова керамика и керемиди, животински кости; ситуация – яма № 17 е пресечена от яма № 9, от яма № 16 и от гроб № 3; датировка: от 30–40-те години на XIII в. до края на третата четвърт на XIII в.

Яма № 18 – боклучна (Обр. 5.6, Обр. 10, Обр. 17). Форма – цилиндрична, с равно дъно; дълбочина – 1,20 м; диаметър – 1,80 м; състав на пълнежа – кафява пръст, въгленчета, малко фрагменти битова керамика, керемиди, малко животински кости, желязна шлака; ситуация – яма № 18 е пресечена от яма № 7, яма № 18 е застъпена от производствената пещ; датировка: от 30–40-те години на XIII в. до средата на XIII в.

Яма № 19 – септична (Обр. 5.6, Обр. 10). Форма – обърнат пресечен конус, с равно дъно, дълбочина – 1,70 м; диаметър – 1 м при устието и 0,55 м при дъното; състав на пълнежа – силно сбита сивозелена пръст, прослойки от жълта пръст, малко фрагменти битова керамика и керемиди, животински кости; ситуация – яма № 19 е вкопана в жилище № 1; датировка: от втората половина на XIII в. до средата на XIV в.

Яма № 20 – за дървен стълб (Обр. 5.6, Обр. 10). Форма – цилиндрична, със заоблено дъно; дълбочина – 0,50 м; диаметър – 0,40 м; състав на пълнежа – чернокафява пръст, до източната стена има камък, с който е подпиран дървения стълб; ситуация – яма № 20 е вкопана в жилище № 1, яма № 20 е едновременно с яма № 19 и е част от покривната ѝ конструкция; датировка: от втората половина на XIII в. до средата на XIV в.

Находки от ямите

Яма (№)	Датировка	Монети ³	Находки ⁴ (бр.)	Керамика – фрагменти (бр.) и предмети (бр.)
ЯМА № 1 (боклучна) (Обр. 14)	1. От втората четвърт на XIII в. до началото на XIV в. 2. От последната четвърт на XIV в. до края на XIV в.	Медна монета на султан Баязид I (1389 – 1402 г.) Медна монета на цар Иван Шишман (1371 – 1395 г.) Сребърна монета на султан Баязид I (1389 – 1402 г.) Медна монета на султан Баязид I (1389 – 1402 г.) Медна монета на император Андроник II Палеолог с Михаил IX (1295 – 1320 г.) Медна монета, Латинска имитация, тип А, м. м. (30 – 40-те години на XIII в.) Медна монета, фрагмент, неопределена (средата на XIII в.) Медна монета, фрагмент, неопределена Медна монета, фрагмент, неопределена Медна монета, фрагмент, неопределена Медна монета, фрагмент, неопределена Медна монета, фрагмент, неопределена Медна монета, Латинска имитация, тип В, г. м., (Тесалоника) (1204 – 1224 г.) Медна монета, фрагмент, неопределена Медна монета, неопределена (средата на XIII в.)	Фрагменти от медни предмети – 42 Медни копчета – 5 Желязна катарама Меден държач Железни ножове – 3 Фрагменти от медни предмети – 34 Железни ножове – 2 Фрагменти от медни предмети – 36 Глинено топче Каменни бойни ядра – 2 Фрагмент от меден съд Фрагменти от медни предмети – 11 Железни ножчета – 2	Със златиста ангоба – 2 Кухненска – 599 Сграфито – 35 Глазирана – 14 Керемиди и тухли – 113 Гвоздеи – 45 Животински кости – 203 Желязна шлака – 18 Обгорели мазилки – 10

	<p>Медна монета, фрагмент, неопределена</p> <p>Медна монета, фрагмент, неопределена</p> <p>Медна монета, фрагмент, неопределена</p> <p>Медна монета, фрагмент, неопределена</p> <p>Медна монета, фрагмент, неопределена</p> <p>Медна монета, фрагмент, неопределена</p> <p>Медна монета, фрагмент, неопределена</p> <p>Медна монета, фрагмент, неопределена</p> <p>Медна монета, фрагмент, неопределена</p> <p>Медна монета, фрагмент, неопределена</p> <p>Медна монета, фрагмент, неопределена</p> <p>Медна монета, фрагмент, неопределена</p> <p>Медна монета на цар Константин Асен (1257 – 1277 г.)</p> <p>Медна монета, Латинско торнезе (XIV в.)</p> <p>Медна монета, фрагмент, неопределена</p> <p>Медна монета на цар Иван Шишман (1371 – 1395 г.)</p> <p>Медна монета, фрагмент, неопределена</p> <p>Медна монета, фрагмент, неопределена (средата на XIII в.)</p> <p>Медна монета на император Андроник II Палеолог с Михаил IX (1295 – 1320 г.)</p> <p>Медна монета, фрагмент, неопределена (средата на XIII в.)</p> <p>Медна монета, фрагмент, неопределена (средата на XIII в.)</p> <p>Медна монета, фрагмент, неопределена (средата на XIII в.)</p> <p>Медна монета, фрагмент, неопределена (средата на XIII в.)</p>		
--	--	--	--

ЯМА № 2 (септична) (Обр. 15)	От самия край на XIV в. до самото начало на XV в.	Няма монети	Глинен пул Глинени топчета – 3	Кухненска – 56 Керемиди – 14 Животински кости – 21 Желязна шлака – 1
ЯМА № 3 (боклучна) (Обр. 15)	От 30 – 40-те години на XIII в. до средата на XIII в.	Медна монета, фрагмент, неопределена (XIII в.) Медна монета, Българска имитация, тип С? (началото на XIII в.) Медна монета, Латинска имитация, тип А, м. м. (30 – 40-те години на XIII в.) Медна монета, фрагмент, неопределена	Медна гривна Каменно точило Глинено гърне Устие от стомна със златиста ангоба	Със златиста ангоба – 5 Кухненска – 785 Сграфито – 24 Глазирана – 1 Керемиди – 87 Гвоздей – 1 Животински кости – 311 Желязна шлака – 6
ЯМА № 4 (боклучна) (Обр. 15)	От 30 – 40-те години на XIII в. до след средата на XIII в.	Медна монета, фрагмент, неопределена (средата на XIII в.) Медна монета, фрагмент, неопределена (първа трета на XIII в.) Медна монета, фрагмент, неопределена (средата на XIII в.) Медна монета, Латинска имитация, тип F, м. м. (30 – 40-те години на XIII в.) Медна монета, фрагмент, неопределена (средата на XIII в.) Медна монета, Латинска имитация, тип А, м. м. (30 – 40-те години на XIII в.) Медна монета, Латинска имитация, тип А, г. м. (първа трета на XIII в.) Медна монета, фрагмент, неопределена (средата на XIII в.) Медна монета, Българска имитация, тип А (началото на XIII в.) Медна монета, фрагмент, неопределена (средата на XIII в.) Бронзова монета, половинка, Византия, Анонимен фолис, клас С (около 1034 – 1041 г.)	Стъклени гривни, фрагменти – 2 Стъклени гривни, фрагменти – 2 Глинена пота, част Оловен слитък Глинена чаша Глинено топче Медни пластини – 6 Стъклени гривни, фрагменти – 7 Дъно от глинено гърне с релефен знак Устие с дръжка от глинено гърне със златиста ангоба и червена рисунка Глинена пота, част	Със златиста ангоба – 8 Кухненска – 528 Сграфито – 2 Глазирана – 11 Керемиди – 69 Гвоздей – 4 Животински кости – 152 Пота, фрагмент – 1

ЯМА № 5 (боклучна) (Обр. 16)	От последната четвърт на XIV в. до края на XIV в. – самото начало на XV в.	Медна монета, фрагмент, неопределена (40 – 50-те години на XIII в.) Медна монета, фрагмент, неопределена (40 – 50-те години на XIII в.) Медна монета, неопределена (40 – 50-те години на XIII в.) Медна монета, Българска имитация, тип III (края на XIV–XV в.) Медна монета на цар Иван Шишман (1371 – 1395 г.), тип I	Медни пластини – 2 Стъклени гривни, фрагменти – 2 Устие от глинена пота Каменно точило, част Дъно от глинена пота	Със златиста ангоба – 4 Кухненска – 468 Страфито – 20 Глазирана – 16 Керемиди – 65 Гвоздеи – 2 Животински кости – 215 Желязна шлака – 1 Пота, фрагмент – 1
ЯМА № 6 (боклучна) (Обр. 16)	От втората четвърт на XIII в.	Медна монета, неопределена (първа трета на XIII в.)	Медна пластина Стъклени гривни, фрагменти – 3 Медна гривна, фрагмент Глинен пул Костена дръжка Костена пластина Стомна със златиста ангоба и червена рисунка, фрагменти Дъно от глинено гърне с релефен знак Глинено гърне Глинено гърне	Със златиста ангоба – 13 Кухненска – 245 Страфито – 2 Глазирана – 4 Керемиди – 43 Животински кости – 75 Желязна шлака – 51
ЯМА № 7 (боклучна)	От последната четвърт на XIV в. до края на XIV в. – самото начало на XV в.	Няма монети	Няма находки	Общо с яма № 4 Кухненска – 513 Страфито – 26 Глазирана – 15 Керемиди – 25 Животински кости – 10 Пота, фрагмент – 1
ЯМА № 8 (боклучна) (Обр. 16)	От началото на втората четвърт на XIII в.	Медна монета, Българска имитация, тип С? (началото на XIII в.) Медна монета на император Алексий III Ангел (1195 – 1203 г.)	Медна халка Железен нож Медни предмети, фрагменти – 9 Глинено гърне Глинена паничка, фрагмент Глинено гърне, част Глинено гърне, част, с релефен знак на дъното Дъно от глинено гърне с релефен знак	Със златиста ангоба – 2 Кухненска – 291 Страфито – 10 Глазирана – 4 Керемиди – 37 Гвоздеи – 1 Животински кости – 88 Желязна шлака – 8

ЯМА № 9 (боклучна) (Обр. 17)	От първата половина на XIV в.	Медна монета, фрагмент, неопределена Медна монета, фрагмент, неопределена Медна монета, фрагмент, неопределена Медна монета, фрагмент, Византия (първа половина на XIV в.)	Стъклени гривни, фрагменти – 5	Кухненска – 152 Сграфито – 12 Глазирана – 7 Керемиди и тухли – 18 Гвоздеи – 2 Животински кости – 26 Желязна шлака – 11
ЯМА № 10 (боклучна) (Обр. 17)	Около средата на XIII в.	Медна монета, фрагмент, неопределена (средата на XIII в.)	Няма находки	Кухненска – 85 Сграфито – 6 Глазирана – 1 Керемиди – 15 Животински кости – 24 Желязна шлака – 1
ЯМА № 11 (боклучна)	От последната четвърт на XIV в. до края на XIV в.	Няма данни за монети	Няма данни за находки	Не може да се посочи.
ЯМА № 12 (септична, боклучна)	От 30 – 40-те години на XIII в. до след средата на XIII в.	Няма монети	Няма находки	Кухненска – 79 Сграфито – 1 Глазирана – 6 Керемиди – 9 Животински кости – 11 Желязна шлака – 10
ЯМА № 13 (боклучна) (Обр. 17)	Около средата на XIII в. до края на третата четвърт на XIII в.	Медна монета, неопределена. Медна монета на цар Константин Асен (1257 – 1277 г.), тип III Медна монета, фрагмент, неопределена (40 – 50-те години на XIII в.) Медна монета, фрагмент, неопределена (40 – 50-те години на XIII в.) Медна монета, фрагмент, неопределена (40 – 50-те години на XIII в.) Медна монета, фрагмент, неопределена (40 – 50-те години на XIII в.)	Стъклена гривна, фрагмент Медна гривна, фрагмент	Кухненска – 71 Сграфито – 4 Глазирана – 8 Керемиди и тухли – 14 Гвоздеи – 2 Животински кости – 6 Желязна шлака – 4

ЯМА № 14 (септична, боклучна) (Обр. 17)	След средата на XIII в. – до края на XIII в.	Медна монета, неопреле- лена Медна монета, фрагмент, неопределена (средата на XIII в.) Медна монета, неопреле- лена	Медна гривна, фрагмент Стъклена гривна, фрагмент Дъно от глинено гърне с релефен знак Каменен хромел	Със златиста ангоба– 3 Кухненска – 509 Сграфито – 3 Глазирана – 4 Керемиди и тухли– 56 Животински кости– 40
ЯМА № 15 (за дървен стълб)	От 30 – 40-те години на XIII в. до след сре- дата на XIII в.	Няма монети	Няма находки	Няма керамика
ЯМА № 16 (боклучна) (Обр. 17)	От самия край на XIII в. до средата на XIV в.	Медна монета на император Андроник II Палеолог (1282 – 1328 г.) Медна монета на император Андроник III Палеолог (1328 – 1341 г.) Медна монета, неопреле- лена	Глинен прешлен за вретено	Кухненска – 34 Глазирана – 5 Животински кости– 1 Желязна шлака – 7
ЯМА № 17 (боклучна) (Обр. 17)	От 30 – 40-те години на XIII в. до края на третата чет- върт на XIII в.	Медна монета на цар Константин Асен (1257 – 1277 г.), III тип	Дъно на сграфито паница с графит	Общо с яма № 16 Кухненска – 60 Сграфито – 6 Глазирана – 16 Керемиди – 5 Гвоздеи – 1 Животински кости – 5 Желязна шлака – 11
ЯМА № 18 (боклучна) (Обр. 17)	От 30 – 40-те години на XIII в. до средата на XIII в.	Няма монети	Сграфито паница, част Глинен капак, част Каменно топче Желязно ножче, част Желязно ножче	Кухненска – 85 Сграфито – 7 Глазирана – 1 Керемиди – 7 Гвоздеи – 3 Животински кости– 16 Желязна шлака – 7

ЯМА № 19 (септична)	От втората половина на XIII в. до средата на XIV в.	Няма монети	Няма находки	Със златиста ангоба – 1 Кухненска – 74 Сграфито – 1 Глазирана – 1 Керемиди – 4 Гвоздеи – 3 Животински кости – 10 Желязна шлака – 2
ЯМА № 20 (за дървен стълб)	От втората половина на XIII в. до средата на XIV в.	Няма монети	Няма находки	Кухненска – 9 Сграфито – 2 Глазирана – 1 Животински кости – 4

Производствена пещ (Обр. 5.7, Обр. 11)

Пещта е частично запазена, с дължина 1,40 м, ширина 0,50 м и височина 0,35 м (Обр. 11). Тя има няколко етапа на използване, от които са останали две отухлени подови нива от изпечена до червено глина. Долното ниво е силно разрушено, а горният под е изграден от тънки плочести камъни за подложка, върху които е направена глинена замазка, опалена до червено. Общата дебелина на дъното е 0,30 м. Пещта е изградена върху пълнежа на боклучна яма № 18, която се датира от 30–40-те години на XIII в. до средата на XIII в.

Пещта е използвана за топене на цветни метали и е функционирала от третата четвърт на XIV в. до края на същото столетие или самото начало на XV в. Синхронни с нея са ями №№ 1, 5 и 7 (Обр. 9), в които се откриха значително количество медни шлаки, медни отпадъци и няколко фрагментирани поти (Обр. 14, Обр. 16), и яма № 11 (Обр. 10) с изхвърлени пепел и въглени от периодичното ѝ почистване.

Подобни по предназначение и конструкция пещи за топене и обработка на метали и железарски работилници са функционирали в южната половина на столичното Подградие в западното подножие на цитаделата на хълма Царевец (Попов 1984, 205–207; Попов 1985а, 52–58; Попов 1985b, 213–214; Тотев, Дерменджиев, Караилиев 2008, 696; Тотев, Дерменджиев, Караилиев 2010, 508; Тотев, Дерменджиев 2005, 296; Тотев, Дерменджиев, Караилиев 2006, 382; Тотев, Дерменджиев, Караилиев 2013, 401–403), а също така по западния и южния склон, южно от Патриаршията и при Южната ъглова кула на цитаделата на хълма Царевец (Ангелов 1972, 52–58; Алексиев 1986, 137–138).

Гробовете (Обр. 5.8, Обр. 12)

Индивидите в откритите 5 гроба са погребани по християнски обичай, с трупололагане по гръб, ориентирани с глава на запад и крака на изток.

Гроб № 1 (Обр. 12) – първичен; възрастен; дясната ръка е поставена на гърдите, за лявата ръка няма данни; инвентар – фрагмент от керемидата с издраскан кръст, поставена под черепа, и 1 медна монета, фрагмент, неопределена, от насипа в гробната яма (Обр. 13); ковчег – 2 железни гвоздеа; ориентация запад–изток; дълбочина⁵ – 1 м; ситуация – гробът е вкопан в боклучна яма № 4 от 30–40-те години на XIII в. и в боклучна яма № 7 от последната четвърт на XIV в. до края на XIV в. – самото начало на XV в.

Гроб № 2 (Обр. 12) – първичен; възрастен; ръцете са скръстени на корема; инвентар – сребърен пръстен-печат с връзан надпис на гръцки език „ΑΝΤΡΟΣ“, поставен на безименния пръст на дясната ръка (Обр. 13); ковчег – 3 железни гвоздеа; ориентация северозапад–югоизток; дълбочина – 1,15 м; ситуация – гробът е вкопан в боклучна яма № 10, датирана около средата на XIII в.

Гроб № 3 (Обр. 12) – първичен; възрастен; дясната ръка е поставена на корема, лявата ръка е поставена на таза; инвентар – 1 малко медно копче под брадичката, 1 малко медно копче под гръдната кост, 2 малки медни копчета край таза, 1 медна монета, орязана (40–50-те години на XIII в.) и 1 медна монета, обезличена (втора четвърт на XIII в.) от насипа в гробната яма (Обр. 13); ковчег – 2 железни гвоздеа; ориентация северозапад–югоизток; дълбочина – 1,10 м; ситуация – гробът е вкопан в боклучна яма № 17 от 30–40-те години на XIII в. до края на третата четвърт на същото столетие и в яма № 9 от първата половина на XIV в.

Гроб № 4 (Обр. 12) – първичен; възрастен; дясната ръка е поставена на корема, лявата ръка е поставена на таза; инвентар – 2 медни копчета върху гръдната кост, 1 медно копче в лявата половина на таза, 1 глинена каничка, 1 медна монета на цар Иван Александър (1331–1371 г.) с Теодора или Михаил Асен и 1 медна монета, Българска имитация (края на XIV в.) от насипа в гробната яма (Обр. 13); ковчег – 2 железни гвоздеа; ориентация север-северозапад–юг-югоизток; дълбочина – 0,85 м; ситуация – гробът е вкопан в боклучна яма № 13 от около средата на XIII в. до края на третата четвърт на същото столетие и в яма № 16 от самия край на XIII в. до средата на XIV в.

Гроб № 5 (Обр. 12) – първичен; възрастен; за положението на ръцете няма данни; инвентар – няма данни; ковчег – 1 железен гвоздей; ориентация север-северозапад–юг-югоизток; дълбочина – 0,60 м; ситуация – гробът остава по-високо и е от западната страна на гроб № 4, като двете гробни ями не се засичат, гроб № 5 е по-късен от гроб № 4.

Тези 5 гроба не оформят самостоятелен некропол, защото са групирани в двата края на обекта, на значително разстояние едни от други (Обр. 5.8). Тук по скоро става въпрос за установена практика, регистрирана в столичните ци-

тадели на хълмовете Царевец и Трапезица, както и в подградията, да се правят погребения край самите жилища или крепостните стени, извън стационарните некрополи около кварталните църкви (Овчаров 2005, 93–95, 151; Дерменджиев 2015, 21; Робов 2011, 408; Робов 2016, 743–746; Рабовянов 2015, 77–78; Николова, Ангелов 1963, 36–38; Николова 1968, 58–60).

Гробовете са вкопани в терена между ямите в самия край на столичния период. Не е изключено обаче двата по плитко вкопани гроба №№ 4 и 5 (Обр. 12), да са малко по късни и да принадлежат на населението на следстоличната махала „Френкхисар“. Подобна е ситуацията и с гроб № 1, който е вкопан в яма № 7, чието използване има вероятност да е продължило и в самото начало на XV в.

Находки

(Обр. 7, Обр. 13, Обр. 14, Обр. 15, Обр. 16, Обр. 17, Обр. 18)

Откритите находки при разкопките в местността „Френкхисар“ са разнообразни и характерни за столицата на Второто българско царство. Такива са намирани при всички досегашни разкопки на територията на Търновград. Това са: **глинени съдове** – 5 глинени гърнета, 3 глинени чаши, 1 глинена каничка, част от 1 глинена паничка, част от 1 глинени черпак, част от 1 глинени капак, част от 1 глазирана паница, част от 1 глазирана паничка, част от 1 сграфито паница, 1 устие от глинена стомна със златиста ангоба, части от 2 глинени кани със златиста ангоба и червена рисунка, 5 дъна на глинени съдове с релефни знаци, 3 дъна и 2 дръжки на глинени съдове с графити; **оръдия на труда, инструменти и пособия** – 11 железни ножове и ножчета, част от 1 железен предмет, 2 каменни бруса, 1 каменен хромел, 1 костен прешлен за вретено, 2 глинени прешлена за вретено, част от 1 устие на меден съд, 2 медни дръжки, 1 костена дръжка, части от 6 глинени поти, 1 дъно от стъклен съд; **накити и принадлежности към облеклото** – 1 сребърен пръстен-печат, част от 1 меден пръстен, 15 медни копчета, 2 медни гривни, части от 4 медни гривни, 25 фрагмента от стъклени гривни, 1 железна катарاما, 1 медна катарاما, 1 медна халка; **въоръжение** – 2 каменни бойни ядра за каменометна обсадна машина, 1 костена пластина за колчан, 1 меден държач от колан; **предмети за игра** – 4 глинени топчета, 1 каменно топче, 2 глинени пула; **монети** – 133 медни монети, 1 сребърна монета; **други** – 1 керемидата с графит.

Повечето от предметите са свързани с ежедневието и домакинството или са част от облеклото. Липсват земеделски оръдия на труда и занаятчийски инструменти. Няма и характерните части и елементи от оръжие и военно снаряжение. Монетите са основно Латински и Български имитации от първата половина на XIII в., български монети от средата на XIII в. до края на XIV в., византийски монети от края на XIII в. и първата половина на XIV в., и турски монети от края на XIV в. Няма монети на градовете-републики Дубровник,

Венеция и Генуа, с които през този период България поддържа търговски връзки, както и монети на други западноевропейски кралства и монети на съседните държави – Сърбия, Унгария, Влашко, Златната орда.

Сред откритата керамика в местността „Френкхисар“ се открояват фрагментите и частите от тънкостенни глинени гърнета и стомни, покрити със златиста ангоба, някои от които са украсени и с рисунка с червена боя (Обр. 15, Обр. 16, Обр. 18). Тази специфична трапезна керамика е използвана основно в Южна България през XI–XII в. и е произвеждана в работилници, локализирани в Сливен, Пловдив, Кърджали, Перник и Мелник (Борисов 2002, 149–153). Макар и без цели съдове, и представена с малко на брой фрагменти, тази характерна за Византийското владичество керамика, тук се намери в боклучни ями, датирани с монети от втората четвърт и около средата на XIII в. Явно тези добре направени трапезни съдове са били използвани в столицата на Второто българско царство много време след като тяхното масово производство южно от Балкана е било преустановено. Досега обаче точно с тази керамика, която е характерна за XI–XII в., по принцип се датираха строежи в Търнов от неговия предстоличен период (Георгиева, Николова, Ангелов 1973, 61, 98; Георгиева 1974а, 9; Вълв 1992, 185). Откриването на този тип керамика при разкопки в затворени комплекси от втората четвърт и средата на XIII в. в квартал от подградията на столичния Търновград, недвусмислено показва, че така тя вече се оказва неправилно основание и неточен пример за датирание, поради което не може и за в бъдеще да се използва с такава сигурност при изясняване на ранната хронология на града.

В няколко от боклучните ями от същото време в местността „Френкхисар“ са били изхвърлени 5 дъна на глинени гърнета с излъскани ивици, които са правени върху пясъчна подсипка и имат релефни знаци (Обр. 15, Обр. 16, Обр. 17). Този тип гърнета се датира в XI–XII в. (Борисов 2002, 146, Обр. 123). Дъна със същите и подобни релефни знаци, но отнесени към VIII–XI в., са намерени и при разкопките на Западната главна улица на цитаделата на хълма Царевец (Долмова-Лукановска 2007, 16–17, 104–105, Табл. XIII–15, Табл. XIV-Б). Откриването на тези характерни дъна на гърнета в боклучни ями в този квартал на столично подградие, заедно с керамика и монети от първата половина на XIII в., ясно показва, че в Търнов те се използват и до по-късно време.

Характер и планировка на Югоизточното подградие

Всъщност до сега местността „Френкхисар“, разположена на терасата под южния ъгъл на хълма Царевец, около която се извира река Янтра (Обр. 1, Обр. 2), не е разглеждана като подградие на столичния Търнов през XIII–XIV в. По традиция там се ситуйра единствено т. н. „Квартал на чуждестранните търговци“. Определянето на тази територия като „квартал“ вече не е актуално. По дефиниция кварталът е относително малка, ограничена площ, оградена от ули-

ци или други граници, която обхваща един или няколко поземлени имота, и е почти изцяло застроена част от градската територия (Ковачев 2003, 57–58). Вижда се, че това определение не може да важи за пространството от 130 дка, естествено ограничено от завоя на реката (Обр. 3), където на различни места са открити археологически структури, находки и архитектурни обекти (жилище, боклучни и септични ями, пещ, гробове, църква, некропол, манастир, Укрепено водоснабдително съоръжение) от столичния период на Търнов (Обр. 24).

Обособяването на тази значителна площ, която според резултатите от последните археологически разкопки (Дерменджиев 2010, 516–518; Дерменджиев 2011а, 451–452; Вачев, Петракиев 2015, 653–656; Вачев, Петракиев 2016а, 734–736; Вачев, Петракиев 2016б, 421–428; Вачев, Петракиев 2017, 555–557) е неделима част от столицата на Второто българско царство, като нейно подградие е задължително с оглед на всички известни данни за топографията и развитието на общата планировка на Търнов от края на XII в. до края на XIV в. (Славчев 1978, 36–45; Попов 1985с, 25–42; Николова 1986, 231–279).

За името на тази част от градската територия на Търнов няма никакви писмени данни от средновековните източници, затова то може да се нарече Югоизточно подградие, според местоположението му спрямо главната столична цитадела, разположена на хълма Царевец (Обр. 24, Обр. 25). Трябва да се отбележи, че местността, което реката обикаля днес югоизточно от този хълм не е имала същите очертания по времето на столичния период на Търновград (Обр. 1). Тогава подградието е заемало наполовина по малка площ само в северния край на терасата, като е било почти плътно оградено от Янтра. Натрупаните отпреди, а и впоследствие, пясъчни отлагания на югоизток, с които самата тераса се е разпростряла в тази посока, са резултат от наслагването на носените от реката пясък и тиня откъм вътрешния край на големия завой, където водата е относително тиха и по-спокойна (Обр. 1). Същевременно откъм външния край на завоя, където течението влиза с по-голяма скорост, се е получавало постепенно отмиване на почвата и подкопаване на десния бряг на реката и същевременно разширяване на коритото в южна посока. Така застроената северозападна част от терасата е с височина до 9 м над речното ниво, а в южния участък теренът, съставен само от пясък и тиня, е почти на нивото на водата и никога не е бил обитаван (Обр. 1, Обр. 24).

Получените данни от археологическите разкопки през 2009–2010 г. в местността „Френкхисар“ (Обр. 4) показват, че най-ранното заселване в централния сектор от Югоизточното подградие на Търновград може да се отнесе най-общо към началото на втората четвърт на XIII в. Оттогава са яма № 6 и яма № 8 (Обр. 19), в които има монети от това време, дъна на гърнета с релефен знак (Обр. 16), а фрагментите керамика със златиста ангоба са най-много (Обр. № 16, Обр. 18). Стратиграфската им позиция и местоположението (яма № 8 е пресечена от яма № 12, а яма № 6 е пресечена от ями №№ 1 и 3), откритите в тях находки и монети показват, че към този момент тези 2 боклучни ями са

били първите, изкопани от новозаселилите се обитатели на квартала. В тези ями е попаднала и най-много желязна шлака, която показва, че още отначало неговото население е практикувало обработка на желязо.

Интензивното застрояване на централния участък на Югоизточното подградие е в периода от 30–40-те години на XIII в. до около средата на XIII в. Тогава са изкопани 9 ями (№№ 1, 3, 4, 10, 12, 13, 15, 17 и 18) и направено жилище № 1 (Обр. 19). Предвид ограничените по площ проучвания засега може най-общо да се каже, че на това място е бил обособен квартал, част от чиито жители са се занимавали с производствена дейност. Липсата на масивни сгради и многото боклучни ями (Обр. 19) с изхвърлена в тях желязна шлака (Обр. 18), както и шлаката в малко по-ранните ями №№ 6 и 8, показват, че всъщност става въпрос за квартал с основно занаятчийски функции – производство и обработване на желязо. На практика шлаката като количество и тегло не е много, а засега липсват и други доказателства за производство – инструменти, полуфабрикати и бракувани предмети, следи и останки от пещи и работилници, но това се дължи единствено на малкото разкопан терен. Изглежда проученият участък остава в периферията на този квартал, който най-вероятно се е развивал в северна посока – към хълма Царевец (Обр. 24).

Причина за появата на този нов производствен квартал на Търнов може да се потърси в археологическите данни, които показват преустановяване на дейността на железарските работилници и пещи, ликвидирани при строителството на царската църква–мавзолей „Св. 40 мъченици“ в самото начало на втората четвърт (около средата на 20-те години) на XIII в. в западното подножие на столичната цитадела на хълма Царевец (Тотев, Дерменджиев 2005, 296; Тотев, Дерменджиев, Косева 1999, 44). В първите десетилетия на XIII в., на мястото, където към месец март 1230 г., според строителния и триумфален надпис на цар Иван Асен II (1218–1241 г.), вече е била изградена и стенописана тази царска църква (Петров, Гюзелев 1978, 97–98), е имало столичен квартал, свързан с производството и обработката на желязо, от който са проучени 6 пещи за топене на желязо, 2 ковашки огнища, следи от дървени навеси и 1 работилница (Попов 1984, 205–207; Попов 1985а, 52–57)⁶, както и още 1 работилница с 2 малки пещи, 1 боклучна яма и 2 полувкопани жилища (Тотев, Дерменджиев 2005, 296; Тотев, Дерменджиев, Караилиев 2006, 382). За да може да се използва избраното място за изграждането на църквата „Св. 40 мъченици“ и оформянето на нейното дворно пространство е било необходимо тези производствени съоръжения и жилища да бъдат разрушени, а теренът освободен за новото царско строителство.

Поради това, че засега няма никакви основания да се приема изцяло прекъсване на неговата дейност и пълното му унищожаване, то е напълно допустимо това железарско производство, заедно с населението (майстори и работници, които са го практикували, и техните семейства) да е било преместено на необитаемата дотогава приречна тераса в югоизточното подножие на столична-

та цитадела на хълма Царевец. Най-вероятно именно така е било поставено началото на застрояването и обитаването на Югоизточното подградие на Търнов. А и засега няма сигурни данни за по-ранно заселване през столичния период на това място.

Този нов производствен квартал в Югоизточното подградие се е разраствал до след средата на XIII в. От това време датират жилище № 1 и 7 боклучни ями, както и санитарният възел, включващ яма № 12 и малката яма № 15 за дървен стълб (Обр. 19). Самото население изглежда не е имало някакво значимо социално положение, защото изхвърлените предмети в ямите не се отличават с разнообразие, високо качество и характерни особености (Обр. 13, Обр. 14, Обр. 15, Обр. 16, Обр. 17), фрагментите сграфито керамика са съвсем малко (Обр. 18), а жилището е полувкопано и няма каменни стени (Обр. 8). Но в същото време прави впечатление наличието на голям брой фрагменти от глинени керемиди (Обр. 18), показващи, че жилищните постройки в квартала са били покрити с тях.

През третата четвърт на XIII в. продължават да се използват боклучни ями №№ 1 и 17, както и новата боклучна яма № 13, а септична яма № 14 първоначално е част от санитарен възел, а след това е функционирала и като боклучна яма. През последната четвърт на XIII в. и до към средата на XIV в. обитаването на квартала в централната част на Югоизточното подградие е ограничено. От това време има само 3 боклучни ями (№№ 1, 9, 16), но оттогава е и санитарният възел, включващ септична яма № 19 и малката яма № 20 от стълб за дървената ѝ конструкция (Обр. 20). Явно продължителното използване на яма № 1 се дължи на периодичното ѝ изгребване. Не са сигурни данните за някаква производствена дейност, защото откритите в ямите парчета желязна шлака може да са попаднали в тях при прекопаването на по-ранната боклучна яма № 17.

След това животът в този участък от Югоизточното подградие по всичко личи, че е бил изцяло прекъснат, доказателство за което е липсата на всякакви монети за период от около 35 години. През третата четвърт на XIV в. кварталът е възстановен (Обр. 21), като е запазен неговия производствен характер, но този път явно, че той е свързан с вторичната обработка на цветни метали. От това производство са големия брой неизползваеми фрагменти и изрезки от медни предмети и медни стопилки, изхвърлени в боклучна яма № 1 (Обр. 14), и фрагментите от глинени поти в боклучни ями №№ 5 и 7 (Обр. 16). За обработката на мед свидетелства и производствената пещ с 2 етапа на използване (Обр. 11). Обгорените мазилки от нейния първоначален свод са били изхвърлени в яма № 7, а пепел и въглени от функционирането ѝ – в яма № 11.

От работилницата, в която се е намирала пещта, не са установени никакви следи, защото точно там са били вкопани 2 много големи септични ями от XVIII–XIX в. и фундирани основите на каменна сграда от същото време (Обр. 5.1, 3). По всичко изглежда, че самата средновековна постройка се е развивала в западна посока, а пещта и може би яма № 7 са оставали в нейната източна

половина. Най-вероятно конструкцията на тази работилница се е състояла от паянтови стени и покрив. От този последен етап на функциониране на столичния квартал няма открити жилища, боклучните ями са само 4 (№№ 1, 5, 7 и 11), а септична яма № 2 е част от санитарен възел (тоалетна) към работилницата или някое от околните жилища (Обр. 21).

Възстановяването на живота в централната част на Югоизточното подградие, след продължителното време на запустение, в този последен етап от столичния период на Търнов, е логично да се свърже с идването на преселници от граничните предели на царството, прогонени от османското нашествие. Според откритите монети може да се предположи, че животът в квартала е продължил и в началото на XV в. Това се потвърждава и от факта, че засега няма данни за неговото опожаряване по време на обсадата и превземането на Търнов от турците през 1393 г., както и от сведенията в турските данъчни регистри за съществуването на българска махала през XVI в. на това място. Поради това е напълно възможно ямите и пещта да са функционирали и в началото на следстоличния период на Търнов, а някои от гробовете да принадлежат на нейните обитатели от това време.

Изцяло нови данни за Югоизточното подградие се получиха при разкопките в неговия югоизточен сектор, ръководени от Х. Вачев през 2014–2016 г., където бяха открити неизвестни до този момент църква, 2 некропола и манастир от столичния период на Търнов (Вачев, Петракиев 2015, 653–656; Вачев, Петракиев 2016а, 734–736; Вачев, Петракиев 2016б, 421–428; Вачев, Петракиев 2017, 555–557) (Обр. 22, Обр. 23). Първоначално на това място е имало квартален християнски некропол от първите десетилетия на XIII в., като от него засега са проучени 7 гроба (Вачев, Петракиев 2015, 656). Църквата, която е еднокорабна, засводена, състояща се от наос с тристенна абсида и притвор, които са били изцяло стенописани, е построена най-вероятно през втората четвърт на XIII в. (Обр. 22)⁷. Нейните фундаменти са широки 1,20 м и са направени от ломени камъни и бял хоросан, а суперструкцията (с ширина 1 м) се състои от лицева зидария, изпълнена от варовикови блокчета, редуващи се с пояси тухли, и емплектон от необработени камъни и бял хоросан. Сводовете са били иззидани с бигор. В наоса няма пиласстри, а вътрешните му размери са: дължина 6,30 м и ширина 4,40 м. Подът е настлан с тухли, поставени върху хоросанова подложка. Притворът има вътрешни размери 5,40 м x 4,35 м и е конструктивно свързан с наоса, а между тях има вход с ширина почти 1 м (Обр. 22). На неговата северна стена е направен плитък аркосолий с дължина 2,37 м, а под пода в югоизточния ъгъл е изградена тухлена гробница. В самия притвор се е влизало през вход на западната стена, широк 0,92 м.

Нов некропол е създаден след издигането на църквата, като гробовете (общо 29) са разположени източно и южно от нея (Вачев, Петракиев 2015, 656; Вачев, Петракиев 2016а, 734–736) (Обр. 23). Инвентарът в тях се състои от медни копчета, медни монети, фрагменти златосърмен текстил, 1 сграфито

паница. В самата църква са проучени гробове с изключително богати находки – златни и сребърни накити (1 златен пръстен с аметист, 2 златни наушника, 1 златна обеца, 38 златни копчета, 1 сребърно копче), златосърмен текстил, 1 тухла с евангелски текст (Вачев, Петракиев 2015, 656; Вачев, Петракиев 2016а, 734; Попконстантинов, Вачев, 2016, 417–420; Чокоев 2016, 441–445).

През втората четвърт на XIV в. тази църква е съборена, но веднага след това е възстановена, като фасадите са били украсени с глазирани глинени розетки и панички. Добавени са галерия с параклис от север и екзонартекс от запад (Вачев, Петракиев 2016b, 424, 426) (Обр. 22). Екзонартексът има дължина 2,70 м и ширина 8,70 м. Северната галерия е с ширина 2,10 м и запазна дължина на фундамента 5,40 м, която от изток вероятно е завършвала с параклис с полукръгла абсида. Екзонартексът и галерията са изградени с каменна зидария и хоросанова спойка, с ширина на стените съответно 0,80 м и 0,62 м, а сводовете и арките са били иззидани с тухли. Подовата им настилка също е направена от тухли. При това преизграждане в наоса е положен нов тухлен под. По това време църквата става католикон на изградения около нея градски манастир (Вачев, Петракиев 2016b, 421–428). Храмът функционира без прекъсване и през първата половина на XV в. (в началото на Османската епоха), когато край четирите стени на притвора са били допълнително иззидани и стенописани каменни бордюри с ширина 0,60 м и височина 0,65 м. Използването на некропола продължава и през XVI в. (досега има открити общо 10 гроба от тези две столетия).

Поради все още малката площ на разкопките и краткото време, през което те се провеждат, за сега не могат да се изложат по подробни данни за планировката на Югоизточното подградие (Обр. 24). Не е ясно и колко всъщност квартала е имало в това подградие и дали неговата територия е била изцяло застроена и обитавана. Проучванията показват, че в началото на втората четвърт на XIII в. в неговата централна част е бил обособен квартал с производствени функции (Обр. 24.1). Не може да се определи обаче каква площ е заемал той, но около него трябва да е имало и други квартали с жилищно предназначение.

Резултатите от разкопките показват засега, че в началото на столичния период на Търново (края на XII в. и първите десетилетия на XIII в.), югоизточният край на подградието не е бил застроен и постоянно обитаван. Впоследствие мястото е използвано за некропол на населението на новосъздадения квартал или квартали (началото на втората четвърт на XIII в.) (Обр. 24.2). Известно време след това върху тези гробове е построена църква, около която продължава да функционира първоначалния квартален некропол (Обр. 24.2). През втората четвърт на XIV в., край преизградената църква, е построен и голям градски манастир, който изглежда е бил посветен на „Св. Богородица“ (Вачев, Петракиев 2016b, 427–428).

Все още няма данни за комуникациите на Югоизточното подградие – улици и площади. Може обаче да се предположи съществуването на поне една

главна улица, която го е свързвала със столичната цитадела на хълма Царевец. Улицата е започвала от Югоизточната порта на цитаделата (Вълв 1992, 103–105) (Обр. 24.3), преминавала е най-вероятно през средата на подградието (Обр. 24.1) и е завършвала при църквата и манастира в неговия югоизточен край (Обр. 24.2).

При досегашните археологически проучвания на средновековния Търнов се установи, че през по голямата част от столичния период неговите подградия не са имали никакви каменни укрепления. Засега се приема, че едва към 70-те години на XIV в. са изградени Напречните крепостни стени⁸, спускащи се по склоновете на двете цитадели на хълмовете Царевец и Трапезица към река Янтра (Робов 1987, 43; Дерменджиев 2000, 74–76; Дерменджиев 2011b, 27, 39–40, 61–62) (Обр. 25). С тези стени са били защитени само подградията в западното и южното подножие на Царевец и в източното и южното подножие на Трапезица. Откъм реката обаче те не са били укрепени с каменни зидове, като е напълно възможно по брега на Янтра, между каменните Напречни крепостни стени, да е имало дървени защитни палисади (Дерменджиев 2011b, 61–62).

На подстъпите към Югоизточното подградие няма цялостна отбранителна система от Напречни крепостни стени (Обр. 25). От запад, в края на XIII в. или началото на XIV в., такава защитна преграда е осигурявало Укрепеното водоснабдително съоръжение (Дерменджиев 2002–2003, 264–266) (Обр. 24.4, Обр. 25.4), но на подхода от север подградието изобщо не е било укрепено. Напречната крепостна стена, отбелязаната от К. Шкорпил, се намира на разстояние от над 700 м в тази посока и всъщност е защитавала подградието в западното подножие на цитаделата на хълма Царевец откъм изток (Шкорпил 1910, 135) (Обр. 25.3). Не трябва да се изключва и възможността за допълнително укрепяване с дървена палисада по брега на реката, но подобно предположение остава недоказуемо без наличието на конкретни археологически или писмени свидетелства. Всичко това показва, че независимо от изказаните мнения, свързани с превода на част от неговото по-късно име „Френкхисар“ („хисар“ – укрепление, крепост, град), това Югоизточно подградие засега не може да се разглежда като отделна обособена укрепена градска част в рамките на столичния Търнов (Обр. 25).

Население на Югоизточното подградие

Досега са предложени няколко сходни мнения за това, че обитателите на тази част от столичния Търнов („Френкхисар“) са били единствено чужденци от Западна Европа – търговци, рицари или посланици, които обаче не са подкрепени с никакви конкретни доказателства (Въжарова 1985, 196; Каниц 1995, 197; Иречек 1974, 295; Берон 2004, 110; Шкорпил 1910, 146; Ангелов 1964, 14–15; Николова 1986, 276; Попов 1985c, 41; Коледаров 1976, 16–17). Опитът за изясняване на народностната принадлежност на населението на Югоизточ-

ното подградие на столицата през XIII–XIV в. на сегашния етап от научните изследвания се основава само на откритите археологически находки, поради липсата на каквито и да е писмени сведения от това време.

Намерените при разкопките през 2009–2010 г. материали и находки (кухненска, сграфито и строителна керамика, битови предмети и монети) (Обр. № 7, Обр. 13, Обр. 14, Обр. 15, Обр. 16, Обр. 17, Обр. 18) в представените боклучни ями, жилището, гробовете и в пластовете около тях по нищо не се различават от находките, открити при всички досегашни археологически разкопки на територията на Търновград: в цитаделата на хълма Царевец (Георгиева 1974а, 7–165; Георгиева 1974b, 393–411; Николова 1974, 187–379; Ангелов 1980, 134–213; Овчаров 2005, 48–69, обр. 22–76, 96–104, обр. 81–91, 122–133, обр. 131–191; Долмова-Лукановска 2007, 23–26, 40–53, табл. XV–XXXI, 144–170, 185–194, табл. III–XI, 251–266, 275–286, табл. V–XXIII), в цитаделата на хълма Трапезица (Дерменджиев 2011b, 40–59, обр. 1–55, Табл. I–VII; Караилюев 2011, 130–145, обр. 1–48, Табл. I–VIII; Тотев, Косева, 2011, 219–237, обр. 10–51, Табл. I–III; Рабовянов 2015, 161–291, 329–507, Табл. 1–160), в манастирите, некрополите и жилищата в подградията (Вълов 1974, 44–51, Обр. 12–13, Обр. 18–19; Тотев, Дерменджиев, Косева, 1999, 47–48; Тотев 2001, 33, 39–40, Обр. VII–VIII; Овчаров, Вачев 2010, 509–511, Обр. 1, Обр. 3; Овчаров, Вачев, Петракиев, Георгиева 2011, 448–451, Обр. 1–3; Николова, Робов 2005, 110–117, 118–120, 161–162, 164–169, Табл. III–XII, Табл. XXXI, XXXIV; Ангелов 1962, 24–30, Обр. 1–13; Николова, Ангелов 1963, 38–41, Обр. 6–11; Николова 1968, 60–65, Обр. 6–10), които със сигурност се датират в XIII–XIV в. и се свързват единствено с българското население, обитавало столицата на Второто българско царство.

Всъщност сред находките и 134-те монети, открити при разкопките в централната част на „Френкхисар“ (Обр. № 7, Обр. 13, Обр. 14, Обр. 15, Обр. 16, Обр. 17, Обр. 18), няма нито една, която да е произведена, произхожда и да принадлежи на някоя от средиземноморските градове-републики Дубровник, Генуа и Венеция, с които България е поддържала най-активни търговски отношения през XIII–XIV в., или да се свърже по някакъв начин с друга европейска държава. Впрочем същото е положението и с материалите от проучванията на църквата, некрополите и манастира в южния край на подградието (Вачев, Петракиев 2015, 655–656; Вачев, Петракиев 2016а, 734–736; Попконстантинов, Вачев, 2016, 417–420; Чокоев 2016, 441–445; Вачев, Петракиев 2017, 556–557).

Същата е ситуацията и по отношение на откритите в Югоизточното подградие архитектурни структури – жилището, боклучните и септични ями, пещта, гробовете, църквата и манастира, каквито са известни и проучени и в другите части на Търновград (Николова, Ангелов 1963, 35–38; Николова, 1968, 57–65; Николова 1970–1971, 90–102; Робов 1994, 142–143; Тотев, Дерменджиев 2005, 296; Тотев, Дерменджиев, Караилюев 2006, 382; Тотев, Дер-

менджиев, Караилиев 2011, 446–448; Тотев, Дерменджиев, Караилиев 2012, 425–428; Тотев, Дерменджиев, Караилиев 2013, 401–403; Дерменджиев 2017, 558–559; Попов 1984, 205–207; Попов 1985а, 52–58; Попов 1985b, 213–214; Тотев, Дерменджиев, Караилиев 2008, 696; Тотев, Дерменджиев, Караилиев 2010, 508; Писарев 1981, 105–110; Овчаров, Вачев 2009, 620–621; Овчаров, Вачев 2010, 510–511; Овчаров, Вачев, Петракиев, Георгиева 2011, 449–451; Тотев 2001, 34–42; Нешева 2000, 112–129; Димова 2008, 191–199, 205–211, 219–222, 230–235, 238–241, 251–260, 286–296, 304–306, 308, 317–322; Писарев, Нурков 1979, 42–48; Попов 1985d, 118–120; Николова, Робов 2005, 70–108).

Всички посочени дотук данни, доказателства, доводи и разсъждения поставят проблема с предлаганата досегашна идентификация на Югоизточното подградие на столичния Търнов като място, където е бил разположен „Квартал на западноевропейски търговци“.

За разрешение на този проблем е важно да се посочи, че в запазените писмени съчинения и документи, пряко свързани с отношенията на Второто българско царство с Латинската империя, Дубровник, Генуа и Венеция през XIII–XIV в. не е отбелязано съществуването на обособен квартал, поселение или консулство на техни търговци и представители в столичния Търновград. Такива не са споменати и в известните официални актове на царската канцелария: Дубровнишката грамота, издадена от цар Иван Асен II (1218–1241 г.) през 1230 г. (Матанов, Даков, Бобев 1993, 112); договорът с Дубровник от 1253 г., сключен от цар Михаил II Асен (1246–1256 г.) (Петров, Гюзелев 1978, 211–214); договорът с Венеция от 1347 г. и писмото–дарствена грамота от 1352 г. до дожа на Венеция, подписани от цар Иван Александър (1331–1371 г.) (Матанов, Даков, Бобев 1993, 146–147, 149).

Същото е положението и със сведенията в многобройните писма и документи, съставени от служещи в администрацията, военни, частни лица и търговци от средиземноморските градове-републики, които по една или друга причина са имали връзки, или са извършвали търговска дейност на територията на България по това време (Петров 1972, 48–53; Петров, Гюзелев 1978, 222–228, 231–232, 237–239, 243–244, 253, 255, 264–268, 284; Гюзелев 1995, 101–142; Архивите говорят 2001, 10–286; Божилов, Гюзелев 2004, 392–425; Димитров 2006, 135–162; Вачева 2008, 83–117; Гюзелев 2013, 35–223; Гюзелев 2016, 414–418).

За съществуването на „Латински квартал“ с църква „Св. Георги“ във Филипопол през XIII–XIV в., обитаван от преселници от Западна Европа, се предполага само по косвени данни (Василева-Данчева 1998, 166–167), които се основават на известието за него от 1147 г. в хрониката на френския монах Одон дьо Дьои (Василева-Данчева 1998, 163–164). През следващите столетия този квартал обаче не е отбелязан повече в нито един писмен извор, поради което за етническия състав на населението и неговите преки професионални

занимания (земеделие, занаяти, търговия, военно дело и др.) липсват каквито и да са писмени или археологически свидетелства (Василева-Данчева 1998, 165, 168–169).

Всъщност представители на страните от Западна и Южна Европа, за които се знае, че са имали най-оживени и продължителни търговски контакти с Второто българско царство през XIII–XIV в., произхождат именно от Генуа, Венеция и Дубровник. Засега е известно, че единствените колонии и консулства на Генуа и Венеция в Българското царство или на територии в непосредствена близост до неговите граници, са разположени в пристанищните градове в делтата на Дунав и по Черноморското крайбрежие (Стопанска история 1981, 82–91), защото тяхната дейност е свързана основно с корабоплаването и морската търговия.

Генуа първа създава своя колония и консулство във Вичина – град с голямо пристанище в Дунавските устия, едва около 1281 г. (Тодорова 1981, 221–225; Атанасов 2016, 298). Най-вероятно през първата половина на XIV в. такива вече има и в Килия, друг град и пристанище в делтата (Тодорова 1981, 230–233). В Килия генуезците построили Курия (общински дом) и Лоджия (покрит площад), както и складове, магазини, банки, мелница, корабостроителница и притежавали много частни къщи. Генуезка колония, консулство и самостоятелна крепост с гражданска и военна администрация, 2 католически църкви и много къщи имало от втората половина на XIV в. до края на XV в. и в друго пристанище на Дунав – Ликостомо (Тодорова 1981, 237–241), който може би е отделна част от градската структура на Килия (Атанасов 2009, 99, бел. 40). В средата на XIV в. Генуа назначила свой консул и в Несебър (Гюзелев 1995, 46–47; Хинковски 2016, 283). Търговските връзки на България с Генуезката република обаче не са били регламентирани с официални договори (Хинковски 2016, 281).

През 1387 г., след края на войната между Генуа и Добруджанското деспотство, бил сключен договор с Иванко – неговия нов владетел, според който генуезците получили правото да имат консул, складове и църква (Петров, Гюзелев 1978, 286–287) в своя нова колония във Варна (Тодорова 1982, 111–118).

Трябва да се отбележи обаче, че градовете в Дунавската делта (Килия, Вичина и Ликостомо), в които е имало генуезки колонии, най-вероятно от 1273 г. до към 30–50-те години на XIV в. или най-късно до 1363 г., са били под властта на татарските ханове на Златната орда, а след това – за кратко присъединени към владенията на деспот Добротица (Атанасов 2009, 29–40; Атанасов 2016, 298–299; 302–303). Така се оказва, че Генуа е имала 1 консулство, което със сигурност се намирало на територията на Търновското царство – в Несебър и то само за периода от 1352 г. до 1366 г. (Хинковски 2016, 283).

Търговските отношения между България и Венеция били уредени с 2 официални документа (договор и писмо) от цар Иван Александър (1331–1371 г.) в средата на XIV в. (Матанов, Даков, Бобев 1993, 146–147, 149). От договора

е видно, че венецианците са имали собствени къщи в България или е можело до притежават такива, като допълнително са получили правото да построят или купят църква и ложа (седалище), където пожелаят на българска територия. Засега е известно, че това е било направено само във Варна, където имало и техен консул (Сакъзов 1934–1935, 58–62; Кузев 1981, 298; Гюзелев 1995, 48).

Най-ранните български царски документи от 1230 г. и 1253 г. са свързани с търговските, военни и политически отношения с Дубровник (Петров, Гюзелев 1978, 205, 211–214). Засега обаче липсват конкретни данни, че на територията на България през XIII в. и първата половина на XIV в., е била създадена дубровнишка колония. Изглежда около 1329–1331 г. Дубровник е имал постоянен представител – консул в Бдин (Петров 1967, 95; Петров 1972, 45–46, 48–52; Вачева 2008, 107–109). Дубровнишка колония в същия дунавски град, но когато той вече е столица на Иван-Срацимировото царство, е съществувала от 1360 г. до края на XIV в. (Сакъзов 1934–1935, 91; Петров 1967, 99, 106–107). В Решение на Големия съвет на Дубровник от 1387 г., препотвърдено през 1392 г. и 1398 г., е указано, че в България са назначени консул и генерални консули (Петров 1967, 102–106, 114; Петров 1972, 46–47, 52–53), като и в този случай става въпрос само за Бдинското царство (Петров 1967, 101, бел. 24). Всъщност през XIV в. Дубровник води сухоземна търговия основно със северозападните български земи, като фактори за това са и икономическите отношения и връзки, които Търновска България поддържа с Венеция и Генуа (Костова 2017, 145, 148–151).

Има и преки сведения за връзки на дубровничани със столичния Търновград. През 1363 г. търговецът Марое де Сиса оставил парична сума, за да се извършват служби в негова памет в търновската църква „Св. Петка“ (Сакъзов 1934–1935, 90)⁹. Единичните известия за такива лица не позволяват сега да се каже със сигурност дали те са били само приходящи търговци или постоянни жители на Търнов. Предвид фактът, че в архивите на Дубровник, за времето от 1300 г. до средата на XV в., няма сведения за починали в България дубровничани (или техни завещания), става ясно, че е съвсем малко вероятно или по скоро изключено, те да са разполагали със свое представителство или отделен квартал в българската столица (Сакъзов 1930, 99).

Квартал, населен с граждани и търговци от Дубровник, наистина е имало в Търново (Вачев 2012, 97–113), но първите сведения за него са едва от 1479 г. (Димитров 2002, 38), когато градът почти 9 десетилетия се е намирал под османска власт. Този квартал („на латиняните“), който е отбелязан в турските данъчни регистри от 1516–1517 г., от 1523–1537 г., от 1541–1545 г., от 1613–1614 г., и фигурира в редица писмени сведения на католически духовници и мисионери, посещавали Търново през XVI–XVII в., е съществувал със сигурност до края на XVII в. (Вачев 2012, 99–100). Дубровнишката колония е била разположена в т. н. „Болярска махала“, която е една от създадените след 1393 г. нови търновски махали, на запад от средновековния град, в местността

„Баждарлък“ (Драганова 1972, 170–172). На това място е била построена и тяхната католическа църква „Успение на Св. Богородица“, с некропол край нея, които са проучени през 1989 г. и 2009 г. от Х. Вачев (Вачев 2012, 16–26, 55–61, 65, 87–89).

Всъщност с името „франки“ или „фръзи“ в България през XIII–XIV в. са били назовавани всякакви чужденци–католици, които са идвали от Западна Европа, независимо от тяхната народностна принадлежност и занятие (Петров, Гюзелев 1978, 97–98, 390, 437–438; Лазаров, Тютюнджиев, Павлов 1993, 33, 35, 37, 60, 76, 77, 123, 125; Матанов, Даков, Бобев 1993, 162; Гюзелев 2013, 63). По тази причина името на квартала „Френкхисар“ съвсем не би трябвало да означава, че в него непременно са живеели или пребивавали само и единствено търговци, а това може да са били например рицари и войници–наемници, посланици или преселници.

Интересен опит за идентификацията на топонима „Френкхисар“ е свързан с миниатюрно изображение на Търнов върху италианска карта от манастира „Сан Микеле ди Мурано“ край Венеция, изработена около средата на XV в. (Коледаров 1976, 16–17). На тази карта могат да се разпознаят двете търновски крепости, но особеното в случая е, че до Патриаршията на върха на хълма Царевец е поставен отделен надпис „Guárdia“ – в превод „охрана“ или „стража“ (Кавалето-Петрова, Бертоли-Симеонова 1995, 240). Според П. Коледаров с това име е означен укрепен квартал на чуждестранни търговци в подножието на хълма – т. н. „Френкхисар“. Всъщност точно мястото върху картата, където е изписана думата, и нейното пряко значение показват точно обратното – тя се отнася за неголямо отбранително съоръжение на хълма Царевец, в което е била настанена стражата (турският военен гарнизон) на крепостта през първата половина на XV в. Изглежда, че така е бил маркиран на италианската карта самият Патриаршески комплекс, който според резултатите от разкопките, е използван от османските завоеватели известно време след 1393 г. (Ангелов 1980, 51).

От представените археологически данни и писмени сведения е видно, че на обширната тераса в югоизточното подножие на хълма Царевец, към настоящия момент, няма данни нито за „франки“, нито за „хисар“, и независимо от наименованието „Френкхисар“ през XVI–XIX в. на една от следстоличните махали, засега не могат да се посочат никакви основания, според които да се предполага, че точно на това място са пребивавали някакви западноевропейски търговци, които в столичния Търнов, по времето на Второто българско царство, са живеели в самостоятелен квартал.

Събраната досега конкретна информация за т. н. „квартал Френкхисар“, намиращ се в чертите на средновековния Търнов, и разположен в югоизточното подножие на цитаделата на хълма Царевец (Обр. 1, Обр. 2, Обр. 3, Обр. 4, Обр. 24, Обр. 25), показват, че:

1. Няма нито едно известие от средновековните писмени извори за името на квартала (т. н. „Френкхисар“), етническата принадлежност или занятие на

населението в Югоизточното подградие на столичния Търнов за периода XIII–XIV в.

2. Проучените в Югоизточното подградие на столичния Търнов (т. нар. „Френкхисар“) жилище, ями, пещ, гробове, църква, некрополи, манастир и намерените находки са абсолютно идентични с откритите такива в другите части на българската столица, за които няма никакво съмнение, че са били обитавани от българи.

3. Един от кварталите на Югоизточното подградие на столичния Търнов (т. н. „Френкхисар“) е имал производствен характер – основно обработване на желязо и цветни метали.

4. В югоизточния край на Югоизточното подградие на столичния Търнов (т. н. „Френкхисар“) е имало квартален християнски български некропол.

5. В югоизточния край на Югоизточното подградие на столичния Търнов (т. н. „Френкхисар“) е построена православна църква, около която е създаден християнски български некропол, и по късно е изграден градски столичен манастир.

6. Югоизточното подградие на столичния Търнов (т. н. „Френкхисар“) през XIII–XIV в. е обитавано от българи.

7. Предполагането, че в Югоизточното подградие на столичния Търнов (т. н. „Френкхисар“) са живеели западноевропейски търговци през XIII–XIV в. се основава единствено на съвременното тълкуване на името „Френкхисар“, превеждано като „Град на Франките“.

8. Няма никакви конкретни данни и сведения, подкрепящи хипотезата за съществуването на квартал на западноевропейски търговци (франки) в Югоизточното подградие на столичния Търнов (т. н. „Френкхисар“) през XIII–XIV в.

9. С името „франки“ в България през XIII–XIV в., са били назовавани всякакви чужденци–католици, които са идвали от Западна и Южна Европа, независимо от тяхната народностна принадлежност и занятие, а не само и единствено търговци.

10. Първото писмено споменаване на квартал в следстоличния Търнов с името „Френкхисар“ датира едва от 1516–1517 г., а неговите жители са единствено българи – православни християни.

11. До средата на XVI в. кварталът на следстоличния Търнов с името „Френкхисар“ продължава да е български, но с рязко намаляващо население, като в XVII в. той вече не съществува. През XVII–XIX в. там живеят само турци.

12. В превод арабската дума „хисар“ означава ограждение. В османотурския език нейният смисъл се променя към крепост, укрепление, укрепен град. По-късно с нея започват да именуват и градове, укрепени със стени и кули.

13. Липсват данни за специалната защита на Югоизточното подградие на столичния Търнов (т. н. „Френкхисар“) с крепостни стени, които да позволяват неговото разглеждане като отделна крепост, град или укрепен квартал на българската столица.

В резултат от всичко посочено до тук може да се каже, че няма никакви аргументирани основания и конкретни доказателства в местността „Френкхисар“ в град Търнов да се търси квартал, обитаван през XIII–XIV в. от западноевропейски търговци – генуезци, венецианци или дубровничани. В такъв случай въпросите откъде се е появило името „Френкхисар“, с какво е свързано то и какво точно е било означено с него през Средновековието и Османската епоха се оказват особено интересни и важни за изясняване на топографията на столичния Търнов. Самото име „Френкхисар“, записано първо в османските регистри от XVI в., се състои от 2 думи: „френк“ – от наименованието „франк, франки, фръзи“ в среднобългарския език на чужденците от европейските страни (Петров, Гюзелев 1978, 97–98, 390, 437–438; Лазаров, Тютюнджиев, Павлов 1993, 33, 35, 37, 60, 76, 77, 123, 125; Матанов, Даков, Бобев 1993, 110–111, 147, 162) и „хисар“ – означаващо ограждение, укрепление, крепост, град в арабския и османотурския език (Тилков 1896, 202; Българо-турски речник 1962, 226).

Вече стана ясно, че наименованието на следстоличната махала „Френкхисар“, която е била разположена на територията на Югоизточното подградие на средновековния Търнов, според названието на чужденците (франки), било то търговци, военни, посланици или преселници, не може да се свърже с етническият състав или занаятите на самото население, което е живеело в тази част на българската столица. Видно е, че тези хора са били българи и поне някои от тях са се занимавали с производствена дейност, а впоследствие там е имало и монаси, обитавали православен манастир („Св. Богородица“). Така, едва ли през столичния период на Търнов, цяло подградие с църква и манастир или най-малкото квартал, населени с българи, ще бъдат наименовани на някакви „франки“, каквито поне засега се оказва, че не са живели на това място.

По отношение на превода на топонима „хисар“ и опитът за неговото интерпретиране спрямо Югоизточното подградие също става ясно, че той не се вменя в наличните и известни данни за укрепителната система и топографията на столичния Търновград от края на XII в. до края на XIV в. (Обр. 25). Подградието очевидно няма собствена укрепителна система (Обр. 24). Изграждането и използването на Укрепеното водоснабдително съоръжение в южния край на хълма Царевец (Обр. 24.4) не трябва да се разглежда като част от такава система. То е напълно самостоятелно съоръжение, свързано с добиването и доставянето на питейна вода от реката единствено за обитателите на столичната цитадела, издигната на този хълм. Всъщност това Укрепено водоснабдително съоръжение е имало отбранителни функции, но единствено по отношение на подградието в южното подножие на цитаделата на хълма Царевец, заедно с Южната напречна крепостна стена при нейния Главен вход, като го е защитавало от достъпната източна посока (Обр. 25). Ето защо Югоизточното подградие не може да се приема като отделна укрепена част на столицата, за да получи по-късно наименованието („хисар“), носещо данни за обособен във фортификационно отношение квартал.

В случая е показателен и важен фактът, че всъщност „Хисар“ е бил наричан от турците самия хълм Царевец, където се е издигала главната столична цитадела на Търнов, защото наистина той е бил добре защитен с мощни крепостни стени, порти и кули (Берон 2004, 62–63; Шкорпил 1910, 127–141; Вълв 1992, 71–154). Затова единствено там се намират всички крепостни съоръжения, които биха могли да дадат името на квартала в неговото югоизточно подножие.

Така като цяло може да се каже, че „Френкхисар“ явно не е оригинално име на средновековен български квартал или на Югоизточното столично подградие, а е взаймствано или прехвърлено впоследствие по названието на някое характерно крепостно съоръжение, разположено в цитаделата на хълма Царевец, която се издига в непосредствена близост (Обр. 1). Такива не липсват около Югоизточното подградие: Южната ъглова кула (Рашенов 1932–1934, 382–383) (Обр. 3, Обр. 4, Обр. 24.5, Обр. 26.3), Укрепеното водоснабдително съоръжение (Дерменджиев 2011с, 441–448) (Обр. 24.4, Обр. 26.7), Предното укрепление (Дерменджиев 2003, 246–253) (Обр. 26.5). В този случай е най-логично да се предположи, че комбинацията от значението на думите „френк“ и „хисар“ са свързани по някакъв начин със строежа и функциите именно на някое от тези мощни крепостни съоръжения, които са били отчасти запазени и след края на XIV в., а Южната ъглова кула е използвана чак до третата четвърт на XIX в.

В подкрепа на този извод са сведенията за махалата „Френкхисар“, които дава в своите спомени П. Р. Славейков, роден и израснал в Търново през втората четвърт на XIX в. Той пише: „... но правилно е добил Френкисар това наименование при брата на Асен – Иваница Калояна, който имаше кървава разпра при Одрин с Балдуина, френския цариградски император, когото той улови жив и го хвърли в тъмница на 1205, та после го изведе и в страшни мъки погуби с всичките му другари френци. Оттогава види се да е останало името Френкисар на тоя стълб (кула), както и на махалата отдолу край реката – Френкисар махлеси, които и до днес имат същите имена. На 1877, когато за пръв път отидох на Исара, той не беше друго освен преломен един вехт стълб, отвътре видеше се като преправен с допълнителен градеж и извътре имаше четири-пет остри и криви жезла настърчели. Този стълб, или Френкисар, е, дето е черквата или по-добре джамията, срещу нея по-ниско на южния край над самата канара, по-високо на Френкисар махлеси.“ (Славейков 1979а, 316). Така, според П. Р. Славейков, търновци са наричали „Френкхисар“ не само махалата, а и кулата – известна сега под името „Балдуинова кула“ в южния край на крепостта на хълма Царевец (Обр. 2, Обр. 3). И ако се доверим на това негово сведение, е твърде вероятно да се окаже, че всъщност Южната ъглова кула („Балдуиновата кула“) на средновековната цитадела на хълма Царевец, намираща се точно над този квартал, през XIII–XIV в. е била наричана „Франкската кула“ („Френкхисар“ на турски език). Което е и напълно логично, защото името съвсем точно

отговаря на вида и предназначението на това бойно съоръжение (Обр. 4).

Самата „Балдуинова кула“ е построена най-вероятно в края на XIII в. или началото на XIV в. (Вълов 1992, 87, 110) (Обр. 26.3). Преди това, през втората половина на XII в. и почти целия XIII в., в южния край на цитаделата не е имало бойна кула, а Южната и Източна крепостни стени са се свързвали, образувайки ъгъл без специално отбранително съоръжение. Поради това, а и за да се защити по добре този най-нисък, уязвим и достъпен участък от хълма, на по-долната скална тераса, в края на XII в. е било построено малко Предно укрепление, състоящо се от 2 крепостни стени от юг и изток, и порта с голяма фланкираща кула (Дерменджиев 2003, 246–253) (Обр. 26.5).

Ако се приеме, че през XIV в. Южната ъглова кула на столичната цитадела на хълма Царевец е била наричана „Франкската кула“, то става напълно обяснимо как и защо нейното наименование се е прехвърлило върху разположената в нейното подножие българска махала, но едва през XV–XVI в. (Обр. 1, Обр. 2, Обр. 4), както тя е записана в турските регистри. Всъщност запазването на това име през вековете не е случайно, защото самата кула е оцеляла в почти оригиналния си вид до началото на 30-те години на XX в. (Обр. 1), а през XIX в. тя е била използвана от турците за барутен склад (Берон 2004, 63; Шкорпил 1910, 136). Сега може дори да се каже, че изглежда точно наименованието на тази кула и връзката ѝ с „франките“ е била основната причина за появата през Възраждането на легендата за това, че латинският император Балдуин I Фландърски (1204–1205 г.) е бил затворен точно в нея по време на своето пленничество в столичния Търновград, и така се е утвърдило съвременното ѝ име – „Балдуиновата кула“ (Попова, Панайотова 1972, 18–19).

Тук трябва да се посочи обаче, че през XIII–XIV в. в България и Сърбия с наименованието „кула“ са наричали вътрешното укрепление на града, като например цитаделите на Шумен, Пловдив, Скопие, Прилеп, Призрен, Ново бърдо, Белград, Солун (Овчаров, Коджаманова 2003, 16–21). Това име точно отговаря на ранното значение на думата „хисар“ – укрепление. Бойните съоръжения, разположени по крепостните стени, които днес са известни с техническия термин „кула“, по времето на Второто българско царство за били означавани с името „пирг“ (Овчаров, Коджаманова 2003, 19–21).

По тези причини наименованието „Франкската кула“ би трябвало да се свърже не само с Южната бойна кула, а с целия южен сектор на хълма Царевец в Търнов, който още в края на XII в. е бил специално отделен от останалата част на столичната цитадела, старателно укрепен и отлично защитен чрез превръщането му в почти самостоятелно Укрепление с площ от около 2 дка (Дерменджиев 2003, 250–252; Дерменджиев 2011с, 452–454) (Обр. 26)¹⁰. Укреплението е включвало: Военен комплекс с 2 големи казармени сгради (Обр. 26.12), долепени до вътрешните лица на Южната и Източната крепостни стени (Обр. 26.1, 2); Южна ъглова бойна кула (Обр. 26.3), втора голяма кула и порта, разположени на скалната тераса под нея, които са част от малкото Предно

укрепление (Обр. 26.5); Вътрешна крепостна стена с порта (Обр. 26.6); Югоизточна порта (Обр. 26.4); Укрепено водоснабдително съоръжение със стълбище и кула-кладенец (Обр. 26.7); Западна напречна крепостна стена (Обр. 26.8); Потерна с охраняваща кула (Обр. 26.9); Бойна платформа (Обр. 26.10) и църква № 9 (Обр. 26.11)¹¹. Това Укрепление е функционирало до лятото на 1393 г., но част от неговите крепостни стени, бойни кули и порти са се запазили и са били използвани и през вековете на османското владичество.

Така през Османския период (XV–XIX в.), явно по името на средновековното Укрепление („Франкската кула“), включващо и Южната ъглова кула, разположено в югоизточния край на бившата столична цитадела на хълма Царевец, самият български квартал, а по-късно и турската махала, застроена на неговото място (Обр. 1, Обр. 2), са били наречени „Френкхисар махлеси“.

За евентуалния произход на това необичайно наименование („Франкската кула“ – „Френкхисар“), за което е ясно, че по някакъв начин е пряко свързано с пребиваването в Търновград на франки (чужденци-католици от Западна Европа) – благородници, посланици, рицари, войници, занаятчии или търговци, могат да се направят няколко предположения:

1. В малкото Предно укрепление е бил затворен император Балдуин I Фландърски (1204–1205 г.) – първият владетел на Латинската империя, пленен на 14.04.1205 г. в битката при Адрианопол. Така търновското предание за т. н. „Балдуинова кула“ наистина може да се окаже вярно. И все пак е по вероятно този пленник, аристократ с най-високия владетелски ранг и благороден произход, да е бил заключен в тъмницата или в някое от помещенията на Царския дворец – с най-добрата охрана и съответно откъдето би имал по малки възможности за бягство. Същевременно там е било по удобно и безопасно за българската царица тайно да посещава латинския император, ако искаме да се доверим на романтичната легенда, разпространявана още през XIII в. (Монах Алберих 1981, 182–183).

2. В малкото Предно укрепление или в района при южния ъгъл на столичната цитадела са пребивавали западноевропейските рицари, пленени при военните походи на царете Калоян (1197–1207 г.), Борил (1207–1218 г.) и Иван Асен II (1218–1241 г.) срещу Латинската империя, докато са чакали плащането на откуп.

3. Укреплението с Южната ъглова кула, Военния комплекс, допълнителните крепостни и водоснабдителни съоръжения в южния сектор на столичната цитадела са били построени от западноевропейски майстори или с тяхно участие през първата половина на XIV в.

4. В Укреплението в южния сектор на столичната цитадела е била настанена военна част от столичния гарнизон, съставена или командвана от западноевропейски наемници и военачалници през XIV в.

5. Укреплението в южния сектор на столичната цитадела е било използвано по някакъв начин (разквартируване в сградите на Военния комплекс) от

пратеничествата на Генуа през 1315 г., на Дубровник през 1332 г., на Венеция през 1347 г., отново на Генуа през 1352 г. и на Зеления граф Амедей VI Савойски (1343–1383 г.) през 1366 г., които са идвали в Търнов за провеждането на търговски или мирни преговори (Сакъзов 1934–1935, 90; Гюзелев 1995, 106; Гюзелев 2013, 76–77, 83–85, 132–133, 149).

В средновековните писмени извори, свързани с историята на средновековния Търнов, както и от археологическите разкопки обаче няма никакви преки сведения и доказателства, които да подкрепят някой от предложените варианти. Не е изключено все пак при бъдещите проучвания в Югоизточното подградие да се открият данни, следи или находки, които да се свържат по някакъв начин с присъствието на западноевропейци – търговци или военни. Засега обаче, без наличието на конкретни писмени извори и археологически материали, не може да се отговори със сигурност къде точно се е намирал техният квартал и дали изобщо е имало такава обособена територия в подградията или цитаделите на Търнов – столицата на Второто българско царство през XIII–XIV в.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Разкопките се проведеха през април–май 2009 г. и август 2010 г., и бяха изцяло финансирани от Регионален исторически музей – Велико Търново. В екипа участваха студентите Венета Славова и Галя Тодорова. Работи се на площ от 70 м², като проучването имаше спасителен характер, а основната цел беше да се провери стратиграфията на напластяванията и да се открият археологически структури и находки в тази непроучвана до този момент част от столичния Търнов.
- ² Посочените дълбочини на ямите от XIII в. са спрямо средновековното ниво на терена, от което те са били вкопани. За ямите от XIV в. дълбочината е измерена от запазеното горно ниво на средновековния пласт.
- ³ Монетите са определени от Стоян Михайлов, нумизмат в Регионален исторически музей – Велико Търново. Монетите са подредени според намирането им в дълбочина – от горния край на ямите към дъното.
- ⁴ Находките са подредени според намирането им в дълбочина – от горния край на ямите към дъното.
- ⁵ Всички посочени дълбочини на гробовете са измерени от запазеното горно ниво на средновековния пласт.
- ⁶ Според А. Попов този производствен комплекс е функциониал през XII–XIII в. и се е намирал в северния двор на манастира „Св. 40 мъченици“ (Попов 1985в, 121–122). Последните разкопки в този участък от обекта показаха, че пещите и работилниците са създадени и използвани през първите 2 десетилетия на XIII в., преди изграждането на царската църква и владетелския манастир (Тотев, Дерменджиев 2005, 296; Тотев, Дерменджиев, Караилюв 2006, 382).
- ⁷ Поради незавършените все още разкопки на обекта и получаването на нови данни, долната граница на времето на строежа на църквата от втората половина и средата на XIII в. се коригира към втората четвърт на същото столетие.
- ⁸ Възприетото наименование на тези Напречни крепостни стени (Северна, Южна, Западна и Източна) е според посоката, в която те се спускат към реката, а не в зависимост от посо-

- ката (север, запад и изток), към която те са обърнати със своя фронт (Николова, Ангелов 1964, 35).
- ⁹ Не е вярно твърдението, че сведенията за търговския посредник Петручо де Бартлето, който е докарал и продал през 1362 г. в Дубровник жито, собственост на „българския император“, а от там е закупил други стоки за този владетел, се отнасят за цар Иван Александър (1331–1371 г.) (Лишев 1970, 123). В случая под „българския император“ в Дубровник са имали в предвид бившия цар Иван Стефан (1330–1331 г.), който продължително време е пребивавал като политически изгнаник в този адриатически град (Петров 1967, 97, бел. 7).
- ¹⁰ Тази укрепена част от хълма не може да се разглежда като самостоятелно вътрешно укрепление (цитадела) на Търнов, защото такава на Царевец не е било изградено. Като особен вид столични цитадели биха могли да се приемат само Царския дворец и Патриаршията, но те имат съвсем други функции.
- ¹¹ Според В. Вълв в южния край на цитаделата е бил построен градски манастир, включващ църква № 9 и трите сгради около нея (Вълв 1992, 110). Направеният анализ на предназначението и функционалните връзки между отделните архитектурни и бойни съоръжения в тази част от столичната цитадела на хълма Царевец показват, че сградите на т. н. „манастир“ могат да са единствено част от голямо военно укрепление (Дерменджиев 2011с, 452–454).

ЛИТЕРАТУРА

- Алексиев 1986:** Й. Алексиев. Занаятите в Търновград. – В: Царстващият град Търнов. Археологически проучвания. София, 1986, 135–154.
- Ангелов 1962:** Н. Ангелов. Средновековен некропол в Търново. – Известия на Окръжния музей – Велико Търново, 1962, I, 23–34.
- Ангелов 1964:** Н. Ангелов. Средновековният град Търново според изворите от XII–XIV в. и досегашните археологически разкопки. – Известия на Окръжния музей – Велико Търново, 1964, II, 1–17.
- Ангелов 1972:** Н. Ангелов. Към въпроса за развитието на занаятите в средновековния Търновград през XIII–XIV в. – Известия на Окръжния музей – Велико Търново, 1972, V, 51–63.
- Ангелов 1980:** Н. Ангелов. Патриаршеският комплекс на Царевец през XII–XIV в. (Царевград Търнов. Т. 3). София, 1980.
- Архивите говорят 2001:** Архивите говорят. Венециански документи за историята на България и българите от XII–XV в. София, 2001.
- Атанасов 2009:** Г. Атанасов. Добруджанското деспотство. Велико Търново, 2009.
- Атанасов 2016:** Г. Атанасов. Началото на „Българската флотилия“ и военноморските експедиции на деспот Добротица. – В: Великите Асеневци. Сборник от конференция, посветена на 830 години от въстанието на братята Петър и Асен, началото на Второто българско царство и обявяването на Търново за столица на България, и 780 години от легитимното възобновяване на Българската патриаршия. П. Павлов, Н. Кънев, Н. Христов (Съст.). Велико Търново, 2016, 292–307.

Берон 2004: В. Берон. Археологически и исторически изследвания. Велико Търново, 2004.

Борисов 2002: Б. Борисов. Керамика и керамично производство през XI–XII в. от територията на днешна Югоизточна България. София, 2002.

Божилков, Гюзелев 2004: И. Божилков, В. Гюзелев. История на Добруджа. Т. 2, Велико Търново, 2004.

Българо-турски речник 1962: Българо-турски речник, София, 1962.

Вачев 2012: Х. Вачев. Един храм, един некропол, две църковни общности. Велико Търново, 2012.

Вачева 2008: Е. Вачева. Стопанският живот на българите според западноевропейските извори (края на XII–XIV в.). – Диалог, 2008, 4, 63–125.

Вачев, Петракиев 2015: Х. Вачев, И. Петракиев. Спасителни археологически проучвания на обект „Средновековна църква“ в квартал „Френк хисар“ на столичния Търновград. – Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 653–656.

Вачев, Петракиев 2016a: Х. Вачев, И. Петракиев. Археологически проучвания на средновековна църква в квартал „Френкхисар“ на град Велико Търново. – Археологически открития и разкопки през 2015 г. София, 2016, 734–736.

Вачев, Петракиев 2016b: Х. Вачев, И. Петракиев. За манастирите, посветени на Св. Богородица в Търновград и тяхната локализация. (Предварително съобщение). – В: Великите Асеневици. Сборник от конференция, посветена на 830 години от въстанието на братята Петър и Асен, началото на Второто българско царство и обявяването на Търново за столица на България, и 780 години от легитимното възобновяване на Българската патриаршия. П. Павлов, Н. Кънев, Н. Хрисимов (Съст.). Велико Търново, 2016, 421–428.

Вачев, Петракиев 2017: Х. Вачев, И. Петракиев. Археологически проучвания на средновековна църква в квартал „Френкхисар“ на град Велико Търново. – Археологически открития и разкопки през 2016 г. София, 2017, 555–557.

Вълов 1974: В. Вълов. Новите разкопки на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във Велико Търново (предварително съобщение). – Археология, XVI, 1974, 2, 37–54.

Вълов 1992: В. Вълов. Археологически разкопки и проучвания на крепостните стени на хълма Царевец (1966–1969 г.). (Царевград Търнов. Т. 5). София, 1992.

Въжарова 1985: Ж. Въжарова. Търновските старини през погледа на руските очевидци. – В: Културата на средновековния Търнов. София, 1985, 195–214.

Георгиева 1974a: С. Георгиева. Керамиката от двореца на Царевец. – В: Дворецът на българските царе през Втората българска държава. (Царевград Търнов. Т. 2). София, 1974, 7–186.

Георгиева 1974b: С. Георгиева. Накити и части от тъкани от двореца на Царевец. – В: Дворецът на българските царе през Втората българска държава. (Царевград Търнов. Т. 2). София, 1974, 393–415.

Георгиева, Николова, Ангелов 1973: С. Георгиева, Я. Николова, Н. Ангелов. Архитектурата на двореца. – В: Дворецът на българските царе през Втората българска държава. (Царевград Търнов. Т. 1). София, 1973, 39–166.

Гюзелев 1995: В. Гюзелев. Очерци върху историята на Българския североизток и Черноморието (края на XII в. – началото на XV в.). София, 1995.

Гюзелев 2013: В. Гюзелев. Сметководна делова писменост от българското и европейското Средновековие. София, 2013.

Гюзелев 2016: В. Гюзелев. Моряци – българи и жители на български черноморски градове във флотата на Генуезката морска република. – В: Юбилеен сборник Божидар Димитров. Б. Димитров, Цв. Кьосева, Ив. Христов, Вл. Пенчев, Н. Марков, Г. Лазаров (Ред.). София, 2016 (Известия на Националния исторически музей, XXVIII, 2016), 409–421.

Василева-Данчева 1998: А. Василева-Данчева. Локализиране на Латинския квартал в Пловдив през Средновековието. – Исторически преглед, XLIV, 1998, 5–6, 163–170.

Димитров 2002: С. Димитров. Велико Търново през XV – началото на XVIII в. – В: История на Велико Търново. Т. 2, Велико Търново, 2002.

Дерменджиев 2000: Е. Дерменджиев. Към фортификацията на Главния вход на средновековната крепост върху хълма Царевец във Велико Търново. – Археология, XLI, 2000, 3–4, 69–79.

Дерменджиев 2003: Е. Дерменджиев. За един неизвестен елемент от крепостната система на столичния Търновград. – В: Традиции и приемственост в България и на Балканите през Средните векове. Юбилеен сборник, посветен на проф. д. и н. Йордан Андреев. К. Попконстантинов, К. Мутафова, М. Младенов (Ред.). Велико Търново, 2003, 246–256.

Дерменджиев 2002–2003: Е. Дерменджиев. Две водоснабдителни съоръжения от ранновизантийската и средновековна крепост на хълма Царевец във Велико Търново. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XVII–XVIII, 2002–2003, 257–268.

Дерменджиев 2010: Е. Дерменджиев. Археологически разкопки на обект „Френкхисар (Югоизточно подградие на Търновград)“. – Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 516–518.

Дерменджиев 2011а: Е. Дерменджиев. Археологически разкопки на обект „Френкхисар (Югоизточно подградие на Търновград)“. – Археологически открития и разкопки през 2010 г. София, 2011, 451–452.

Дерменджиев 2011б: Е. Дерменджиев. Северна кула и Северна порта. – В: Археологически проучвания на средновековния град Трапезица. Сектор Север. Т. I, Велико Търново, 2011, 17–116.

Дерменджиев 2011с: Е. Дерменджиев. Укрепено водоснабдително съоръжение в столичната цитадела на хълма Царевец във Велико Търново. – В: България, българите и Европа – мит, история, съвремие. В памет на проф. дин Й. Андреев. И. Лазаров, Н. Христова, М. Младенов (Ред.). Т. IV, В. Търново, 2011, 440–468.

Дерменджиев 2015: Е. Дерменджиев. Столичен комплекс край църква № 10 в средновековната крепост на хълма Царевец във Велико Търново. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XVII–XVIII, 2015, 15–73.

Дерменджиев 2017: Е. Дерменджиев. Археологическо спасително проучване на обект „Шишманова баня“ във Велико Търново. – Археологически открития и разкопки през 2016 г. София, 2017, 558–561.

Димитров 2006: Д. Димитров. Сведения за българи роби във венециански и генуезки нотариални документи от XIV и XV век. – В: Тангра. Сборник в чест на 70-годишнината на акад. Васил Гюзелев. М. Каймакамова, Х. Темелски, И. Илиев, Л. Симеонова, Г. Николов (Ред.). София, 2006, 135–162.

Димова 2008: В. Димова. Църквите в България през XII–XIV в. София, 2008.

Долмова-Лукановска 2007: М. Долмова-Лукановска. Археологически проучвания на средновековна улица по северозападния склон, квартал при Трета порта на Главния вход, Източна крепостна стена и квартал при Френкхисарската порта на Царевец. Велико Търново, 2007.

Дочев 1992: К. Дочев. Монети и парично обръщение в Търново (XII–XIV в.). Велико Търново, 1992.

Драганова 1972: Т. Драганова. Търново през XIX век. – Известия на Окръжния исторически музей – Велико Търново, V, 1972, 163–213.

Иречек 1974: К. Иречек. Пътувания по България. София, 1974.

Кавалето-Петрова, Бертоли-Симеонова 1995: М. Кавалето-Петрова, М. Бертоли-Симеонова. Италианско-български речник. София, 1995.

Калицин, Мутафова 2003: М. Калицин, К. Мутафова. Подбрани османски документи за Търново и Търновска кааза. Велико Търново, 2003.

Каниц 1995: Ф. Каниц. Дунавска България и Балканът. Т. 1, София, 1995.

Караилиев 2011: П. Караилиев. Военна сграда, Западна крепостна стена, Железарска работилница. – В: Археологически проучвания на средновековния град Трапезица. Сектор Север. Т. I, Велико Търново, 2011, 117–190.

Квинто 1985: Л. Квинто. Занаятчийски квартал до Патриаршията в Търнов. – В: Културата на средновековния Търнов. София, 1985, 40–59.

Ковачев 2003: А. Ковачев. Градоустройство. Част 1. Основи на теорията и практиката на градоустройството. София, 2003.

Коледаров 1976: П. Коледаров. Укрепените градове южно от Дунав във военна карта на Балканите, съставена между 1388 г. и 1393 г. – Военноисторически сборник, 1976, 3, 11–23.

Костова 2017: Е. Костова. „България” според някои дубровнишки документи от 80-те и 90-те години на XIV век (предварителни бележки). – В: Средновековните Балкани като световен кръстопът. Контакти и обмен. (Studia Balcanica, 32). Л. Симеонова, Л. Тасева (Съст., ред.), 2017, 143–151.

Кузев 1981: А. Кузев. Варна. – В: Градове и крепости по Дунав и Черно море. (Български средновековни градове и крепости. Т. 1). Варна, 1981, 293–310.

Лазаров, Тютюнджиев, Павлов 1993: И. Лазаров, И. Тютюнджиев, П. Павлов. Документи за политическата история на средновековна България (XII–XIV век). Велико Търново, 1993.

Лишев 1970: С. Лишев. Средновековният български град. София, 1970.

Матанов, Даков, Бобев 1993: Х. Матанов, Т. Даков, Б. Бобев. Текстовете и документи по история на България. София, 1993.

Монах Алберих 1981: Монах Алберих. Хроника. – В: Латински извори за българската история. Т. IV, София, 1981, 180–185.

Мутафова 2002: К. Мутафова. Старопрестолният Търнов в османотурската книжнина. Велико Търново, 2002.

Нешева 2000: В. Нешева. Богоспасният Цариград Търнов. Дворцовият площад на Царевец и църквата на Света Петка (Параскева) Търновска. София, 2000.

Николова 1968: Я. Николова. Две нови жилища в подножието на хълма „Момина крепост“ във Велико Търново. – Известия на Окръжния исторически музей – Велико Търново, IV, 1968, 57–65.

Николова 1970–1971: Я. Николова. Жилищната архитектура в Търново през XII–XIV век. – Трудове на Великотърновския университет „Кирил и Методий“, т. VIII, кн. 2, Факултет по история, 1970–1971, 64–129.

Николова 1974: Я. Николова. Домашният бит и въоръжението от двореца на Царевец според археологическия материал. – В: Дворецът на българските царе през Втората българска държава. (Царевград Търнов. Т. 2). София, 1974, 187–392.

Николова 1986: Я. Николова. Градоустройство и архитектура. – В: История на Велико Търново. Т. 1, София, 1986, 231–282.

Николова, Ангелов 1963: Я. Николова, Н. Ангелов. Средновековен квартал в западния склон на хълма Момина крепост във Велико Търново. – Археология, V, 1963, 1, 34–41.

Николова, Робов 2005: Я. Николова, М. Робов. Храмът на първите Асеневци. Църквата „Св. Димитър“ във Велико Търново. Велико Търново, 2005.

Нурков, Писарев 1979: Х. Нурков, А. Писарев. Манастирски комплекс на хълма Царевец. – Годишник на музеите от Северна България, V, 1979, 42–49.

Овчаров 2005: Т. Овчаров. Археологически проучвания на терасата източно и югоизточно от Патриаршията, до Малката порта и на южния склон на Царевец. Велико Търново, 2005.

Овчаров, Вачев 2009: Н. Овчаров, Х. Вачев. Велико Търново. Сондажни археологически проучвания в кв. 217, поземлен общински имот I–12. – Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 620–621.

Овчаров, Вачев 2010: Н. Овчаров, Х. Вачев. Археологически проучвания на манастира „Св. Св. Петър и Павел“ и храма „Св. Иван Рилски“ във Велико Търново. – Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 509–511.

Овчаров, Вачев, Петракиев, Георгиева 2011: Н. Овчаров, Х. Вачев, И. Петракиев, В. Георгиева. Археологически проучвания на манастира „Св. Св. Петър и Павел“ и храма „Св. Иван Рилски“ във Велико Търново. – Археологически открития и разкопки през 2010 г. София, 2011, 448–451.

Петров 1967: П. Петров. Търговски връзки между България и Дубровник през XIV в. – Известия на Българското историческо дружество, XXV, 1967, 93–115.

Петров 1972: П. Петров. Нови данни за търговски връзки между България и Дубровник през XIV в. – Известия на Българското историческо дружество, XXVIII, 1972, 45–53.

Петров, Гюзелев 1978: П. Петров, В. Гюзелев. Христоматия по история на България. Т. 2, София, 1978.

Писарев 1981: А. Писарев. Средновековен некропол при църква № 18 на хълма Царевец. – Годишник на музеите от Северна България, VII, 1981, 105–112.

Попконстантинов, Вачев, 2016: К. Попконстантинов, Х. Вачев. Надпис върху тухла с евангелски текст от средновековния манастир в местността „Френкхисар“ – В. Търново. – В: Великите Асеневци. Сборник от конференция, посветена на 830 години от въстанието на братята Петър и Асен, началото на Второто българско царство и обявяването на Търново за столица на България, и 780 години от легитимното възобновяване на Българската патриаршия. П. Павлов, Н. Кънев, Н. Хрисимов (Съст.). Велико Търново, 2016, 417–420.

Попов 1984: А. Попов. Металургичното производство в Търновград (XIII–XIV в.). – В: Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. София, 1984, 204–207.

Попов 1985а: А. Попов. Металургичен център в Търновград. – Векове, 1985, 1, 50–58.

Попов 1985б: А. Попов. Разкопки на манастира „Великата лавра“. – Археологически открития и разкопки през 1984 г. София, 1985, 213–214.

Попов 1985с: А. Попов. Градоустройствен и архитектурен облик на Търновград XII–XIV в. – В: Царстващият град Търнов. София, 1985, 25–42.

Попов 1985д: А. Попов. Търновската „Велика лавра“. – В: Царстващият град Търнов. София, 1985, 113–134.

Попова, Панайотова 1972: С. Попова, К. Панайотова. Янтра тече и разказва. София, 1972.

Рабовянов 2015: Д. Рабовянов. Археологически проучвания в южния сектор на Трапезица. Средновековният град. Т. 1, Велико Търново, 2015.

Рабовянов, Дойчев 2016: Д. Рабовянов, П. Дойчев. Реконструкция на архитектурния облик на жилищния квартал върху южната тераса на крепостта Трапезица. – В: Проф. д-р Борис Борисов – ученици и приятели. Б. Борисов (Съст., ред.). Велико Търново, 2016, 703–715.

Рашенов 1932–1934: А. Рашенов. Възстановяване на крепостта „Царевец“ в гр. В. Търново. – Годишник на Народния музей, VI, 1932–1934, 381–400.

Робов 1987: М. Робов. Допълнителна укрепителна система на средновековния Търновград. – Археология, XXIX, 1987, 4, 38–45.

Робов 1994: М. Робов. Новите проучвания в западното подножие на хълма Момина крепост във Велико Търново. – Известия на Исторически музей – Велико Търново, IX, 1994, 141–146.

Робов 2003: М. Робов. Средновековен некропол в Западното подножие на хълма „Момина крепост“ във Велико Търново. – В: Юбилеен сборник в чест на проф. Йордан Йорданов. Хр. Харитонов, Св. Атанасова, Г. Чохаджиева (Съст.) Велико Търново, 2003, 266–272.

Робов 2011: М. Робов. Югоизточната крепостна стена на Трапезица. – В: България, българите и Европа – мит, история, съвремие. Т. IV, Велико Търново, 2011, 403–413.

Робов 2016: М. Робов. Некрополът до църква № 3 на Трапезица. – В: Проф. д-р Борис Борисов – ученици и приятели. Б. Борисов (Съст., ред.). Велико Търново, 2016, 741–750.

Сакъзов 1930: И. Сакъзов. Стопански връзки между Дубровник и българските земи през XVI и XVII в. София, 1930.

Сакъзов 1934–1935: И. Сакъзов. Стопански връзки на България с чужбина през XIV в. – Годишник на Софийския университет, Юридически факултет, 30, 1934–1935, 1–100.

Славейков 1979a: П. Р. Славейков. Съчинения. Т. III, София, 1979.

Славейков 1979b: П. Р. Славейков. Съчинения. Т. IV, София, 1979.

Славчев 1978: П. Славчев. Сградостроителство и градоустройство в средновековно Търново. – Годишник на музеите от Северна България, IV, 1978, 36–51.

Стопанска история 1981: Стопанска история на България 681–1981. София, 1981.

Тилков 1896: С. Тилков. Малък турско–български речник, Солун, 1896.

Тодорова 1981: Е. Тодорова. Вичина, Килия и Ликостомо. – В: Градове и крепости по Дунав и Черно море. (Български средновековни градове и крепости. Т. 1). Варна, 1981, 217–243.

Тодорова, 1982: Е. Тодорова. Отношенията на Добротица с генуезците. – В: Средновековна България и Черноморието. А. Кузев (Съст.) Варна, 1982, 111–118.

Тотев 2001: К. Тотев. Царската църква „Св. св. 40 мъченици“ и манастирът Великата лавра в Търновград (Резултати от последните археологически разкопки). – Археология, XLVII, 2001, 1–2, 30–44.

Тотев, Дерменджиев 2005: К. Тотев, Е. Дерменджиев. Разкопки на обект „Некропол – централна част на Северния двор на църквата „Св. 40 мъченици“ във Велико Търново“. – Археологически открития и разкопки през 2004 г. София, 2005, 295–296.

Тотев, Дерменджиев, Караишев 2006: К. Тотев, Е. Дерменджиев, П. Караишев. Проучвания на обект „Некропол в северната половина на манастирския двор на църквата „Св. 40 мъченици“. – Археологически открития и разкопки през 2005 г., София, 2006, 381–383.

Тотев, Дерменджиев, Караишев 2010: К. Тотев, Е. Дерменджиев, П. Караишев. Археологически разкопки на обект „Църква и баня южно от манастира „Св. 40 мъченици“ във Велико Търново. – Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 507–509.

Тотев, Дерменджиев, Караишев 2011: К. Тотев, Е. Дерменджиев, П. Караишев. Археологически разкопки на обект „Църква и баня южно от манастира „Св. 40 мъченици“ във Велико Търново. – Археологически открития и разкопки през 2010 г. София, 2011, 446–448.

Тотев, Дерменджиев, Караилюв 2012: К. Тотев, Е. Дерменджиев, П. Караилюв. Археологически разкопки на обект „Църква и баня южно от манастира „Св. 40 мъченици“ във Велико Търново. – Археологически открития и разкопки през 2011 г. София, 2012, 425–428.

Тотев, Дерменджиев, Караилюв 2013: К. Тотев, Е. Дерменджиев, П. Караилюв. Археологически разкопки на обект „Църква и баня южно от манастира „Св. 40 мъченици“ във Велико Търново. – Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 401–403.

Тотев, Дерменджиев, Косева 1998: К. Тотев, Е. Дерменджиев, Д. Косева. Наосът и притворът на търновската църква „Св. 40 мъченици“ (архитектура, живопис, периодизация). – Минало, 1999, 4, 23–49.

Тотев, Косева 2011: К. Тотев, Д. Косева. Църква № 19 и Централен площад. – В: Археологически проучвания на средновековния град Трапезица. Сектор Север. Т. I, Велико Търново, 2011, 191–270.

Хинковски 2016: С. Хинковски. За връзките на Асеновата династия с Генуезката република. – В: Великите Асеновци. Сборник от конференция, посветена на 830 години от въстанието на братята Петър и Асен, началото на Второто българско царство и обявяването на Търново за столица на България, и 780 години от легитимното възобновяване на Българската патриаршия. П. Павлов, Н. Кънев, Н. Хрисимов (Съст.). Велико Търново, 2016, 281–285.

Чокоев 2016: И. Чокоев. За наличието на кадифе в Търново през XIV в. (текстил от разкопки на средновековната църква в местността Френкхисар). – В: Великите Асеновци. Сборник от конференция, посветена на 830 години от въстанието на братята Петър и Асен, началото на Второто българско царство и обявяването на Търново за столица на България, и 780 години от легитимното възобновяване на Българската патриаршия. П. Павлов, Н. Кънев, Н. Хрисимов (Съст.). Велико Търново, 2016, 441–445.

Шкорпил 1910: К. Шкорпил. План на старата българска столица В. Търново. – Известия на българското археологическо дружество, I, 1910, 121–154.

Grahl 1996: H. Grahl. Pirna hat Gewicht. – Archäologie aktuell, 1996, 4, 323–326.

Dermendzhiev, под печат: E. Dermendzhiev. The South–eastern suburb of the bulgarian capital Tarnovgrad or „Frenkhisar“ – the quarter of the west European merchants. In: „The Fairest Meadows in the World“: Crusades and Crusaders in the Balkans. V. Tarnovo. – под печат.

Niederfeilner 1996: A. Niederfeilne. Der Hausrat des „Ratsherren Valten Leise“. – Archäologie aktuell, 1996, 4, 184.

THE SOUTH-EASTERN SUBURB OF THE CAPITAL CITY,
TARNOVGRAD, OR „FRANK-HISSAR“ – THE QUARTER
OF THE WEST EUROPEAN MERCHANTS

Evgeni Dermendzhiev

(Abstract)

Frank-hissar quarter in Veliko Tarnovo is situated in the eastern foothills of Tsarevets Hill (Fig. 1, Fig. 2). The earliest written evidence about it dates to the first half of the 16th c., when it was recorded in two Turkish registers as a Bulgarian neighbourhood. Until the early 1980s this was the location of the gipsy quarter in Veliko Tarnovo. After that time the inhabitants were resettled, the houses were demolished, and Frank-hissar became a dunghill.

The first archaeological excavations at this place took place in 2009–2010, and prior to this time there was no specific chronological information as to when the place was inhabited and developed in terms of architecture (Fig. 3, Fig. 4; Fig. 5).

Stratigraphy (Fig. 6). There is a thin layer of contemporary trash on the surface. Under it there is a layer up to 1m thick dating to the 13th–14th cc., containing the foundations of 2 buildings, a kiln and 3 cesspools dating to the 19th–20th cc. This layer contains also 9 medieval trash pits and 5 graves, and a further 12 pits and 1 dwelling, half-dug into the ground, were filled with the trash (Fig. 3). Light brown earth was found at a depth of up to 0.60 m below the medieval layer; it contains terracotta from the early Byzantine period (the 5th–7th cc.) and the Iron Age (the 1st millennium BC). There is sterile earth at the bottom. The layers after the mid-14th c. and till the end of the 19th c. were completely cleared when the houses in the district were demolished in the 1980s.

Architecture and graves. Residence No 1 was dug into the ground at a depth of 0.40 m (Fig. 8). There is a round fire-place by its south-east wall. The residence was built in the 30s–40s of the 13th c. and was in existence till the middle of the same century. Altogether 20 pits of various shapes (pear-like, cylindrical, barrel-like) were unearthed (Fig. 9, Fig. 10). Their depth is 1.50–2 m, and the diameters vary from 0.80 m to 1.90 m, while the 2 small pits for wooden pillars seem to be an exception. The pits overlap, intersect or border on one another. Twelve of the pits are dated by the clipped copper coins found inside (Latin imitations) from the second quarter of the 13th c., and they were no longer used in the third quarter of the 13th c. They were filled with brown earth, stones, medieval terracotta, pieces of coal, animal bones, copper coins, some iron and copper objects, iron slag. Four pits date from the late 13th – the first quarter of the 14th c. The coins of Ivan Shishman (1371–1395) and Sultan Bayazid I (1389–1402) date the other 5 pits to the late 14th – the very beginning of the 15th c. In their filling, apart from terracotta, pieces of coal, bones and stones, melted copper, cut copper objects and fragments of small crucibles were found.

The production kiln for melting non-ferrous metals from the second half of the 14th – the very beginning of the 15th c. has partly survived (length 1.40 m, width 0.50 m and height 0.35 m), however, it had been once repaired (Fig. 11).

The skeletons in the 5 examined graves from the 14th – the very beginning of the 15th c. were placed in coffins, according to the Christian tradition with the head to the west and

arms crossed (Fig. 12). Modest, unassuming inventory was found inside: a silver signet ring with an inscription in Greek ANTPOC, copper buttons and a fragment of a roof tile with a cross scribbled on it (Fig. 13).

Finds (Fig. 7, Fig. 13, Fig. 14, Fig. 15, Fig. 16, Fig. 17, Fig. 18). Diverse finds from the 13th–14th c., typical for the capital city, Tarnovgrad, were localized: terracotta vessels, tools, instruments and devices, ornaments and accessories to the clothing, arms, objects for games, coins.

The characteristics of the South-eastern suburb of the capital city, Tarnovgrad. The central sector of the suburb was built in the second quarter of the 13th c. (Fig. 19). The trash pits with the iron slag indicate that this must have been a production area – for iron processing. During the last quarter of the 13th c. and the first half of the 14th c. it had a limited number of inhabitants (Fig. 20). Afterwards there was no life in the quarter. During the last quarter of the 14th c. the place was rebuilt and its inhabitants processed copper till the early days of the 15th c. (Fig. 21).

During 2014–2016, in the south-eastern part of the suburb, H. Vachev excavated a medieval church, 2 necropolises with a total of 36 graves and a monastery (Fig. 22, Fig. 23). The church, single-nave and vaulted, was built in the second quarter of the 13th c.

It has a naos with a three-wall apse and a narthex which were icon-painted all over. In the second half of the 14th c. the church was destroyed and was afterwards rebuilt, moreover a gallery with a chapel on the north and an exo-narthex on west were appended to it. The monastery was constructed at that time too.

Currently no more details can be provided about the urban planning of the South-eastern suburb (Fig. 24). It is not certain how many quarters it had and whether its territory was wholly developed. The suburb was not protected with fortification walls and was not a separate fortified section of the capital city Tarnovgrad (Fig. 25).

The population of the South-eastern suburb. The attempt to determine the national identity of the population in the South-eastern suburb of Tarnov in the 13th–14th cc. is based only on the unearthed archaeological finds, as no written sources are available. It has been so far assumed that the inhabitants of this part of the capital city were merchants, knights or ambassadors from Western Europe.

The specific information collected so far about the South-eastern suburb of the medieval capital Tarnovgrad (a.k.a. Frank-hissarquarter) shows that:

1. None of the medieval sources mention the name of the quarter, the ethnicity or the trade of the population in the South-eastern suburb in the 13th–14th cc.

2. The examined residence, pits, kiln, graves, church, necropolises, monastery and the finds are absolutely identical with the finds localized in other parts of the capital city Tarnov, which were beyond doubt inhabited by Bulgarians.

3. One of the quarters of the South-eastern suburb was used for production purposes – mainly processing of iron and non-ferrous metals.

4. There was a Christian necropolis, an Orthodox church and a monastery in the south-eastern part of the South-eastern suburb.

5. In the 13th–14th cc. the South-eastern suburb was inhabited by Bulgarians.

6. The hypothesis that the South-eastern suburb was inhabited by merchants from Western Europe in the 13th–14th cc. is based solely on the contemporary interpretation of the name of the district, “Frank-hissar”, translated as the “Town of Franks”.

7. There are no specific data whatsoever substantiating the hypothesis that during the 13th–14th cc. there was a quarter of merchants from Western Europe (Franks) in the South-eastern suburb.

8. The name “Franks” was used to designate the Catholic foreigners from Western Europe in Bulgaria in the 13th–14th cc., regardless of their nationality or trade.

9. The earliest written evidence, mentioning a quarter by the name of “Frank-hissar” in the post-capital period of Tarnov, dates only to 1516–1517, and the population there was purely Bulgarian.

10. The Arab word “hissar” translates as “enclosed space”. In the Ottoman Turkish language its meaning changed towards “fortress, fortification, fortified town”.

11. There are no data about the protection of the South-eastern suburb that may provide grounds to perceive it as an autonomous fortress or a fortified quarter of the capital city Tarnov in the 13th–14th cc.

At present, taking into consideration that all foreigners were referred to as Franks, the name (Frank-hissar) of the neighbourhood, situated on the territory of the South-eastern suburb of Tarnov during the post-capital period, i.e. the 15th–20th cc., cannot be associated with the ethnicity or trade of the population living in this part of the capital of Bulgaria. The attempt to interpret the meaning of the toponym “hissar” in relation to the South-eastern suburb indicates that it does not fit into the available data about the fortification system and topography of the capital city Tarnovgrad from the late 12th to the late 14th cc. (Fig. 25), because the suburb had no autonomous fortification system (Fig. 24).

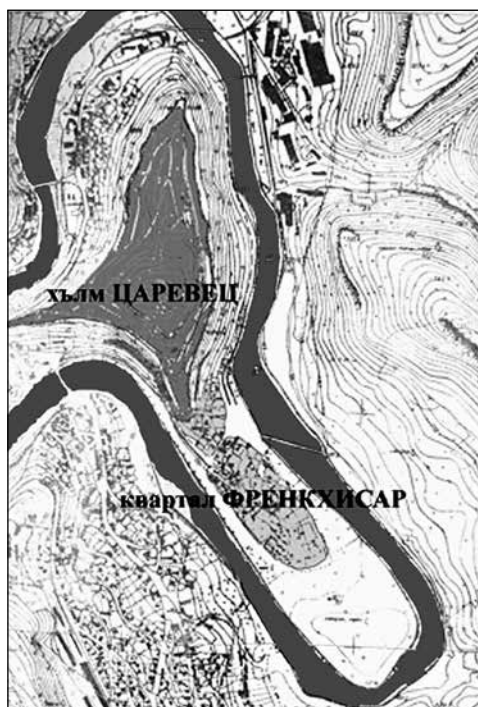
Thus it may be stated that “Frank-hissar” is not the original designation of the Bulgarian quarter or of the South-eastern suburb itself of the medieval capital of Bulgaria, but must have been borrowed subsequently from the name of some typical fortification works in the citadel on Tsarevets Hill, which was in the immediate vicinity. According to a source from the first half of the 19th c. Frank-hissar was the name of the South corner tower (the so-called Tower of Baldwin) in the medieval fortress on Tsarevets Hill. Assuming that in the 14th c. the South corner tower (or the Fortification situated in the southernmost part of the fortress) was referred to as the Tower of the Frank, it is easy to understand how and why this name was transferred to the Bulgarian quarter situated in the foothills, however, only in the 15th–16th cc. (Fig. 1, Fig. 2, Fig. 4).

One should not rule out the option that future excavations in the South-eastern suburb may deliver data, traces or finds that can be associated in one way or another with the eventual stay of merchants or army officers from Western Europe. Nonetheless, at present, without any written sources and new archaeological finds, no precise answer can be given as to the exact location of their quarter or whether there was, indeed, such a designated territory in the suburbs or the citadel of the capital city Tarnov in the 13th–14th cc.

Обр. 1. Махалата „Френкхисар“ в началото на XX в. – поглед от юг (снимка от сбирка „Нова и най-нова история“ на РИМ – В. Търново).

Fig. 1. Frank-hissar quarter in the early 20th c. – view from the south (a photo from the Collection of RMH – V. Tarnovo Modern and Recent History).

Обр. 2. Кадастрален план на хълма Царевец и махалата „Френкхисар“ от втората половина на XX в.

Fig. 2. The cadastre plan of Tsarevets Hill and Frank-hissar quarter from the second half of the 20th century.

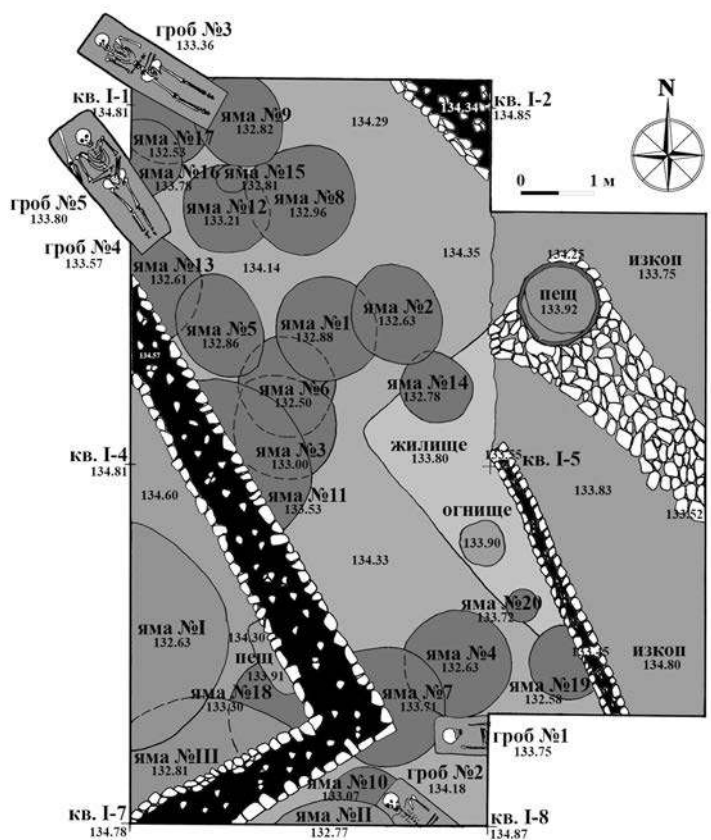
Обр. 3. Местността „Френкхисар“ (Югоизточното подградие на столичния Търновград) – поглед на югоизток от крепостта на хълма Царевец.

Fig. 3. Frank-hissar quarter (the South-eastern suburb of the capital city Tarnovgrad) – view to the South-east from the fortress on Tsarevets Hill.

Обр. 4. Археологически разкопки на Югоизточното подградие на столичния Търновград през 2009–2010 г. – поглед от югоизток.

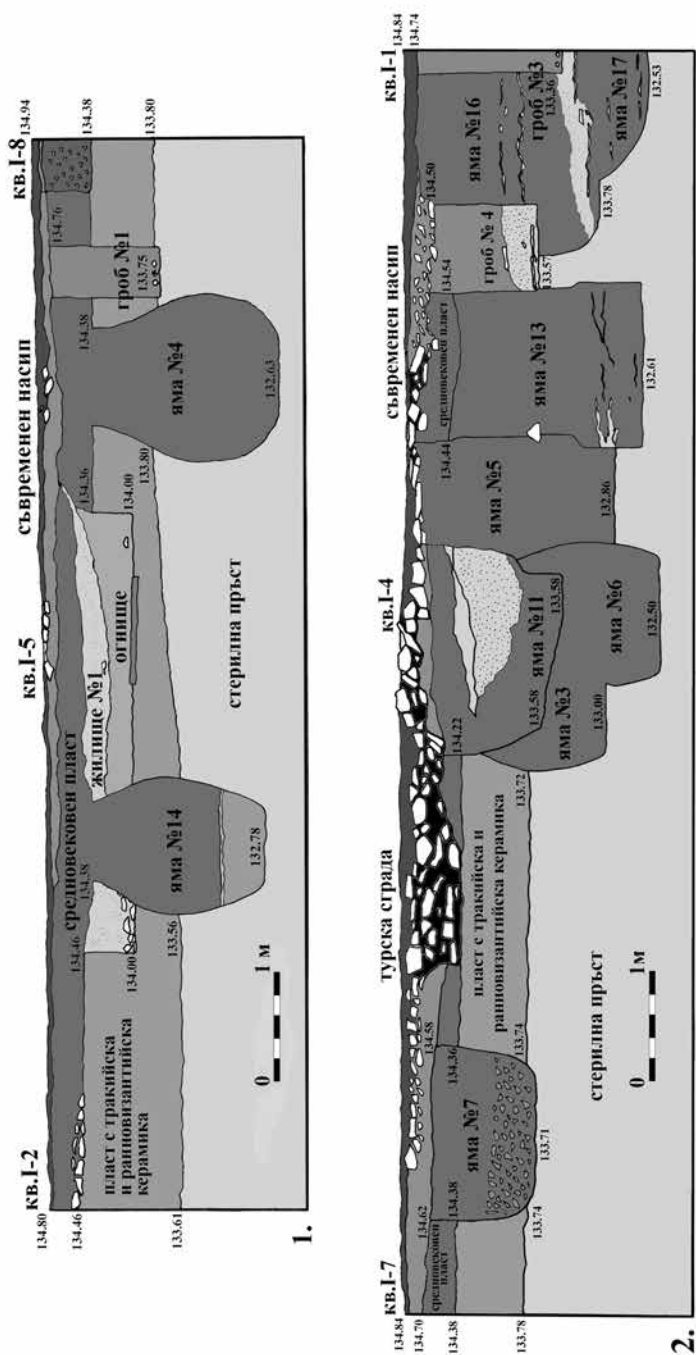
Fig. 4. Archaeological excavations in the South-eastern suburb of the capital city Tarnovgrad during 2009–2010 – view from the South-east.

1. сгради от XX в.	4. пласт от XIX-XX в.	7. пещ от XIV-XV в.
2. пещ от XX в.	5. жилище от XIII в.	8. гробове от XIV-XV в.
3. ями от XIX-XX в.	6. ями от XIII-XV в.	9. пласт от V-VII в. и I-во хилядолетие пр. Хр.

Обр. 5. План на проучения участък от Югоизточното подградие на столичния Търновград през 2009–2010 г. 1. Сгради от XX в. 2. Пещ от XX в. 3. Септични ями от XIX–XX в. 4. Пласт от XIX–XX в. 5. Жилище от втората четвърт на XIII в. 6. Боклучни и септични ями от втората четвърт на XIII в. до края на XIV в. – самото начало на XV в. 7. Пещ от края на XIV в. – самото начало на XV в. 8. Гробовете от края на XIV в. – самото начало на XV в. 9. Пласт с керамика от V–VII в. и от I-во хилядолетие пр. Хр.

Fig. 5. The plan of the studied section of the South-eastern suburb of the capital city Tarnovgrad during 2009–2010. 1. Buildings from the 20th c. 2. A kiln from the 20th c. 3. Cesspools from the 19th – 20th cc. 4. A layer from the 19th – 20th cc. 5. A residence from the second quarter of the 13th c. 6. Trash pits and cesspools from the second quarter of the 13th c. to the late 14th – the very beginning of the 15th c. 7. A kiln from the late 14th – the very beginning of the 15th c. 8. Graves from the late 14th – the very beginning of the 15th c. 9. A layer with terracotta from the 5th – 7th cc. and from the 1st millennium BC.

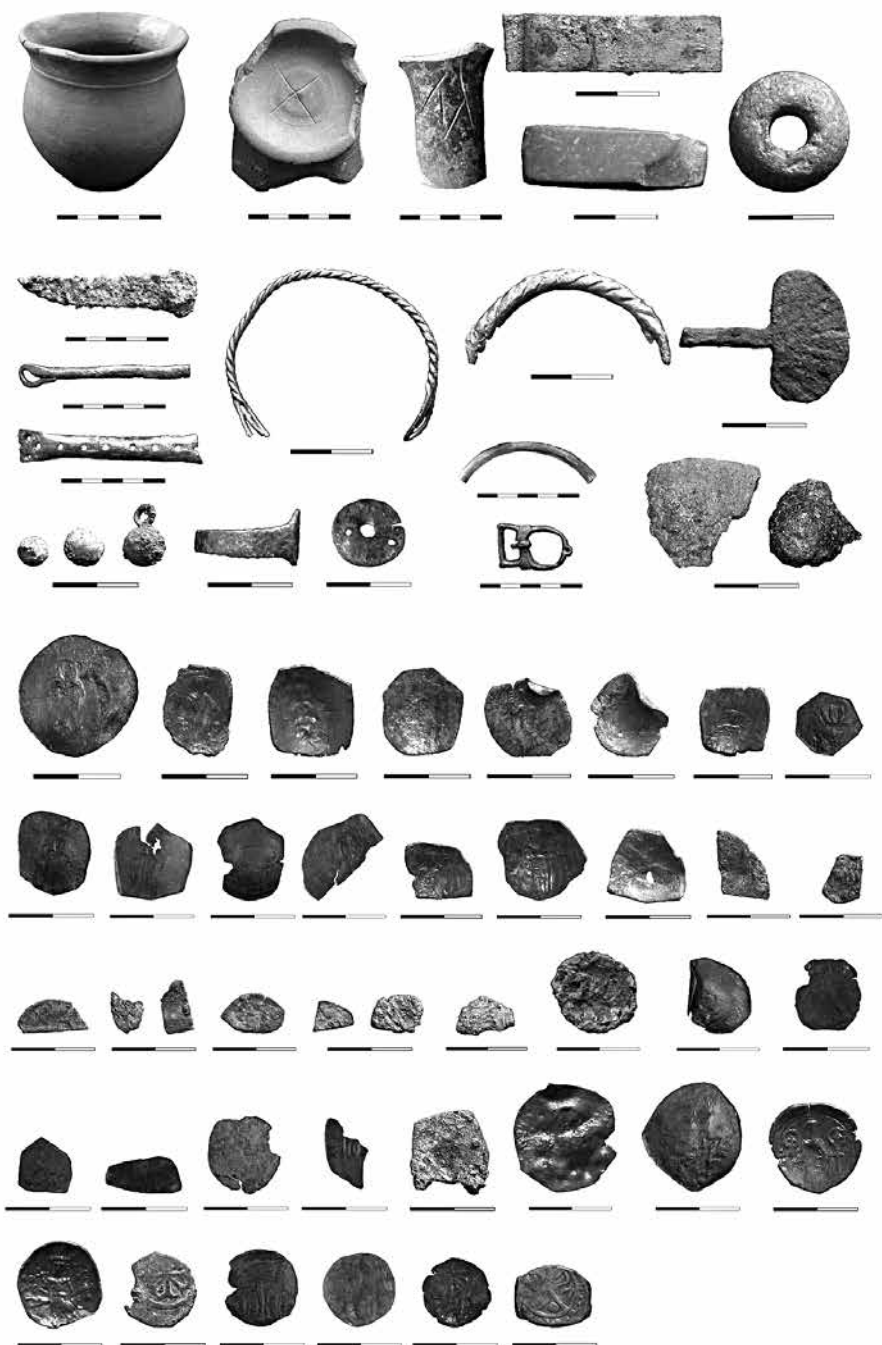

Обр. 6. Стратиграфски профили в проучения участък от Югоизточното подградие на столичния Гърновград.

1. Източен профил. 2. Западен профил

Fig. 6 Stratigraphic profiles in the investigated section of the South-eastern suburb of the capital city Tarnovgrad.

1. Eastern profile. 2. Western profile

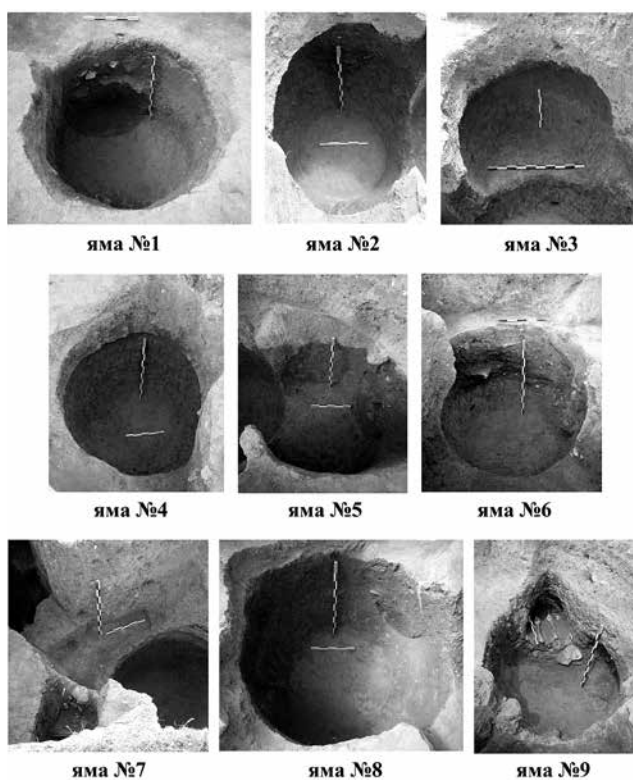

Обр. 7. Находки от средновековния културен пласт от XIII–XIV в.

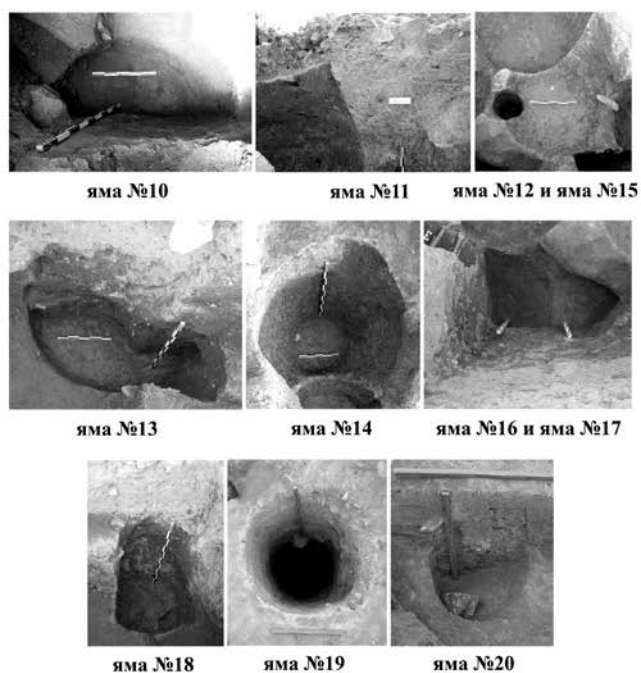
Fig. 7. Finds in the medieval cultural layer from the 13th – 14th cc.

Обр. 8. Жилище № 1 от втората четвърт на XIII в. – поглед от югоизток.
 Fig. 8. Residence No 1 from the second quarter of the 13th c. – view from the southeast.

Обр. 9. Боклучни и септични ями №№ 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9 от втората четвърт на XIII в. до края на XIV в. – самото начало на XV в.
 Fig. 9. Trash pits and cesspools NoNo 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9 from the second quarter of the 13th c. to the late 14th c. – the very beginning of the 15th c.

Обр. 10. Боклучни и септични ями №№ 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20 от втората четвърт на XIII в. до края на XIV в. – самото начало на XV в.
 Fig. 10. Trash pits and cesspools NoNo 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20 from the second quarter of the 13th c. to the late 14th c. – the very beginning of the 15th c.

Обр. 11. Производствена пещ от края на XIV в. – самото начало на XV в.
 Fig. 11. A production kiln from the late 14th – the very beginning of the 15th c.

гроб №1

гроб №2

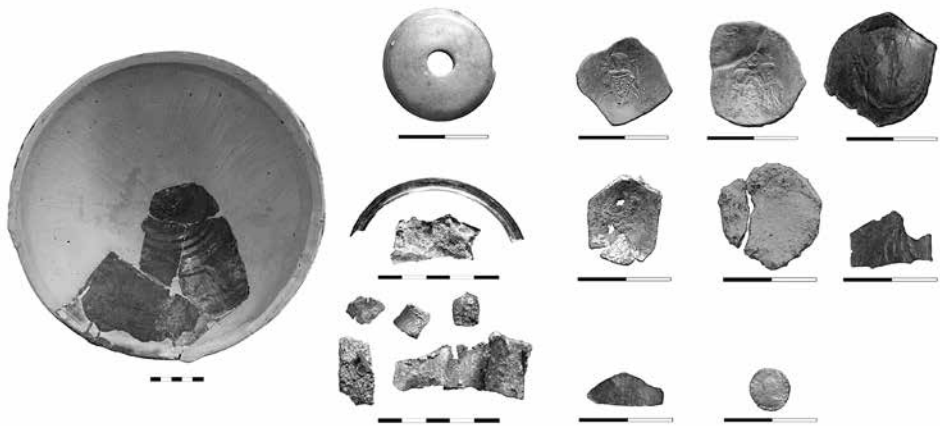

гроб №3

гроб №4 и гроб №5

Обр. 12. Гробове №№ 1, 2, 3, 4, 5 от края на XIV в. – самото начало на XV в.
Fig. 12. Graves NoNo 1, 2, 3, 4, 5 from the late 14th c. – the very beginning of the 15th c.

жилище №1

гроб №1

гроб №2

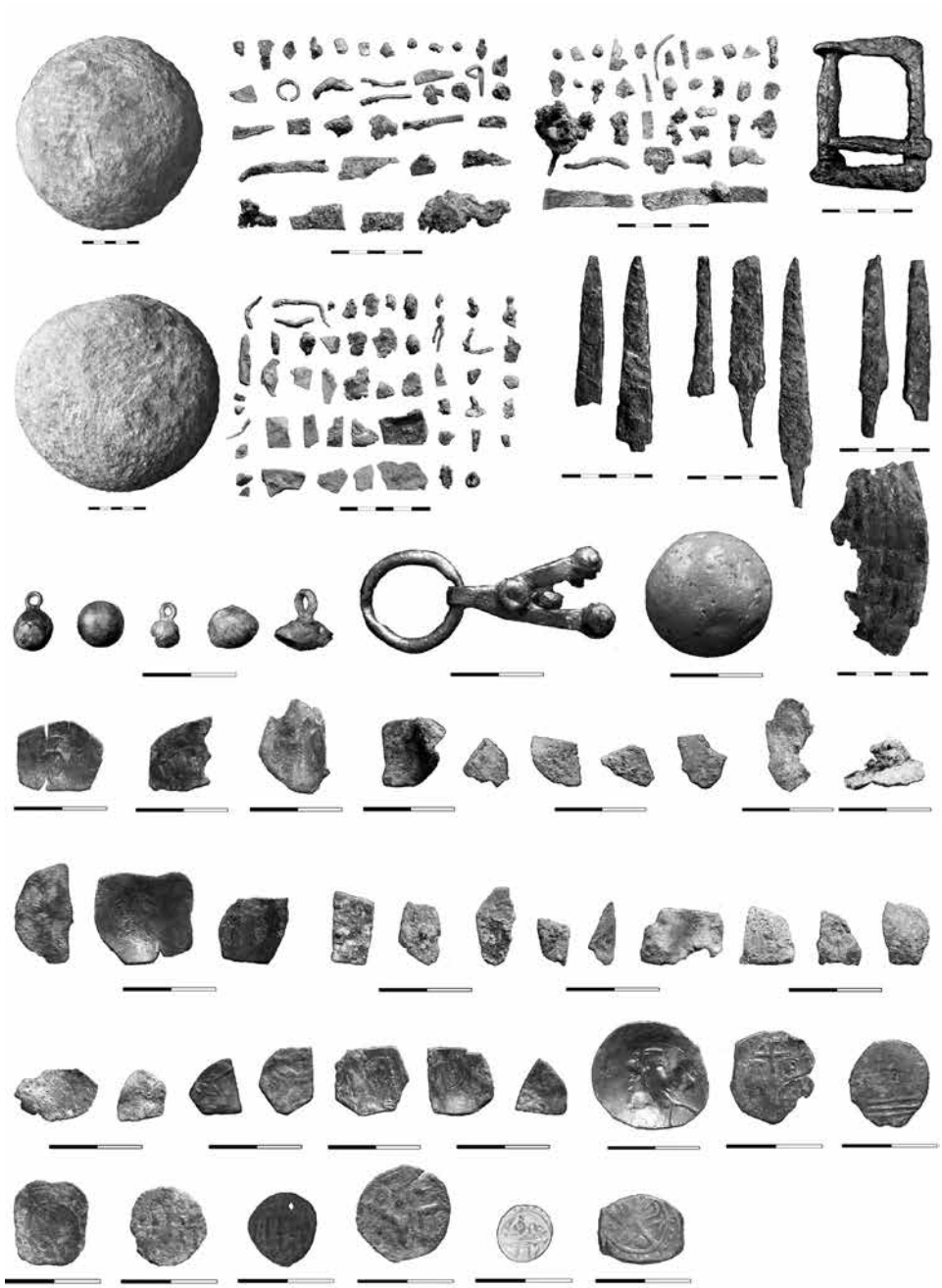

гроб №3

гроб №4

Обр. 13. Находки от жилище № 1 и инвентар от гробове №№ 1, 2, 3, 4.
 Fig. 13. Finds from residence No 1 and inventory from graves NoNo 1, 2, 3, 4.

яма №1

Обр. 14. Находки от боклучна яма №1.

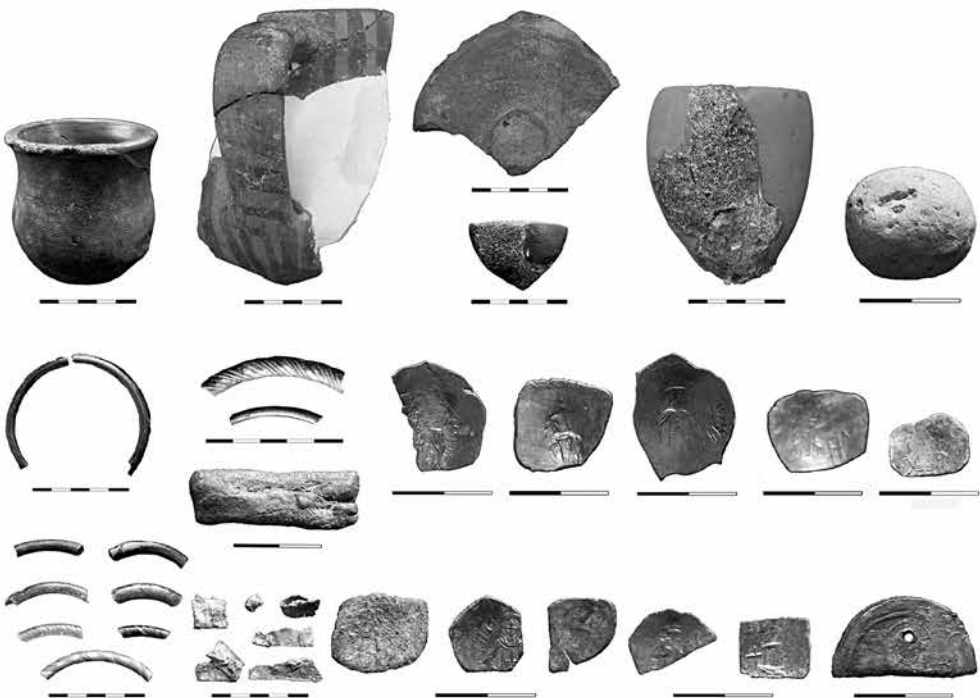
Fig. 14. Finds from trash pit No 1.

яма №2

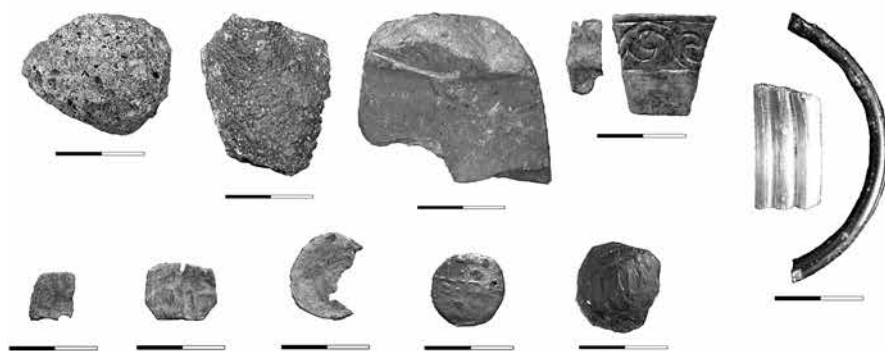
яма №3

яма №4

Обр. 15. Находки от септична яма № 2 и боклучни ями №№ 3, 4.

Fig. 15. Finds from cesspool No 2 and trash pits NoNo 3, 4.

яма №5

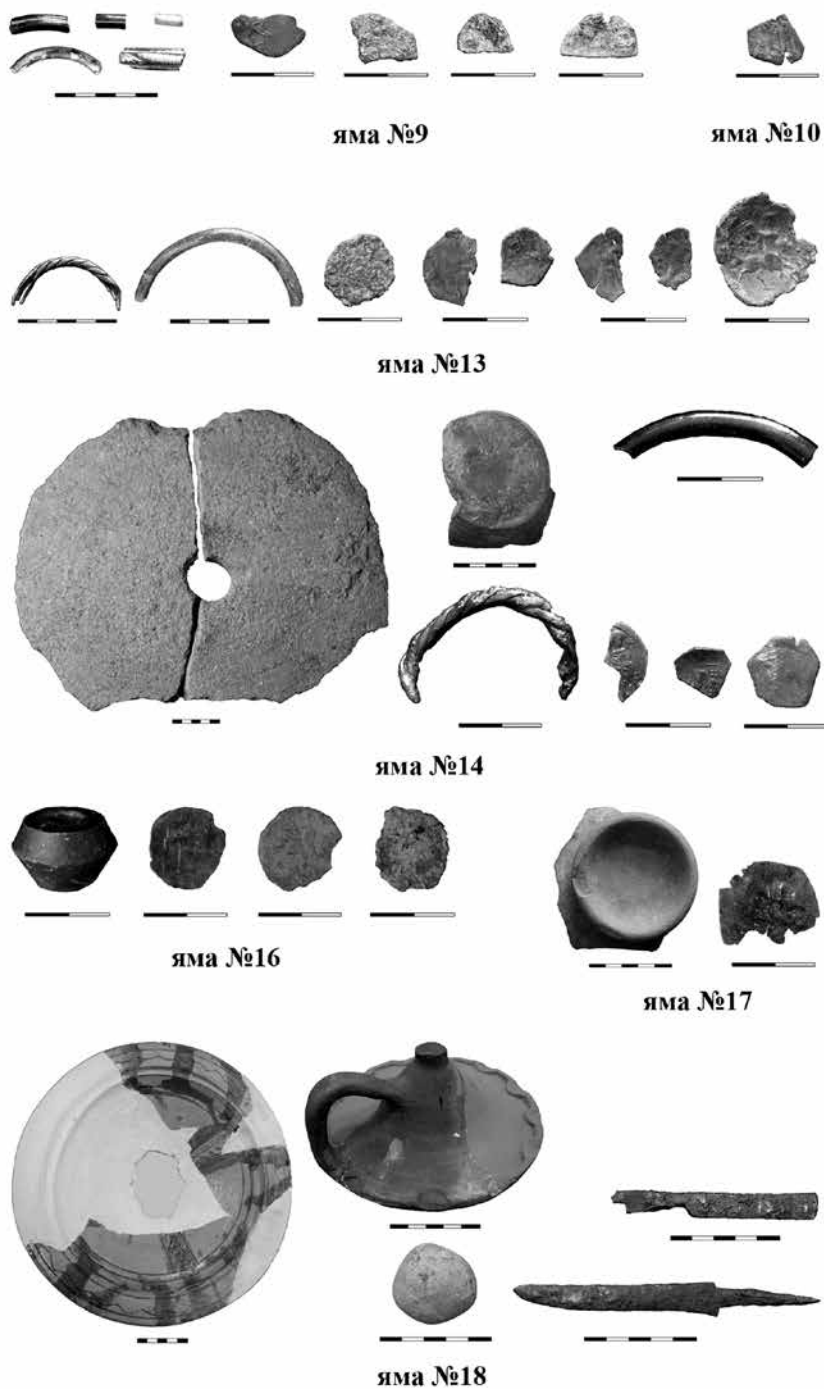
яма №6

яма №8

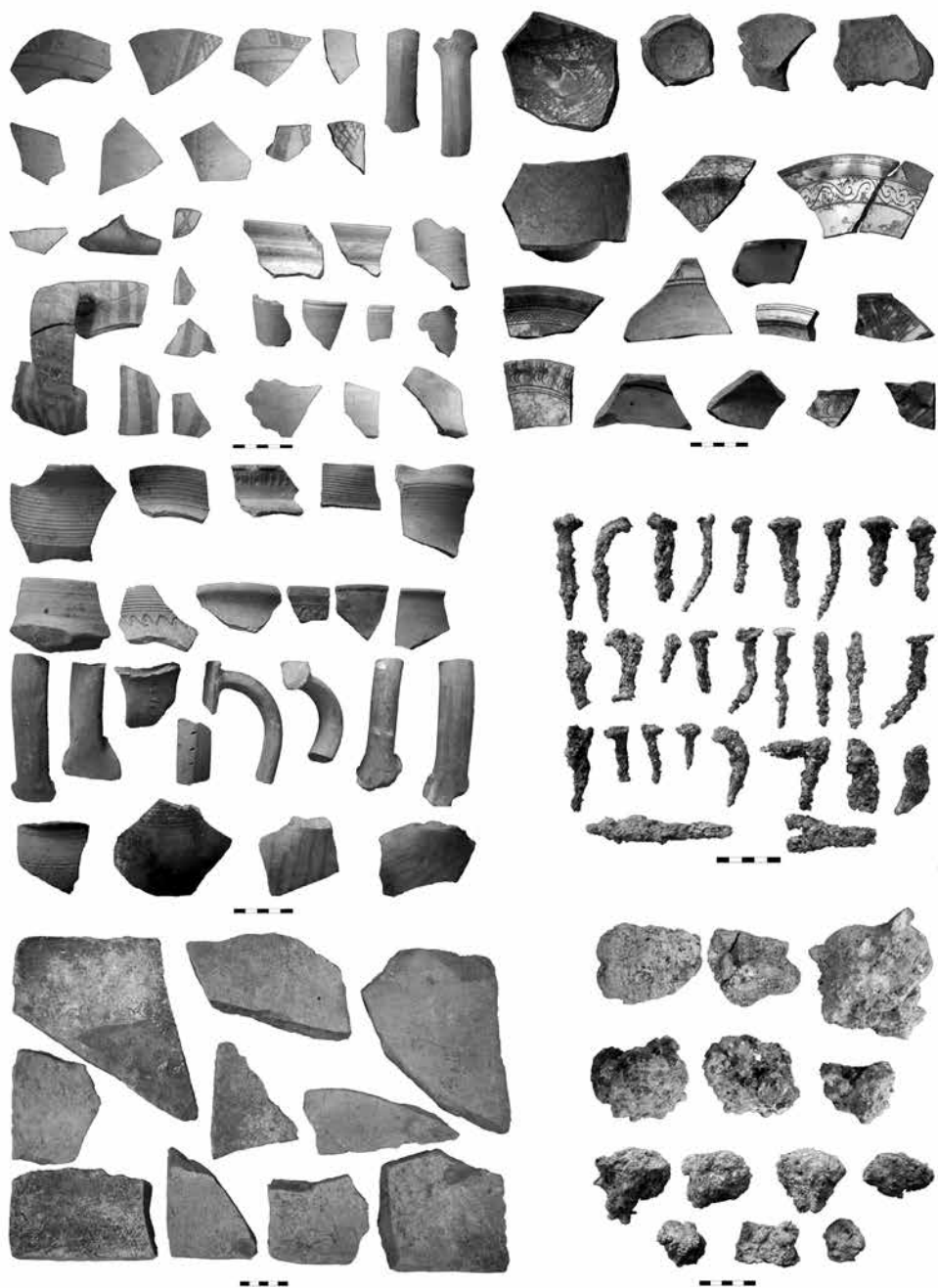
Обр. 16. Находки от боклучни ями №№ 5, 6, 8.

Fig. 16. Finds from trash pits NoNo 5, 6, 8.

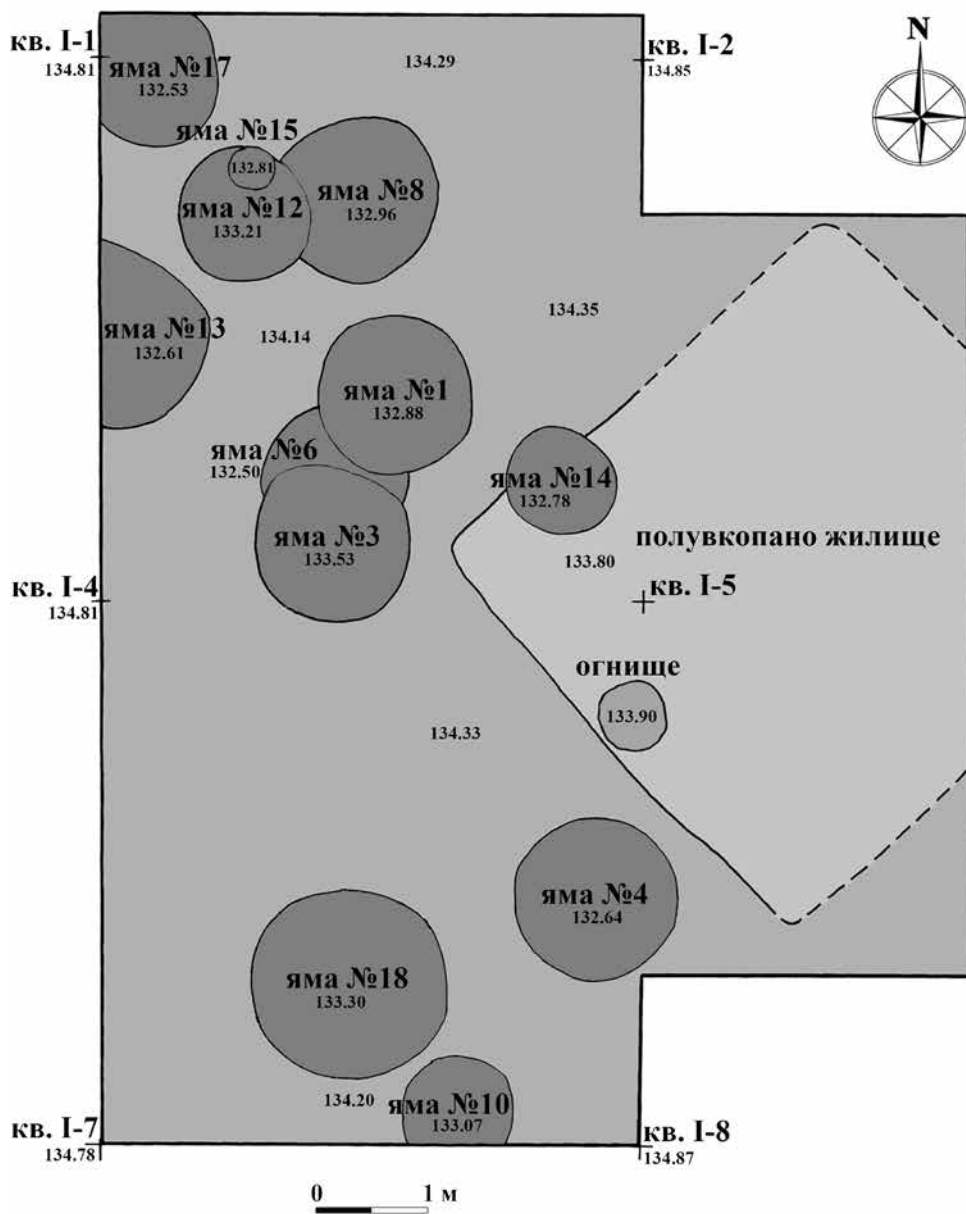
Обр. 17. Находки от боклучни ями ями №№ 9, 10, 13, 16, 17, 18 и септична яма № 14.

Fig. 17. Finds from trash pits NoNo 9, 10, 13, 16, 17, 18 and cesspool No 14.

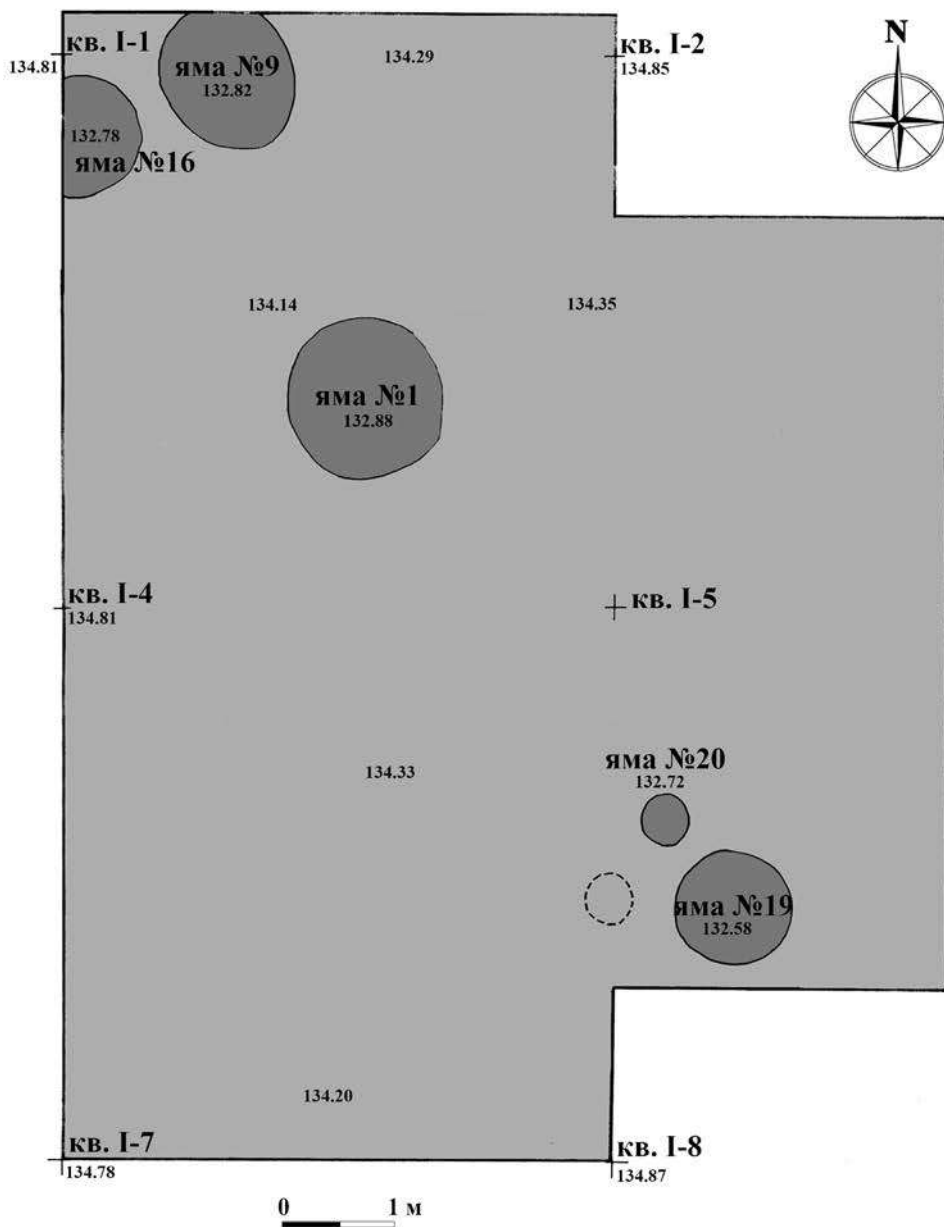
Обр. 18. Материали (керамика със златиста ангоба, сграфито керамика, кухненска керамика, керемиди, гвоздеи, желязна илака) от жилище № 1 и боклучните ями.

Fig. 18. Materials (terracotta with golden engoba, with sgraffito designs, kitchen pottery, roof tiles, nails, iron slag) from residence No 1 and the trash pits.

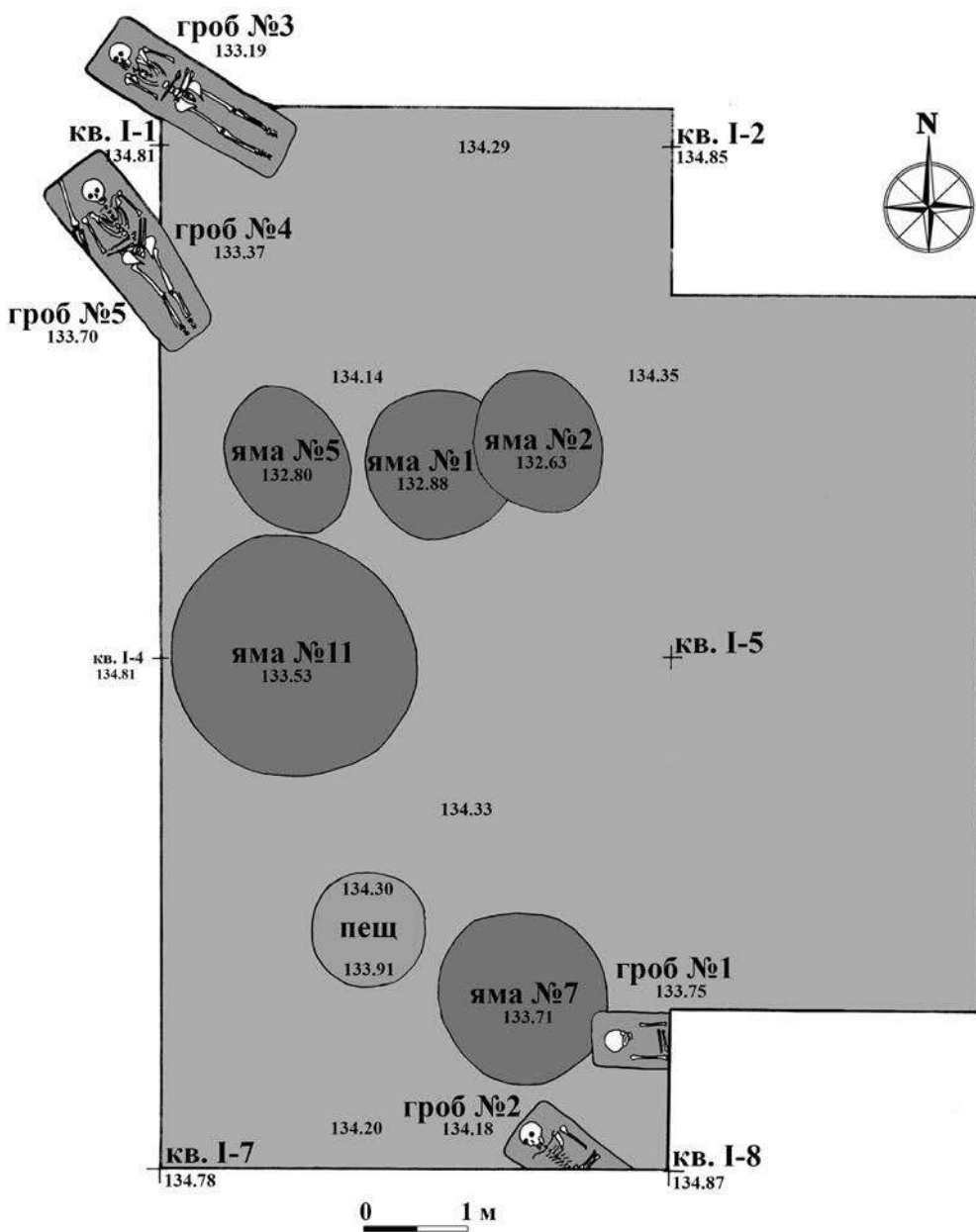

Обр. 19. План на проучения участък от Югоизточното подградие на столичния Търновград с жилище № 1, боклучни и септични ями от 30–40-те години на XIII в. до края на третата четвърт на XIII в.

Fig. 19. The plan of the excavated section of the South-eastern suburb of the capital city Tarnovgrad with residence No 1, trash pits and cesspools from the 30s–40s of the 13th – to the end of the third quarter of the 13 c.

Обр. 20. План на проучения участък от Югоизточното подградие на столичния Търновград с боклучни ями и септична яма от самия край на XIII в. до средата на XIV в.
 Fig. 20. The plan of the excavated section of the South-eastern suburb of the capital city Tarnovgrad with trash pits and cesspools from the very end of the 13th to the mid 14th c.

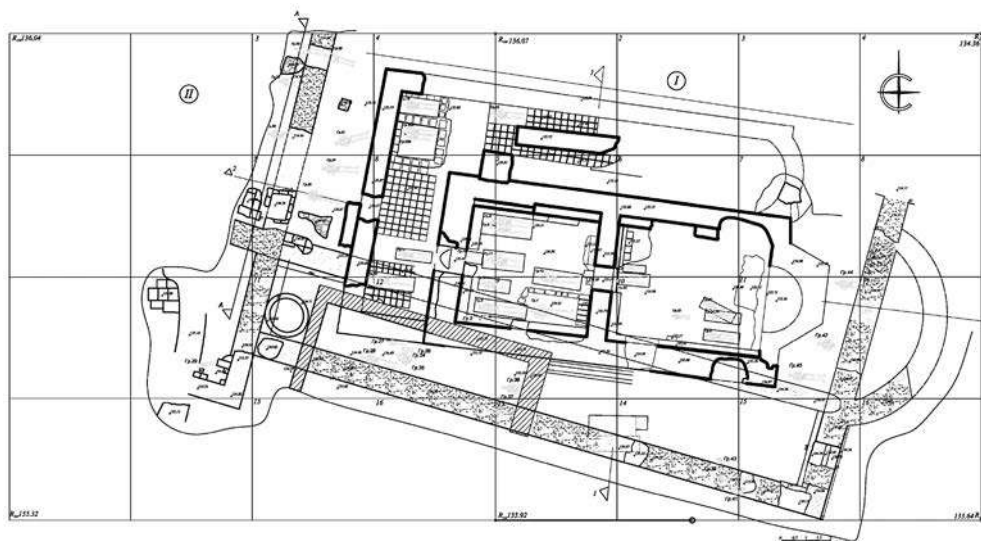
Обр. 21. План на проучения участък от Югоизточното подградие на столичния Търновград с боклучни ями, септична яма, производствена пещ и гробове от последната четвърт на XIV в. до края на XIV в. – самото начало на XV в.

Fig. 21. The plan of the excavated section of the South-eastern suburb of the capital city Tarnovgrad with trash pits, cesspools, the production kiln and graves from the last quarter of the 14th to the end of the 14th – the very beginning of the 15th c.

Обр. 22. Църква и некропол в Югоизточното подградие на столичния Търновград от втората четвърт на XIII в. до края на XVI в. (по Х. Вачев и И. Петракиев).

Fig. 22. A church and a necropolis in the South-eastern suburb of the capital city Tarnovgrad from the second quarter of the 13th to the end of the 16th c. (after H. Vachev and I. Petrakiev).

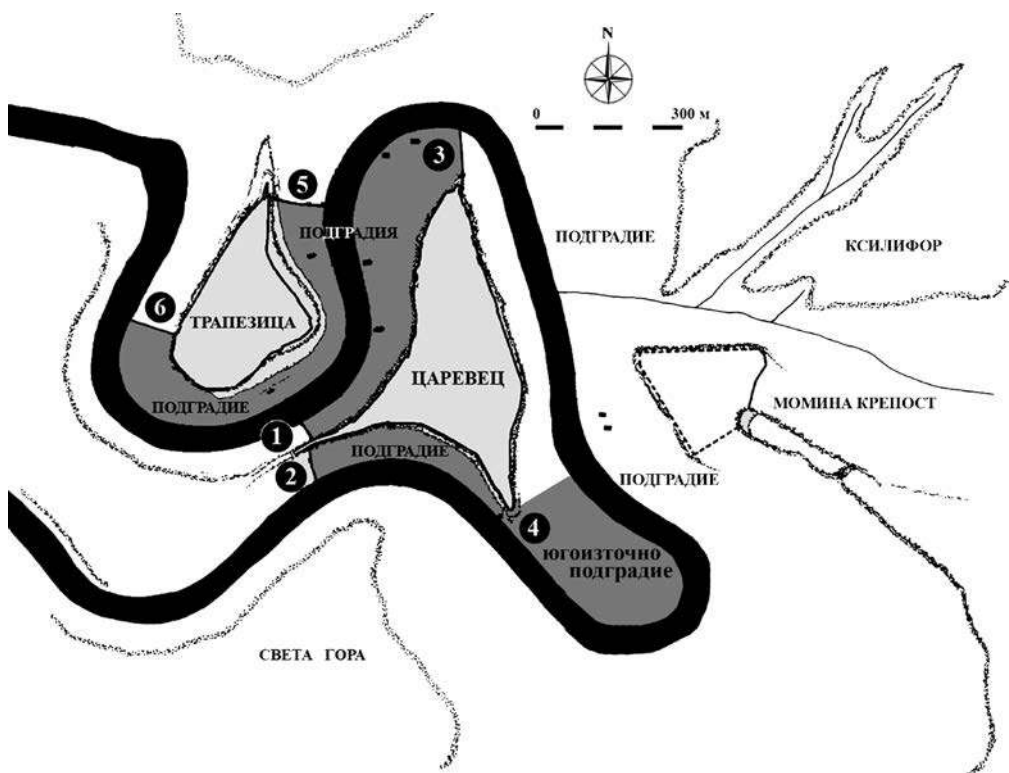
Обр. 23. План на църква и некропол в Югоизточното подградие на столичния Търновград от втората четвърт на XIII в. до края на XVI в. (по Х. Вачев и И. Петракиев).

Fig. 23. The plan of the church and a necropolis in the South-eastern suburb of the capital city Tarnovgrad from the second quarter of the 13th to the end of the 16th c. (after H. Vachev and I. Petrakiev).

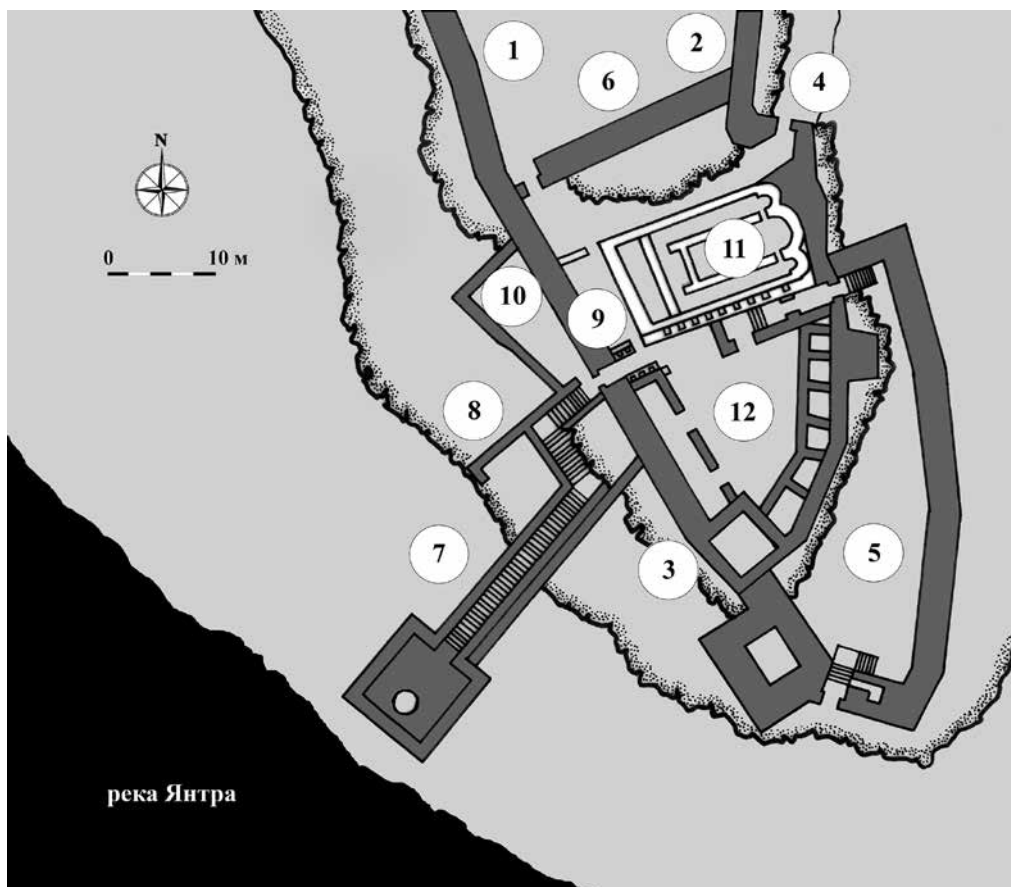
Обр. 24. Сателитна снимка на Югоизточното подградие на столичния Търновград. 1. Производствен квартал. 2. Църква, некропол и манастир. 3. Югоизточна порта на столичната цитадела на хълма Царевец. 4. Укрепено водоснабдително съоръжение на столичната цитадела на хълма Царевец. 5. Южна ъглова кула на столичната цитадела на хълма Царевец.

Fig. 24. A satellite picture of the South-eastern suburb of the capital city Tarnovgrad. 1. A production quarter. 2. A church, a necropolis and a monastery. 3. The South-eastern gate of the capital citadel on Tsarevets Hill. 4. A Fortified water-supply facility in the capital citadel on Tsarevets Hill. 5. A South corner tower in the capital citadel on the Hill of Tsarevets

Обр. 25. Общ план на подградията и Напречните крепостни стени на външната укрепителна система на столичния Търновград от втората половина на XIV в. (реконструкция Е. Дерменджиев). 1. Северна напречна крепостна стена при Главния вход на цитаделата на хълма Царевец. 2. Южна напречна крепостна стена при Главния вход на цитаделата на хълма Царевец. 3. Северна напречна крепостна стена при Лобната скала на цитаделата на хълма Царевец. 4. Укрепено водоснабдително съоръжение при Южната ъглова кула на цитаделата на хълма Царевец. 5. Източна напречна крепостна стена при Северната кула на цитаделата на хълма Трапезица. 6. Западна напречна крепостна стена при манастира край църква № 8 в цитаделата на хълма Трапезица.

Fig. 25. A general plan of the suburbs and the Transversal wall of the external fortification system of the capital city Tarnovgrad from the second half of the 14th c. (reconstructed by E. Dermendjiev). 1. A North transversal fortification wall at the Main Gate of the citadel on Tsarevets Hill. 2. A South transversal fortification wall at the Main Gate of the citadel on Tsarevets Hill. 3. A North transversal fortification wall at the Execution Rock of the citadel on Tsarevets Hill. 4. A Fortified water-supply facility at the South corner tower on the citadel on Tsarevets Hill. 5. An Eastern fortification wall of the citadel on Trape Hill. 6. A Western transversal fortification wall at the monastery near church No 8 in the citadel on Tsarevets Hill

Обр. 26. Общ план на Южния укрепен сектор на столичната цитадела на хълма Царевец от края на XIII в. до края на XIV в. (реконструкция Е. Дерменджиев). 1. Южна крепостна стена. 2. Източна крепостна стена. 3. Южна ъглова кула. 4. Югоизточна порта. 5. Предно укрепление с бойна кула и порта. 6. Междинна крепостна стена. 7. Укрепено водоснабдително съоръжение. 8. Западна напречна крепостна стена. 9. Потерна с надвратна кула. 10. Бойна платформа. 11. Църква № 9. 12. Военен комплекс – сгради и вътрешен двор

Fig. 26. A general plan of the South fortified sector of the capital citadel on Tsarevets Hill from the late 13th to the late 14th c. (reconstructed by E. Dermendjiev). 1. The South fortification wall. 2. The East fortification wall. 3. The south corner tower. 4. The South-eastern gate. 5. Front fortification with a defence tower and a gate. 6. An Internal fortification wall. 7. Fortified water-supply facility. 8. The West transversal fortification wall. 9. A Postern with a tower on top. 10. A Defence platform. 11. Church No 9. 12. A Defence complex – the buildings and patio

КОНСТАНТИНОПОЛСКИ РЕЛЕФИ ОТ РАЗКОПКИТЕ НА СТОЛИЧНО ТЪРНОВО

Диана Косева

От времето на Второто българско царство са запазени ограничен брой скулптурни паметници, които обаче носят определена историческа и художествена стойност (Силяновска 1976, 199–209; обр. 199–223). Разпръснатият материал и недоброто състояние на повечето каменни релефи затруднява проучванията, а в публикациите илюстрациите често са с лошо качество. Независимо от фрагментарния си вид творбите, постъпили при археологическите разкопки на архитектурни сгради, запазват своя естетически ефект и спомагат да се разкрие облика на украсата, в която са участвали (Василиев, Силяновска-Новикова, Труфешев, Любенова 1973, 11–67; Попов 1986, 300–303; Иванов 1985, 217–227, обр.1–25; Антонова 1995, 75; Кузев 1981, 293–310, обр. на с. 300 и 301; Нешева 2000, 131–153; Алексиев 1985, 94–107).

За развитието на художествената култура в столичния Търнов допринася политическия и икономически възход на България в края на XII–XIII в. След победата при Клокотница (1230 г.), обширни територии, граничещи на три морета (Бяло, Черно и Адриатическо), цяла Южна България и почти цяла Македония от Солун до Албания са присъединени от цар Иван Асен II към границите на държавата. Така, наред с традиционните контакти с Византия, се създава възможност за непосредствен досег за размяна на художествени ценности, включително и скулптурни паметници, главно с градовете в Италия, Далмация и Сърбия, а на изток с Византия, Грузия, Армения и т. н. Търговският обмен засилва връзките с италианските градове по Адриатика и най-вече с Дубровник, а по р. Дунав със страните от централна Европа (Божилов 1985, 77–92; Божилов 2014, 1–53). Тези условия се оказват особено благоприятни за обновяване на вкусовете и модата в изкуството, както и за създаването на някои местни ателиета и школи, чрез които по-лесно се открояват пътищата на майстори и модели, свързани с този художествен обмен (Божилов 2011, 317–319).

Оцелелите до днес паметници от епохата на Второто българско царство (Силяновска 1976, 199–209) ясно се отличават от тези, украсявали монументалните строежи в първите български столици Плиска и Преслав (Мавродинова 1976, 84–97, обр.84–108; Овчаров 1991, 52–71, обр. 55–88;

Рашев 2008, 212–220). Строителството през XIII и XIV в. представлява умело съчетание между архитектурата, външната и вътрешна пластична украса. Светските представителни постройки (дворци и резиденции) са с по-малки размери и имат индивидуален характер, докато в храмовете преобладава богатата украса, постигната с разнообразни изразни средства. Така фасадите се насищат с красиви архитектурни форми и различни декоративни мотиви. Многоцветната фасадна декорация на църквите хармонира с вътрешната живописна или мозаечна украса (Чанева-Дечевска 1988, 161–214; Димова 2008, 119–171).

Извън малкия брой орелефни изображения, традицията през годините на Второто българско царство е да се скулптира в нисък релеф. С тази стилистика са изпълнени редица скулптурни изображения на светци, различни животни или друг декоративен репертоар, работен върху каменни плочи, капители, купели, конзоли за украса на фасадите или на части от интериора, за амвони и олтарни прегради на църкви, в които са били вграждани каменни икони. Тази релефна каменна пластика е свързана с архитектурата. Върху иконостасната преграда каменните икони са подчинени на общ замисъл, за разлика от пластичния декор на фасадите, който има преди всичко декоративни функции. Такъв е примерът с двете мраморни икони на апостолите Петър и Павел, открити в църквата на крепостта Цепина. Те се датират в началото на XIII в., а връзката им с византийската скулптура е безспорна (Сърку 1898, 610–616; Банк 1966, 20, обр. 235–236).

Развитието на каменоделството с всички негови дейности – обработка на камък за строителството, изпълнението на архитектурно-декоративни елементи за външната и вътрешна украса, и направата на мозаечни форми за подовата настилка показват, че в някои средновековни български градове, и особено в столицата, е имало обособени групи, практикуващи тази работа. Можем да допуснем, че обработката на строителния камък е ставала и от майстори-зидари, като навярно част от тях са се специализирали в каменоделството (Алексиев 1985, 94–107).

Настоящото изследване има за цел да събере, систематизира и групира открития скулптурен материал, произхождащ от българската столица, изработката на които се свързва с Константинопол и по-конкретно с функционирането на скулптурно ателие от началото на XIV в.

Първият паметник, на който спираме внимание, е каменен релеф на архангел, показан в цял ръст, разкрит при разкопките на църква № 2, проведени през 1879 г. (х. Стоянов-Берон 1886, 23–24; Димов 1915, 119–120, 122; Алексиев 2015, 36–37, обр. 2–3.) (Обр. 1). Подобно на други паметници от столицно Търново и този релеф мистериозно изчезва (Тотев 2016, 432–435) и едва през 2016 г., благодарение на сътрудничеството с колегите от РИМ–В. Търново, успяхме да го открием (Тотев, Косева-Тотева 2016, 263–270). Намирането на този релеф е от изключителна важност, тъй като от времето на Второто бъл-

гарско царство броят на образците на монументалната скулптура с фигурални изображения на светци е сравнително малък.

Релефът от Трапезица е изпълнен върху варовикова плоча с добре изгладена основа. Изображението е на архангел, представен като голобрад юноша в цял ръст. От първоначалното изображение, което е било разположено върху правоъгълна плоскост, се вижда горната половина (Обр. 1). Липсва горната част на главата и страничните части от фигурата. Архангелът е запазен до таза.

Главата е закръглена, но горната ѝ част до веждите е отчупена. Брадичката и веждите са подчертани и преливат без прекъсване в основата на носа и устните. Грижливо е скулптиран преходът към ноздрите и устните. Косите са спокойни и падат на тежки къдрици към шията и рамената. Въпреки повредите добре личи, че лицето е изпълнено с меки преходи, нежен овал, леко издадена брадичка, пухкави устни, не много дълъг нос и широко отворени очи със старателно моделирани клепачи и очни орбити. Главата е леко повдигната върху дълга права шия. Под лявото ухо се вижда края на лентата, която привързва косите на архангелите.

Фигурата на представения архангел е обвита от наметало. Единствено при деколтето се вижда част от туниката. Наметалото се спуска на едри дипли, чиято различна посока очертава обемите, които покрива. Дясната ръка е свита под наметалото пред гърдите и само се подава дланта с пръстите, която държи края на широка гънка. Тази гънка се спуска към лявата ръка, която е отпусната надолу. Според описанията, които дават очевидците, тази ръка е била облежната на меч (х. Стоянов-Берон 1886, 23).

Диспозицията на архангела е много сходна с изображенията на няколко светци-войни върху капителите от музея в Клуни и Археологическия музей в Истанбул, както и архангелски изображения на капителите от Kariye Camii (Hjort 1979, 233; *Byzantium. Faith and Power*, 2004, 108, 110, cat. no. 54, 55). При повечето от тях дясната ръка е свита в лакътя, а лявата е леко отпусната надолу. По сходен начин стиска с ръка диплата на наметалото св. Димитър, представен върху източната стена на източния капител на аркосолия над гробницата на деспот Димитър Палеолог във вътрешния притвор на църквата от манастира Хора в Константинопол (Hjort 1979, fig.78).

Релефът от крепостта Трапезица се откроява с умела обработка на камъка, гладко полиране, дълбок релеф, познание за класическо пропорциониране на фигурата и изключителна прецизност при моделирането на всеки детайл. Тази творба се явява единствения засега открит фигурален релеф с подобно качество, предназначен за украсата на църковен храм, в столицата на Второто българско царство. Не е изключено срещу него, във входа на църквата, да е стоял втори такъв архангелски образ. Функционалната характеристика на този релеф го свързва с два подобни мраморни релефа с изображенията на апостолите Петър и Павел, които са участвали в украсата на църквата от крепостта Цепина (Сърку 1898, 610–616; Банк 1966, 20, обр. 235–236). Разглежданата скулптур-

на творба, открита при първите археологически разкопки в Търново, отразява високите стилови тенденции в константинополската скулптура от началото на XIV в, които очевидно бързо проникват и в средновековната столица.

Към обособената група фигурални релефи, открити във Велико Търново, се добавят и три капителя, които носят същите стилови характеристики.

Първият от тях произхожда от Дворцовия комплекс на крепостта Царевец¹ (Обр. 2). Той е четиристенен, украсен с релефна фигурална композиция и „разцъфнал кръст“(?). От него е оцелял единия ъгъл с част от прилежащите му страни. Горният му край липсва, за разлика от частите на осмостенна основа, която се вижда добре. Тя е имала отвор за метална плита, чрез която капителът е прикрепван към колоната. Този малък капител до сега е останал непубликуван. Включен е единствено като илюстрация в изследването на В. Димова за църквите в България през XIII–XIV в. (Димова 2008, 150, обр. 97).

В иконографско отношение композицията, представена върху него, е усложнена. На мястото на ъгловите ръбове между стените на капителя са разположени фигурите на архангели в цял ръст, в императорско облекло с лабариум и сфера. По-добре е запазена едната, от която липсват само рамото и главата. Върху стената на капителя е разположена централно значително по-едра бюстова фигура на светец–мъченик. Тя застъпва крилото на архангела. Светецът е облечен в химатий и наметало, закопчано с фибула, спускащо се на вертикални дипли от рамената. В дясната ръка той държи кръст пред гърдите, а лявата е обърната в молитвен жест. Главата, която обикновено е в най-висок релеф, е изцяло унищожена, като единствено личи силуета на шията. Въпреки многобройните повреди по повърхността на релефа все още се открояват части от орнаменталната украса, преди всичко перли, скъпи камъни и дипли, които украсяват дивитисиона и лороса на архангелите.

На съседната стена на капителя, между крилата на двата ъглово разположени архангели, е поместен медальон в кръгла рамка. Вътрешната украса на медальона е унищожена и може само да се предполага, че той е бил запълнен с акантови листа и кръст (?). Диспозицията на светеца-мъченик е идентична с изображенията на светци-войни върху подобни капители от манастира Хора и Археологическия музей в Истанбул. (Grabar 1976, pl. CIX–140; CXI –135; Hjørt 1979, 233; Byzantium. Faith and Power, 2004, 110, cat. no. 55) (Обр. 7). При всички тях едната ръка на представения е обърната в молитвен жест с дланта напред, а в другата стиска дръжката на меч. Най-близък паралел се оказва един от скулптираните неизвестни светци върху капител, пазен в музея Кюни, Париж (Grabar 1976, pl. CXI–135; Byzantium. Faith and Power, 2004, 108, cat. no. 54) (Обр. 6).

Вторият капител, с подобна форма и украса, е открит при разкопките на Великата лавра „Св. 40 мъченици“ (Обр. 3)². Капителът е четиристенен. На мястото на ъгловите ръбове между стените са разположени фигурите на двама

архангели в цял ръст, запазени в различна степен. Главата на единия архангел е много повредена, а при другия липсва.

В средата, върху стената на капитела, е разположена значително поедрата дотазова фигура на светец-войн. Главата е скулптирана почти орелефно, опряна върху абака на капитела. Детайлите по лицето са почти обезличени. Представеният млад светец-войн е показан до пояс, облечен с люспеста ризница и наметало (Lesaque 1993, 307–313)³. Овалът на лицето е закръглен, брадичката и веждите преминават без прекъсване в основата на носа и устните. Косите падат на тежки къдрици към шията и рамената. С дясната ръка светецът държи копие, опряно на лявото рамо, а с лявата ръка стиска дръжката на меч. От двете страни светецът е фланкиран от изображенията на архангели в цял ръст, облечени в дивитисион и лорос. С дясната си ръка държат лабариум. Архангелът отляво държи в лявата си ръка сгънат свитък, а този отдясно – кълбо. На отделни места добре личат части от орнаменталната декорация по облеклата.

Изображенията на светците върху капитела са били разположени на две срещуположни стени, а на другите две са стояли медальони с орнаментална украса или кръстове. Единият от тези медальони, т. нар. „въртящ се диск“, е сравнително добре запазен (Brooks 2004, 95–115). Примери с подобна орнаментална украса наблюдаваме при група капители от Кахрие джамия в Истанбул (Grabar 1976, 131–133, pl. CVIII; Hjort 1979, 237–242, fig. 41–53). При разкопките на крепостта Трапезица, на улицата покрай Източната крепостна стена, беше открит мраморен фрагмент с въртящ се диск, най-вероятно от подобна украса на капител⁴.

Третият мраморен капител е открит през 1967 г. при разкопки на Патриаршеската църква „Възнесение Христово“ (Ангелов 1980, 78, кат. № 16, обр. 26) (Обр. 4). Той е бил четиристенен, с по 1 фигура или орнамент върху всяка стена. В долния край добре се вижда част от четиристенния холкер и осемстенната основа, в центъра на която има отвор за прикрепването на капитела към колонка.

От релефната украса е оцеляла долната част от бюстова фигура на войн, облечен в люспеста ризница и наметало. С лявата ръка светецът държи дръжката на меч, а в дясната – копие, опряно на лявото рамо. Важно място е отделено на орнамента и детайлите. В тази връзка може да бъде отбелязана една интересна подробност. Показалецът на лявата ръка, с която светецът държи меча, е маниерно прехвърлен върху предпазителя. Същият жест откриваме и при единия от светците, представен върху капитела от музея Клюни (Grabar 1976, pl. CVXI–135c), както и при светецът от разглеждания тук капител от Великата лавра „Св. 40 мъченици“ (Обр. 3, 6). Най-близки паралели на изображението от този паметник са военните светци, показани на капитела от музея Клюни, източния капител на гробницата на деспот Димитър Палеолог във вътрешния притвор на църквата от манастира Хора в Константинопол и един капител с

военни светци от археологическия музей в Истанбул (инв. № 1573) (Byzantium. Faith and Power, 2004, cat. no. 54, 55, fig. 4.12) (Обр. 7, 8).

Освен в столицата Търново, от България са известни още няколко каменни релефа, свързани с дейността на споменатото константинополско ателие от началните години на XIV в. От църква № 3 на цитаделата в Червен произхожда фрагмент от мраморен капител с изображение на архангел, който държи в лявата си ръка свитък на руло, а с дясната ръка благославя (Димова 2008, 153, обр. 96) (Обр. 5). Запазената част е изглежда от фронталната стена на пиластров капител, където е разположена тази бюстова фигура. Композицията и стилът на изпълнение пряко кореспондират с изображенията на св. Йоан Кръстител и св. Йоан Богослов, представени върху източния и западния капители на гробницата на деспот Димитър Палеолог във вътрешния притвор на манастира Хора в Константинопол (Hjort 1979, 258, fig. 77, 259, fig. 80) (Обр. 8).

Към разглежданата група принадлежи още един паметник от България. Това е мраморен релеф с бюстово изображение на ангел, намерен при разкопките на малка кръстополна църква на север от Старата митрополия в Несебър (Чимбулева 1979, 31–32) (Обр. 9.1). Бюстовият ангел е разположен в левия ъгъл на профилирано рамкирано правоъгълно поле. В долната част фигурата е засечена от дъгата на арка, покрита с растителен орнамент. Композиционната схема, жестовите, елегантната поза на ангела и стилового изпълнение на този високо художествен паметник, категорично го свързват с украсата на проскинетарийната мраморна релефна рамка на югоизточния стълб на главната църква на манастира Хора (Grabar 1976, pl. CVII–131; Hjort 1979, fig. 26, 27), както и с мраморната релефна украса на аркосолиите на гробниците на Теодор Метохит и Михаил Торник в параклиса на същия манастир (Grabar 1976, 131–133, pl. CVI–131; Hjort 1979, 250–255, figs. 64–66). Релефът от Несебър бележи почти пълна идентичност с част от аркосолий, или рамка на икона, съхранявана в Археологическия музей в Истанбул (инв. № 84. 26), за която се смята, че също е принадлежала на манастира Хора (Melvani 2013, fig. 21) (Обр. 9.2).

Както вече споменахме, разглежданите релефи с фигурални изображения на светци от разкопките от столицата на Второто българско царство Търново, държат връзка с група паметници, изработени в добре известното ателие в Константинопол, функционираше в началото на XIV в. (Belting 1972, 63–100). Такива скулптурни детайли са запазени или са пренесени в музейна среда от най-значимите църкви на византийската столица. Това са манастирът Хора (Kariye Camii), Св. Богородица Паммакаристор (Fethiye Camii), Св. Богородица Кириотиса (Kalenderhane Camii), Манастира на Константин Липс (Fenari Isa Camii), както и един капител, съхраняван в музея Ключи (Hjort 1979, 232–243, 178–179, 234). Една от основните характеристики на тази продукция е скулптирането във висок релеф на фигури на светци–войни, архангели, евангелисти и др. Наред с това при тях характерът на моделиране се отличава с редица специфични особености, които отразяват интереса и предпочитанието на ху-

дожниците към класическите модели. Това проличава най-вече в разработката на малки устни с подчертана пухкава и сочна долна част, ирисите на очите са разположени почти в средата между горния и долния клепац, а зеницата е широка (т.е. скулптурите отново обръщат поглед към образите от класическата античност). В Археологическия музей на Истанбул се пазят редица части от скулптурните образи от Kariye Camii (Hjort 1979, 232–243, fig. 54 a–d.). Най-близките изображения до разглежданите от Търново релефи са мраморната глава на архангел от Археологическия музей в Истанбул (Lange 1964, kat. No. 34), бюстов капител на архангел и мраморна икона в цял ръст на архангел Михаил от константинополския манастир Богородица Перивлепта, съхранявани в музея Метрополитен и Bode Museum в Берлин (Byzantium. Faith and Power, 2004, cat. no. 50; Melvani 2013, 189, cat no.1, fig. 12, 13.), както и мраморния детайл с глава на Исус Христос от музея за изкуство и история в Женева (Antiquités Paléochrétiennes et Byzantines, 2011, cat. no. 317).

За тази група паметници на Палеологовата скулптура, свързани с византийската столица, е характерно, че рамките на изобразителното поле, или основните изображения засичат части от другите фигури, оръжия и аксесоари, създавайки усещането за дълбочина и многоплановост. Творбите, излезли от това ателие, пресъздават стиловия характер на блестящите скулптурни паметници на античността, умело съчетан с християнската иконография. Тяхното изящно обемно-пластическо въздействие балансира и дискретно допълва сюжетния и колоритен драматизъм на стенната и мозаечна живопис в църковния интериор. Класическата красота на лицата е свързана с финото изпълнение на детайлите и неповторимата свежест на формите.

Към разглежданата група паметници на Палеологовата скулптура се включват каменни панели, канопи, капители, конзоли и други архитектурни детайли.

Откриването на тези релефи в известните архитектурни комплекси на Константинопол е свързано с включването им в украсата на обновени или добавени части в църквите и дворцовите сгради, като гробници, входи, галерии и пр., за които са изпълнявани поръчки от високопоставени ктитори.

В края на XIII – началото на XIV в. в българската столица владетелите или членове от техните фамилии също стават ктитори на отделни части на най-представителните храмове. Изглежда, в резултат на тази дарителска дейност са осъществени поръчки и доставки на първокласни образци на Палеологовата скулптура, които дори в този разрушен вид будят възхищение.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Капителът се съхранява РИМ – В.Търново под инв. № 2463 С/ТОМ. Изработен е от бял дребнозърнест мрамор. Размерите в горната част са 17 x 14 см. Основата на стените е 4,5 см, а височината е 13,8 см. Диаметърът на основата е 9 см.
- ² Капителът е изпълнен от бял дребнозърнест мрамор. Намерен е в северния двор на църква „Успение Богородично“. В някои публикации и рекламни материали произходът на капителя е свързан с разкопките на Ат. Попов, проведени в северния двор на църквата „Св. 40 мъченици“ в периода 1974–1984 г. В тях той е неправилно аотиран като капител с изображение на Добрия пастир и ангели. (Попов 1985, ил. на стр. 15; Попов, Генчев 1986, 57, ил. 39)
- ³ В тази публикация фигурите върху капителя са правилно определени като на светец–воин и архангели.
- ⁴ Разкопки на Константин Тотев, пол. инв. № 6/2011 г.

ЛИТЕРАТУРА

Алексиев 1985: Й. Алексиев. Каменоделство и каменна пластика. – В: Културата на средновековния Търнов. София, 1985, 94–107.

Алексиев, 2015: Й. Алексиев. Карел Шкорпил – между Търново и Плиска. – В: Плиска – Преслав. Т. 11, София, 2015, 35–39.

Ангелов 1980: Н. Ангелов. Патриаршеският комплекс на Царевец през XII– XIV в. – В: Царевград Търнов. Т. 3, София, 1980.

Антонова 1995: В. Антонова. Шумен и Шуменската крепост. Шумен, 1995.

Банк 1966: А. Банк. Византийское искусство (в собраниях Советского Союза). Москва–Ленинград, 1966.

Божилев 1985: И. Божилев. Фамилията на Асеновци. Генеалогия и просопография. София, 1985.

Божилев 2011: И. Божилев. Византийският свят. София, 2011.

Божилев 2014: И. Божилев. Българското общество през четиринадесети век. Пловдив, 2014.

Василиев, Силяновска-Новикова, Труфешев, Любенова 1973: А. Василиев, Т. Силяновска-Новикова, Н. Труфешев, И. Любенова. Каменна пластика. София, 1973.

Димов 1915: В. Димов. Разкопките на Трапезица в Търново. – Известия на Българското археологическо дружество, V, 1915, 112–176.

Димова 2008: В. Димова. Църквите в България през XIII– XIV в. София, 2008.

Иванов 1985: Д. Иванов. Надгробни паметници и погребения. – В: Средновековният Червен. Т. 1. Цитаделата на града. София, 1985, 217–227.

Кузев 1981: А. Кузев. Варна. – В: Български средновековни градове и крепости. Т. I. Градове и крепости по Дунав и Черно море. София, 1981, 293–310.

Мавродинова 1976: В. Мавродинова. Култура и изкуство през време на Първата българска държава. Скулптура. – В: История на българско изобразително изкуство. Т. 1, София, 1976, 84–97.

Матанов 2005: Х. Матанов. Средновековните Балкани. Исторически очерци. София, 2005.

Нешева 2000: В. Нешева. Богоспасният Цариград Търнов. Дворцовият площад на Царевец и църквата на Света Параскева (Петка) Търновска. София, 2000.

Николова 1973: Я. Николова. Надгробната пластика в Средновековния Търновград. – Трудове на Великотърновски университет, Исторически факултет, X, 1973, кн. 2, 3–30.

Овчаров 1991: Н. Овчаров. Мраморна украса на архиепископския патриаршески палат, Дворцовата църква и малкия храм. – В: Големият царски дворец във Велики Преслав. Т. 1, София, 1991, 52–71.

Попов, 1985: А. Попов. Търновска Велика лавра. София, 1985.

Попов 1986: А. Попов. Живопис, скулптура и художествени занаяти. – В: История на Велико Търново. София, 1986, 300–303.

Попов, Генчев 1986: А. Попов, Н. Генчев. Велико Търново. Средновековна и възрожденска култура. София, 1986.

Рашев 2008: Р. Рашев. Българската езическа култура VII–IX в. София, 2008.

Силяновска 1976: Т. Силяновска. Скулптура. – В: История на българското изобразително изкуство. София, 1976, 199–209.

х. Стоянов-Берон, 1886: – В. х. Стоянов-Берон. Археологически и исторически изследвания. Търново, 1886.

Сърку 1898: П. Сърку. Старинная Чепинская крепость и два византийские рельефа из Чепина (в Болгарии). – Византийский временник, V, 1898, вып. 4, 603–617.

Тотев 2016: К. Тотев. Мраморен релеф на архангел от старите разкопки на Трапезица. – В: Великите Асеновци. (П. Павлов, Н. Кънев, Н. Хрисимов, съст.). В. Търново, 2016, 432–435.

Тотев, Косева-Тотева 2016: К. Тотев, Д. Косева-Тотева. Каменен релеф от първите разкопки на Трапезица. – В: In Honorem professoris Violetae Volkova-Nesheva ad multos annos. София, 2016, 263–270.

Чанева-Дечевска 1988: Н. Чанева-Дечевска. Църковната архитектура в България XI–XIV в. София, 1988.

Чимбулева 1979: Ж. Чимбулева. Средновековен релеф от Несебър. – Музеи и паметници на културата, 2, 1979, 31–32.

Antiquités Paléochrétiennes et Byzantines, 2011: Antiquités Paléochrétiennes et Byzantines. Collections du Musée d'art et d'histoire – Genève. Genève, 2011.

Belting, 1972: Н. Belting. Zum Skulptur aus der Zeit um 1300 in Konstantinopel. – In: MünchJbKunst, Ser. 3, 23 (1972), 63–100.

Brooks, 2004: S. Brooks. Sculpture and Late Byzantine Tomb. – In: H. C. Evans (ed.) Byzantium: Faith and Power (1261–1557). New York and New Haven 2004, 95–115.

Byzantium. Faith and Power, 2004: Byzantium. Faith and Power (1261 – 1557), New York, and New Haven, 2004.

Grabar 1976: A. Grabar. Sculptures Byzantines du Moyen Age. T. II, (XIe–XIVe siècle). Paris, 1976.

Hjort, 1979: O. Hjort. The Sculpture of Kariye Camii. – *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 33 (1979), 199–289.

Lange, 1964: R. Lange. Die Byzantinische Reliefkone. Recklinghausen, 1964.

Lecaque, 1993: P. Lecaque. A propos d'un fragment de chapiteau decouvert au cours des fouilles de la Grande Laure de Velico Tarnovo. – В: Преслав. Т. 4, София, 1993, 307–313.

Melvani, 2013: N. Melvani. Late Byzantine Sculpture. Brepols Publishers, 2013.

FROM CONSTANTINOPLE FROM THE EXCAVATIONS IN THE CAPITAL CITY TARNOV

Diana Kosseva

(Abstract)

Sculpture in the Bulgarian capital city Tarnov has a special place, however, humble, or even discrete, not imposing or dominating the decorative ornamentation on the buildings. It is here that most of the sculptures, cultural monuments, were unearthed, especially during the excavation works of the bigger palace complexes and church buildings. It must be noted that the monuments are basically fragmented and only hint at the aesthetic appeal of this type of decoration. In spite of their somewhat effaced surface these works of art attest to the advance of the art of sculpture during the time of the Second Bulgarian Kingdom. Stone works in relief were placed at some of the most prominent places on the facades of the buildings (entrances and consoles) in the Bulgarian capital city, while the stone works in relief in the interior design are even more impressive— capitals, columns, consoles, iconostasis, pulpits decorated with figures of saints, animals from the real and fantasy worlds, birds, floral and geometrical ornaments. Both in the interior and exterior designs, stone plastics merged seamlessly with the other artistic decoration, thus accentuating the architectural forms and complementing the artist's vision and the artistic appeal of the building.

The purpose of the study is to gather, systematize and group the sculptural items localized in the Bulgarian capital, whose workmanship is associated with the Byzantine capital. These are figural reliefs, where the following figures stand out among others: an archangel from church No 2 in the Trapezitsa Fortress, a big pilaster capital from the complex around the Holy 40 Martyrs Church, as well as two capitals from the interior decoration of the palace and patriarchate churches in the fortress on Tsarevets Hill.

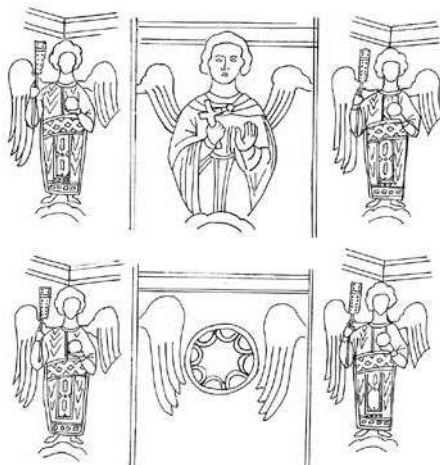
The examined reliefs with figures of saints carved on them obtained from the excavations of the capital of the Second Bulgarian Kingdom exhibit resemblance to a group of monuments made at a well-known sculpture workshop in Constantinople, operating in the early 14th c. In these works of the Palaeologus sculpture, associated with the Byzantine capital, the frame of the carved area or the major figures overlap with parts of the other figures, weapons and accessories. This creates a feeling of deepness and multiplicity. The works, which were created at this workshop in the Byzantine capital, reproduce the stylistics of the brilliant sculptural monuments from Antiquity and merge perfectly with the Christian iconography. Their overall three-dimensional and plastic effect counterbalances and discretely complements the plot and the vivid dramatics in the wall and mosaic pictures in the church interior. The classic beauty of the faces was achieved with finely profiled details and uniquely outlined shapes.

The existence of the examined figural reliefs in the Bulgarian capital has to be studied together with the decoration of renovated or appended sections to the interior of church or palace buildings, i.e. annexes, tombs, entrances, galleries, etc., which were commissioned by donors of high standing.

During the last two decades of the 13th and the early 14th centuries there were more intense construction works in the Byzantine capital, under the patronage of leading families, including the branches of the Palaeologus dynasty among others, related with the ruling strata by marriage. At the same time (the late 13th – early 14th c.) rulers and members of their families also became donors of some sections of the most representative temples. This renovation donation policy follows the Constantinople trend and fashion and most probably it does not merely follow the trend, but rather makes the best of the works of this already famous workshop in the Byzantine capital in order to order and get top rate Palaeologus sculptures, which inspire admiration even when fragmented.

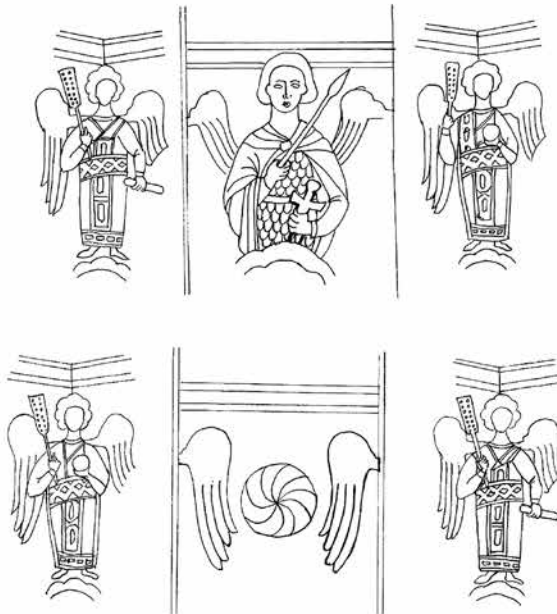
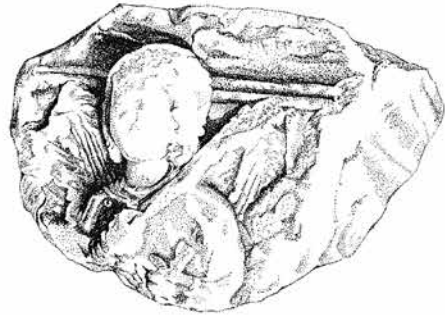
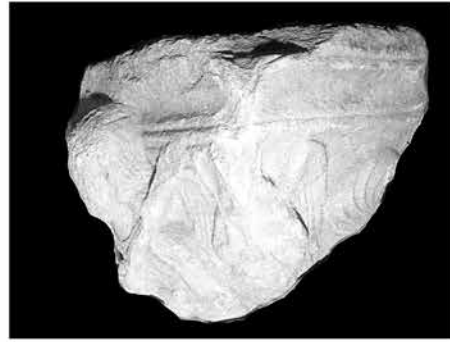
Обр. 1. Релеф с изображение на архангел от църква № 2 в крепостта на Трапезица.

Fig. 1. A relief with an archangel from church No 2 in the Trapezitsa Fortress.

Обр. 2. Мраморен капител от Дворцовия комплекс в крепостта на хълма Царевети.

Fig. 2. A marble capital from the Palace complex in the fortress on Tsarevets Hill.

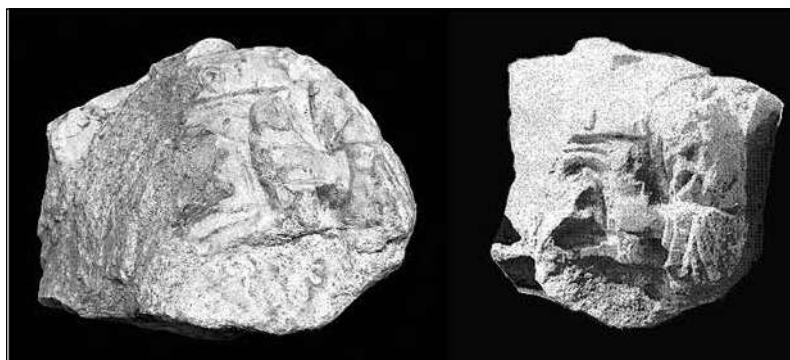
Обр. 3. Мраморен капител, открит при разкопките на Великата лавра „Св. 40 мъченици“.

Fig. 3. A marble capital, unearthed during the excavations at the Great Laura of the Holy 40 Martyrs.

Обр. 4. Мраморен капител, открит при разкопки на Патриаршеската църква „Възнесение Христово“ в крепостта Царевец.

Fig. 4. A marble capital, unearthed during the excavations at the Ascension of Christ Patriarchate Church in the Tsarevets fortress.

Обр. 5. Мраморен капител от църква № 3 в цитаделата на средновековния град Червен.

Fig. 5. A marble capital from church No 3 in the citadel of the medieval town of Cherven.

Обр. 6. Мраморен капител с военни светци от музей Клуни, Париж.
 (no *Byzantium. Faith and Power* (1261–1557), New York, 2004, cat. no. 54).

Fig. 6. A marble capital with war saints from the Cluny Museum, Paris.
 (after *Byzantium. Faith and Power* (1261–1557), New York, 2004, cat. no. 54).

Обр. 7. Мраморен капител с военни светци от Археологическия музей в Истанбул.
 (no *Byzantium. Faith and Power* (1261–1557), New York, 2004, cat. no. 55).

Fig. 7. A marble capital with war saints from the Museum of Archaeology in Istanbul.
 (after *Byzantium. Faith and Power* (1261–1557), New York, 2004, cat. no. 55).

Обр. 8. Източен и западен капител на аркосолия на гробницата на деспот Димитър Палеолог във вътрешния притвор на манастира Хора. (no O. Hjort, *The Sculpture of Kariye Camii*. – *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 33 (1979), figs.77–79; 80–82)

Fig. 8. Eastern and western capitals of the arcosolium of the tomb of Despot Dimitar Palaeologus in the internal narthex of the Chora Monastery. (after O. Hjort, *The Sculpture of Kariye Camii*. – *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 33 (1979), figs.77–79; 80–82)

Обр. 9–1. Фрагмент от мраморен релеф с изображение на ангел от Несебър.

Fig. 9–1. A fragment from a marble relief from Nessebar, with a figure of an archangel.

1

Обр. 9–2. Част от мраморен аркосолий, или рамка на икона, съхранявана в Археологическия музей в Истанбул. (no *Byzantium. Faith and Power (1261–1557)*, New York, 2004, cat. no. 51–B).

Fig. 9–2. A fragment from a marble arcosolium or a frame of an icon, kept at the Museum of Archaeology in Istanbul. (after *Byzantium. Faith and Power (1261–1557)*, New York, 2004, cat. no. 51–B).

2

ТЪКАНИ ОТ НЕКРОПОЛА ПОД ХЪЛМА ТРАПЕЗИЦА ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО (РАЗКОПКИ 1960 Г.)

Иван Чокоев

При спасителни разкопки, проведени през месец февруари 1960 г. във Велико Търново, малко на север от хълма Трапезица, в района на бившия Промкомбинат на града, на площ от 70 м² Никола Ангелов проучва 11 гроба (№№ 1–11). По-късно е разкрит още един гроб, отстоящ на 30 м от тях (№ 12), а три гроба (№№ 13–15) са локализирани на 100 м северозападно от проучения участък. Преди месец февруари 1960 г. – през есента на 1959 г., в близост до 11-те гроба, при изкопни работи са били разбити около 20 гроба. Според работниците тогава са били „открити много човешки кости. Около някои от тях имало златни сърмени нишки.“ Спасителните разкопки са предизвикани от разбиването на още два гроба при новите строителни дейности от началото на 1960 г., в единия от които „имало и предмети за украса и много златни сърмени нишки“ (Ангелов 1962, 24–29).

Силно впечатление прави, че в 6 (някои от тях частично разрушени при изкопните работи – №№ 1 и 6) от 11-те разкрити гроба, са намерени **текстилни останки**. Освен това, два от петте гроба без тъкани са на много малки деца. В шестте гроба (№ 1, 3, 6, 9, 10, 11) с тъкани е имало сърмени материали върху и около главите на погребаните (Ангелов 1962, 24–29). По описанието, оставено от Никола Ангелов, и запазените фрагменти от разкритите материали, както и от натрупаните вече познания за средновековния текстил, откриван по българските земи, тук ще бъде направен опит за установяване на типа на намерените сърмени материали и евентуалния вид на частите от облеклото, в които те са влизали.

Гроб № 1

Долната част на гърдите и тазът са прерязани от изкопни работи за основите на подпорен зид. Скелетът е ориентиран с глава на запад и крака на изток. Поради предварителното разкопаване положението на ръцете не е установено. Тъй като текстът по-нататък е важен за изясняване на картината около намирането, тълкуването и публикуването на откритите материали ще цитираме написаното от Н. Ангелов: „*Главата е обърната нагоре. При главата, от двете*

страни близо до ушите, бяха намерени две златни обеци.... На гърдите, близо до главата, бяха намерени две кръгли позлатени копчета от бронз.... Около главата се намериха части от златна сърмена украса най-много по челото и край ушите, а също и върху темето. Това са навити на рула сърмени нишки. Много от тях бяха полепнали по черепа във вид на лента. Вероятно това е било цяло украшение, пришито върху забрадката. На местата, където е лежало това украшение, се очертават по-тъмни ивици върху черепа. На челото тази ивица е широка 4 см. Тя минава над ушите и завършва в тилната част на главата. При ушите тя се съединява с друга ивица, която минава през темето“ (Ил. 1) (Ангелов 1962, 25, обр. 6).

Освен за тези сърмени тъкани Никола Ангелов оставя сведения и за фрагменти метализирани тъкани, открити върху скелета: „Сърмени украшения имаше и върху раменете, лактите и гърдите. Върху парчетата сърмена тъкан се забелязват геометрични орнаменти.“ (Ангелов 1962, 25–26; обр. 7). Фрагментите от тази тъкан се оказаха запазени (Ил. 2а)¹. В резултат на тяхното проучване бе направен и опит за възстановяване на вида на метализираната тъкан (Ил. 2b) (Чокоев, под печат).

Тук ще обърнем внимание на сърмените останки, открити около и върху главата на погребаната. Описаните фрагменти са консервирани и са закрепени към черепа с помощта на адхезив (Ил. 1). Тази реставрационна намеса е извършена вероятно наскоро след археологическите разкопки². Така подготвен, черепът е представен в публикацията на Н. Ангелов и днес се съхранява във фондохранилището на Великогърновския музей³. Черепът е женски⁴. Задната му част липсва, тъй като костта тук е била в тежко състояние. По изтъкването на зъбите може да се предположи, че жената при смъртта си е била над 45 годишна (Мамонова, Романова, Харитонов 1989, 50–83).

Наистина сърмените нишки изглеждат „навити на рула“, както е отбелязал Никола Ангелов (Ил. 3), но новите проучвания и опитът, придобит от работата с текстил, открит по археологически път, помогнаха да се установи, че сърмените нишки образуват ивици широки 4 до 5 мм (Ил. 4). Те се състоят от около 13 плътно натъкани нишки. По края се наблюдава обръщане на сърмения вътък, като това обръщане се забелязва и в двата края на ивиците. Т. е. лентата, която са изграждали сърмените ивици, не е получена от разрязване на плат, а така е изтъкана. Лентата е била надиплена – наблюдават се по 7 дипли (Ил. 5). На много места вътъкът е деструктирал и диплите изглеждат като рула (Ил. 3). Това е довело Н. Ангелов до констатацията, че откритите около черепа сърмени материали са „навити на рула сърмени нишки.“ Широчината на сърмената лента в това състояние е 40–45 мм, но истинската ѝ широчина е била два-три пъти по-голяма, т.е. около 100–120 мм. На някои места се наблюдават копринени вътъци, непосредствено до сърмените, което показва, че тъканта е била раирана (Ил. 6). В нея тесни сърмени ивици са се редували със също така тесни копринени ивици. Оказва се, че и изследваната тъкан от гроб № 1,

локализирана върху и около черепа, може да бъде причислена към раираните сърмени текстили, открити и в други средновековни некрополи от XIII–XIV в. (Чокоев 1998, 286–287; Чокоев 2011a, 480–486; Чокоев 2011b, 46–53; Чокоев 2014a, 223–249)⁵.

Технически данни на изследвания раиран сърмен текстил, открит в гроб № 1 от некропола под хълма Трапезица във В. Търново

Сърмен вълък. Нишките са с дебелина 0,28 мм. Използваната метална лентичка е сребърна с едностранна позлата. Посоката на обвиване на текстилната сърцевина с металната лентичка е S. Широчината на металната лентичка е 0,25 мм, но на места достига и до 0,32 мм. Сърцевината е копринена, с дебелина около 0,20 мм. Коприната е светлокафява, но в много участъци е тъмна на цвят поради пропиването със сребърни соли. Сукът на сърцевината е S. Гъстотата на натъкаване на сърмения вълък е 30 н./см.

Копринен вълък. Дебелината на копринения вълък е до 0,16 мм в разстла-но състояние. Липсва сук. Гъстотата му на натъкаване е 62 н./см.

Основа. Основните нишки са копринени. Дебелината им е 0,06–0,08 мм. Имат силноизявен Z сук. Гъстотата им на натъкаване е 47 н./см, но определението е несигурно поради лошото състояние на текстила.

Останките от описания раиран и надиплен сърмен текстил са закрепени върху черепа на две ивици (Ил. 1). Както бе посочено, едната преминава през челото и достига до около средата на двете теменни кости. Другата също е от теменна до теменна кост, но преминава през темето на черепа. Под първата ивица от текстилни материали черепът е оцветен в черно. Същите лъскави черни следи има върху тилната кост (Ил. 1с). Тези черни следи по черепа са останали от проникването на соли, получени в резултат на корозията на метала, участващ в сърмените нишки. Явно сърмената тъкан е препасвала черепа околоръст.

Никола Ангелов предполага за сърмените нишки, че са от „украшение, при-шито върху забрадката“ (Ангелов 1962, 25). В обобщителната част в края на публикацията Н. Ангелов разгръща своята идея за произхода на златната сърма от забрадка: „От положението на тези украси (сърмени украшения – И.Ч.) и оставените от тях следи по черепа от погребение № 1 може да се възстанови сравнително точно начинът, по който са били украсени и поставяни тези женски забрадки. Забрадката е покривала не само главата, но се е спушала и върху раменете. Върху нея са били пришити ленти от сърмени рула, наредени гъсто едно до друго. Едната лента е минавала над челото и опасвала цялата глава подобно на диадема. Намирането върху темето на черепа на втора лента от сърмени украси, която при ушните части се свързва с челната лента,

показва, че забрадката е била богато украсена. На темето вероятно е била издигната нагоре, тъй като на това място на черепа имаше сърмена украса, натрупана в по-голямо количество. Върху частите от забрадката, които са се спуцали на раменете, също е имало нашишти или втъкани сърмени украси“ (Ангелов 1962, 32). Според Н. Ангелов този начин на забраждане на главата и украсяване на забрадката напомня търновския сокай, престанал да се употребява в средата на XIX век (Миятев 1950, 82; Ангелов 1962, 32). Изследователят отбелязва, че в проучените от него гробове се откриват някои от основните елементи на сокая. Ст. Л. Костов смята, че за сокая са характерни кръжилото, високата бука, челната шевица и богато украсеният месал (Костов 1921, 3–14). Н. Ангелов вижда в откритите от него сърмени материали в гробовете челната шевица, украсата на високата бука и части от месала. Изследователят смята, че това са археологически данни, които подкрепят мнението на Кр. Миятев, че произходът на сокая като особен вид забраждане и украса на главата при женската народна носия трябва да се търси в Средновековието (XIII–XIV в.) (Миятев 1950, 74; Ангелов 1962, 32–33).

На базата на данните от публикацията на Н. Ангелов преди време бе предложена по-друга възстановка на сърмената украса от гроб № 1. Бе предположено, че сърмата произлиза от шапка, с две сърмени ивици. Едната – закрепена околоръст в долната част на шапката, а другата – върху темето и съединяваща се с първата в областта на ушите (Тотев, Чокоев 1995, 112, обр. 2с). От друга страна проучването на черепа от гроб № 1 със закрепените върху него сърмени материали предоставя по-различни данни.

Действително, както бе отбелязано, по черепа има следи от черна ивица върху лоба и теменните кости в посока към ушните отвори на черепа от гроб № 1, както и почерняване върху тилната кост (Ил. 1). Подобно почерняване под закрепените с адхезив в ивица сърмени материали върху темето обаче липсва. Това поставя под съмнение реконструкцията на тази втора ивица. Появата на Дневника на разкопките на гробовете от некропола под Трапезица изяснява донякъде възникналите въпроси. Тъй като картината на разкриването на гроб № 1 се оказва, че е съвсем друга и има пряко отношение към намерените текстилни материали, тук ще бъдат приведени части от Дневника на разкопките (Дневник 1960)⁶.

При изкопните дейности за основите на подпорен зид в пространството, оградено от няколко работни помещения („леярна“, „стругарна“ и „илосерна“) на споменатия Промкомбинат, „се открили нови две погребения“. Твърде важни и определящи за по-нататъшното изследване на материалите са следващите пояснения на Н. Ангелов: „При разкриването на едното погребение били намерени зл.(атни – И.Ч.) обеци (2), копчета (позлатени) и много златна сърма. Едва тогава, (понеже нямало вече опасност от спиране на строежа), те (ръководството на Промкомбината – И.Ч.) се обадиха в музея.

Погребение № 1

Намерихме го разрушено при копане на изкопа. Главата беше също извадена (! – И. Ч.) и запазена. Извадихме и част от краката, които остават в некопаната част на терена. При главата намерили две обеци кръгли плоски с бели камъчета по тях от злато.... Все до главата намерили и два кръгли предмета, вероятно висулки кухи – позлатени. От едната страна имат халчица за качаване, а от другата бяло камъче....

Освен това около главата се намерили мно (го – И. Ч.) сърмени навити на рула нишки, които са били по челото, гдето върху костта са оставили своя отпечатък. Едно от тях е запазено залепено на костта около дясното ухо.

Намерени са и много части от украшение – тъкан от златни и сребърни нишки орнаментрани в геометрични фигури чрез самата тъкан. За съжаление те са на много части и не ще може да се възстанови цялото украшение, което вероятно е било висулка от главата – свързано с украшението на главата. Погребението по всяка вероятност е на жена.“

Сравняването на двата текста на Н. Ангелов – от Дневника на разкопките и съответно от публикацията, показва драстично разминаване по отношение на разкриването на гроб № 1. Оказва се, че той е бил почти напълно разрушен от работниците, без част от костите на краката, останали на място, а не както пише археологът: „изкопът за подпорния зид бе прерязал долната част на гърдите и таза.“ Черепът е бил изваден, а не е открит на място, както е отбелязано в публикацията на Н. Ангелов (Ангелов 1962, 24–25). Явно представената реконструкция на сърмената тъкан върху черепа с двете сърмени ивици е проблематична. Единствено реална е сърмената ивица, минаваща около черепа – върху челото, над ушните отвори и в тилната част. Другата ивица – върху темето, е резултат от предположения.

Този извод ни дава основание да се обърнем към по-близките паралели на откривани текстилни материали около главите на погребани жени в средновековни некрополи от XIII – XIV в. По-горе бе установено, че и в случая с гроб № 1 от некропола под Трапезица е намерен текстил от един тип, за който е характерно алтернативното редуване на сърмени и цветни копринени ивици. Този текстил е бил закрепван в основата на украса за глава, която най-вероятно е била шапка. В основата си тя е имала сърмена тъкан или друг, неметализиран текстил, а в горната ѝ част се е развивала сърмена везба, като може да е била и смесена – сърмена и копринена. В някои случаи са се запазили и останки от тъканта, носила везмото, която е била фина копринена в сплитка лито (Чокоев 1993, 151–152; Чокоев 1998, 286–287; Чокоев 2017b, 138–151)⁷. Дали и в случая с гроб № 1 от некропола под Трапезица е имало сърмена везба по шапката не може да се каже, но откриването на много сърмени нишки в областта на черепа донякъде подкрепя едно такова предположение.

Не може да се потвърди и заключението на Н. Ангелов, че другият текстил – този с геометричните фигури (Ил. 2), е бил закрепен в долната част на

забрадка от сокай. За него археологът отбелязва: „сърмени украшения имаше и върху раменете, лактите и гърдите“ (Ангелов 1962, 25), но от Дневника на разкопките се разбира, че гробът в действителност почти изцяло е разбит от работниците, копаещи за основите на подпорната стена, като на място са останали само част от костите на краката. Така че остава открит въпросът, къде са били разположени тези фрагменти от сърмена тъкан и изобщо нейното включване в женската украса за глава.

При изследването на тези сърмени фрагменти, бе установено, че върху някои от тях има зелени корозионни продукти (Ил. 7). Освен това върху долната челюст на черепа, много по-силно изразено от вътрешна страна, има тъмнозелено оцветяване, което е резултат явно на медни корозионни продукти. Явно близо до нея са открити двете позлатени сферични копчета (Чокоев, под печат). Несъмнено тях има предвид Н. Ангелов в Дневника на разкопките: „Все до главата намерили и два кръгли предмета, вероятно висулки кухи – позлатени. От едната страна имат халчица за закачване, а от другата бяло камъче.“ В публикацията за тях археологът пояснява „две кръгли позлатени копчета от бронз“ (Ангелов 1962, 25). За да уточни, че копчетата са били от бронз Н. Ангелов безспорно ги е открил покрити със зелени корозионни продукти, идващи от наличието на мед в метала.⁸ Други метални предмети в гроба не са открити. Може да се заключи, че сърмените фрагменти с геометричен орнамент са били в близост до тези копчета и съответно до брадичката на погребаната. Върху тъканта бяха открити следи от бодовете на пришиващ конец (Ил. 8). Така се налага изводът, че този ефектен сърмен текстил може да е бил зашит към горната част на дрехата, с която е била погребана починалата. Двете големи копчета, лежали под брадичката ни навеждат на мисълта, че те може да са събирали горните краища на връхна дреха – наметало.

В светлината на получените нови изводи за част от облеклото на погребаната в гроб № 1 и на записките от Дневника на разкопките на некропола под хълма Трапезица ще разгледаме публикуваното за текстилните материали, произхождащи от другите гробове – № 3, 6, 9, 10 и 11, разкрити от Никола Ангелов⁹.

Гроб № 3

За гроб № 3 Н. Ангелов отбелязва в публикацията: „Костите са твърде много разложени. Около главата се откриха много сърмени нишки. Ръцете са свити върху корема. На гърдите имаше също много сърмена тъкан, свита на дипли. Около гърдния отвор на дрехата (пазвата) се откриха части от шевица, широка 4 см. Това представлява тъкан със сърмени нишки с релефни орнаменти – кръст, застъпващи се квадрати и други геометрични орнаменти (Обр. 1 – И. Ч.). На опакото на тази шевица има следи от копринен плат,

върху който е била пришита тази украса. Освен това тук се откриха части от мрежеста тъкан от златни нишки, малки късове от тънък копринен плат с виолетов цвят (брокат), в който има втъкани ивици от златни и сребърни нишки (Обр. 2 – И. Ч.). Около кръста бе намерена част от сърмен колан“ (Обр. 3 – И. Ч.) (Ангелов 1962, 26–27, обр. 8–10).

От непосредствените наблюдения на терена на Н. Ангелов, записани в Дневника на разкопките, за същия гроб № 3 се очертава съвсем друга картина: „Заварихме го разкрито. Костите полуизгнили и разхвърляни. Около мястото на главата имаше много златни сърмени нишки. Изкоп за основа на бъдеща стълба беше унищожил краката. От ребрата не открихме никакви следи. От главата само две кости и част от горна челюст. Бе ясно, че при търсене на предмети работниците са унищожили и изхвърлили част от костите.

При разчистването се намериха:... много сърмена тъкан от златни и сребърни нишки, завита на дипли. Част от шевица от сърма с релефни орнаменти в квадрати и др. Мрежеста тъкан от златни нишки, тъкан от редуване на коприна, злато и сребро. Остатъци от разложена копринена тъкан. Украсените дрехи са се намирили върху главата и до средата на гърдите.“

От отбелязаното в Дневника на разкопките става пределно ясно, че гроб № 3 е бил разбит от работниците, а не е проучен археологически. При строителни дейности през есента на предната година в съседство са били разрушени богати гробове¹⁰. Търсенето на ценни предмети е довело до разбиването и на новооткрития гроб № 3. Костите са чупени и вадени, при което няма как да са останали на място сърмените материали, съхранили се в земята в продължение на векове. Налагащият се извод е, че не може да се приеме за достоверно местонамирането на отделните текстилни фрагменти, отразено в публикацията, а оттук и изводите на Н. Ангелов за откритите части от облеклото. За разположението на останките от тъкани, най-общо разбира се, може да се признае за мериодавно отбелязаното в Дневника: „Около мястото на главата имаше много златни сърмени нишки... Украсените дрехи са се намирили върху главата и до средата на гърдите.“

Оказа се, че е запазен един фрагмент от сърмена шевица, открит в този разбит гроб № 3 (Ил. 9а). Извезаните елементи от украсата много добре се различават в една публикувана рентгенова снимка на същия фрагмент (Ил. 9б) (Инкова 1982, Обр. 33.2). Преди време той бе изследван отново и бе направена графична възстановка на везмото (Ил. 9с) (Чокоев 2008, 164–165, Обр. 10–12, Ил. III). Този фрагмент е тъждествен с единия – най-големия, от фрагментите, показани в публикацията на Н. Ангелов (Ил. 11). Текстът към този образ гласи „сърмена шевица от погребение № 3 и б“, без да пояснява отделните фрагменти от кой точно гроб произлизат (Ангелов 1962, 28, обр. 8). В Дневника е записано: „Част от шевица от сърма с релефни орнаменти в квадрати и

др. “ И ако този кратък текст може да породи съмнения относно отъждествяването, то илюстрацията, съпътстваща описанието в Дневника на разкопките, го потвърждава (Обр. 4). Тя показва орнаментите върху фрагмента. Текстът в публикацията е по-пространствен и спомага за разпознаването: „*тъкан със сърмени нишки с релефни орнаменти – кръст, застъпващи се квадрати и други геометрични орнаменти*“ (Ангелов 1962, 26). Тук неслучайно по-подробно се спираме на идентификацията на тази сърмена шевица. Причината е, че в научната литература около нея се е наложило едно объркващо недоразумение. То е резултат на неправилното отнасяне на въпросния сърмен фрагмент към материалите, разкрити при проучването на гробовете в дворцовата църква на Царевец във Велико Търново през 1950 г. (Георгиева 1974, 404). За съжаление тази грешна констатация е заблудила изследователите и многократно е прецитирана по-нататък във времето (Инкова 1979, 51, Обр. 44; Инкова 1982, 233, Обр. 33.2)¹¹.

Като оставим настрана този подвеждащ момент в изследването на средновековните текстилни материали, придобити по археологически път, нека да видим каква допълнителна информация може да получим от проучваната сърмена шевица. Разбира се, тук се налага сравняването ѝ с подобни везби.

Разглежданата везба от гроб № 3 от некропола под Трапезица е изпълнена със сърмени и копринени нишки в техниката „*през тъканта*“. Носещият везмото текстил е ленен. Широчината на шевицата е около 30 мм. Твърде подобна по изпълнение, вложени материали и дори по някои от елементите на украсата се явява шевицата, идентифицирана от Веселина Инкова, от гроб № 39 от некропола на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във В. Търново, в който е открит пръстен-печат с надпис „Калоянов пръстен“ (Инкова 1979, 44–56) (Ил. 10). Шевицата от гроб № 39 е широка около 27 – 30 мм. В. Инкова подчертава сходството на двете везани ивици, но за съжаление и тя е подведена от неправилното отнасяне на шевицата от некропола под Трапезица към материалите, открити в богатите гробове от дворцовата църква на Царевец (Инкова 1979, 52–53).

При изследването на шевицата от гроб № 39 от некропола на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ В. Инкова, открива, че тя е свързана с фина копринена тъкан с малиновочервен, пурпурен цвят. Фрагменти от тази тъкан е имало и по многото позлатени бронзови копчета, открити в близост до фрагментите от шевицата. В. Инкова стига до извода, че погребаният в гроб № 39 е бил облечен в пурпурна туника-скарамангий, отпред разрязана и закопчавана с позлатените копчета. Тук ще обърнем внимание на факта, че тази кафтановидна дреха по ръбовете и маншетите е била украсена със сърмената шевица (Инкова 1979, 62–64, 90), близка до намерената в гроб № 3 от некропола под хълма Трапезица. Подобни шевици, украсявали горната дреха на погребаните бяха намерени

и в гробове от некропол на средновековна църква (XIII – XIV в.) в местността Френкхисар във Велико Търново¹². Н. Ангелов отбелязва в публикацията, че „около гърдния отвор на дрехата (назвата) се откриха части от шевица“, но от Дневника разбираме, че в търсене на ценности работниците са разрушили гроба и никакви следи не са открити от ребрата. В случая много по-важно се явява наблюдението на Н. Ангелов, че „на опакото на тази шевица има следи от копринен плат, върху който е била пришита тази украса“ (Ангелов 1962, 26)¹³. Твърде е възможно с шевицата да са били оформени ръбовете и маншетите на дрехата на погребаната.

Все пак е необходимо да се отбележи, че идентична по техника на везане и вложени материали шевица е открита върху челото на жена в гроб от средновековния некропол край с. Крепча, Търговищко (Ил. 11). Това сърмено изделие вероятно е било в основата на женска украса за глава (Чокоев 2010, 575–580). Сърмени шевици са открити и върху черепа – от гробове № 50 и 46, от некропола на църквата „Св. Четиридесет мъченици“. Шевицата от гроб № 46, според В. Инкова, произлиза от покривало, но данни за везбата не са дадени, което затруднява сравняването с шевицата от гроб № 3 от некропола под Трапезица (Инкова 1979, 29–34). Сърмена шевица, но изпълнена с друга техника – „чрез пришиване“, бе открита и върху мъжки череп в гроб № 15 от некропола край средновековната църква край с. Росица, Павликенско. Най-вероятно тя произлиза от шапка (Чокоев 2014а, 223–249). Тъй като за шевицата от некропола под Трапезица не се знае къде точно е била разположена, не може напълно да се отрече възможността тя да произхожда от украса за глава. Все пак близостта на нейната широчина с тази на шевицата от гроб № 39 от некропола на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ ни подтиква към извода, че е украсявала някоя от дрехите на погребаната. Шевиците от с. Крепча и с. Росица са по-тесни.

От Дневника на разкопките разбираме, че при разчистването на разбития гроб № 3, освен разгледаните текстилни материали, е намерена и „много сърмена тъкан от златни и сребърни нишки, завита на дипли“. Явно за същата тъкан в публикацията вече е отбелязано: „на гърдите имаше също много сърмена тъкан, свита на дипли“ (Обр. 3). Но както нееднократно бе посочено, гробът е бил разбит преди идването на Н. Ангелов на терена, поради което не може да се твърди, че първоначалното разположение на тази тъкан е било на гърдите. От записките се разбира, че работниците са разтрошили черепа и е разравяно в търсене на скъпи предмети. От друга страна публикацията дава ценна информация за въпросната тъкан, тъй като е показана снимка със сърмени тъкани от гроб № 3, на която се виждат фрагменти от надиплен текстил (Обр. 3, 5) (Ангелов 1962, 26, обр. 10). Несъмнено това са останки от сърмена тъкан „завита на дипли“, както е отбелязъл в Дневника на разкопките Н. Ангелов. На базата на натрупаните данни за средновековния текстил, придобит по археологически път, тази фотография ни предоставя възможност да направим

опит за идентифициране на типа на представената надиплена сърмена тъкан, както и да се предположи от коя част на облеклото произхожда.

Точно по-същия начин, както илюстрираните в публикацията на Н. Ангелов (Обр. 5), изглеждаха фрагментите от сърмена тъкан, намерени край черепа от гроб № 57, разкрит в средновековен некропол край с. Дриново, Поповско (Обр. 6). При консервацията на тази тъкан се установи, че тя спада към групата на ефектни сърмени текстили, намерили разпространение в България през XIV в. (Ил. 12). За тях е характерно, че са изградени от широки златни полета (30–40 мм), които се редуват от по-тесни цветни ивици (около 15 мм) със сърмена – златна или сребърна шахматна/кръстовидна украса. Този тип текстил е сравнително тесен – 100–150 мм. Когато е намиран *in situ*, се оказва, че е поставян в основата на женска украса за глава, много вероятно шапка (Чокоев 2014b, 243–251, ил. XX–XXIII; Чокоев 2017a, 406–414, ил. XIII–XVIII). Използван е и за мъжки шапки (Чокоев 1998, 283–285). В едни случаи тази сърмена тъкан с шахматна украса е влагана само прегънатата на две – гроб № 1^I и гроб № 91^I от некропола край църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във В. Търново (Ил. 14), гроб № 13 от некропол в Крумово кале (първият публикуван текстил от този тип) (Чокоев 1998, 283–285; Овчаров 1971, 16–20). В други случаи обаче тази сърмена тъкан е била надипляна, като например текстилът, открит в споменатия гроб № 57 от дриновския некропол, както и в гроб № 65 от същия некропол (Чокоев 2014b, 243–251; Чокоев 2017a, 406–414). Явно и фрагментите надиплен текстил, намерени в разрушения гроб № 3 от некропола под хълма Трапезица (Обр. 3, 5), са останали от текстил, спадещ към описания тип сърмен текстил, който е бил поставен в основата на украса за глава, най-вероятно шапка.

В публикацията Н. Ангелов отбелязва *„малки късове от тънък копринен плат с виолетов цвят (брокат), в който има втъкани ивици от златни и сребърни нишки“*. Те са представени на горния ред на Обр. 2 (Ангелов 1962, 26). Най-вероятно за тази тъкан се отнася записаното в Дневника на разкопките: *„тъкан от редуване на коприна, злато и сребро.“* Фрагментите, показани на Обр. 2, са от тъкан с редуващи се тесни копринени, обагрени във виолетово, според Н. Ангелов, и сърмени ивици. От уточнението на изследователя се подразбира, че сърмените ивици са от златна (по-точно позлатена) и сребърна сърма. Интересно е, че с тесни сърмени и копринени ивици е започвала тъканта, открита в гроб № 57 от дриновския некропол (Ил. 13), която в основната си част, както бе отбелязано, се е състояла от златни полета, разделени от цветни ивици с кръстовидна сърмена украса (Чокоев 2017a, 406–414) (Ил. 12). За надипления текстил в публикацията е отбелязано само *„сърмена тъкан, свита на дипли“*, докато в Дневника намираме важното уточнение: *„сърмена тъкан от златни и сребърни нишки, завита на дипли.“* Сребърни и златни сърмени ивици се редуват в текстила от същия тип, намерен при разкопки на Крумово кале

(Овчаров 1971, 16–20). С едно уточнение обаче – сребърна сърма е използвана само в тесните цветни ивици, в които се развива кръстовидна украса¹⁴. Оказва се, че подобно редуване на сребърни и златни (позлатени) ивици е имало и в подобния текстил с геометрични фигури от гроб № 1 на същия некропол под хълма Трапезица, който бе споменат по-горе (Чокоев, под печат). Така че и фрагментите от редуващи се виолетови и копринени ивици е твърде възможно да произлизат от сърмения надиплен текстил, който е бил в основата вероятно на шапка.

Като се имат предвид сведенията на Никола Ангелов от публикацията и Дневника на разкопките, снимките на откритите текстилни материали и данните от проучвания на подобни тъкани, с голяма вероятност може да се допусне, че надиплената тъкан, фрагменти от която са намерени в гроб № 3 от некропола под хълма Трапезица, е от един тип текстил, за който е характерна смяната на по-широки златни полета с по-тесни цветни копринени ивици, в които се развива кръстовидна сърмена украса. В края тъканта е имала няколко редуващи се тесни копринени и сърмени ивички. Поне част от цветните копринени ивички са били виолетови. В някои от подобните тъкани се редуват сини и червени ивици (Овчаров 1971, 16–20; Чокоев 2017а, 406–414). В част от цветните ивици с натъкани кръстовидни орнаменти на коментирания текстил от гроб № 3 е използвана и сребърна сърма.

В Дневника на разкопките Н. Ангелов е отбелязъл за гроб № 3 и: „около мястото на главата имаше много златни сърмени нишки“¹⁵. Тези сърмени нишки може да произлизат от надиплената тъкан, но почти винаги при подобни украси за глава – шапки, се оказва, че горната им част е била извезана със сърма (Чокоев 1998, 286–287; Чокоев 1993, 150–152; Чокоев 2017б, 138–151; Чокоев 2014б, 243–251; Чокоев 2017а, 406–414)¹⁶. Така че и за шапката от гроб № 3 съществува вероятност да е била украсена със сърмена везба, в която са били вложени позлатени метализирани нишка.

На Обр. 3, взет от публикацията на Никола Ангелов, е представена и тясна лента. Тя е отбелязана в анотацията на снимката като „сърмен колан от погребение № 3.“ В самия текст, отнасящ се за гроб № 3, Н. Ангелов пояснява: „Около кръста бе намерена част от сърмен колан“ (Ангелов 1962, 26, обр. 10). От друга страна, в Дневника на разкопките е записано, че гробът е разбит, т. е. не може да се говори за точна локализация на откритите сърмени материали. Освен това в записките си проучвателят нищо не е отбелязал за тази сърмена лента. Ако приемем, че тя действително произхожда от гроб № 3, то, за да определим евентуално нейната същност и предназначение, ще трябва отново да се обърнем към установеното вече за подобни археологически находки.

От мащаба на снимката със сърмената лента може да се установи, че тя е била широка около 10–11 мм. Такива изделия обикновено са тъкани с кори. Подобна лента бе открита сред текстилните материали, намерени в гробовете

от дворцовата църква на Царевец. Тя е изтъкана с помощта на кори с обагрени в различни цветове копринени и сърмени нишки, които образуват фигурки върху тъканта (Чокоев 2016а, 347–355). Подобна лента бе открита и върху челото на женски череп в гроб № 91¹ от некропола на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във В. Търново (Ил. 14). Важно е да се отбележи, че върху и около черепа от същия гроб № 91¹ бе открит сърмен текстил от типа на идентифицирания погоре, произлизащ от гроб № 3 от некропола под Трапезица, надиплен текстил с широки златни полета, отделени с цветни ивици със сърмен шахматен орнамент. Разликата е в това, че текстилът от гроб № 3 от некропола под Трапезица е надиплен, докато този от гроб № 91¹ е равен. Може да се предположи, че надипленият текстил и тясната сърмена лента, намерени в гроб № 3 от некропола под Трапезица, са били разположени подобно на двата текстила – по-широкия сърмен и тясната сърмена лента, върху и около черепа от гроб № 91¹ от некропола на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ (Ил. 14).

За разгледания дотук текстилен материал от гроб № 3, локализиран в некропола под хълма Трапезица, сравнен с данните, получени от изследването на текстила, придобит по археологически път, е възможно да се направят някои, макар и ограничени, изводи за типа на тъканите и най-вероятния вид на облеклото. На главата си погребаната е имала богата украса – най-вероятно шапка, в основата, на която е била поставена надиплена сърмена тъкан. Тъканта е от един тип текстил, в който златни полета са се редували от цветни ивици с кръстовидна сърмена украса. В случая са били включени позлатени и сребърни метализирани нишки. Тъй като в областта на главата са намерени много сърмени нишки, може да се предположи, че горната част на шапката е била украсена с везба. През челото е минавала тясна сърмена лента, изтъкана с кори. Лицето на горната дреха е било от фина копринена материя, а ръбовете и маншетите са били оформени с ленти, извезани със сърмени геометрични орнаменти в техниката „*през тъканта*“. Всички сърмени елементи, включени в облеклото, са изглеждали златни, тъй като метализираните нишки са били позлатени, с малки изключения за надиплената тъкан, в която е имало включвания и на сребърни нишки.

Гроб № 6

За откритите текстилни материали в гроб № 6 Никола Ангелов е записал в Дневника на разкопките: „*Голяма част от главата и част от лявата ръка са разрушени при копане основите на Шлосерната на машинна база преди много години.... Около главата се намериха части от златна сърмена украса. На двете ръце около лактите се намериха части златотъкана тъкан с геометрични орнаменти.*“ В публикацията за геометричните орнаменти е уточнено: „*кръст и квадрати*“ (Ангелов 1962, 27).

Липсва илюстрация на частите „от златна сърмена украса“, но тъй като черепът е разбит при строителни дейности, съвсем естествено е да е останало малко от сърмените материали. Тъй като в случая Н. Ангелов пише за „части от златна сърмена украса“, а не за сърмени нишки, каквито пояснения има за други гробове, става ясно, че проучателят най-вероятно е попаднал на фрагменти от тъкан. Т. е. и в този случай, както при гроб № 1 и гроб № 3 върху главата е имало богата сърмена украса, възможно шапка.

Фрагментите от „златотъкан плат с геометрични орнаменти – кръст и квадрати“ са илюстрирани на долния ред на Обр. 1 (Ангелов 1962, 27, обр. 8). Вижда се, че те са доста подобни на шевицата от горния ред на същия образ. Както бе отбелязано тя е запазена и е изследвана. Така и за въпросните фрагменти може да се каже, че произхождат от шевица, извезана със сърмени и копиринени нишки в същата техника „през тъканта“. Пояснението, че въпросните фрагменти са намерени на двете ръце, около лактите, се доближава до извода на В. Инкова, че дрехата на погребания в гроб № 39 от некропола около църквата „Св. Четиридесет мъченици“, е имала подобна шевица освен по ръбовете и маншетите, и върху ръкавите под ръкавната извивка (Инкова 1979, 61).

Гроб № 9

За гроб № 9 Н. Ангелов отбелязва в публикацията: „На тилната част на черепа имаше малко сърмени нишки“ (Ангелов 1962, 27). Няма илюстрация на откритото. Гробът е бил запазен, но информацията е много малко, за да се прави тълкуване. Все пак фактът, че са намерени метализирани нишки само на тила води към допускане те да произхождат от сърмена украса на погребална възглавничка. В гроб № 41¹ от некропола около църквата „Св. Четиридесет мъченици“ бяха намерени следи от сърмени ленти върху тилната част на черепа и пръстта под него, които бяха определени като останки от украсата на погребална възглавничка, най-вероятно квадратна по форма. Тясна сърмена лента е оформяла нейните ръбове, а в средата е образувала кръст (Чокоев 1998, 292–293). От тази гледна точка е важно и съобщението на Моско Москов за открития при разкопки в същата църква през 1906 г. мраморен фрагмент от надгробна плоча с релефно изображение на женска глава, положена върху възглавница (Москов 1912, 21).

Гроб № 10

Гробът не е бил разбит. В него е било положено дете на 7–8 години¹⁷. В Дневника на разкопките Н. Ангелов е отбелязал за откритите текстилни находки: „Около главата много сърмени нишки. При китката на лявата ръка част (малко парче) от плат.“ В публикацията е уточнено, че намерените сърмени

нишки са „златни“ (Ангелов 1962, 29). Разбира се, в случая под „златни“ трябва да се приеме позлатени. Многого сърмени нишки вероятно произхождат от везба. От друга страна и метализиран текстил, ако е съставен от тънки сърмени ивички, разделени от копринени, може да изглежда във вид на отделни сърмени нишки, т. е. да е напълно разнищен. В два гроба например – № 100 от янтренските некрополи (Чокоев 1993, 150–152) и № 22/2007 г. от Преславския средновековен некропол край Владетелската църква (Чокоев 2017b, 138–151), метализирани нишки от везба бяха разположени в елипсовидна зона върху темето. Останки от сърмени тъкани липсваха – явно в тези случаи основата на шапката е била от неметализиран, но несъмнено ефектен скъп плат. Така че е възможно сърмените нишки, засвидетелствани в гроб № 10 от некропола под Трапезица, да произлизат само от везба. Съвсем обобщено за този гроб може да се каже, че е била открита сърмена украса за глава, вероятно шапка.

За малкото парче тъкан, открита при лявата китка в гроб № 10, допускаме няколко възможности. За да се запази текстил в земята той трябва да е пропит с метални соли от корозията на близлежащ метален предмет или да съдържа сърмени нишки, като в този случай имаме отново пропиване с метални соли, освен биоцидното действие на среброто. Проучвателят не е посочил съхраненото парче тъкан да е било сърмено. Остава другият вариант – пропиване с метални соли. И действително при китката на същата лява ръка е имало едно медно копче. Тъй като при дясната китка е имало 4 копчета, Н. Ангелов предполага, че другите три при лявата ръка са деформирали. Освен това околните кости са били оцветени в зелено (Ангелов 1962, 29).

Гроб № 11

При разкриването на гроба е намерена правоъгълна плоча. Според Н. Ангелов тя е била повдигана, а при проучването са установени следи от грабеж. Черепът е бил счупен на темето и както е записано в Дневника на разкопките „*част от сърмените украси*“ са били вътре в черепа. По-нататък Н. Ангелов отбелязва: „*Около главата твърде много сърмени нишки и една лента, широка около 1 см от сърмени нишки, но разкъсана на части.*“ Положеният в гроба индивид е бил възрастен – зъбите са били изтъркани (Ангелов 1962, 29).

В записките се говори за сърмени украси, поради което може да се допусне, че върху и край черепа от гроб № 11 е имало сърмена тъкан. По вида на сърмените нишки от снимката в публикацията на Н. Ангелов (Ангелов 1962, обр. 12) (Обр. 7) може да се направи извод, че текстилът трябва да е бил надиплен, т. е. сходен на този от гроб № 1. Вероятно част от сърмените нишки са произхождали от везба в горната част на украсата – шапка (?). Така се оказва, че и в гроб № 11, подобно на гробовете № № 1, 3, и 6, е имало богата сърмена украса за глава, вероятно шапка.

Широката около 1 см сърмена лента, открита около черепа, сближават оформящата се картина за украсата на главата от гроб № 11 с гроб № 91¹ от некропола на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във В. Търново (Ил. 14), в който тясна сърмена лента, тъкана с кори, минава през челото. Върху и край черепа лежи равна сърмена лента на два ката, широка около 40 мм, докато в случая с гроб № 11 сходно е била разположена сърмена надиплена лента.

Може да се обобщи, че отбелязаните от Н. Ангелов сърмени материали, открити във и около счупения череп от гроб № 11, произхождат от сърмена украса за глава, най-вероятно шапка, в основата на която е била закрепена сърмена надиплена лента, подобна на тази от гроб № 1 от същия некропол. В горната си част шапката вероятно е била извезана със сърмени нишки. През челото, под шапката, е преминавала тясна сърмена лентичка. Всички сърмени нишки са били позлатени, т. е. украсата е изглеждала златна.

Разбит гроб през 30-те години на XX в.

В края на Дневника на разкопките Н. Ангелов записва някои **допълнителни сведения за разбити гробове** от този район, част от които са влезли в публикацията. Тук ще се обърнем към едно съобщение за разбит гроб, останало непубликувано, но което е също интересно за настоящата тема, касаеща откритите текстилни материали в некропола под Трапезица. Г-н Цончев, бившият собственик на национализираното предприятие, станало част от търновския Промкомбинат, разказал на Н. Ангелов, „*че при строежа на ресорното отделение на предприятието (намирало се на около 30–40 м от проучената под ръководството на Н. Ангелов площ – И. Ч.) бил намерен гроб с много богата украса от сърма, също и големи парчета златна тъкан, която приличала на военни пагони. Това било преди около 20–30 години (от времето на разкопките, проведени през 1960 г., т. е. някъде през 30-те години на XX в. – И. Ч.)*“.

Ще насочим вниманието си към отбелязаните „*големи парчета златна тъкан, която приличала на военни пагони.*“ Сред текстилните материали от гробовете в Дворцовата църква на хълма Царевец във Велико Търново бяха открити фрагменти от сърмена тъкан, чиято лицева повърхност бе покрита изцяло от вътъчните позлатени нишки (Ил. 15). Те имат дълги плавания, а основните нишки така са се сплитали с вътъка, че са образували геометрични фигури. Тези фрагменти произлизат от сърмена лента, която е изглеждала като съвременни военни пагони. Сърмената лента е обточвала най-вероятно наметало, извезано с истинска златна сърма (Чокоев 2016b, 21–22).

Фрагменти от подобен по организация на тъкането и златен на вид текстил бе идентифициран сред металните части на представителен средновековен колан от Шуменско (Ил. 16a). Тази тъкан е била всъщност текстилната част от колана, допълнително украсена с позлатени сребърни елементи. И тази тъкан

е изглеждала като военни пагони, което се вижда от нейната графична реконструкция (Ил. 16b) (Чокоев 2014с, 65–78).

Ако е имало подобен колан с метални елементи, то той щеше да направи впечатление на Цончев, а не само текстилната му част, приличаща на пагони. По-вероятно въпросната сърмена тъкан, която приличала на офицерски пагони, да е произлизала от лента, обточвала ръбовете на дреха, евентуално наметало.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Илюстрациите с непосочен произход са дело на автора.
- ² В публикацията за некропола, включена в том 1 на Известията на Окръжния музей в Търново от 1962 г., присъства снимка на черепа от гроб № 1 с вече закрепените върху него с адхезив сърмени фрагменти (Ангелов 1962, Обр. 6).
- ³ Черепът със сърмените материали от гроб № 1 от некропола под хълма Трапезица е заведен под инв. № 1763 С/ТОМ в сбирка „Средновековие“ на отдел Археология. В инвентарната книга е записано: „*Череп човешки с полепнали по челото и върху темето сърмени рула, образуващи ленти. Част от тилната част на черепа е отчупена. Нишките на сърмените рула са златни. Лентата върху челото е широка 4,2 см.*“ Благодаря на доц. д-р Евгени Дерменджиев от РИМ – В. Търново за предоставянето на черепа от гроб № 1.
- ⁴ По описанието на Н. Ангелов. Около главата са открити чифт обеци (Ангелов 1962, 24–26, 31–32). Може да се добави, че челото на черепа е типично женско – право (Ил. 1).
- ⁵ И наблюдения върху текстилни материали от гроб в средновековния некропол край гр. Марген, Русенско.
- ⁶ Дневникът от разкопките на некропола под Трапезица, проучен от Н. Ангелов, ми бе предоставен от доц. Евгени Дерменджиев, за което му благодаря.
- ⁷ И наблюдения върху текстилни материали от гроб в средновековния некропол край гр. Марген, Русенско.
- ⁸ В действителност картината на протеклите процеси се оказва малко по-сложна. Копчетата са много представителни – освен позлатата, те са украсени допълнително и с бисери в гнезда. Справката показва, че те са сребърни, и то от много висока проба – 950 (за информацията благодаря на доц. Евгени Дерменджиев). При такова съдържание на сребро копчетата не би трябвало да са покрити със зелени медни корозионни продукти. Това може да се е случило, ако до тях е имало копче или копчета от медна сплав, които в контакта със среброто напълно са прореагирали. Тези корозионни продукти са покрили и позлатените сребърни копчета, оцветили са мандибулата в зелено и дори са проникнали до сърмените тъкани. От друга страна медта от повърхността на предметите, изработени от сребърно-медна сплав, прореагира в земята и по този начин сплавта се обогатява на сребро. Така че не може да се изключи вариант, при който среброто в сплавта на копчетата първоначално да е била с по-високо съдържание на мед и това да е причината те да са били покрити със зелени корозионни продукти.
- ⁹ В гробове № № 2, 4, 5, 7, и 8 не са открити сърмени материали. Гробове от № 12 до № 15 от публикацията на Н. Ангелов са разрушени при строителни дейности. Те не са наблюдавани от Н. Ангелов (Ангелов 1962, 24–29).
- ¹⁰ В края на Дневника на разкопките на некропола под хълма Трапезица Н. Ангелов дава допълнителни сведения за разкрити гробове в близост до проучения от него участък от

некропола: „Работниците разправят, че при изкопа на пръстта за образуване на строителна площадка и в основите на леярната през август и септември 1959 г. били намерени много погребения, без да може да се установи техният брой. При някои от тях е имало много сърмени украси и части от златотъкан плат. Всичко било изхвърлено и разрушено.“

¹¹ По-подробно за този проблем виж (Чокоев 2006, 70–73, Обр. 31).

¹² Непубликувани наблюдения на автора.

¹³ При консервационните дейности фрагментите от тази копринена тъкан са били отстранени.

¹⁴ Наблюдения на автора.

¹⁵ Отбелязаното в публикацията „около главата се откриха много сърмени нишки“ (Ангелов 1962, 26) в случая не противоречи на Дневника на разкопките.

¹⁶ И наблюдения на автора върху текстилни материали от гроб в средновековния некропол край гр. Мартен, Русенско.

¹⁷ При смъртта си индивидът е бил в процес на смяна на млечните зъби (Ангелов 1962, 27).

ЛИТЕРАТУРА

Ангелов 1962: Н. Ангелов. Средновековен некропол в Търново. – Известия на Окръжен музей – Търново, 1, 1962, 23–34.

Георгиева 1974: С. Георгиева. Накити и части от тъкани от двореца на Царевец. – В: Дворецът на българските царе през Втората българска държава. (Царевград Търнов. Т. 2), София, 1974, 393–412.

Инкова 1979: В. Инкова. Калояновото погребение. Технично–лабораторни изследвания. София, 1979.

Инкова 1982: В. Инкова. Консервацията и изследването на паметниците на културата. – В: Реставрация и консервация на художествени ценности. София, 1982, 231–239.

Костов 1921: Ст. Л. Костов. Сокаи. – Известия на народния етнографски музей, I, 1921, 3–14.

Мамонова, Романова, Харитонов 1989: Н. Мамонова, Г. Романова, В. Харитонов. Первичная обработка и определение антропологического материала в полевых условиях. – В: Методика полевых археологических исследований. Санкт Петербург, 1989, 50–83.

Миятев 1950: К. Миятев. Произход и залез на търновския сокай. – Известия на археологическия институт, XVII, 1950, 71–83.

Москов 1912: М. Москов. Разкопките в черковите Св. Димитрий и Св. Четиридесет в Търново. Търново, 1912.

Овчаров 1971: Д. Овчаров. За един вид сърмен накит за глава през късното средновековие в България (XII–XIV в.). – Музеи и паметници на културата, 1971, 3, 16–20.

Дневник 1960: Полеви дневник от разкопки на Некропол в Асенова махала, северозападно подножие на Трапезица, с ръководител Н. Ангелов. – Научен архив на Регионален исторически музей – Велико Търново, № 1225.

Тотев, Чокоев 1995: К. Тотев, И. Чокоев. Еврейският некропол в столичния Търнов. – Известия на Исторически музей – Велико Търново, X, 1995, 109–116.

Чокоев 1993: И. Чокоев. Някои наблюдения върху текстилните материали от проучените некрополи при село Янтра. Приложение В: И. Бъчваров. Янтренски некрополи. (Два средновековни некропола от XIV век при село Янтра, Горнооряховско). Велико Търново, 1993, 147–167.

Чокоев 1998: И. Чокоев. Някои наблюдения върху текстилни материали от некропола на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във В. Търново. (Проучвания 1992–1993 г.). – Известия на Исторически музей – Велико Търново, XIII, 1998, 282–296.

Чокоев 2006: И. Чокоев. Текстил от средновековни археологически обекти в България. Постигания и проблеми на проучванията. Велико Търново, 2006.

Чокоев 2008: И. Чокоев. Представителен текстил от столичния Търнов – данни за графични реконструкции. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXIII, 2008, 157–168, 386.

Чокоев 2010: И. Чокоев. Текстил от средновековен некропол край с. Крепча – 35 години след разкопките. – Великотърновският университет „Св. св. Кирил и Методий“ и българската археология. Велико Търново, 2010, 575–580.

Чокоев 2011а: И. Чокоев. Текстилни фрагменти от Трапезица във Велико Търново. – В: България, българите и Европа – мит, история, съвремие. Т. IV. (Доклади от Международна конференция в памет на проф. дин Йордан Андреев). Велико Търново, 2011, 480–486.

Чокоев 2011б: И. Чокоев. Текстилни материали от разкопките на църквата „Св. Димитър“ във В. Търново, проведени в началото на XX век. – В: Дни на науката '2010. Съюз на учените в България, клон Велико Търново. Велико Търново, 2011, 46–53.

Чокоев 2014а: И. Чокоев. Текстил от археологически обект „Средновековен манастир „Св. Йоан Предтеча“, с. Росица, Павликенско. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXVIII–XXIX, 2014, 223–249.

Чокоев 2014б: И. Чокоев. Текстилни фрагменти, открити в гроб от средновековен некропол край с. Дриново, Поповско. – В: Известия на Регионален исторически музей – Разград, 1, 2014, 243–251, цв. ил. табл. XX–XXIII.

Чокоев 2014с: И. Чокоев. Текстил от позлатен сребърен пояс (РИМ – Шумен). – Известия на историческия музей Шумен, 15, 2014, 65–78.

Чокоев 2016а: И. Чокоев. Текстилна лента от разкопките на дворцовата църква на Царевец във Велико Търново. – Годишник на Националния археологически музей, XIII, Сборник в чест на проф. д.и.н. Виолета Волкова–Нешева, 2016, 347–355.

Чокоев 2016б: И. Чокоев. Тъканиците от дворцовата църква на хълма Царевец, Велико Търново: технологично изследване, реконструкция, историческа интерпретация. Автореферат на дисертационен труд за присъждане на научна степен „доктор на науките“. Велико Търново, 2016

Чокоев 2017а: И. Чокоев. Още текстилни материали от средновековния некропол край с. Дриново, Поповско. – Известия на Регионален исторически музей Разград, 2, 2017, 406–414, цв. ил. с. XIII–XVIII.

Чокоев 2017б: И. Чокоев. Сърмена везба от некропола край Владетелската църква в Преслав. – Известия на историческия музей Шумен, 17, 2017, 138–151.

Чокоев, под печат: И. Чокоев. Изследване и реконструкция на орнаментиран сърмен текстил от средновековен некропол под Трапезица във Велико Търново (разкопки 1960 г.). – Известия на Народния музей Варна, 45 (60) (под печат).

TEXTILES FROM CEMETERY AT THE FOOT OF
THE HILL OF TRAPEZITSA, VELIKO TARNOVO
(EXCAVATIONS – 1960 YEAR)

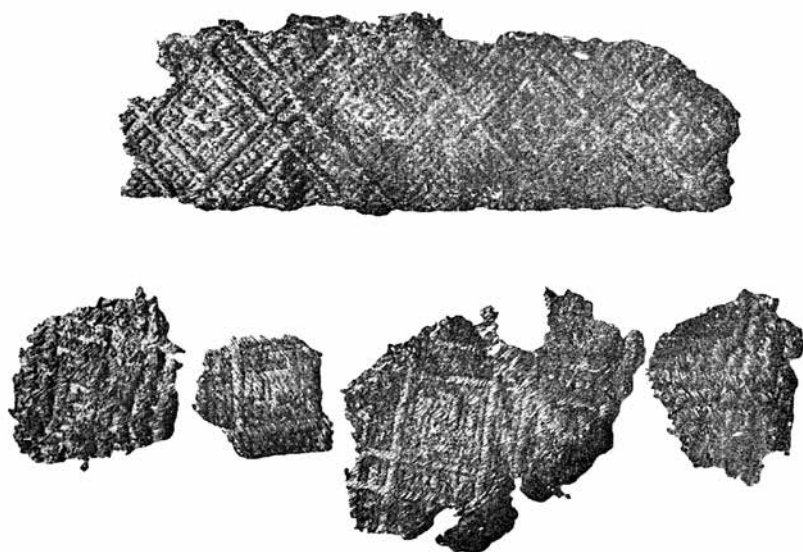
Ivan Chokoev

(Abstract)

In 1960 N. Angelov performed rescue excavations in a factory located at the foot of the hill Trapezitsa, Veliko Tarnovo. He discovered 11 graves dated to 13–14th century. Six of them contained textiles, which are partially preserved and have been investigated recently.

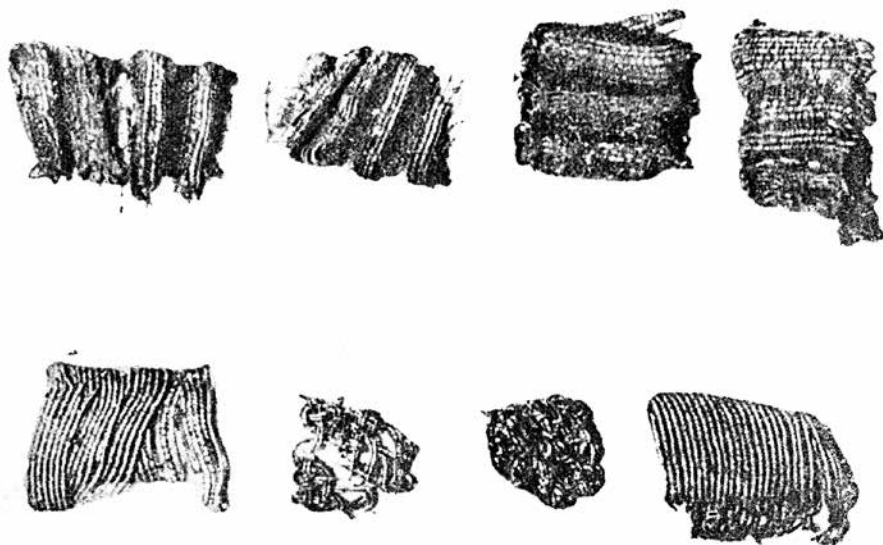
This article discusses the identification of the textile types discovered in 1960, based on newly obtained information, the illustrations published by N. Angelov, the information from the field journal and the available data about medieval textiles from Bulgaria.

The recent observations and investigation of these textiles lead to the conclusion that in majority they are parts of headdresses, most likely hats. Other fragments were part of metal threads decoration of the clothes.

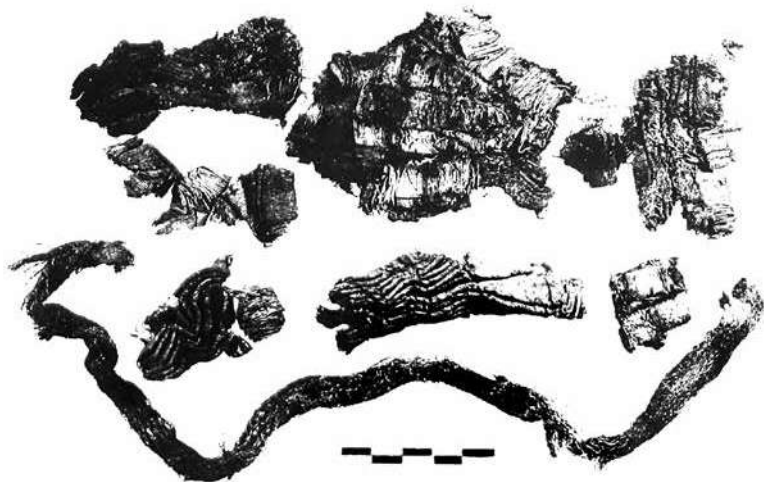
Обр. 1. Сърмени шевици от гроб № 3 и 6, некропол под хълма Трапезица
във Велико Търново (по Н. Ангелов).

Fig. 1. Metal thread lace from graves № 3 and 6, cemetery located at the foot
of the hill Trapezitsa, Veliko Tarnovo (after N. Angelov).

Обр. 2. Сърмени тъкани от гроб № 3, некропол под хълма Трапезица
във Велико Търново (по Н. Ангелов).

Fig. 2. Metal thread textiles from grave № 3, cemetery located
at the foot of the hill Trapezitsa, Veliko Tarnovo (after N. Angelov)

Обр. 3. Сърмени тъкани от гроб № 3, некропол под хълма Трапезица във Велико Търново (по Н. Ангелов).

Fig. 3. Metal thread textiles from grave № 3, cemetery located at the foot of the hill Trapezitsa, Veliko Tarnovo (after N. Angelov)

Обр. 4. Илюстрация в Дневника на разкопките на орнаментите върху сърмената шевица от гроб № 3, некропол под хълма Трапезица във Велико Търново (по Н. Ангелов).

Fig. 4. Ornaments of the metal thread lace from grave № 3, cemetery located at the foot of the hill Trapezitsa, Veliko Tarnovo (after N. Angelov).

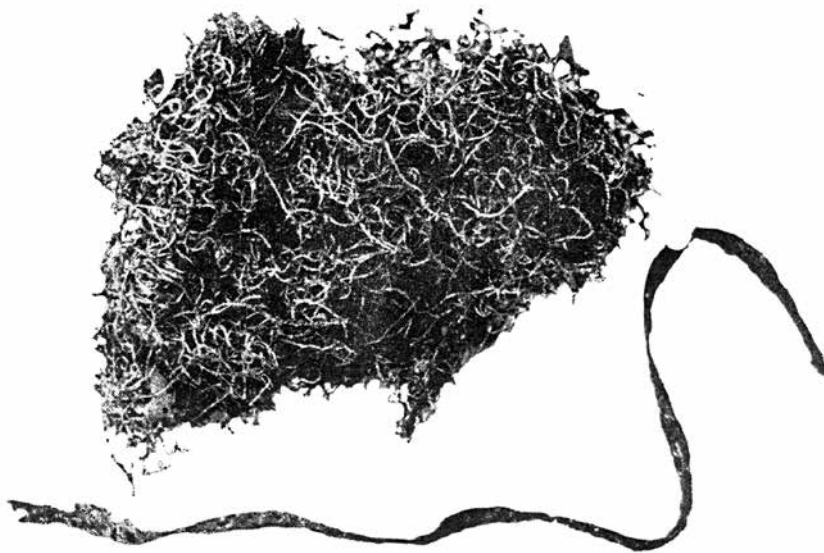
Обр. 5. Надиплена сърмена тъкан от гроб № 3, некропол под хълма Трапезица във Велико Търново, детайл от Обр. 11 (по Н. Ангелов).

Fig. 5. Pleated metal thread textile from grave № 3, cemetery located at the foot of the hill Trapezitsa, Veliko Tarnovo, detail from Il. 11 (after N. Angelov).

Обр. 6. Фрагмент от надиплена сърмена тъкан, намерен край череп от гроб № 57, средновековен некропол край с. Дриново, Поповско (макро) (сн. Д. Иванова).

Fig. 6. Fragments of pleated metal thread textile, found around skull from grave № 57, medieval necropolis, Drinovo, Popovo region (macro) (photo D. Ivanova).

Обр. 7. Сърмени материали от гроб № 11, некропол под хълма Трапезица във Велико Търново (по Н. Ангелов).

Fig. 7. Metal thread textiles from grave № 11, cemetery located at the foot of the hill Trapezitsa, Veliko Tarnovo (after N. Angelov).

ПРЕГЛЕД НА СПЕЦИФИЧНИТЕ ЧЕРТИ НА ОКОЛНАТА СРЕДА, ХАРАКТЕРНИ ЗА ВЕЛИКОТЪРНОВСКА ОБЛАСТ, КОИТО ОКАЗВАТ ВЛИЯНИЕ ВЪРХУ АРХЕОЛОГИЧЕСКАТА КЕРАМИКА И ПРЕДСТАВЛЯВАТ ФАКТОРИ ЗА НЕЙНОТО ОПАЗВАНЕ ИЛИ РАЗРУШАВАНЕ

Веселина Стоянова

Факторите, спомагащи разрушаването или запазването на археологическите керамични предмети, могат най-общо да се разглеждат в две посоки – материалът, от които са изработени и средата, в която се намират. Тяхната пряка връзка е особено важна при изясняване на причините за определено състояние на даден предмет, поради което е необосновано и дори невъзможно те да се разглеждат самостоятелно. Отправна точка за по-добро разбиране за причините за цялостното състояние на една керамична находка трябва да послужи разглеждането и анализирането на средата, в която се намира.

Основната част на археологическия материал се намира под земята. Понятия за това кои почви по-добре предпазват тези находки са необходими за адекватна оценка при опитите за тяхната реставрация и консервация. Полезно е да се оцени опазващия потенциал, който почвите имат върху заровените в тях предмети (Kibblewhite 2015, 249; Davidson 2006, 3–10). В природата на всички съединения е да се разпаднат до изграждащите ги единици (Buys 2014, 18). За запазване на предмета в оптимално състояние би спомогнало отсъствието на част или повече фактори, действащи деструктивно върху керамиката. Благодарение на стабилната си химическа структура¹ тя често е откривана в сравнително добро състояние. Съществуват обаче условия и индивидуални фактори на околната среда, които влияят на състоянието им в негативна посока. Изследването на околната среда във Великотърновска област ще спомогне за описването на наличието или липсата на такива елементи, въздействащи върху керамиката.

Поведението на керамичния материал в почвата зависи много и от суровината, от която са изработени, затова може да отделим няколко характерни признака, които си въздействат с почвените особености. Керамичните предмети са изградени от комбинация от естествени елементи, оформени механично и трансформирани чрез топлинна обработка в плътна структура, ненамираща

се в природата (Goffer 2008, 238). От голямо значение е дали материалът, от който са изработени, е карбонатна или безкарбонатна глина, от голяма важност е и температурата на изпичане. По-високата температура на печене позволява съдовете да издържат на по-голям механичен натиск и са в по-устойчива химична връзка, докато предмети, изпечени на по-ниски температури, са с по-пореста структура, която позволява навлизане на вода в структурата им и допуска поражения от водна ерозия, разтворими соли и деформации от измръзване (Kibblewhite 2015, 250). Вече зависи изцяло от особеностите на околната среда дали уязвимият керамичен материал ще бъде изложен на фактори, които да осъществят неговата деструкция.

Може да отделим няколко основни елемента на керамичната деградация в почвата и околната среда, които да бъдат подложени на изследване и сравнение, и да ги разгледаме в параметрите на известните ни данни за Великотърновска област.

Като първи причинител на незадоволително състояние на керамиката ще вземем водата. Тя може да е основния разрушител със своите механични действия или да е преносител на химически агресори. Когато подпочвените води с киселинен характер са в контакт с керамичния предмет, всякакви калциеви уплътнители ще бъдат отмити, оставяйки порест на вид съд (Buys 2014, 27). По-често обаче проблемите идват от влажната среда. Във влажна почва недобре изпечените керамики ще се рехидратират и размеквайки се ще придобиват склонност към разпадане, особено при пореста структура. Разпадането може да се влоши в киселинна или мека вода, при загуба на калцитен пълнител и разпуснат калциев карбонат. Възможно е и добре изпечена керамика да се размекне в алкална среда (Cronyn 1990, 18–31). Разглеждайки различните характерни за областта почвени типове, ще могат да се отделят тези, които са с по-голям риск за керамиката по отношение на задържане на влага.

Друг основен проблем при влажна почва е задържането на вода в порите на керамиката или между отделни слоеве, като например тяло и глазура. При това положение материалът е под риск от температурни поражения или поточно измръзване. Пораженията са от формиране на лед в порите на съда. При падане на температурите под 0° С водата се разширява с приблизително 9 %, но основните поражения са от цикличното замръзване и размразяване (Cronyn 1990, 23).

С оглед на климатичния пояс, в който се намираме (умереноконтинентален) и данните за средните температурни стойности, минимума и максимумите, количествените валежи и температурните разлики в дълбочината на почвата, може да преценим доколко подобен тип поражения представляват реален риск за керамиката във Великотърновска област. Разглеждайки данните от старите температурни отчитания и сравнявайки ги със съвременните, могат да се открият известни разлики. През втората половина на ХХ в. зимите са били по-ме-

ки и се наблюдава тенденция за покачване на средните годишни температури² (ИАОС 2016, ИАОС 2015, ИАОС 2013). Затова и като примери ще се използват по-старите данни – Таблица 1 (Фотакиева 1965, 16–17)³.

Табл. 1⁴. Средна месечна и годишна температура за периода 1916 – 1955 г.

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Ср. мес. год. t°C	-1,2	-0,3	6,2	12,1	16,6	20,3	22,7	22,2	18,8	12,8	6,8	-1
Ср. мес. макс. год. t°C	2,4	5,2	11,5	18,5	24	27,4	30,2	29,8	25,4	19,1	11,7	4,7
Ср. мес. мин. год. t°C	-5,6	-3,6	0,8	6,1	10,6	13,3	15,4	14,5	10,8	7,0	2,9	-2,6
Ср. мес. абс. макс. t°C	12,5	15,8	23,4	27,2	31,4	32,4	37	37,3	34,5	28,4	21,7	25,5
Ср. мес. абс. мин. t°C	-16,6	-13,2	-8,1	1,8	3,9	7,9	11	10	5,2	0,1	-5,3	-13,5
Ср. год. абс. макс. t°C	19	21,4	30,2	33,7	38,9	38,3	41,3	42	41,6	37,4	27,6	21,6
Ср. год. абс. мин. t°C	-29,2	-25	-22	7,9	0,9	4,9	6,4	5,0	0,1	4,6	-14,2	-15

Важно е и да се разгледат температурните разлики на почвата в дълбочина и влиянието на атмосферните условия върху тях. Температурата на земята след еднометровата дълбочина обикновено не се влияе от дневните изменения на температурата, като краткосрочните температурни промени достигат до 0,50 м, а годишните изменения не стигат на повече от 10 м в дълбочина. След този предел се поддържа постоянна температура от 22° С. До дълбочина от 3 м средната годишна температура на земята е между 15° С и 25° С, като се има предвид, че средната годишна атмосферна температура е 11,5° С. Използвайки за изчисление уравнението на Касуда (Kusuda and Achenbach 1965, 61–74) :

$$T_{soil} = T_{mean} - T_{amp} * \exp[-Depth * (\pi/365/\alpha) 0.5] * \cos \{2\pi/365 * [t_{now} - t_{shift} - Depth/2 * (365/\pi/\alpha) 0.5]\}$$

(Като: **T** = температура; **T_{mean}** = средна температура на въздуха; **T_{amp}** = стойност на температурната амплитуда (максимална температура на въздуха минус минималната темп. на въздуха); **Depth** = дълбочина; **α** = топлопроводимост на почвата; **t_{now}** = време на денонощието; **t_{shift}** = ден от годината с най-ниски температурни стойности) и проведените дългогодишни метеорологични изследвания и опити потвърждават теоретично предположените рамки за поведението на почвата при температурни промени. Влиянието на въздушната температура се отразява на почвата с времево забавяне, вариращо според дълбочината. При това положение температурните амплитуди за месеца ще са в унисон с температурата на повърхността на почвата, докато за отчитане на промяна на

температурата на еднометровата дълбочина със същата стойност се налага тримесечно изчакване, а за 2 и 3 метра – след шест месеца (Florides 2005, 1–6). Според тези данни е необходимо да се задържи средна месечна температура под 0° С в продължение на три месеца, за да се достигне до замръзване на керамика на дълбочина до 1 м, което е типично за зимния сезон в нашият климатичен пояс. Ако вземем данните на абсолютните минимума имаме възможност за измръзване и на дълбочина до 2 м. В случая обаче най-вероятен сценарий е измръзване до еднометровата дълбочина. Под най-голям риск се оказват находки, намиращи се на дълбочина до 0,50 м. Тази дълбочина позволява чести цикли на замръзване/размразяване, които довеждат до силно нарушаване на керамичната структура. Най-рисковата група керамика е средновековната, която често е много по-плитко заровена и глазурата ѝ е силно чувствителна на подобни явления. Често и цикълът на засушаване може да доведе до поражения. Трябва да отбележим също, че текстурата и порьозността на почвата определя скоростта, с която тя провежда и променя температурата. Почви с по-малка порьозност имат и по-добра топлопроводимост (Качински 1953, 71). Друг фактор за скоростта на изстиване/затопляне на почвата е влажността. Тя също много зависи от типичните свойства на почвата, но също така е необходимо и да се вземе предвид средното количество валежи (Фотакиева 1965, 19) (табл. 2).

Табл. 2.⁵ Средномесечни сезонни и годишни валежи за периода 1896–1945 г. в мм⁶

месеци	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	Г
валежи	38	37	43	58	83	88	72	59	44	53	55	46	676

Средногодишните стойности за района са 56 мм на година, което се води под средните световни стойности и попада във втора категория – ниски валежи⁷. Това не позволява на водата да достига до твърде големи дълбочини, преди да започне процесът на изпаряване, но това основно зависи от почвата. Примерно мочурливите терени са силно чувствителни на валежи. От друга страна рязко обезводняване може да доведе до свиване на почвата и ерозия, окисляване, повишаване на биологичната активност, повишена киселинност и корозия на артефакти (Davidson 2006, 3). Водата също е основа за множество химични реакции, които въздействат върху предмета. Имайки предвид тези данни и разглеждайки отделните типове почви, може да се наблюдава разлика в достиганата от валежите дълбочина и да се открият „по-сухи“ почви. Подобна информация е систематизирана в карта на България, схематично представяща обособени зони на почви с близки свойства на топлопроводимост и влагозадържане (Shiskov 2014, 19, Fig. 1.16). Според нея Великотърновска област попада в района на три характерни почвени типа. Най-северната част на дунавската равнина обхваща Mesic-xeric. Централната част попада в обхвата на

Mesic-ustic. Началото на Предбалкана и цялата южна част съвпада със зоната на Mesic-udic. И трите зони попадат в една и съща категория на влажност – Mesic, която се описва като почвено състояние с добро водозадържане целогодишно със затруднено оттичане при засилени валежи и по-активна загуба на влага при засушаване. От друга страна уточняващите подкласове в областта са три. Първата комбинация предполага режим, вариращ от общата категория до Xeric – който се описва като сух, характерен за зони с влажни студени зими и сухи горещи лета. Влажността през зимните месеци, поради липсата на проветрение, насища почвата с водоразтворими соли и вещества. Типа Ustic от своя страна е режим склонен към засушаване, докато Udic спада към постоянно влажна почва в 60% от годишния период (Shiskov 2014, 44–66).

Влагата е и активен фактор при действието на друг разрушител – биологичната активност, която от своя страна е зависима и от друг измерим почвен белег – количеството кислород в земята. В пореста почва кислородът е повече, докато в по-глинести почви с по-фина структура има по-слаб обмен на кислород. В зависимост от условията може да се спомогне развитието на плесени, лишеи и растения, които от своя страна могат да въздействат негативно върху керамиката. Въпреки че керамиката е неорганичен материал и не е източник на храна за организмите, тя може да бъде физически разрушена или химически отслабена от тяхната дейност (Сronyn 1990, 15–7). Също така, като утилитарно средство, керамиката се е използвала в бита, и не е необичайно по нея да има хранителни остатъци. Керамиката има широкопризнати способности да задържа и запазва органични остатъци, като най-добре се справя с животинските мазнини. Почти 99 % от загубите на този органичен материал е вследствие от микробиологичната среда (Budja 2014, 195–197). Безкислородни среди позволяват оцеляването на органична материя в керамиката (Stacey 2009, 2). Наличието на кислород и хранителни остатъци може да се окаже неблагоприятно за по-размекнатите керамики, които могат да бъдат пробити от корените на растенията, стремящи се към богати на хранителни вещества зони в почвата (Buys 2014, 24). Предмети с естествени отвори, преминаващи през тях, също могат в последствие да бъдат изпълнени с постоянно разрастващата се коренова система. В зависимост от типа почва по време на престоя си в земята, керамиката може да получи и нежелано оцветяване от разтворими железни съединения. Така вече замърсена, керамиката е подложена на допълнително поражение, ако попадне на загниваща растителност, защото има опасност таниновата киселина, произведена от растенията, да влезе в реакция с железните съединения и да образува железен танин. Той създава синкаво-черно петно, наподобяващо старинно мастило. Железни, медни и други метални зацапвания също могат да се появят по керамиката. Шансът за подобен тип поражения се увеличава при близост с метални находки (монети). Под определени анаеробни условия от друга страна, разлагаща се животинска или растителна маса позволява раз-

витието на органична материя, която е силно разрушаваща за оловни глазури. Тези бактерии намаляват сулфитите и ги превръщат във водородни сулфити (Buys 2014, 25).

По-характерен проблем обаче е изпускания от корените на растенията и дейността на организми въглероден диоксид (CO_2), който реагира с влагата, за да отдели карбонова киселина, създавайки алкална зона. От друга страна отсъствието на кислород води до незавършено органично разпадане – кислородът не достига до органична материя по време на разлагането и аеробното разлагане се превръща в анаеробно, в следствие на което се образува голямо количество органични киселини. В зони, в които тези киселини не могат да бъдат отмити, рН пада стремглаво и органичната активност спира – такива са тините във водоеми, торфено-блатни почви и примерно утаявания от изтичания на отпадни води и канали. В тях има и висока концентрация на соли (Сronyn 1990, 19–23).

За керамиката най-разрушителният фактор остават солите, които са склонни да се разтварят във влажна среда и да рекристализират при изсушаване. Възможно е при прекристализация появата на кристали с големи размери (Костов 2000, 52). Реално рекристализацията причинява най-големи поражения, тъй като новосформираните кристали заемат много по-голям обем от разтворимите соли (Buys 2014, 23). Различни химични комбинации на основи и киселини формират соли като калциевия карбонат (CaCO_3) или натриев хлорид (NaCl). Бикарбоната (HCO_3) от друга страна се образува също и от разпада на органични вещества. Процесът създава органични киселини, които от своя страна образуват още соли (Сronyn 1990, 21). Различни замервания на почвените области във Велико Търново представят основни количествени стойности на карбонатите в процентно съотношение. Също така, трябва да се отбележи, че карбонатите и оксидите са по-лесно разтворими в алкални среди, докато сулфидите – в киселинни, което означава, че от голямо значение е и рН стойността на почвата, за вероятността един съд да бъде изпълнен от разтворими соли (Сronyn 1990, table. 2.1, 22). Разбира се киселинността и съответно алкалността влияе и на физическото състояние на керамичния предмет. Алкалната среда засяга основно глазурата, отколкото самото тяло на керамиката, докато киселинната атакува здравината ѝ (Buys 2014, 27).

Друг външен фактор е силата на натиск от дейността на хора и животни върху повърхността на съда, но текстурата на почвата също е от значение – например суха глинеста почва е по-вероятно да предпази съда, за разлика от мокра песъчлива (Kibblewhite 2015, 251–252). От своя страна почвите във Великотърновска област са от леко до тежко песъчливо-глинести и доста по-рядко леко глинести. Затова не е необичайно откритите в областта съдове да са напукани с тенденция към счупване и много често фрагментирани.

Вземайки под внимание, всички тези агенти на деструкцията и условия за запазване на керамиката, може да разгледаме съществуващите във Велико-търновска област почви, за да определим тяхната способност за запазване на археологическия материал в оптимално състояние. Има някои по-специфични белези на определени почви, които дават малко по-добро разбиране за риска, на който е изложена археологическата керамика, и цялостното поведение на почвата.

При карбонатните черноземи по дълбочината на профила съдържанието на отделните елементи се изменя постепенно. Силициевият диоксид и мангановият оксид намаляват, докато калцевият и магнезиевия окис се увеличават (Фотакиева 1965, 30–47), като това повишено количество създава пропорционално по-големи възможности за появявания на наслаги, върху повърхността на керамиката, колкото по-дълбоко тя се намира.

Средноеродиралите карбонатни почви и типични черноземи са без първоначален хумусен хоризонт и при тях се наблюдава новообразуван вторичен „пресен“ горен пласт (Фотакиева 1965, 52). Това е причина за голямата разликата на влажността между обработваема и необработваема земя. Използваните земеделски площи са относително сухи, достигащи до силно пресушени, и рискът от възможните механични поражения от човешка дейност са силно увеличени в сравнение с друг тип почви. В пълна противоположност е необработваемата земя от този почвен тип, примерно пасище, което достига много високи нива на влажност и е почти мочурлива зона. При този тип почва рискът за керамиката е повишен от твърде мократа среда, която предоставя възможности от поражения от водоразтворими соли, риск от механично размиване и отмиване, развитие на неблагоприятни организми и повишен риск от циклично измръзване.

При излужени черноземи се поддържа средна зимна температура под нулата ($-1,3^{\circ}\text{C}$) (Фотакиева 1965, 57). Това означава, че керамика в този тип почва е с повишен риск от повреди от измръзване, дори и на по-голяма дълбочина.

Средноеродирани тъмносиви и сиви горски почви притежават следната особеност – релефът на площите, които заемат, създава за тях благоприятни условия за вторично обогатяване с карбонати и повишаване на стойностите на рН до неутрални (Фотакиева 1965, 85–90). При неутралните почви от този тип водоразтворимите соли са в повишено количество, докато киселинната среда завишава риска от химическа деструкция.

При средноеродирани светлосиви горски почви се получава голяма плътност при навлажняване в повърхностния слой и запечатване на по-долните. Това може и да доведе до създаване на анаеробна среда (Фотакиева 1965, 93–120).

При акумулирани сиви горски почви често се наблюдава оглеяване – биохимичен процес на образуване на глей, глина, желязо в почвата под влияние на

микроорганизми, вследствие на което тя придобива сивозелен до синкав цвят. При тях се открива и значително количество TiO (Фотакиева 1965, 122).

Планинско-ливадни почви притежават голямо количество калий (K_2O) – 3% (Фотакиева 1965, 127). В зависимост от условията, калият се превръща в калиевхидроксид при изсъхването на артефакта и впоследствие в калиев карбонат (KOH), влизайки в реакция с въглероден диоксид (CO_2) от атмосферата и правейки зоната алкална (Ion 2014, 170).

При наличието на подпочвени води в алувиалните, алувиално-ливадните и засолените почви се получава капилярна влага. Капилярното изкачване и повърхностното изпарение на подпочвени води довежда до преразпределение на водоразтворимите соли в почвата (Фотакиева 1965, 136). Това създава силно повишен риск за керамиката, защото има неизбежно навлизане на голямо количество соли.

При разглеждане на общия химичен състав на определени почви може да се забележат някои основни прилики и разлики, както и особености на отделни типове. В Табл. 3⁸ са представени процентни средни стойности. Още от пръв поглед се забелязват постоянните средни стойности и някои индивидуални. Глинените минерали се съдържат в по-големи количества в по-глинестите почви. Те от своя страна са по-влажни. В неутралните почви калциевите и магнезиевите фосфати са в много по-голяма концентрация. Докато в почви от блатен вид се открива голямо количество титанов оксид, който е естествен пигмент.

През класификацията на ФАО⁹ се обособяват зони с по-голяма площ, но с еднакви свойства (Обр. 1). Според направено изследване почвите могат да се отделят на четири групи. Първа група представлява почви силно устойчиви на окисляване, със средно рН от $>7,5$, от този тип почви е Calcaric Fluvisols (jcf) и Chernozems (Ch). Този тип почва обхваща зоните и разливните корита на по-големите речни водоеми, както и северната част на Дунавската равнина. Втората група са почви със средна издръжливост на окисляване, това са почви с рН 6,0 – 7,5 и включва Chromic Luvisols (Lc), те обхващат началото на предбалканската почвена зона. Слабоустойчивите почви са със стойност между 4,0 и 6,5, и се локализируют във високите планински райони – Eutric Planosols (Wev). Според изследване в групата на неустойчивите на киселини почви спадат горските територии и обработваемите земи във Великотърновска област, в южната половина на областта. Около 60% от почвите на България са чувствителни и склонни към окисляване и са с рН <5 (Kolchakov 2005, 83–85).

Табл. 3. Сравнение на общ химичен състав на изследвани почви в %
(Фотакиева 1965, 50–162).

Почвен тип	SiO ₂	R ₂ O ₃	Fe ₂ O ₃	Al ₂ O ₃	CaO	MgO	MnO	TiO ₂
Карбонатни черноземи	~ 62.5	~20	~4.2	~15.8	~7.8	~3.1	~0.1	-
Слабо излужени черноземи	~62	~21	~5.7	~16	~5.6	~2	~0.11	-
Средно излужени черноземи	~62	~22.5	~5.5	~16.5	~7	~1.2	~0.15	-
Силно излужени черноземи	~63	~21.5	~5.8	~17	~7.6	~0.9	~0.16	-
Слабоеродирани тъмносиви горски	~68.6	~20.6	~5.8	~15	~6	~1.2	~0.18	-
Светлосиви горски	~65	~22.5	~5.7	~16.8	~6	~1.8	~0.12	-
Глеевидни/мочурливи светлосиви горски	~71	~19.4	~6.4	~12.5	~0.5	~0.7	~0.18	0.8
Рендзини	~62	~28.8	~7.3	~21.4	~2.5	~1.2	~0.18	-
Плитки недоразвити	~72	~18.5	~5	~13.4	~0.7	~4.5	~0.03	-

При общ преглед на изведените до тук данни става ясно, че за опазването или разрушаването на археологическата керамика приоритетна позиция заема почвата, която се явява катализатор на останалите елементи на заобикалящата околна среда. Затова и тя ще бъде основният фактор, според който ще се определят нивата на риск за керамичните предмети, както и отправна точка при зонирание на рискови територии.

Започвайки от поръзност на почвата и нейната механична структура може да се отбележи, че в централната и северната част на Великотърновска област преобладава пясъчливо-глиневата почва, която е със средно ниво на поръзност. Този тип почви лесно поемат вода в дълбочина, но и изсъхват с по-бързо темпо, което означава че до керамиката и в по-долните пластове достига вода, когато има достатъчно количество валежи. Рискът от резки цикли на овлажняване/засушаване е повишен. Сухата почва не позволява твърде голямо изстиване, но при овлажняване може да се получи измръзване в твърде големи дълбочини. Пясъчливият тип глинени имат и ниска издръжливост на механичен натиск поради по-скромната си пластичност, но при липсата на натоварване от външни фактори обаче е много голяма вероятността за запазване на цялостта на предмета, поради по-малкото тегло на обем почва. Южната част на Великотърновска област, която обхваща община Елена и близките територии, е с по-изразено глинеста структура на почвата и съответно намалена поръзност. Тук се наблюдава по-сериозно водозадържане, но на по-малка дълбочина, като предмети в дълбоките слоеве са по-защитени. По-голямата влага обаче води и до по-бързо изстиване на земята. Почвата позволява и по-голям натиск върху повърхността без това да дава силни поражения. Така от гледна точка на поръзност на почвата и съответно влажност, температура и механични свойства цялата област се определят като зона със ниски и средни рискове за керамиката – обратими промени и необратими поражения по повърхностния слой

на керамичния съд. Карбонатите остават преобладаващ елемент на средата, като липсата им се открива само в силно киселинните части, които са с висок риск за цялостта на керамиката, затова и е по-логично да се отделят зоните на рН активността. Отчетливо успяват да се отделят две зони, грубо разделяйки областа на северна зона на алкална активност и южна зона на киселинна активност, като границата между двете територии на риск минава през Великотърновска област, община Горна Оряхвица и община Стражица, като Джулюница попада в алкалната зона, а Велико Търново в киселинната. Тъй като единствено неутралното рН се възприема за удачно за опазване на керамичен предмет, в цялата област има риск от химическо разрушаване на структурата на археологическата керамика. Въпреки силно рисковите елементи има и много туширащи условия, които успяват да дадат на областта среден опазващ потенциал за керамиката. Но трябва да се има и в предвид, че всяка зона позволява и свои собствени особености, които не подлежат на генерално обобщаване и човешката намеса често променя вече установени правила и норми. Използвайки тази информация може графично да се онагледят районите и всички налични почви чрез карта (Обр. 1) на Великотърновска област, по почвени райони в две класификации – по старите почвени имена и по системата на ФАО (European Communities 2005, 40 – 79). Като кратка систематизация в Табл. 4 са изведени и основните белези, които могат да определят нивото на риск на керамиката и степента на увреждане, вследствие на специфичните характеристики на почвения тип. Свойствата на почвите са обобщени в Табл. 4 като са разпределени и оценени както следва:

Порьозността е определена по процентните стойности на почвата:

Ниска порьозност – до 35%. **Средна** порьозност – между 35% и 45%. **Висока** порьозност – над 45%.

Относителната влажност на почвата е преценена като са взети данни за водозадържащата способност и по този начин се определя типа и свойствата:

Ниска влажност – почва склонна към бързо изсъхване, оттичане и разпращаване. **Средна** влажност – почвата е с нормални показатели. **Висока** влажност – мочурлива, склонна към трайно влажно състояние.

Водопропускливостта определя, имайки предвид средното количество валежи за страната и индивидуалните особености на почвата, до каква дълбочина може да достигне активното навлажняване.

Ниска водопропускливост – до 0,50 м. **Средна** водопропускливост – до 1 м. **Висока** водопропускливост – под 1 м в дълбочина.

Стойностите на почвената активност варират между алкална, неутрална и кисела, като са изнесени, където е възможно, цифровите стойности на степента на реакцията:

Много кисела – под 4,0. **Силно кисела** – 4,1–5,0. **Средно кисела** – 5,1–6,0. **Слабо кисела** – 6,1–6,5. **Неутрална** – 6,6–7,0. **Алкална** – 7,1–8,5. **Силно алкална** – над 8,5.

Данните са за общото процентно съдържание на Карбонати в целия обем на почвата.

Рискът за керамика е оценен по следният начин:

Нисък – без необратими промени по керамичния съд (от цял съд, до механично увреден – фрагментиран, с повърхностни наслагвания).

Среден – възможни необратими поражения по повърхностния слой на керамичния съд. Към тази група влиза напукване на глазурата, разめкване на слоя ангоба, изтъркване на слаби повърхностни покрития, зацапвания, оцветявания по повърхността.

Висок – възможни необратими поражения в структурата на керамичния съд. Киселинно отмиване на калциеви филтри, отделяне на глазурата от тялото, разделяне на съда на шупли, размекване на структурата на съда, размиване на повърхностния слой, пълно изцапване/оцветяване.

Табл. 4. Обобщено представяне на почвените данни

	Порьозност	Относителна влажност	Водопроницаемост	pH	Карбонати	Риск за керамиката
Типични черноземи	Средна Висока	Средна	Средна Висока	Неутрална 6,8 – 7,9	10%	Нисък
Акумулирани черноземи	Средна	Средна	Средна Висока	Неутрална	12%	Нисък
Слабоеродирани карбонатни и типични черноземи	Средна Висока	Средна	Средна Висока	Неутрална	5 % – 11 %	Нисък
Средно еродирани карбонатни и типични черноземи	Висока	Средна- Висока	Средна- Висока	Неутрална	5 % – 32 %	Нисък Среден
Плитки карбонатни черноземи	Средна	Ниска- Средна	Ниска- Средна	Алкална 7,8 – 8,4	8 % – 25 %	Нисък Среден
Излужени черноземи	Ниска Средна	Средна Висока	Висока	Неутрална Алкална 6,5 – 8,5	18 % – 25 %	Среден Висок
Оподзолени черноземи	Ниска Средна	Висока	Средна	Кисела 4,7 – 6,6	15 %	Нисък Среден Висок
Тъмносиви горски почви	Средна	Висока	Средна	Кисела 5,7 – 6,2	Няма данни	Нисък Среден
Сиви горски и Слабо-еродирани сиви горски почви	Средна	Средна Висока	Ниска Средна	Кисела 3,5 – 5,6	Няма данни	Нисък Среден

Средно еродирани тъмносиви и сиви горски почви	Средна	Средна Висока	Ниска Средна	Кисела 5,7 – 7,5	25 %	Нисък Среден
Светлосиви горски почви	Средна	Висока	Ниска	Кисела 3,7 – 4,6	Няма данни	Нисък Среден
Слабоеродирани светлосиви горски почви	Средна	Висока	Ниска	Кисела 3,7 – 4,6	Няма данни	Нисък Среден
Средноеродирани светлосиви горски	Ниска Средна	Висока	Ниска	Кисела 3,7 – 4,6	Няма данни	Нисък Среден Висок
Кафяви горски почви	Средна Висока	Ниска	Висока	Кисела 3,7 – 4,6	0 %	Среден
Планинско-ливадни почви	Средна	Ниска Средна	Висока	Кисела 3,5	0 %	Нисък Среден
Рендзини	Средна	Висока	Ниска	Алкална 7,5 – 8,2	22 %	Среден
Излужени рендзини	Средна	Висока	Ниска	Неутрална 6,7 – 7,0	0 %	Нисък
Плитки недоразвити върху карбонатни скали	Средна	Ниска	Висока	Алкална 7,1 – 8,6	1 % – 22 %	Нисък Среден
Плитки недоразвити върху безкарбонатни скали	Средна	Ниска	Висока	Кисела Неутрална 3,8 – 6,3	0 %	Нисък Среден
Алувиални и алувиално-ливадни почви	Висока	Ниска Висока	Висока	Алкална 7,8 – 8,5	0 % – 12 %	Среден
Делувиални, делувиално-ливадни и делувиално-алувиални ливадни	Висока	Ниска	Висока	Алкална 7,8 – 8,5	0 % – 8 %	Нисък
Ливадно-блатни почви	Висока	Средна	Висока	Алкална 7,8 – 8,5	0 % – 12 %	Среден Висок
Ливадно-черноземни и ливадни черноземи	Висока	Ниска Средна	Висока	Алкална 7,5 – 8,5	10 % – 25 %	Нисък Среден
Излужените ливадни черноземи	Средна Висока	Ниска Средна	Висока	Алкална 7,5 – 8,5	0 %	Нисък Среден

Засолени почви	Средна	Средна Висока	Средна	Алкална 8,6 – 10	0 % – 15 %	Среден Висок
----------------	--------	------------------	--------	---------------------	------------	-----------------

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Химически всички глини са съставени от оксиди на силикон, алуминий и водород – $Al_2O_3-SiO_2-2H_2O$ (Goffer 2008, 232).
- ² Данните са взети от доклади на Министерството на околната среда за периода 2011 – 2016 г.
- ³ Стойностите са взети от замервания от гр. Велико Търново. За сравнение може да се използва таблица 4 от Програма за опазване на околната среда на община Стражица за периода 2016 – 2020 г. (ОС 2016, 19).
- ⁴ Таблицата е съставена от автора.
- ⁵ Таблицата е извадка (Фотакиева 1965, 19, обр. 4).
- ⁶ За сравнение може да се използва фиг. 4 от Програма за опазване на околната среда на община Стражица за периода 2016–2020 г. (ОС 2016, 19).
- ⁷ Според данните на ИАОС от 2013 г. количеството на валежите остават относително постоянни, имайки предвид данните от замервания от 1988 г. до 2011 г. (ИОС 2016, 32). Средните стойности са 580 мм, като минимумите и максимумите са 377 мм и 924 мм.
- ⁸ Таблицата е съставена от автора.
- ⁹ Едно от големите научни предизвикателства е уеднаквяването на почвените наименования и класификация. Практически всяка страна има своя собствена класификация на почвите със собствени имена, които няма как да бъдат преведени на чужд език. Затова едно от големите предизвикателства пред ООН е изготвянето на единна световна почвена класификация. ФАО е международната институция, под чиято егида е осъществен този научен проект. В началото на XXI век вече има единна почвена класификация в света, базирана на латинския език. Все още тя не се е наложила като универсална, но все по-често в научните текстове наред с традиционните имена се изписват и съответствията на латински език. В доклад на проф. д-р Нино Нинов е предложен таксономичен списък на почвите в България според световната система на ФАО, като са съпоставени старите почвени наименования, съвременните и латинските. Има известна сложност в определянето на почвения тип, тъй като чуждоезиковите почвени имена са определения на свойствата и качествата на съответната почва. По този начин 20-те типа почви във Великотърновска област стават 8 по новата система.

ЛИТЕРАТУРА

- ИАОС 2013:** Изпълнителната агенция по околна среда, Национален доклад за състоянието на околната среда за 2011 г. (2013) <http://eea.government.bg/bg/soer/2011/> (изтеглена информация на 07.01.2017 г.)
- ИАОС 2015:** Изпълнителната агенция по околна среда, Национален доклад за състоянието и опазването на околната среда за 2013 г. (2015) <http://eea.government.bg/bg/soer/2013> (изтеглена информация на 07.01.2017 г.)

ИАОС 2016: Изпълнителната агенция по околна среда, Национален доклад за състоянието на околната среда за 2014 г. (2016) <http://eea.government.bg/bg/soer/2014> (изтеглена информация на 07.01.2017 г.)

Качински 1953: Н. Качински. Почва, нейните свойства и живот. София, 1953.

Койнов 1998: В. Койнов. Атлас на почвите в България. София, 1998.

Костов 2000: Р. Костов. Основи на минералогията. София-Москва, 2000.

ОВТ 2008: Община Велико Търново, Програма за опазване на околната среда на Община Велико Търново, приета на заседание на Общински съвет Велико Търново на 22.05.2008 г. (2008, Април) https://www.veliko-tarnovo.bg/media//filer/2012/02/15/vt_oos_programa.pdf (изтеглена информация на 07.01.2017 г.)

ОВТ 2015: Община Велико Търново, Програма за опазване на околната среда на община Велико Търново. (2015, Май 12) https://www.veliko-tarnovo.bg/media//filer/2014/12/05/roos_2015-2020.pdf (изтеглена информация на 07.01.2017 г.)

ОС 2016: община Стражица, Програма за опазване, устойчиво ползване и възстановяване на почвите на община Стражица за периода 2016 – 2020 г. (2016, Юни) http://strazhitsa.com/files/OND/POOS_2016-2020.pdf (изтеглена информация на 09.01.2017 г.)

Фотакиев, Милчева, Андонов 1965: Е. Фотакиева, М. Милчева, Т. Андонов. Едромащабни проучвания на почвите в България: Проучвания на почвите в България. Велико-търновски и Видински окръг. Кн. 3, 1976.

Budja 2014: M. Budja. Neolithic pottery and the biomolecular archaeology of lipids- Documenta Praehistorica, XLI, 2014, 195 – 224.

Buys 2014: S. Buys, V. Oakley. The Conservation and restoration of ceramics. New York, 2014.

Cronyn 1990: J. M. Cronyn. The Elements of Archaeological Conservatio. Routledge, 1990. Davidson 2006: D. Davidson, C. Wilson, An assessment of potential soil indicators for the preservation of Cultural Heritage, School of Biological and Environmental Science. University of Stirling, Stirling. 2006.

European Communities 2005: European Soil Bureau Network European Commission – Soil Atlas of Europe, 2005, Office for Official Publications of the European Communities-L-2995 Luxembourg.

Florides 2005: G. Florides. Annual ground temperature measurements at various depths – Proceedings of CLIMA 2005. Lausanne, Switzerland – Paper reference code: 112s. (2005) https://www.researchgate.net/publication/30500353_Annual_ground_temperature_measurements_at_various_depths (изтеглена информация на 18.01.2017 г.)

Goffer 2008: Z. Goffer, Archaeological Chemistry, Second Edition 2008, Ch7, 231 – 260.

Ion 2014: R. Ion, R. Fierăscu, S. Teodorescu, I. Fierăscu, I. Bunghez, D. Caruțiu and M. Ion – Ceramic Materials Based on Clay Minerals in Cultural Heritage Study, 2014, Ch.7, 159 – 184. <http://dx.doi.org/10.5772/61633> (изтеглена информация на 19.02.2017 г.)

Kalogirou 2004: S. Kalogirou. Measurements of Ground Temperature at Various Depths – Proceedings of the 3rd International Conference on Sustainable Energy Technologies. Nottingham, UK, 2004. (2004, Януари) https://www.researchgate.net/publication/30500372_

Measurements_of_Ground_Temperature_at_Various_Depth (изтеглена информация на 19.01.2017 г.)

Kusuda 1965: T. Kusuda and P.R. Achenbach. Earth Temperatures and Thermal Diffusivity at Selected Stations in the United States. 1965.

Kibblewhite, Toth, Hermann 2015: M. Kibblewhite, G. Tóth, T. Hermann. Predicting the preservation of cultural artefacts and buried materials in soil. – Science of the Total Environment, 529, 2015, 249–263.

Kolchakov, Rousseva, Georgiev, Stoychev 2005: I. Kolchakov, S. Rousseva, B. Georgiev, D. Stoychev. Soil Survey and Soil Mapping in Bulgaria – european soil bureau – research report no. 9. (2005) https://www.researchgate.net/publication/237553562_Soil_Survey_and_Soil_Mapping_in_Bulgaria (изтеглена информация на 21.01.2017 г.)

Stacey 2009: R. J. Stacey. Organic residues: origins, analysis and scope – an overview for the archaeological ceramicist. – The old potter's almanac, Vol. 14, Number One, June 2009, 1–8.

REVIEW OF THE SPECIFIC ENVIRONMENT FEATURES
CHARACTERISING THE DISTRICT OF VELIKO TARNOVO,
HAVING AN INFLUENCE ON THE TERRACOTTA FOUND DURING
ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS AND ACTING AS PRESERVING
OR DESTRUCTING FACTORS

Veselina Stoyanova

(Abstract)

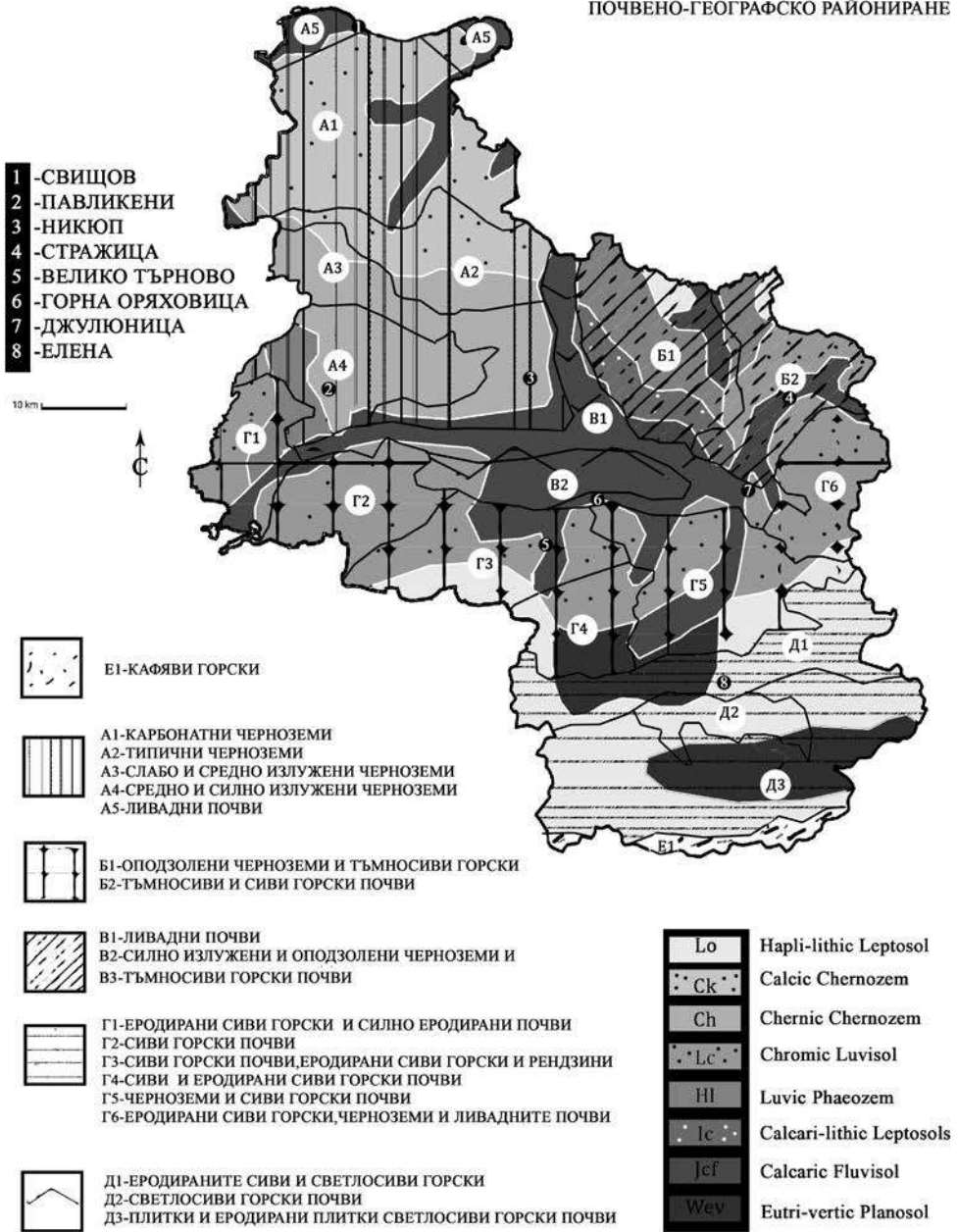
A great number of archaeological items lay underground and, from a scholarly point of view, their condition upon unearthing is of crucial significance. Numerous studies and reports were focused on whether there are archaeology-friendly soils or soils acting as specific destructing factors. Quite a few studies have been dedicated to the factors that might destroy an object prior to unearthing, implying that each object has an individual tolerance to environmental impact, yet its initial condition is essential. After so many studies and information about the causes of destruction it is not difficult to extract specific data, for instance to what extent the environment in the district of Veliko Tarnovo is favourable or destructive to the archaeological terracotta.

Easiest of all is to compile a list of typical terracotta destructing factors and to examine whether the local environment contains any of these factors. Though certain terracotta types are more sensitive than others, the specific environment determines largely whether the vulnerable terracotta material will be subject to destruction.

Several major terracotta degradation elements can be identified in the soil and the environment, which can be analysed and compared; and it can be then checked if any of these are present in the database of the district of Veliko Tarnovo.

Reviewing the water resources in the district, including also the precipitation, one can assess how important water is for the condition of the unearthed items. Climate also is taken into account in this assessment. The effect of the flora and fauna represent a constant risk in any location. Nonetheless, the key factor, considering the available data and conditions, are the soils. It depends entirely on the soils whether the terracotta will be subjected to the specific meteorological features and to what extent their impact will be mitigated or intensified. The chemical composition of the soil, the amount of salts, the soil reaction, dampness and its mechanical composition are factors, which determine whether a terracotta object would be preserved in its original condition.

The soils in the district of Veliko Tarnovo are examined against the background of all the destructive agents and the conditions facilitating the preservation of any terracotta item with the purpose to identify their potential to preserve the archaeological materials in the best possible condition.

Обр. 1. Карта на почвите във Великотърновска област.

Fig. 1. Map of soils in Veliko Tarnovo region.

РУСИ НИКОЛАУ – РОДОНАЧАЛНИКЪТ НА РОДА РУСОВИЧ ОТ АРБАНАСИ

Веселин Горанчев

Едни от първите сериозни изследователи на Арбанаси – Йордан Попгеоргиев, Димитър Папазов и Димитър Костов, са оставили интересна информация относно родоначалника на фамилията Русович. Те твърдят, че основоположник на рода е човек на име Руси (дядо Руси). Според Й. Попгеоргиев той „*е бил преселенец от Трявна*“ (Попгеоргиев 1904, 95), Д. Папазов отбелязва, че „*е бил от тревненските села*“ (Папазов 1937, 73), а Д. Костов твърди, че е „*от тревненските колиби*“ (Костов 1959, 27). Потвърждение, макар и косвено, на мнението, че дядо Руси не е коренен жител на Арбанаси, а преселник от друго селище, откриваме в един от гръкоезичните документи от архива на търговска къща „Братя Русович“ – с. Арбанаси, който се съхранява във фонд 963 К на Държавен архив – гр. Велико Търново. Този исторически извор представлява списък на вещи, които по неизвестна причина Руси е оставил за съхранение на хаджи Димитриос хаджи Йованоглу. Документът не е датиран. Основният текст е изготвен грамотно и с красив почерк. В заключителната част е потвърден лично от Руси, като е изписал пълното си име: „*Аз Руси Николау*“ („*Εγώ ω ρουση νικολαου*“) (ДА – В. Търново, Ф. 963 К, оп. 1, а. е. 53, л. 2). Тази фраза контрастира в езиково отношение на останалата част от документа, което показва, че той (документът) е изготвен от друг човек, а потвърждението му, направено лично от основоположника на рода Русович, може по-скоро да се определи като не особено успешен опит за писане на гръцки език. В допълнение трябва да се отбележи, че потвърждението от негово име на други документи от архива на фамилията са с почерка на хората, които са ги изготвили. Това е показателно, че поне писмено Руси не е владеел гръцки език, който от създаването на Арбанаси (най-вероятно в периода между втората половина на XV и началото на XVI в.) до Освобождението е „официален“ в селището както на институционално, така и на битово ниво, а образователното дело в него се осъществявало на същия език. Фактът, че основоположникът на рода Русович не владее, поне писмено, специфичния за Арбанаси език, показва, че той не е роден и израсъл в селището, а се е преселил в него на сравнително зряла възраст.

Цитираният документ предоставя и друга информация, а именно – какво е пълното име на основоположника на рода Русович – Руси Николау. Същото име срещаме и в други гръкоезични документи от фонд 963 К, които са представени по-нататък в изложението на настоящата публикация.

Не е известно точно кога Руси Николау се преселва в Арбанаси. Й. Попгеоргиев е на мнение, че това е станало преди опустошаването на селището от кърджалиите през 1798 г.: *„Собствено преселението на българите от селата на Търновския балкан в Арбанаси и тяхното погръчване се е започнало не след кърджалийските опустошения, а много по-рано; така напр. дядо Русе, родоначалникът на известната арбанашка фамилия Русович...“* (Попгеоргиев 1904, 95). Описвайки опустошаването на Арбанаси от кърджалиите през 1798 г. и последствията от него, Й. Попгеоргиев пише: *„Така, бабата на починалия вече дядо Танас Русович¹ била задигнала случайно при бягането си един юрган, та като се върнала, направила от чершафа му ризки на децата си.“* (Попгеоргиев 1904, 94). Анализът на наличната информация налага мнението, че в това свидетелство става дума за съпругата на Руси Николау. От описаните събития можем да заключим, че към 1798 г. основоположникът на рода от известно време вече е живеел в Арбанаси, бил е женен и е имал деца. Името на неговата съпруга откриваме в няколко от гръкоезичните документи на фамилията, съхранявани във фонд 963 К. В един от тях, от 26.09.1827 г., е написано следното: *„Анастасия, жена на Руси Николау“* („*Αναστασία γυνή ρουση Νικολάου*“) (ДА – В. Търново, Ф. 963 К, оп. 1, а. е. 53, л. 10). Същото собствено име със съпругеската добавка „Руси“ откриваме и в цитирания в началото на публикацията документ, подписан от основоположника на фамилията. Непосредствено след заверката, направена от Руси Николау, следва потвърждение от неговата съпруга: *„Потвърждавам горното, Анастасия Руси“* („*βεβιωό ανοθεν ανασταση ρουση*“) (ДА – В. Търново, Ф. 963 К, оп. 1, а. е. 53, л. 2). Не разполагаме с конкретна информация за произхода на Анастасия. Все пак може да се направи едно предположение. Сравнително грамотното и четливо писане от ръката на Анастасия Руси може да се изтълкува като следствие от това, че тя е от стар и заможен арбанашки род. Обучението в грамотност на момичета през тази епоха не е обикновено явление и е по-скоро изключение, отколкото правило. Това означава, че семейството, от което произлиза Анастасия, е било напредничаво и с висок социален статус.

Както бе споменато в началото на настоящата публикация пълното име на основоположника на рода Русович – Руси Николау, срещаме в част от гръкоезичните документи от фонд 963 К. От датираните извори, даващи конкретна информация за неговата личност, най-старият е от 25.05.1826 г. Този документ, който може да бъде определен като доказателствено писмо или разписка („*αλοδεικτικό γράμμα*“), е изготвен от името на Руси Николау и потвърден от същия („*ρουσης Νικολάου βεβαιώνω*“) (ДА – В. Търново, Ф. 963 К, оп. 1, а. е. 53, л.

9). Същото име фигурира и в настойническо писмо („ἐπιτροπικό γράμμα“) от 26.09.1827 г. Под изложението на документа е написано: „*Αз Русис Николау потвърждавам горното*“ („*ἐγὼ ὁ ροῦσης Νικολάου βεβαιώνω τὰ ἄνωθεν*“) (ДА – В. Търново, Ф. 963 К, оп. 1, а. е. 53, л. 10). Името „Руси Николау“ откриваме и в писмо от Г. Корнесиос до търновския митрополит² от 27.11.1827 г. (ДА – В. Търново, Ф. 963К, оп. 1, а.е. 53, л. 14), както и в още един гръкоезичен документ от архива на търговска къща „Братя Русович“ – с. Арбанаси, който не е датиран. Под изложението на неговия текст, който представлява списък на дрехи, е написано следното: „*Τези гореописани дрехи ги остави кир Руси Николау да се продадат от негово име и колкото грошиа искаше [да] получи имам [да] ви ги плащам и така да е.*“ („*αὐτὰ τὰ ἀνότερω φορέματα τὰ ἀφίσε ὁ κῆρ ροῦση Νικολάου νά πωληθοῦν εἰς ὄνομά του, καί ὅσα γρόσια ἤθελον πιάση, ἔχω σᾶς τὰ ἐμβάζει, καί ἐστῶ*“) (ДА – В. Търново, Ф. 963 К, оп. 1, а. е. 53, л. 1). Съдържанието на документа, от една страна, е показателно за стандарта на живот на основоположника на рода и неговото семейство. От друга страна фактът, че предоставените за продажба вещи от Руси Николау са дрехи, е косвен признак за неговата професионална ангажираност, за която става дума по-нататък, а именно, че практикува терзийския занаят:

*„1 стилна мантия
 1 кюрк³ с подплата
 1 стилиен фрак
 1 фрак стар
 4 ризи
 1 гащи
 1 чифт тесни стилни панталони
 1 панталон ангини⁴
 3 сакá
 2 стари шапки
 1 чифт стари хонзонирина⁵“
 („*1 μαντέλο τζιβίτι ροῦχινο
 1 κιοῦρκι νεφτί καπλαδισμένον μέ βάτο
 1 φρᾶκο τζιβίτι
 1 φρᾶκο παλαιό
 4 ὑποκάμησα
 1 ἐσύβρακο
 1 ζευγ. πανταλόνι τζιβίτι στενό
 1 πανταλόνι ἀγγίνι
 3 βέσταις
 2 καπέλα παλαιά
 1 ζευγ. χονζονίρινα παλαιά*“).*

В цитирания документ е отбелязана и сумата, за която са продадени споменатите вещи: „*Тези горееписаните бяха продадени за 200 гроша, сиреч двеста, които ги дължа.*“ („*αὐτὰ τὰ ἀνωτέρω ἐπωλήθησαν διὰ γροση 200 ἤτοι διακόσια τὰ ὅποια τὰ χρεωστω.*“) (ДА – В. Търново, Ф. 963 К, оп. 1, а. е. 53, л. 1).

Фактът, че в Арбанаси е живял човек с името Руси Николау, се потвърждава и от част от документите, съдържащи се в така наречените от Иван Снегаров, „Стар търновски църковен кодекс“ и „Друг търновски църковен кодекс“. В първия кодекс, в документ № 31 (по номерацията на Ив. Снегаров), който представлява свидетелство, издадено от търновския митрополит Макарий на 01.01.1816 г., за удостоверяване произхода на братята Йоан и Скарлат Димитриу Петрович от Арбанаси, сред имената на арбанашките свещеници и първенци (Οἱ τοῦ Ἀλβανιτοχωρίου ἱερεῖς καὶ προεστῶτες), които са се подписали като свидетели, присъства и това на Русе⁶ (Ρούσης) Николау (Снегаров 1934, 20). В документ № 37 (по номерацията на Ив. Снегаров) на същия кодекс (свидетелство за благородния произход на гореспоменатите братя Петрович от декември 1822 г.) сред имената на свидетелите, излъчени от първенците на Арбанаси (Οἱ πρόκριτοι τῆς χώρας Ἀλβαν[ι]τοχωρίου), отново срещаме името Руси (Ρούσης) Николау (Снегаров 1934, 26–27). На базата на това, че името на родоначалника на фамилията Русович фигурира като свидетел сред имената на арбанашките първенци, можем да приемем, че той се е ползвал с доверие и уважение, както сред своите съселяни, така и вероятно сред клира на Търновската митрополия. Нещо повече, цитираните документи свидетелстват, че той е не само жител на Арбанаси, а е и един от първенците на селото. Подписите на основоположника на рода Русович върху споменатите документи дават основание да допуснем, че Руси Николау е член на църковното настоятелство на някоя от арбанашките църкви. Най-вероятно е да става дума за храма „Рождество Христово“. Това мнение се подкрепя и от факт, който е представен в по-нататъшното изложение на настоящата публикация, а именно, че Руси е дарител на споменатата църква.

Информация за основоположника на рода Русович откриваме и в „Друг търновски църковен кодекс“, съставянето на който е инициатирано от търновския митрополит Иларион Критски (1821 – 1827 г.; 1831 – 1838 г.) с цел в него да се вписват имотите на църквите и манастирите в Търновска епархия (Снегаров 1941, 1). От документ № 16 (по номерацията на Ив. Снегаров), който представлява сметка (λογαριασμός) на църквата „Св. Димитър“ в Арбанаси, разбираме, че наемател на един от деветнадесетте дюкяна, които са част от недвижимите имоти на тази църква, е Руси Николау. Същият исторически извор предоставя информация и за професията на наемателя: „*Руси Николау терзи*“ (Снегаров 1941, 50).

Името на родоначалника на рода Русович фигурира и в документ № 20 (по номерацията на Ив. Снегаров), който представлява опис на вещите на църквата „Успение Богородично“ в Арбанаси. В графата „парично количество“ е записано: „*100 гр. готови (έτοϊμα) у епитропа Христо и 177 гр. и 20 п. у поп Руси*

Николау – всичко 277 гр. и 20 п.“ (Снегаров 1941, 53). Според този извор, ако действително става дума за дядо Руси, а не разполагаме с информация за друг жител на Арбанаси със същото име (Руси Николау), се оказва, че той най-късно през 20-те години на XIX в. е бил ръкоположен за свещеник и като такъв е съхранявал част от парите на църквата. Тази информация не се потвърждава от други документи, но на базата на примери от периода можем да допуснем, че това действително се е случило.

Името „Руси“ фигурира и върху два от съдовете, принадлежащи на църквата „Рождество Христово“ в Арбанаси: чаша от 1808 г. и дискос от 1814 г. Според Й. Попгеоргиев, името изписано върху тях, е това на „*дядото и родоначалника на известната арбанашка фамилия Русович.*“ (Попгеоргиев 1904, 105). Можем да приемем, че тези съдове са дарени на гореспоменатата църква именно от Руси Николау. В случая виждаме основоположника на рода Русович не просто като един от дарителите на арбанашките храмове, а като дарител на най-авторитетния сред тях – „Рождество Христово“. Това дарение, макар и косвено, потвърждава, че в началото на XIX в., основателят на фамилията Русович вече е един от първенците в Арбанаси. Косвено потвърждение за това, че Руси Николау се проявява като сериозен дарител, откриваме в отношението, проявявано към тази църква от страна на един от неговите внуци – Кирил Русович. Той се разпорежда в нея като в семейна собственост, като не позволява в същата да се провеждат служби на друг език, освен на гръцки. Д. Папазов описва следния инцидент между Кирил Русович и учителя в местното взаимно училище – даскал Панайот Антонов: „*В тази църква Рождество Христово баща ми Иван поп Атанасов Сакеларов, наречен още Папазоолу, както и съседът ни Хаджи Кирила Д. Русович, бяха, ако може тъй да се каже, почетни певци на църквата... Инцидентът ето как стана: В тази църква имаше обща служба – *μωνοκλησία*... Когато дойде ред да се четат паремии – пророческите притчи, даскал Панайот се изправи всред църквата и започна да чете на славянски. Но едва той започнал четенето, и Хаджи Кирила, който нищо не позволяваше да се чете на славянски в тази църква, извика с висок глас и грубо на учителя да млъкне.*“ (Папазов 1937, 13). Тази теза се подкрепя и от Д. Костов: „*Хаджи Кирула Русевич считал църквата „Рождество Христово“ едва ли не за своя семейна църква (на нея дядо му Руси подарил някои църковни вещи) и не давал да се чете нищо на славянски*“ (Костов 1959, 39).

Документите от фонд 963 К предоставят информация, че в своите финансово-стопански дела Руси Николау използва ценни книжа като облигации. Такова сведение откриваме във вече цитираното писмо от 25.05.1826 г., което е изготвено в Търново (1826: μαίου: 25: τούρνοβος) (ДА – В. Търново, Ф. 963 К, оп. 1, а. е. 53, л. 9). Надписът в най-горната част дава основание да приемем, че е копие на оригинала: „*вярно с оригинала*“ („*ἴσον του πρωτοτύπου*“). От съдържанието разбираме следното: „*С настоящето доказателствено писмо удостоверявам долуподписаният за това, че имах да получавам от господин х[аджи] Дими-*

тракис Йоану по облигация 950 гроша, тоест деветстотин и петдесет, от година [1]825, юли 29. Получих ги от господин х[аджу] Константинос Йоану, брат и съдружник на гореспоменатия господин х[аджу] Димитракус Йоану“ („Διά του παρόντος αποδεικτικοῦ γράμματος βεβαιῶνω ὁ κάτωθεν ὑπογεγραμμένος με τό να εἶχα να λαμβάνω παρά τῶ κῆρ χατζῆ Δημητράκη Ἰωάννου μέ ὁμολογίαν γροσια: 950: ἤτοι ἑννεακόσια πενήντα ἀπό ἔτος : 825 : Ἰουλίου : 29 : τα ἔλαβα παρά του κῆρ X: Κωνζταντίνου Ἰωάννου ἀδελφός καί σύντροφος τοῦ ἀνωθεν κῆρ X: Δημητράκη Ἰωάννου...“)(ДА – В. Търново, Ф. 963 К, оп. 1, а. е. 53, л. 9).

По-нататък документът описва каква е обичайната практика при изплащането на такъв вид дълг, както и причината, поради която не е възможно тя да бъде осъществена: „Поради това, че облигацията не е у мен [за] да му се даде обратно според обичая, когато дългът е погасен, понеже е в моя зет Димитриос Атанасиу, който отсъства и е в селата по свои дела...“ („...καί μέ τό νά μην εἶναι ἡ ὁμολογία κοντά μου, καί νά του δοθῆ ὀπίσω ἐξωφλίζωντάς κατά τήν συνθήειαν, ἐπειδή τήν ἔχει ὁ γαμβρός μου Δημήτριος Αθανασίου, ὁ ὁποῖος λείπει ἐξω εἰς τα χορία πρός χρείαν του...“)(ДА – В. Търново, Ф. 963 К, оп. 1, а. е. 53, л. 9).

От цитирания документ разбираме и това, че Руси Николау има зет, чието име е Димитриос Атанасиу. По-нататък текстът на документа разкрива още едно обстоятелство, което прави невъзможно прилагането на изложения погоре обичай: „...и понеже гореспоменатият х[аджу] Константинос заминава за Цариград, и нямам неговата облигация, за да му бъде дадена...“ („...καί ἐπειδή ὁ ἀνωθεν X: Κωνσταντίνος ἀπερναι διά Κωνσταντινουπολιν, καί δεν ἔχω αὐτοῦ τήν ὁμολογίαν, ἵνα τοῦ δοθῆ...“)(ДА – В. Търново, Ф. 963 К, оп. 1, а. е. 53, л. 9).

Цитираният документ е ценен извор, който предоставя информация, относно това, по какъв начин се е решавал описаният финансово-стопански казус: „...затова давам настоящето ми доказателствено [писмо] на мястото на облигацията. Ако някога се появи облигацията [съставена] от него, да се приеме като празна хартия [документ без стойност], понеже грошовете получих от господин х[аджу] Константинос Йоанис точно и нека настоящето ми [писмо бъде] за доказателство и сигурност“ („Διό δίδω τό παρόν μου ἀποδεικτικόν εἰς τόπον τῆς ὁμολογίας, ἄν ποτέ ἐμφανισθῆ παρα τινος ἡ ὁμολογια νά πιασθῆ ὡς ἀγραφον χαρτί, ἐπειδί τά γρόσια τά ἔλαβα παρά τοῦ κῆρ X: Κωνσταντίνου Ἰωάννου σφα, καί ἔστω τό παρόν μου εἰς ἀπόδειξιν καί ἀσφάλειαν“)(ДА – В. Търново, Ф. 963 К, оп. 1, а. е. 53, л. 9).

Интерес предизвиква фактът, че на гърба на цитирания документ откриваме следния текст: „Равносилно на квитанцията, която показа на съда х[аджу] Димитракус х[аджу] Йоан“ („ἴσον τῆς ἀποδείξεως ὅπου ἔδειξεν εἰς τό κριτήριον ὁ X: Δημητράκης X: Ἰωάννου“)(ДА – В. Търново, Ф. 963 К, оп. 1, а. е. 53, л. 9 гръб). Последният абзац дава основание да приемем, че копието на документа е изготвено, за да послужи като аргумент при спор, който е внесен в някой от съществуващите в онази епоха съдилища. От това следва, че при

необходимост основоположникът на рода Русович се ползва от услугите на актуалната за епохата съдебна система.

Отговор, донякъде, на поставения от последния цитат въпрос, откриваме във вече цитираното писмо, изготвено на 26.09.1827 г. в търновското село Арбанаси (αφκζ Σεπβριο: κς ἐν Ἀλβανιτοχωρίου τοῦ τορνόβου) (ДА – В. Търново, Ф. 963 К, оп. 1, а. е. 53, л. 10). Документът представлява копие на оригинала (ἴσον τοῦ πρωτοτύπου), а на гърба му е изписан следният текст: „*Еднакво с епитропското писмо и двете полици, които показа Илия Теодору в съда*“ („ἴσον τοῦ ἐπιτροπικοῦ καὶ τῶν δύο ὁμολογιῶν ὅπου ἔδειξεν ὁ Ἡλίας Θεοδώρου εἰς τό κριτήριον“) (ДА – В. Търново, Ф. 963 К, оп. 1, а. е. 53, л. 10 гръб). Изложението на този исторически извор доказва, че при уреждането на финансово-стопански отношения със своите партньори Руси Николау прибегва до услугите на съда: „*Чрез настоящето свидетелско епитропско писмо заявявам, че упълномощавам и настойнически определям в съгласие с моята съпруга пребиваващия в Букурещ любим наш зет, съпруг на дъщеря ни, господин Илия Теодору да задължи от моя страна и по всякакъв начин да принуди, доколкото е възможно, господин х[аджи] Димитриос х[аджи] Йованоглу, който по две неизплатени полици ми дължи негова чест 1 400, сиреч хиляда и четиристотин гроша, дадени му в заем от покойния ми син Димитриос, освен това и някоу мои имоти.*“ („Δηλοποιῶ διά τοῦ παρόντος ἐμμαρτύρου ἐπιτροπικοῦ γράμματος, ὅτι δίδωμε πᾶσαν πληρεξουσιότητα, καὶ ἐπιτροπικῶς διορίζω συμφών τῇ ἐμῇ συζύγῳ τον ἐν βουκουρ[εστι] διατρίβοντα φίλτατον ἡμῶν ἐπί θυγατρί γαμβρόν κύριον Ἡλίαν θεοδώρου, ἔν' ὑποχρέωση ὡς παρ' ἐμοῦ, καὶ κατά πάντα τρόπον βιάσῃται, ὅσον δύνεται, τόν κύριον Χ: Δημήτριον Χ: Γιοβάνογλου, ὅπως ἀποδωσῇ αὐτῷ τότε διά δύο χρεοστικῶν αὐτοῦ ὁμολογιῶν ὀφειλόμενά μοι παρά τῆς αὐτοῦ τιμότητος 1 400: ἤτοι χίλια τετρακόσια γροσια, δανεισθέντα αὐτῷ παρά τοῦ μακαρίτου υἱοῦ μου Δημητρίου, πρὸς δέ τούτοις καὶ τινα ἴδια ἐμοῦ κτήματα.“) (ДА – В. Търново, Ф. 963 К, оп. 1, а. е. 53, л. 10).

От последния цитат разбираме, че Руси Николау има син, чието име е Димитър, който е починал преди 26.09.1827 г. Не разполагаме с конкретна информация за неговата стопанска дейност. Цитираният документ дава основание да твърдим, че е разполагал със свободни капитали, които е дал в заем на хаджи Димитриос хаджи Йованоглу. Същият текст предоставя информация, че към посочената дата основоположникът на рода Русович има още един зет (освен споменатия по-горе Димитриос Атанасиу), чието име е Илия Теодору, и че той се намира в Букурещ. Това дава основание да допуснем, че съдът, на чиито услуги Руси Николау разчита, се намира в същия град. Предположението, че съдебната институция се намира в Букурещ, се потвърждава от по-горе цитираното писмо с дата 27.11.1827 г. (αφκζ: νοεμβριο: κς:), адресирано от К. Корнесиос Х. Е. ага (Κ: Κορνέσηος Χ Ε Ἄγας) до Търновския митрополит: „*За Всесветия и богоизбран Свети митрополит на Търново и мой духовен отец.*“ („τῷ Πανιερωτητῷ καὶ θεοπροβλήτῳ Ἄγιῳ Μητροπολίτῃ Τουρνόβου τῷ κατά πνεῦμα

μοί Πατρί“) (ДА – В. Търново, Ф. 963 К, оп. 1, а. е. 53, л. 14). В изложението на документа К. Корнесиос представя пред предстоятеля на митрополитската катедра в Търново хода на делото между Руси Николау, представляван от неговия зет Илия Теодору, и хаджи Димитракис хаджи Йоану, като моли владиката за съдействие, на базата на което съдът да вземе справедливо решение: „... да бъде извикан гореспоменатият Руси пред Ваше светейшество и да го принудите чрез епитимия да покаже с чиста съвест кое от тези две писма е истинно, тоест квитанцията, която показва х[аджи] Димитракис за изплащането на 950 гроша, или епитропското [гупълномоощаващото] писмо, което показва зет му Илия Теодору. И отново, ако имат Руси и Илия облигации на името на х[аджи] Димитракис неизплатени към момента и както искаше да покаже, моля Ваше Светейшество да ми изпрати документ – квитанция на Руси потвърден и от Ваше Светейшество, така че след това и съдът да сложи край на този спор“ („νά κραχθῆ ὁ ἀνωτέρω ρούσης ἔμπροσθεν τῆς Πανιερωτιτὸς τῆς, καί να τόν καθυποβάλῃ ὁποῦ δι' ἐπιτιμίου νά δεῖξῃ ἐν καθαρῶ τῷ συνειδότῃ ποῖο ἐκ τῶν δύο τούτων γραμμάτων εἶναι τό ἀληθές. δηλαδή ἡ ἀπόδειξις ὁποῦ ἔδειξεν ὁ Χ: Δημητράκης διά τῆν πληρωμὴν τῶν : 950 : γροσια., καί τό ἐπιτροπικόν ὁποῦ ἔδειξεν ὁ Ἡλίας θεωδώρου γαμβρός του, καί πάλιν ἂν ἔχῃ ὁ ρούσης καί Ηλίας ὁμολογίας εἰς τό ὄνομα τοῦ Χ: Δημητράκη ἐκτός τούτων ἀπλήρωτες, καί ὅπως ἤθελε δεῖξῃ, παρακαλῶ τῆν Πανιερωτητά τῆς, νά μοί στείλῃ ἔγγραφον ἀπόδειξιν τοῦ ρούση ἐπιβεβαιωμένην καί παρά τῆς Πανιερωτητὸς τῆς, ὁποῦ ὕστερον καί ἡ κρίσις να δώσῃ ἕνα τέλος αὐτῆς τῆς διαφορᾶς“) (ДА – В. Търново, Ф. 963 К, оп. 1, а. е. 53, л. 14).

Съдържанието на писмото дава основание да предположим, че К. Корнесиос отправя писмото си до Търновския митрополит в качеството си на представител на съществуваща по същото време съдебна институция в Букурещ, в чиито отговорности влизат и тези, свързани с пазара и търговските взаимоотношения.

Потвърждение, че местонахождението на тази институция се намира в Букурещ, откриваме в следния текст от цитирания документ: „Уведомявам Ваше Светейшество за това, че някой си Илия Теодору, зет на някой си Руси Николау, сега живеещ в село Арбанаси от тема Търново представи в местния съд при полицейското управление⁷ в Букурещ две облигации с подписа на [подписани от] някой си х[аджи] Димитракис х[аджи] Йоану, от които става ясно, че [хаджи Димитракис хаджи Йоану] има да плати дълг от 29 юли 1825 [година] в [размер от] деветстотин и петдесет гроша на гореспоменатия Руси...“ („Πρός δέ εἰδοποιῶ τῆ πανιερωτή τῆς, ὅτι κάποιος Ηλίας θεωδώρου γαμβρός ἐπί θυγατρί τινός ρούση Νικολάου τοῦ ἤδη κατοικοῦντος εἰς τό χωρίον Ἀλβανιτοχόρι ἀπό θέμα Τουρνόβου, ἐπαρρησίασεν εἰς τό ἀπό ἐνταῦθα τοῦ Βουκουρεστίου κριτήριον τῆς Ἀτζίας δύο ὁμολογίας ὑπό τῆς ὑπογραφῆς τινός Χ: Δημητράκη Χ: Ἰωάννου. ἐξ ὧν ἡ μέν διαλαμβάνει, ὅτι ἔχει νά πληρώσῃ χρέος ἀπό: αὐκε Ἰουλίου κθ: γροσια : ἔννεακόσια πενήντα τῷ ἀνωτέρω ρούση...“) (ДА – В. Търново, Ф. 963 К, оп. 1, а. е. 53, л. 14).

От изложението в началото на публикацията виждаме, че през 1798 г. Руси Николау и неговата съпруга Анастасия вече имат няколко, неизвестни на брой деца, които през този период са все още невръстни. Едно от тях е споменатият вече син Димитър. Гръкоезичните документи от фонд 963 К свидетелстват, че основоположникът на рода Русович има двама зетьове (Димитриос Атанасиу и Илия Теодору), следователно, дядо Руси има поне две дъщери. И този въпрос се осветлява в известна степен от документ, който се съхранява във фонд 963 К – Търговска къща „Братя Русович“ – село Арбанаси. Този исторически извор е писмо от 17.08.1823 г. (1823 αυγουστω 17), адресирано от Свищов (σιστωβι) за Арбанаси (δια αρβανιτοχορι) по следния начин: „до моя силнолюбящ и силно-желан баща и многообичната ми майка, [на които] като се покланям синовно, честната Ви десница целувам“ („προς τον φιλοστοργωτατον και περιποθιτον μῖ παταραν και πανφιλατι μου μιτερα ειεικος προσκυνουσας την τημιαν σας δεξιαν ακριβος ασπαζομε“) (ДА – В. Търново, Ф. 963 К, оп. 1, а. е. 53, л. 3). В заключителната част на писмото четем: „Оставам обична ваша дъщеря Ланбу Руси. Винаги да ме помните. Със скъпите си писма да не ме забравяте.“ („μενου αγαπιτι σας κορι λανπου ρουσι παντα να με ενθιμαστι[τε] με αγαπιτε σας γραφικς να μιν με αλιςμονισετε“) (ДА – В. Търново, Ф. 963 К, оп. 1, а. е. 53, л. 3 гръб). Фактът, че въпросната Ланбу се подписва с бащиното си име Руси показва, че действително нейните родители, до които е адресирано посланието, са Руси Николау и неговата съпруга Анастасия. Можем да допуснем, че използваното в документа име (Ланбу), което вероятно е неправилна интерпретация на Ламбу, което от своя страна е умалителната форма на имената Ламбуша или Ламбрица. А подписът с бащиното име дава основание да приемем, че към момента (17.08.1823 г.) Ланбу (Ламбу) вероятно не е омъжена. Същият исторически извор дава информация и за други членове на семейството: „На кир Димитрис, зет ни братски се покланям заедно със сестра ми Кириаки и заедно с неговата принцеса сладко ги прегръщам. Теодора и Параскеви братски ги целувам. На всички приятели и роднини се покланям.“ („τον κυρ διμητρι γανπρο μας αδελφικος τον προσκυνο ομου με την αδελφιν μου κυριακν και μετα αρχотουπουλα γλικος τους ασπαζομε την δε θεωδора και παρασκεβι αδελφικος τις ασπαζομε φιλους και σιγγηενις ολους τους προσκυνο...“) (ДА – В. Търново, Ф. 963 К, оп. 1, а. е. 53, л. 3).

От цитирания абзац се разбира, че Ланбу (Ламбу) Руси има сестра на име Кириаки. В същия текст се споменава и зет на семейството на име Димитрис. В изложението на писмото не е написано буквално, че Димитрис е съпруг на Кириаки, но макар и не категоричен, този текст ни дава основание да приемем, че Кириаки е омъжена за гореспоменатия зет на семейството на име Димитрис: „На кир Димитрис, зет ни, братски се покланям заедно със сестра ми Кириаки...“ („τον κυρ διμητρι γανπρο μας αδελφικος τον προσκυνο ομου με την αδελφιν μου κυριακν...“) (ДА – В. Търново, Ф. 963 К, оп. 1, а. е. 53, л. 3), както и да приемем, че става дума за гореспоменатия зет в семейството Димитриос Атанасиу. Фактът, че през този период в Арбанаси живее мъж с такова име се потвърждава

и от определения от Иван Снегаров като „Стар Търновски църковен кодекс“. Във вече цитирания документ № 37 (по номерацията на Ив. Снегаров) от месец декември 1822 г., който удостоверява благородния произход на братята Йоан и Скарлат Петрович от Арбанаси, сред първенците от същото селище (Οἱ πρόκριτοι τῆς χώρας Ἀλβαν[ι]τοχωρίου), които са се подписали като свидетели, на последна позиция, непосредствено след името на Руси Николау фигурира това на Димитър Атанасиу (Снегаров 1934, 26–27). Категорично потвърждение, че Димитър (Димитриос, Димитрис) Атанасиу е зет на Руси Николау намираме във вече споменатото настояническо писмо от 26.09.1827 г., в най-долната част на което, на последна позиция сред свидетелите, удостоверяващи истинността на документа, е написано: „*Димитрис Атанасиу, зет на Руси, потвърждавам горното, както и това бе написано от моята ръка.*“ („*Δημήτρης Ἀθανασίου ροῦση γαμβρός βεβαιῶνω τά ἄνωθεν καθὼς καὶ διὰ χειρός μου τό πρᾶγμα*“) (ДА – В. Търново, Ф. 963 К, оп. 1, а. е. 53, л. 10).

Името Илия Теодору и потвърждение, че той също е зет на Руси Николау, фигурират в цитираното по-горе писмо от К. Корнесиос до Търновския митрополит с дата 27.11.1827 г. В него четем: „*Уведомявам Ваше Светейшество за това, че някой си Илия Теодору, зет на някой си Руси Николау, сега живеещ в село Арбанаси от тема Търново...*“ („*Πρός δέ εἰδοποιῶ τῇ πανιερότητι της, ὅτι κάποιος Ἠλίας θεοδώρου γαμβρός ἐπί θυγατρί τινός ροῦση Νικολάου τοῦ ἥδη κατοικοῦντος εἰς τό χωρίον Ἀλβανιτοχόρι ἀπό θέμα Τουρνόβου ...*“) (ДА – В. Търново, Ф. 963К, оп. 1, а. е. 53, л. 14). Не разполагаме с конкретна информация за името на дъщерята на Руси Николау, за която е женен въпросният Илия Теодору. Възможно е негова съпруга да е както по-горе споменатата Ланбу (Ламбу), така и някоя друга дъщеря на дядо Руси. Потвърждение, макар и косвено, за това че той има и други дъщери (освен Ланбу и Кириаки) намираме във вече цитираното писмо, написано на 17.08.1823 г. от Ланбу (Ламбу) Руси и адресирано до нейните родители. Непосредствено след поздравите, отправени към кир Димитрис и Кириаки в него пише следното: „*Теодора и Параскеви братски ги целувам.*“ („*τιν δε θεωδора και παρασκεβι αδελφικος τις ασπαζομε*“) и продължава: „*На всички приятели и роднини се покланям.*“ („*φιλους και σιγγγενεις ολους τους προσκυνο*“). Изложението на документа ни дава известно основание да приемем, че авторката на същия (Ланбу Руси) следва логическа последователност, като поднася поздравите си първо към членовете на семейството, а след това към роднините и приятелите. Първо се обръща към родителите си, след това поздравява омъжената си сестра Кириаки и нейния съпруг кир Димитрис (Димитриос Атанасиу). Следват „братски целувки“, отправени към Теодора и Параскеви, и едва след това „поклоните“, отправени към приятелите и роднините. Анализът на тази последователност в текста на писмото ни дава основание да приемем, че Теодора и Параскеви са сестри на Ланбу (Ламбу) Руси, тоест дъщери на Руси Николау. Тази теза в известен смисъл се подкрепя и от изразеното в писмото отношение към цитираните вече лица. На родителите си Ланбу

(Ламбу) се покланя и им целува ръка. Към зет си и омъжената си сестра, която е вече част от семейството на кир Димитрис Атанасиу, както и към приятелите и роднините авторката на писмото отправя поклони, а Теодора и Параскеви целува братски. Тезата, че Теодора и Параскеви са дъщери на Руси Николау, отново, макар и косвено, се потвърждава от по-нататъшният текст на писмото: „*Καζβαινι, μαικα и Теодора и Параскеви, Арбанаси добре да го гледате. Три пъти на ден нежно да целувате изваяните му дувари и по един камък да вдигате и казвайте: „Бог да прости“ този, който построи селото, и да благодарите на Бога, че сте на това място. Ден и нощ да молите Пресветата Богородица и в църквите да тичате и за друго място да не си помисляте. От Арбанаси и от Търново и от Раховица друго място да не пожелаете.*“ („*σας λεγου μαινα και θεωδора και παρασκεβι του αρβανιτοχορι καλα να του κυταζιτε τρις φουρες τιν ημερα να γλιοφιλατι τα χιμενα τα τουβαρυια και απου μια πετρα να σεκονετι και θεο συνχορες να λετι οπιος προτο εβαλι χαιρι και εχτεσι χορυγιου και να ευχαριστατι τον θεον οτι βρεθικετι εις αυτο μερα νιχτα να παρακαλιτε τιν δεσπιναν παναγιαν και εις τις εκλισειις να τρεχιτε και αλου να μιν εννιατιετε*“) (ДА – В. Търново, Ф. 963 К, оп. 1, а. е. 53, л. 3). Анализът „между редовете“ на този абзац, а именно, че Ланбу (Ламбу) Руси се обръща едновременно с гореизложените „заръки“ както към своята майка, така и към Теодора и Параскеви показва, че авторката на писмото определя и трите жени като представители на едно цяло, тоест като едно семейство. Този факт дава още едно основание да приемем, че двете момичета са сестри на Ланбу (Ламбу), тоест, дъщери на Руси Николау, които живеят в бащиния си дом, а от това следва, че към датата на писмото (17.08.1823 г.) те още не са омъжени. Потвърждение на тази теза, макар и отново косвено, откриваме и в заключителната част на писмото. След посвещението в края на документа: „*Оставам обична ваша дъщеря Ланбу Руси.*“ („*μενου αγαπιτι σας κορι λανπου ρουσι*“) и молбата към семейството: „*Винаги да ме помните. Със скъпите си писма да не ме забравяте.*“ („*παντα να με ενθιμαστι με αγαπιτε σας γραφις να μιν με αλιςμιονισετε*“) (ДА – В. Търново, Ф. 963 К, оп. 1, а. е. 53, л. 3 гръб) и „*Моля Ви да не страдате заради мен, понеже [тогава] и аз не страдам повече, а да ме помни[те].*“ („*περικαλο σας να δεν повιτι δια λογου μου επιδις και γο δεν ποно πλεον αλα να με ενθιμαστι*“) (ДА – В. Търново, Ф. 963 К, оп. 1, а. е. 53, л. 3 гръб) отново следва молба, без да е посочено към кого точно е отправена: „*За майка и татко да се грижите колкото ви е възможно.*“ („*τοιν μαινα και τον μπαμπα να τους περιπειισι οσουν του δινατον σας*“) (ДА – В. Търново, Ф. 963 К, оп. 1, а. е. 53, л. 3 гръб). Логично е да приемем, че този призив може да бъде отправен предимно към по-младите членове на семейството, тоест към децата на Руси Николау и неговата съпруга Анастасия, които вероятно все още живеят в бащиния си дом. Такива, според гореизложения анализ на текста, могат да бъдат споменатите нееднократно Теодора и Параскеви.

Интерес, по отношение на бита на основоположника на рода Русович, представлява и съдържанието на цитирания в началото на публикацията гръ-

коезичен документ от фонд 963К. Той представлява списък на вещи, които са показателни за стандарта на живот на техния притежател и неговото семейство (ДА – В. Търново, Ф. 963 К, оп. 1, а. е. 53, л. 2):

„Списък на връчените от мен вещи на господин х[аджи] Димитриос х[аджи] Йованоглу, за да ми ги пази в неговия дом:

1 комплект книги в седем тома на стойност 150 гроша;

2 чифта обувки за 26 гроша;

1 сребърен часовник;

1 лъжица за чорба;

1 сабя с такъма ì;

1 пушка;

1 чифт пицови;

2 шапки.

Аз Руси Николау.

Потвърждавам горното, Анастасия Руси.“

(„Κατάστιχον τῶν ἐγχειρισθέντων παρ' ἐμοῦ πραγμάτων τῷ Κύρ Χ: Δημητρίῳ Χ. Γωβαννόγλου, ἵνα φυλάξῃ μοι αὐτὰ ἐν τῇ οἰκίᾳ αὐτοῦ.

1 σῶμα βιβλίων εἰς 7 τόμους, ἀξίων γρό: 150

2 ζευγάρια ὑποδήματα πρὸς 26 γρό.

1 ὠρολόγιον ἀσημένιον.

1 χουλιάριον τοῦ τζορβα.

1 σπαθίον μέ το τακίμι του.

1 τυφέκιον.

1 ζευγάρι πιστόλια.

2 καπέλλα.

Εγὼ ὠ ρουση νικολαου

βεβιονό ανοθεν αναστασηα ρουση „).

От съдържанието на цитирания документ виждаме, че основоположникът на арбанашкия род Русович притежава пълен за времето комплект въоръжение (сабя с такъма ì, пушка и чифт пицови) – необходимост, вероятно провокирана от конюнктурата на епохата, но също така проявява интерес и към книгите. Този интерес, можем да допуснем, е провокиран от споменатата по-горе възможност Руси Николау да е бил ръкоположен за свещеник.

От изложеното дотук можем да заключим следното: родоначалникът на рода Русович е Руси Николау. Той е преселник в Арбанаси. Неговите корени са от Тревненския балкан (Трявна или околните села) – факт, който категорично показва неговия български произход. Установява се в Арбанаси и създава семейство преди опустошаването и разграбването на селището от кърджалиите през 1798 г. Името на неговата съпруга е Анастасия. Вероятно тя е представителка на виден местен род.

Руси и Анастасия са се сдобили с наследници, поне част от които са родени преди 1798 г. и по същото време са невръстни деца. На базата на наличния

изворов материал можем да твърдим, че става дума поне за един син, на име Димитър и поне две дъщери. Много вероятно е дъщерите в семейството да са четири – Кириаки, Ланбу (Ламбу), Теодора и Параскеви. Трудно е да бъде установено точно кога и в каква последователност са родени преките наследници на Руси Николау и неговата съпруга Анастасия. Анализът на цитираните документи дава основание да предположим, че Димитър, Кириаки и Ланбу (Ламбу) са родени преди Теодора и Параскеви.

Първоначално Руси Николау упражнява терзийския (шивашкия) занаят. За целта наема дюкян, собственост на църквата „Св. Димитър“, който вероятно се е намирал в централната част на Арбанаси, където е била оформена чаршийската (пазарната) част на селището. Документите от фонд 963 К дават основание да допуснем, че той се опитва да разшири своята занаятчийска дейност, като я доразвие в търговска. При това той използва финансови инструменти, а при разрешаване на стопанско-финансовите спорове със своите партньори се обръща към съдебните институции. Можем да допуснем, че в дейността си Руси Николау включва и членовете на семейството, които са представители на следващото поколение. Тези факти показват, че той е полагал усилия да се впише активно в стопанския живот на епохата.

През първите десетилетия на XIX в. Руси Николау се утвърждава в Арбанаси и се изявява като активен член на местната общност. Откриваме неговото име в качеството му на свидетел сред тези на първенците на селището върху документи, издавани от Търновската митрополия по дела, засягащи православната общност. Неговият авторитет се утвърждава и от дейността му като дарител на църквата „Рождество Христово“. Много вероятно е, както свидетелства един от документите, той да поема и функцията на свещенослужител.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Става дума за Атанас Русович, който е един от внуците на дядо Руси.
- ² В писмото не е написано името на митрополита. По това време Търновски митрополит е Константиний, който е избран за такъв през юни 1827 г. Виж (Тютюнджиев 2007, 190).
- ³ Скъпа връхна дреха, която е изработена от кожа.
- ⁴ Неустановена дума.
- ⁵ Неустановена дума.
- ⁶ Така името е преведено от Ив. Снегаров.
- ⁷ В оригинала на документа е използвана румънската дума *agie* със значение полицейско управление.

ЛИТЕРАТУРА

ДА – ВТ: Държавен архив – Велико Търново, фонд 963 К, опис 1, архивна единица 53, лист 1, 2, 3, 3 гръб, 9, 9 гръб, 10, 10, 10, 10, 10, 14.

Костов 1959: Д. Костов. Арбанаси. Научно-популярен очерк. София, 1959.

Папазов 1937: Д. Папазов. Село Арбанаси, лични спомени и събрани данни. – Сборник на Българската академия на науките. Кн. XXXI, 1937, 1–92.

Попгеоргиев 1904: Й. Попгеоргиев. Село Арбанаси. Историко-археологически бележки. – Периодическо списание на Българското книжовно дружество, кн. XIV, 1904, 86–123.

Снегаров 1934: Ив. Снегаров. Старият търновски църковен кодекс. – Годишник на Софийския университет, Богословски факултет. Т. XI, 1934, 1–60.

Снегаров 1941: Ив. Снегаров. Друг търновски църковен кодекс. – Годишник на Софийския университет, Богословски факултет. Т. XVIII, 1941, 1–95.

Тютюнджиев 2007: Ив. Тютюнджиев. Търновският епископат XII – XXI в. Велико Търново, 2007.

ROUSSI NICOLAU –
FOREFATHER OF THE ROUSSOVICH FAMILY FROM ARBANASSI

Vesselin Goranchev

(Abstract)

This paper presents information about the forefather of one of the most influential families, from economic and social points of view, in Arbanassi in the 19th c. – the Roussovich family. Most of the information is based on documents in Greek, not published so far, from the family archive, which is kept in the 963K Fund – the Roussovich Brothers Trading House – the village of Arbanassi, of the Central State Archive, Veliko Tarnovo. The archive contains the complete name of the forefather of the family – Roussi Nikolaou. He takes his roots from the Tryavna region of the Balkan Mountains (the town of Tryavna and the villages in the vicinity). He settled in Arbanassi and married before the village was raided and plundered by bands of brigands in 1798. His wife was called Anastassia. She might as well come from a renowned local family. Roussi and Anastassia had several heirs, at least one son and several daughters.

Roussi Nikolaou started earning his living as a tailor. The documents from the 963K Fund provide grounds to presume that he tried to expand his business and start trading. Moreover, he used financial instruments – policies, and he referred to the court the business and financial disputes with his partners. We can safely presume that representatives of the next generation of his family were also involved in the business.

In the early decades of the 19th c. Roussi Nikolaou strengthened his position in Arbanassi and was actively involved in the life of the local community. His name was found among the notables who signed documents, in the capacity of witnesses, issued by the Tarnovo Metropolitan Bishopric on issues relevant to the Orthodox community. He gained prestige also as a donor to the Nativity Church. He is highly likely, as attested in one of the documents, to have taken on also the function of a priest.

СТОПАНСКАТА ДЕЙНОСТ НА ХРИСТО ГАБРОВСКИ ПРЕЗ ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА XIX ВЕК

Светла Атанасова

Сведения за професионалната дейност на Христо Габровски – търновски търговец, предприемач и собственик на огромно земеделско и скотовъдно стопанство през втората половина на XIX в., се съхраняват във фондовете на Регионален исторически музей – Велико Търново.

Запазените търговски тефтери на дружеството документират мащабните стопански инициативи, чрез които възрожденският деец оставя трайна следа в икономиката на региона. Първата търговска книга съдържа разнородна по своя характер информация и тя е водена от 1868 г. до 1884 г. Записите са направени на 308 страници с черно и синьо мастило (РИМ – ВТ, Инв. № 1337 В/ТОМ ОФ, 308 с.). Вторият документ е с обем от 71 листа. Отделните записи отразяват извършени финансови операции, свързани с покупко-продажба на стоки от 1872 г. до 1878 г. и сключени договори за съвместна дейност с други търговци (РИМ – ВТ, Инв. № 1335 В/ТОМ ОФ, 71 л.).

Търговското дружество на Христо Габровски е основано през 60-те години на XIX в., с предмет на дейност: покупко-продажба на добитък, доставки на зърнени храни и бобови култури за вътрешния пазар и внос на вино, спирт, ром и захар от Русия и Румъния. Търговски клиенти на дружеството през 1868 г. са „Костадин и Петър х. Колюви“, Иванчо Колов от Габрово – търговец на вълна, Димитър Панчов от Беляковец – търговец на зърнени храни, дядо Цоню Маринов от с. Шемшево – търговец на брашно и Пейно халач, който купува от фирмата вълна. На 11.03.1868 г. Христо Габровски купува къща в близкото търновско село Самоводене (РИМ – ВТ, Инв. № 1337 В/ТОМ ОФ, с. 2).

Търновският предприемач участва в организирани държавни търгове и през 1868–1869 г. изкупува поземления данък в с. Долна Липница, Търновско. Към 20.02.1869 г., той изпраща до Цариград събраната сума в размер на 27 634 гр. (РИМ – ВТ, Инв. № 1337 В/ТОМ ОФ, с. 5).

Христо Габровски умножава натрупания капитал чрез краткосрочно кредитиране на търговци и занаятчии срещу прилична лихва. През 1870 г. негови длъжници от Търново са Ангел Пено хаджи, поп Сава, Панайот халач и даскал Васил (РИМ – ВТ, Инв. № 1337 В/ТОМ ОФ, с. 6).

В първият търговски тефтер, заведен от 1868 г. до 1884 г., от стр. 13 до стр. 16 са направени записи за месеците септември, октомври и ноември 1872 г. От-

белязани са имената на клиентите, с които работи търговската компания, размера на отпуснатите кредити за закупуване на жито, добитък, коприна и датата на погасяването им. В повечето случаи са отбелязани имената на селищата, от които произхождат длъжниците. Спорадични остават записите, свързани с професиите които практикуват. Според събраните данни от търговската книга постоянни клиенти на Христо Габровски от Търново и близките села са: Митю терзи, Стоян Маринов, Илия Ненков, Роси и Станю братя, Илия Тодоров, Косю Атанасов, Тодор Димитров, Иван Драганов и Петко Гюмюшев от с. Беляковец; Марин Тодоров, Петко Динчов, Атанас Стойков, Бошку Костадинов, Ласку Смилов, Павли Иванов Бахчованджи и Пенчо Аврам от с. Липница; Генчо Илиев, Стоян пали Кротов, Костадин Николов и Съби чорбаджи от с. Ресен; Ради Петко Главанчето, Димитър Радох(в), „Петко и Юрдан Динюви синове“, Иван и Петър Кочови, Петко Ганцаров, Драган Йоргов, поп Никола, Тодор Христов и Христо Стоян Буюклу от с. Самоводене; Христо Пенко и Иван Пенко от с. Сергювец; х. Каню Рашков терзи, Никола Ванкооло касап, „Генги Никола и синове“, Симеон Габровски и Ангел Пенев хаджи от Търново; Васил Дечов, Лазар Тодоров, братя Георги Юрдан и Петър Недялковичи от с. Хотница. В списъците на взетите стоки на кредит, без установено местонахождение, фигурират имената на търговските дружества: на Георги Ибришимов, „Георги Марков и Сие“, „Цвятко Димитров и Сие“, „Христо Поп Николов и Иван Николов“ и Пенко Тодоров (РИМ – ВТ, Инв. № 1337 В/ТОМ ОФ, с. 13–16). Реализираните приходи от продажба на стоки на кредит или чрез разсрочено плащане през 1872 г., са в размер на 94 906 гр. (РИМ – ВТ, Инв. № 1337 В/ТОМ ОФ, с. 7–11, 13–14).

Търновският търговец и предприемач Габровски записва всички изразходени суми по други направления. На 28.03.1872 г., той привежда на правителството „52 меджидиета бели“ на стойност 1066 гр. Купува гора от Георги Недялков в с. Самоводене за 1044 гр. Отпуска кредит от 1080 гр. на Георги Килифарлията за покупката на лой, а на Тодор Минчо Тютюнджи – 2 351 гр. за покупка на тютюн (РИМ – ВТ, Инв. № 1337 В/ТОМ ОФ, с. 11–12).

На 15.03.1872 г. Христо Габровски и Петър Маринов установяват професионално съдружие, с цел производство и продажба на земеделски произведения от личното стопанство на първия участник в с. Долна Липница, Търновско. Преписът от сключеното споразумение е отразен във втората търговска книга, водена от 1872 г. до 1878 г. Договорът фиксира дяловото участие на съдружниците в организирането на производствено-търговския процес, както и разпределението на печалбите. Христо Габровски предоставя „мюлк“ – лично стопанство, състоящо се от зеленчукова градина, къща към дворното пространство, 1 чифт волове и 1 кола с ралото, необходими за работата, а Петър Маринов участва с труд и полага грижи за земеделските култури. Разпределението на печалбите между партньорите е в съотношение 2 към 1 равни части, според дяловото участие и в полза на Христо Габровски (РИМ – ВТ, Инв. № 1335 В/ТОМ ОФ, л. 1).

На 15 март Христо Габровски записва всички направени лични разходи за стопанството, които ще се приспадат от общата сметка. В списъка са включени „5 крини мисир“, „2 чифта цървули за 14 гр.“, „17 ½ крини жито взема Марин“, „10 крини жито взема Петър“, „16 крини просо“, „5 крини жито от Търново“ и „2 ведра с вино“ на обща стойност 1 704 гр. На 5 август той предава 83 крини жито за посев на Петър Маринов на стойност 14 061 гр. (РИМ – ВТ, Инв. № 1335 В/ТОМ ОФ, л. 2 – 3, 5). Направените разходи за стопанството към 09.08.1873 г., са в размер на 1 475 гр., а към 30 октомври са изразходвани още 818 гр. (РИМ – ВТ, Инв. № 1335 В/ТОМ ОФ, л. 5 – 6). След жътвата съдружниците прибират реколтата от 230 крини жито, която разпределят на две равни части. Един дял от „16 крини по 22 гр., общо 352 гр.“ се изпраща за продажба в Търново (РИМ – ВТ, Инв. № 1335 В/ТОМ ОФ, л. 66 – 67).

Финансовият ресурс и имотното състояние на Христо Габровски през 1874 г. са отразени в направения запис към 26 октомври същата година. Търговецът притежава два магазина със складови помещения в Търново, които отдава под наем: „Иван поп Петков дадох му дюгеня си с кирия за 1 година за 750 гр.; Христо халач дадох му халашкия дюген за 1 година за 500 гр.; Начо Дюкмеджи дадох му мазата с кирия за 1 година за 300 гр.“ (РИМ – ВТ, Инв. № 1337 В/ТОМ ОФ, с. 19).

През 1875 г. крупният стопански деятел се включва в търговията с добитък. Животните от личното стопанство в с. Долна Липница той продава на селяните в с. Самоводене и с. Беляковец. За целта използва разсрочен кредит. В търговския тефтер са направени няколко записа: „Самоводене, 2 телета по 1 година зема Андрей Дирманджи за 330 гр.“; „Беляковец, 2 телета по 2 години, продадени на Трифон Косюв за 780 гр.“; „Беляковец, 2 вола по на 5 и 6 години сив и бял Васил Драганов за 1 800 гр.“; „Самоводене, 2 вола Пенчо Стоянов и Димитър Кеоразаха 3 490 гр., 1 200 гр.“; „Самоводене, 2 телета Георги Кунчов по 2 години за 800 гр.“ (РИМ – ВТ, Инв. № 1337 В/ТОМ ОФ, с. 34).

Христо Габровски установява партньорски връзки с търговските къщи „Атанас Димитров Иваноолу и дружие“ и „Стоян Маринов Китапчи и съдружие.“ (РИМ – ВТ, Инв. № 1337 В/ТОМ ОФ, с. 37).

В периода от 1876 г. до 1878 г. възрожденският търговец преотстъпва стопански площи на други търговци и предприемачи на изгодни цени. През 1876 г. подновява договора за наема на търговския магазин, даден за 1 година на Никола халач за сумата от 500 гр. На 26 октомври отдава под наем складово помещение на Стефан бакалина за една година срещу сумата от 250 гр. (РИМ – ВТ, Инв. № 1337 В/ТОМ ОФ, с. 44). На 26.10.1877 г. отдава под наем търговски склад на Генчо Захралията за 500 гр. и през 1878 г. подновява договора. През въпросната година отдава за срок от 6 месеца бакалския магазин на Иван Попов за 500 гр. (РИМ – ВТ, Инв. № 1337 В/ТОМ ОФ, с. 51, 60).

На 12.09.1877 г., търновският търговец изпраща с пощенски запис на Атанас Бобев в Свищов сумата от 141 679 гр., в която са включени и транспортни-

те разходи за закупуване на спирт и спиртни напитки от фирмите-доставчици в Румъния. Доставчик на стоката е габровското дружество „Стефан и Христо Стоманякови“. Изразходваните средства и реализираните печалби са описани в тефтера: „12 септември 1877 г. Бележа колко пари влагаме чужди за да за орташка сметка за опасението на работата 86 000 гр. внасяме вънкашни пари. Които ще ми ся плаща лихвата % по 50 пари на месец. Които правят до 1878: до 12 април за 7 м. лихва % 50 при 7 525 гр. Според Танасовото казвам от влашките спиртове имаме кяр 20 000: хиляди Стефан и Христо Стоманякови зели 500 хиляди. Тъй ми са пада защото без капитал на Танаса са 7 500; остава на Христа Петрова право кяр 7 500 гр. Минаха одеде 15 025 гр.“ (РИМ – ВТ, Инв. № 1337 В/ТОМ ОФ, с. 291–292).

През 1877 г. фирмата на Христо Габровски установява търговски контакти с жителите на българската колония в Одеса, като внася стоки от руските пазари. От реализираните търговски операции той печели 27 233 гр. (РИМ – ВТ, Инв. № 1335 В/ТОМ ОФ, л. 8).

Приходите от продажби на бобови култури в търговския магазин в Търново възлизат на 6 467 гр., като чистата печалба е от порядъка на 2 758 гр. (РИМ – ВТ, Инв. № 1335 В/ТОМ ОФ, л. 11, 15–16).

Постоянни търговски клиенти през 1877 г. са Никола Пейнов, Никола Ботюв, Христо Ангелов, Георги Ибришимджи, Ангел Пеню хаджи, Георги х. Канюв, Тодор Виликов (РИМ – ВТ, Инв. № 1335 В/ТОМ ОФ, л. 10–13). Търговските операции се реализират в условията на растяща инфлация, предвид политическата криза на Балканите.

През 1878 г. фирмата внася разнообразни стоки като: свещи, захар, спирт и спиртни напитки от Румъния и Русия, с посредничеството на експедиторската къща „Стефан Иванов и Стоманяков“ със седалище в Габрово. Пример в това отношение е направеният запис във втората търговска книга за получени стоки „26 глави захар 199 оки, 12 от букурещките спиртове, 2 варела ром за 3 198 гр.“ (РИМ – ВТ, Инв. № 1335 В/ТОМ ОФ, л. 17).

Към 30.05.1878 г., от продажбата на 44 бурета спирт, 55 глави захар по 74 гр. оката и 8 ½ каси свещи, търновският търговец отчита печалба от 120 508 гр. (РИМ – ВТ, Инв. № 1335 В/ТОМ ОФ, л. 24 –25). В същото време, Христо произвежда 119 крини жито в личното си стопанство в с. Долна Липница, Търновско, което прибира в хамбарите за продажба.

На 12.01.1878 г. дружеството получава в Търново стока, изпратена от Атанас Бобев в Свищов. В търговският запис се споменава, че парите се привеждат „по орташка сметка“. Този факт навежда на мисълта, че между двамата търговци е установено временно съдружие за реализиране на конкретната операция (РИМ – ВТ, Инв. № 1337 В/ТОМ ОФ, с. 19).

Събраната информация в търговските книги определя Христо Габровски като един от крупните земевладелци в Търновско в края на 70-те години на XIX в. Той притежава 151 дюннома земеделска земя, ливади, лозя и горски пло-

щи в търновското село Долна Липница (РИМ – ВТ, Инв. № 1335 В/ТОМ ОФ, л. 66–69).

Братята Христо и Симеон Габровски са собственици на воденици. От продажбата на брашно те печелят през октомври 1878 г. – 2 328 гр. (РИМ – ВТ, Инв. № 1335 В/ТОМ ОФ, л. 29). Предприемачите участват в организирани държавни търгове и печелят правото да изкупуват поземления данък на отделните стопанства в търновските села Ресен и Долна Липница (РИМ – ВТ, Инв. № 1335 В/ТОМ ОФ, л. 30–31). През 1878 г. Христо Габровски събира налозите от търновските села с помощта на Иванчо Бостанджиев (РИМ – ВТ, Инв. № 1337 В/ТОМ ОФ, с. 18).

След смъртта на Христо Габровски, опеката над имуществото му поема Никола П. Арнаудов – брат на съпругата му. Той е настойник на непълнолетните наследници Никола, Петър, Иван и Илия, и се грижи за благоприятното развитие на финансовите дела на семейната компания.

В търговската книга на дружеството към 1884 г. са записани имената на всички длъжници от 1876 г. до 1884 г., неизплатените кредити и лихвите с които са обложени. Фигурират имената на 57 клиенти на Христо Габровски от 14 различни селища в Търновския район – Търново, Самоводене, Сергювец (дн. с. Първомайци 2), Ресен, Присово, Енидже (дн. с. Горско Ново село), Хотница, Беляковец, Долна Липница, Дъскот, Павликени, Ибричево (дн. с. Водолей), Иванча и Хайдариново (РИМ – ВТ, Инв. № 1337 В/ТОМ ОФ, с. 74–76).

Стопанската инициатива на Христо Габровски е типичен пример за разгърнатата търговска структура в рамките на селището и прилежащия район през 70-те години на XIX в., с изградени професионални мрежи от партньори, експедитори и клиенти. Професионалната компания търгува с добитък, зърнени храни, коприна и спиртни напитки. Дружеството установява контакти на румънския и руския пазар. Христо Габровски трансформира натрупания търговски капитал в откупуване на данъци и краткосрочно кредитиране. Най-сигурна инвестиция за възрожденския търговец остава вливането на средства в недвижимо имущество – стопански терени с дългосрочна възвръщаемост, в земеделски земи, лозя, гори и скотовъдно стопанство. Професионалната изява на търговското дружество е документирана в търговските тефтери, отчетните документи и записите на сключени търговски договори за временни и постоянни съдружия, като неизменна част от постановленията на Търговския закон от 1850 г.

ЛИТЕРАТУРА

РИМ – ВТ: Регионален исторически музей – Велико Търново; Сбирка „История на България XV–XIX век“; Основен фонд; Инвентарен номер 1337, 308 страници.

РИМ – ВТ: Регионален исторически музей – Велико Търново; Сбирка „История на България XV–XIX век“; Основен фонд; Инвентарен номер 1335, 71 листа.

THE BUSINESS OF HRISTO GABROVSKI
IN THE SECOND HALF OF THE 19th C.

Svetla Atanasova

(Abstract)

Hristo Gabrovski's business initiative is a typical example of extended trading organization in Tarnovo and its pertaining region in the 1870s, with well-developed professional networks of partners, forwarders and customers. This professional company traded in cattle, grain, silk and spirits. The company traded on the Romanian and Russian markets. Hristo Gabrovski used the accumulated commercial capital for tax redemption and short-term lending. This Revival trader believed that the most secure investments were the investments in the real estate sector – long-term yield business plots, in agricultural lands – vineyards, forests and in cattle breeding farms. The development of his company was documented in the trade books, the accounting documents and the records of the executed commercial agreements for temporary and permanent partnerships, as these were mandatory in compliance with the provisions of the Law on Commerce of 1850.

ПАМЕТНИ И МАРКИРОВЪЧНИ ЗНАЦИ ПО БОЙНИЯ ПЪТ НА БЪЛГАРСКОТО ОПЪЛЧЕНИЕ

Жулиета Голева

Българското опълчение е самостоятелно военно формирование, част от състава на Действащата руска армия, създадено в навечерието на Руско-турската освободителна война със заповед на главнокомандващия Николай Николаевич от 17 април 1877 г.¹ Началник на Опълчението е генерал-майор Николай Столетов. Бойното знаме, известно като Самарско, подарено на опълченците от жителите на град Самара, е връчено по тържествен начин на 6 май 1877 г. в лагера край град Пloeщ (Кисов 1902, 28, 49).

В Опълчението влизат доброволци от 14–15 до 60–65-годишна възраст. След някои промени в хода на неговото организиране, по списък то достига 7444 души – 1 генерал, 81 старши и младши офицери, 7125 строеви и 237 нестроеви нисши чиновци (Петров 2007, 12–13). Разпределени са в предвидените по план шест опълченски дружини, сведени в три бригади. Отчитайки нарастващият им брой, е издадена заповед за разширяване състава на Българското опълчение. Формират се нови шест дружини посредством роты от първите шест, вследствие на което по време на войната в редиците на Опълчението преминават над 12000 души. Броят на българите в командния състав е малък – 35 офицери от около 250, като основната причина се дължи на недостига на обучени кадри сред тях (Петров 2007, 13).

Опълченците са представители на почти всички обществени слоеве, сред които най-значителен е броят на селяните, градските занаятчии, интелигенцията. Според повечето автори голяма част от тях са грамотни, с ясни политически убеждения и с известен боен опит – носители на идеите на Левски, участници в четите на Г. С. Раковски, Х. Ботев, Ф. Тотю, П. Хитов, в Априлското въстание, Сръбско-турската война от 1876 г. (Стефанов 2010, 2; Дойнов 2003, 86–87; Караев 1984, 11).

Близко 95 % от опълченците са българи от всички краища, в които живее българско население. Най-много са доброволците от Габрово, Търново, Свищов, Горна Оряховица, Шумен, Елена, Карлово, също от Дряново, Арбанаси, Жеравна, Трявна, Пазарджик, Ловеч, Троян, Гоце Делчев, Кюстендил, Видин, Берковица и много други. Впечатлява броят на доброволците от Тулча, Браила, Измаил, Охрид, Битоля и др. Малко над 5 % са чужденци – руси, сърби, гърци,

италианци, черногорци, австрийци, цигани и дори турци (Вълков 1983, 439, 443; Кисов 1902, 39).

Заслужава да се отбележи, че опълченците извървяват пеша 1500–1800 км маршрут по равнинен и пресечен терен, в студ и жега, натоварени с цялото си снаряжение от няколко десетки килограма, пресичат Балкана два-три пъти и в летни, и в зимни условия от юни 1877 г. до февруари 1878 г. Според изследователите жертвите са над 1300 души – близо 500 убити, над 120 починали от болести и рани, около 170 безследно изчезнали, над 500 ранени (Вълков 1983, 239–240).

Настоящото изследване обаче няма за цел да анализира действията на Българското опълчение по време на Освободителната война, нито да дава оценка на събитията. То е посветено на една идея, реализирана през 70-те години на ХХ в. – посредством поставянето на трайни паметни и маркировъчни знаци да се обозначи пътя на опълченците при тяхното настъпление на родна земя. *Какво е тяхното състояние, до колко хубавата инициатива намира приложение към днешна дата и как се отнася обществеността към тях в навечерието на 140-годишнината от Освобождението*, са част от въпросите, които стоят пред него.

Въпросната идея възниква още през 1967 г. във връзка с 90-годишнината от Освобождението на страната ни. Инициатори са тогавашните Министерство на народната отбрана (МНО) и Комитета за култура (КК). С решение № 969 от 26.10.1976 г. на Секретариата на ЦК на БКП на МНО, КК и Окръжните народни съвети във Велико Търново, Габрово, Стара Загора и Сливен се възлага да обозначат с трайни знаци бойния път на Българското опълчение. Значителен принос в тази дейност има Националният военноисторически музей. Решението е във връзка със 100-годишнината от Освобождението. Проучен е маршрут от около 1300 км. Местата трябвало да се избират с оглед на достоверност, да са достъпни и видими, пригодени за ползване при празници и чествания. Самите паметни и маркировъчни знаци трябвало да имат въздействащ художествен образ, да дават необходимите данни за събитието, да са евтини и удобни за бърза и серийна изработка и монтиране (Антени 1978, 3; Генов, Чолаков, Чотоклиев 1988, 39–40; Генов 1987, 287). В проведения Национален конкурс за унифицирани паметни и маркировъчни знаци и текстове са представени девет проекта. Избран е проектът на авторски колектив начело с арх. Иван Касъров и скулптори Божидар Козаров и Боян Радославов. Паметните и маркировъчни знаци са изработени от стоманобетон. Бетонните части са изработени в Домостроителния комбинат в гр. Горна Оряховица, а бронзовите отливки – в цеха за ширпотреба в с. Бузовград, Старозагорска област (Антени 1978, 3; Генов 1987, 287).

Паметният знак се състои от 17 бетонни елемента с различна геометрична форма (Обр. 1). В горната му част, на всяка от четирите страни, са вградени месингови кутии с различен надпис. На предната страна с релефни букви е

изписано „БЪЛГАРСКО ОПЪЛЧЕНИЕ“, на страничните – датите на войната и на поставянето на паметните знаци, съответно „1877–1878“ и „1977–1978“, а на последната – указващ надпис за събитието, където е поставен знакът (Обр. 2). Първият паметен знак бележи мястото на преминаването на р. Дунав при Свищов, а този при с. Везенково, Бургаска област – районът, в който се води последния бой на Опълчението. Височината им е около 3–3,15 м, широчината – 1,10 м, а теглото – 3 тона.

Маркировъчният знак се състои от две бетонни части – правоъгълен носещ блок и квадратно тяло с надпис на лицевата страна „1877 БЪЛГАРСКО ОПЪЛЧЕНИЕ 1878“. На двете странични стени е връзана по една голяма стрелка, показваща посоката на движение на опълченците (Обр. 3). Високи са около 1,60 м, долната част е с размери 0,70 x 0,70 м, а горната – 1,00 x 1,00 м.

Паметните и маркировъчни знаци са поставени по целия път на опълченците от дунавския бряг до Велико Търново и оттам в различни посоки: през прохода Хаинбоаз до Гурково, Мъглиж, Казанлък, Стара Загора; до Габрово, Шипка и Шейново; до Елена и Котленския Балкан. Данните за техния брой и разположение обаче са различни. Според наличните в литературата и печата сведения, които са по-известни на широката общественост, са монтирани 98 знака – 38 паметни и 60 маркировъчни в тогавашните окръзи Велико Търново, Габрово, Стара Загора, Сливен, Бургас и Търговище, разпределени по следния начин:

В окръг Велико Търново – 18 паметни и 17 маркировъчни, в Габровски окръг – 6 паметни и 22 маркировъчни, в окръг Стара Загора – 9 паметни и 10 маркировъчни, в окръг Сливен – 4 паметни и 7 маркировъчни, в окръг Бургас – 1 паметен и 2 маркировъчни знака и в окръг Търговище – 2 маркировъчни (Антени 1978, 3; Генов, Чолаков, Чотоклиев 1988, 40; Генов 1987, 287).

В *Протокол* от 30–31.05.1977 г. и в *Предложение за поставяне на паметните и маркировъчни знаци*, намиращи се в Окръжен държавен архив В. Търново, както общият им брой, така и този по окръзи е различен (ДА – В. Търново, ф. 1393, оп. 1, а. е. 151, л. 1–15). Посочените цифри там са следните:

Общо 95 знака, от които 36 паметни и 59 маркировъчни, или 2 паметни и 1 маркировъчен по-малко от цитираните по-горе източници. Броят на паметните и маркировъчни знаци съвпада единствено за Габровски окръг – 6 паметни и 22 маркировъчни. За Великотърновски окръг предложението е за 17 паметни и 18 маркировъчни знака, в Старозагорски окръг – за 8 паметни и 11 маркировъчни, в Сливенски окръг – за 4 паметни и 8 маркировъчни, в Бургаски – за 1 паметен. Очевидно е разминаването на паметните спрямо маркировъчните знаци в отделните райони, въпреки че общият им брой е горе-долу еднакъв. Най-силно впечатление обаче прави, че не са посочени никакви маркировъчни знаци в Бургаски окръг, а още повече каквито и да било трайни знаци в окръг Търговище.

Всичко това внася съществено объркване за точния брой и разпределение на паметните и маркировъчни знаци, поставени по пътя на Българското опълчение. Направеното обхождане и наблюдение на трасето и трайните знаци, извършено в изпълнение на планова задача във връзка със 140-годишнината от Освобождението на страната, даде възможност за придобиване на актуални данни за техния брой, местоположение и състояние.

Съгласно заповед на главнокомандващия на Действащата армия № 491 от 18 юни 1877 г. Опълчението е включено в Предния отряд под командването на генерал-лейтенант Йосиф В. Гурко. Главната задача на отряда, след преминаването на р. Дунав при Свищов на 22 юни 1877 г., е да се насочи на юг към Балкана, да овладее проходите и да проникне в Южна България. За постигане на заложената идея трябвало да се превземе старата столица Търново. Пътят на Опълчението до там минава през селата Царевец, Козловец, Алеково, Батак, Горна Липница, Ресен, Самоводене. Паметните и маркировъчни знаци по тази отсечка са поставени в следния ред:

Първият паметен знак се намира на дунавския бряг при Свищов, зад мемориала в памет на загиналите руски войни в м. Паметниците (Обр. 4). По време на неговото заснемане всички табели липсваха. Надписът на указващата е известен от Предложението за поставяне на паметните и маркировъчни знаци и гласи: „*На 3 юли² 1877 Българското опълчение премина р. Дунав и стъпи на българския бряг*“ (ДА – В. Търново, ф. 1393, оп. 1, а. е. 151, л. 4). В рамките на Свищов е поставен и маркировъчен знак, който насочва към изхода на града. Там, на главния път за В. Търново, е поставен следващият паметен знак, чиито табели също липсваха към момента на заснемане. Надписът, известен от Предложението, гласи: „*Лагер на Българското опълчение – 3 юли 1877*“ (ДА – В. Търново, ф. 1393, оп. 1, а. е. 151, л. 4). По средата на пътя между Свищов и с. Царевец има маркировъчен знак, който показва пътя на опълченците към селото (Обр. 4). В неговия център е поставен паметен знак, на чиято табела имало следния надпис: „*На 4 юли 1877 Българското опълчение премина през с. Царевец*“ (ДА – В. Търново, ф. 1393, оп. 1, а. е. 151, л. 4; Генев, Чолаков, Чотоклиев 1988, 44). Към момента на заснемане на паметния знак той беше обновен и посветен на загиналите във войните от 1877–1878 г., 1912–1913 г., 1914–1918 г., а старите табели и надписи липсваха.

На разклона на пътя към с. Козловец е поставен следващият маркировъчен знак, а в центъра на селото – паметен, където Опълчението спира на бивак и почива продължително време (Обр. 4). Пътят му продължава към с. Алеково, показан чрез маркировъчен знак между двете села и паметен в центъра на селото. От Предложението е известно, че надписът е следният: „*На 4 юли 1877 Българското опълчение премина през с. Алеково на път за с. Батак*“ (ДА – В. Търново, ф. 1393, оп. 1, а. е. 151, л. 4; Генев, Чолаков, Чотоклиев 1988, 45).

След с. Алеково пътят на Опълчението е посочен чак след с. Горна Студена, а стрелките на маркировъчния знак сочат към с. Караисен, в южния край на който е поставен още един маркировъчен знак, сочещ към с. Батак (Обр. 4). В центъра на с. Батак се намира паметен знак, чиито надписи и табели също липсваха. Той бележи оставането на бивак на опълченците в селото за няколко дни: „*На 4 юли 1877 вечерта Българското опълчение се разполага на бивак в западната част на селото. Тук става вълнуваща среща на ген. Гурко с местното население*“ (ДА – В. Търново, ф. 1393, оп. 1, а. е. 151, л. 5; Генов, Чолаков, Чотоклиев 1988, 54).

На разклона на главния път към селата Патреш и Горна Липница има още един маркировъчен знак (Обр. 4). Следва паметен знак в центъра на с. Горна Липница, чийто главен надпис гласял: „*На 7 юли 1877 Българското опълчение премина през Горна Липница*“ (ДА – В. Търново, ф. 1393, оп. 1, а. е. 151, л. 5). Въпреки че съвременният път от с. Горна Липница за с. Ресен минава през с. Паскалевец, единственият маркировъчен знак е в самата Горна Липница, а в Ресен е разположен паметен знак (Обр. 4). Това е най-големият участък по пътя от Свищов до тук, на който липсва маркировъчен знак. Всички надписи по паметния знак в с. Ресен са налице, като указващият гласи: „*На 7 юли 1877 Българското опълчение премина през село Ресен*“. След селото, на пътя водещ към с. Самоводене и В. Търново, е поставен маркировъчен знак, а на 2 км извън с. Самоводене има паметен знак, поставен на мястото, на което са пренощували опълченците³. На входа на В. Търново откъм с. Самоводене е следващият паметен знак, чийто главен надпис гласи: „*На 8 юли 1877 Българското опълчение влезе в града. На IV опълченска дружина се връчи горнооряховското знаме*“. Това е една от най-късите отсечки, и то на един и същ главен път, на която са поставени последователно два паметни знака един след друг.

Предният отряд остава няколко дни в Търново. След проучване на всички възможности ген. Гурко решава да избегне преминаване през единствения удобен проход – Шипченския и отрядът се насочва през прохода Хаинбоаз. Пътят им минава през селата Присово, Плаково, Средни колиби, Войнежа, Вонеща вода, Райковци, Мишеморков хан, Паровци (дн. с. Лагерите, Великотърновска област), достигайки гр. Гурково (тогава с. Хаинкьой), (Обр. 4).

След излизането от Велико Търново, маркировъчен знак показва посоката на опълченците на разклона към с. Присово. В центъра на селото има паметен знак, бележещ преминаването на Опълчението през него (ДА – В. Търново, ф. 1393, оп. 1, а. е. 151, л. 6). Между Присово и Плаково няма маркировъчен знак, което затруднява проследяването на бойния път. В Плаково има паметен знак, чийто указващ надпис давал информацията, че „*на 12 юли 1877 Българското опълчение премина през с. Плаково*“ (ДА – В. Търново, ф. 1393, оп. 1, а. е. 151, л. 6).

След с. Плаково, на разклона към селата Средни колиби и Войнежа, има маркировъчен знак, сега паднал (Обр. 4). Сочел е пътя през планината, който

излиза при с. Войнежа. Опълченците са нощували край Средни колиби, където на разклона е поставен паметен знак, чийто главен надпис е гласял именно това: „На 12 юли 1877 в този район нощува Българското опълчение“ (ДА – В. Търново, ф. 1393, оп. 1, а. е. 151, л. 6). Според Предложението за местата на трайните знаци, на разклона на пътя Велико Търново – Стара Загора за с. Войнежа, би трябвало да има маркировъчен знак, но при обхождането такъв не беше намерен (ДА – В. Търново, ф. 1393, оп. 1, а. е. 151, л. 8). Възможно е да е бил премахнат, преместен или разрушен при прокарването на новото трасе на пътя през Хаинбоазкия проход, или мястото му да е било сменено и да не отговаря на това в Предложението, както се установи при други случаи. От него е известно също, че паметен знак трябвало да има в центъра на с. Вонеща вода, но в книгата на Ц. Генов, Г. Чолаков и В. Чотоклиев е посочено, че той е поставен преди влизането в селото, вляво от тогавашния главен път (ДА – В. Търново, ф. 1393, оп. 1, а. е. 151, л. 7; Генов, Чолаков, Чотоклиев 1988, 89). При огледа такъв не беше намерен и на двете места. Стана известно обаче, че въпросният паметен знак е бил поставен на мястото, посочено в книгата, а не в Предложението⁴. Въпреки че по време на придвижването на Опълчението дн. с. Вонеща вода не съществува, насочващият надпис е давал информацията, че на 13 юли 1877 г. то преминава през селото (ДА – В. Търново, ф. 1393, оп. 1, а. е. 151, л. 7).

Следващите маркировъчни знаци, показващи посоката на движение на опълченците през Прохода, са при с. Райковци и в началото на с. Мишеморков хан (Обр. 4). Последният беше ориентиран не към трасето на пътя, а леко надясно, където според източниците опълченците са минали по билото на планината⁵. След Мишеморков хан пътят минава наляво, в близост до с. Лагерите. Там, на главния път, е поставен паметен знак, който бележи мястото, на което са пренощували. Тук отново се наблюдава промяна в мястото на паметните знаци. Според Предложението за тяхното поставяне, той трябвало да бъде пред хижа „Предела“ (ДА – В. Търново, ф. 1393, оп. 1, а. е. 151, л. 7). След нея, по пътя, има още два маркировъчни знака, показващи пътя на Опълчението към гр. Гурково (Обр. 4). Западно от него е поставен паметен знак, чийто главен надпис е гласял: „Бивак на Българското опълчение – от 14 до 17 юли 1877“ (ДА – В. Търново, ф. 1393, оп. 1, а. е. 151, л. 12).

За разлика от трасето между Свищов и Гурково, където пътят на Опълчението се проследява сравнително лесно, дори и без предварителна информация, в останалите райони това се оказва доста по-трудно. То маневрира постоянно, което оказва влияние върху разположението на паметните и маркировъчни знаци (Обр. 4).

След превземането на с. Хаинкьой (дн. гр. Гурково), войските се насочват към Казанлък. По пътя, близо до с. Уфанлии (дн. с. Ветрен), опълченците

участват в първото си бойно кръщение, завършило с успех (Дойнов 2003, 95). На 5 юли влизат в Казанлък. Една от опълченските дружини е изпратена да наблюдава района източно от дн. гр. Шипка, а 4-та дружина е изпратена да брани Шипченския проход (Вълков 1983, 181). Заедно с 6-та дружина, която получава задача да конвоира пленените до Търново, не участват в битката при Стара Загора (Дойнов 2003, 96). След като 6-та дружина оставя пленените в Търново, е командирована в района на гр. Елена (Дойнов 2003, 161). Към 17–19 юли тя се изнесла към селата Беброво и Марян.

На 9 юли 1-ва, 2-ра, 3-та и 5-та опълченска дружина тръгват от Казанлък към Стара Загора и влизат в града на 11 юли (Вълков 1983, 182). В изпълнение плана на ген. Гурко, на 17 юли дясната колона на Предния отряд, в състава на която влизали четири опълченски дружини под ръководството на ген. Н. М. Лейхтенбергски, трябвало да се насочи към Нова Загора и да я атакува. Узнавайки за настъплението на противника към Стара Загора, ген. Лейхтенбергски решава да върне Опълчението. На 18 юли българските дружини се отправили от бивака край с. Дълбоки към Стара Загора, но стигнали до града, получили заповед да се върнат към Нова Загора. Вечерта отново се връщат на позицията си край Стара Загора (Вълков 1983, 183–184). 1-ва, 2-ра, 3-та и 5-та опълченски дружини вземат участие в битката при Стара Загора на 19 юли като след нея се разполагат на лагер край дн. с. Ягода и впоследствие отстъпват към Казанлък.

Трайните знаци, показващи това движение на опълченците са поставени на следните места (Обр. 4):

Първият знак, след този в Гурково, е паметен в с. Ветрен, от чиято указваща табела, вече липсваща, става ясно, че „на 16 юли 1877 V и VI дружина от Българското опълчение съвместно с руски части водят бой и освобождават с. Ветрен“ (ДА – В. Търново, ф. 1393, оп. 1, а. е. 151, л. 12). След него опълченците превземат Мъглиж и оттам се отправят към Казанлък, където също са поставени паметни знаци. За съжаление и при тях информационните табели липсваха, а съдържанието им е известно благодарение на Предложението. За мъглижкия знак става ясно, че е бил бивак на 5-та и 6-та дружина от 14 до 17 юли, а за казанлъшкия – че на 17 юли жителите тържествено посрещнали Опълчението (ДА – В. Търново, ф. 1393, оп. 1, а. е. 151, л. 12).

В началото на Стара Загора, от север, и в южната част на с. Ягода са разположени другите паметни знаци, бележещи събитията, свързани с опълченците (Обр. 4). И по тях няма никакви табели и надписи, което отново лишава всеки преминаващ от повече информация. Надписите са гласели, че жителите на Стара Загора са посрещнали Българското опълчение в района, където е поставен паметния знак, а на 21 и 22 юли то е било на бивак в района на с. Ягода (ДА – В. Търново, ф. 1393, оп. 1, а. е. 151, л. 13). Между Ягода и Стара Загора, на разклона на пътя към с. Змейово, има маркировъчен знак, показващ посоката

на опълченците към Стара Загора, който към момента на неговото заснемане беше паднал.

След битката при Стара Загора опълченците заемат позицията южно от дн. гр. Шипка. В боевете на вр. Шипка в началото на август участват 1-ва, 2-ра, 3-та, 4-та и 5-та дружина. На 29 юли 6-та дружина е изпратена за охрана на Тревненския проход. Остава на бивак в района на с. Божковци (дн. кв. на гр. Трявна), а по-късно преминава в района на с. Кръстец, където остава до края на октомври (Христов, Тодоров 1981, 54–55), (Обр. 4).

Непосредствено преди влизането в гр. Шипка откъм югоизток, на главния път, идващ от Казанлък, е поставен паметен знак в много лошо състояние и без никакви надписи (Обр. 4). Според Предложението на него пишело, че Опълчението било там на бивак на 1 август (ДА – В. Търново, ф. 1393, оп. 1, а. е. 151, л. 12). Неговото придвижване към вр. Шипка (всъщност вр. Св. Никола) е обозначено по трасето на днешния проход с два маркировъчни знака, поставени по посока на движението от юг към север (Обр. 4).

След победата при Шипка, от 12 август до края на 1877 г., започва т. нар. шипченско стоене за предотвратяване преминаването на противника на север, което става особено тежко през зимните месеци. 1-ва, 2-ра, 3-та и 5-та опълченска дружина са изтеглени за възстановяване. На 13 август те се установили под дн. кв. на Габрово „Радецки“ (тогава малко селище, известно с името Червен бряг), а на 15-ти – на позицията около с. Зелено дърво (Михов 1959, 89–93; Бендерев 1930, 245). Там пристигат 9-та и 10-та дружина. 4-та остава на Шипка. Към 23 август 1-ва, 2-ра, 4-та и 5-та дружина са разформирани в района на селата Стоманеците и Баевци, 9-та и 10-та са в Габрово, 7-ма и 8-ма – в Търново, 11-та – в Никопол и по-късно в Търново, 12-та – в Свищов. 6-та дружина е в Тревненския проход, но в края на октомври се придвижва от Кръстец към Габрово и Баевци (Бендерев 1930, 245–256; Вълков 1983, 217). До декември Опълчението остава на бивак.

Заради „шипченското стоене“ именно в района на Габрово и прилежащите му квартали има най-голяма концентрация на трайни знаци (Обр. 4). След вр. Шипка, в посока към Габрово, има един маркировъчен знак, въпреки че в Предложението са посочени два (ДА – В. Търново, ф. 1393, оп. 1, а. е. 151, л. 11). Знакът, който беше паднал, е сочел към днес несъществуващ път по билото на планината, който излиза при кв. „Радецки“ на Габрово. В него е разположен следващият маркировъчен знак, ориентиран към кв. „Смирненски“. Маркировъчният знак там пък насочва по посока на друг, поставен в южния край на Габрово (Обр. 4). В града има и паметен знак. При формиране на 10-та опълченска дружина, съставена предимно от Габрово и околните села, се използват помещенията на турската казарма при бившия конак, където днес се намира хотел „Балкан“ (Лазарова 2013, 344). Именно в близост до него е поставен знакът, чийто надпис дава информация за това: „През м. юли и август 1877 в града се формират 9 и 10 опълченска дружина“ (ДА – В. Търново, ф. 1393, оп. 1, а. е. 151, л. 9).

В кв. „Недевци“ е разположен още един маркировъчен знак⁶. От него беше останала само горната част с надписа, а стрелките вероятно са показвали пътя към дн. кв. „Лютаци“. Там паметният знак на практика не съществува – той е напълно разрушен, а отделните му съставни части са пръснати на три отделни места, недалеч една от друга⁷ (Обр. 5). Вероятно свлачище е причината за това му състояние. Главният надпис давал информацията, че „на 5 януари 1878 в състава на колоната на ген. Скобелев Българското опълчение започва преминаването на Балкана“ (ДА – В. Търново, ф. 1393, оп. 1, а. е. 151, л. 9).

В района на селата Стоманеците и Зелено дърво са поставени три паметни знака – в с. Стоманеците, на пътя между двете села и в началото на с. Зелено дърво (Обр. 4). Очевидна е голямата концентрация на знаци, които показват пребиваването на Опълчението в този район. Към момента на заснемането им всички надписи и табели по тях липсваха и само благодарение на Предложението получаваме информация за тяхното значение. Табелата на знака в с. Стоманеците давала сведения, че от 29.08.1877 г. до 5.01.1878 г. 1-ва и 3-та опълченска дружина са били на бивак в района. От следващата става известно, че в района на с. Баевци Опълчението било на бивак от август до ноември 1877 г., а при Зелено дърво – от 26.08.1877 г. до 5.01.1878 г. (ДА – В. Търново, ф. 1393, оп. 1, а. е. 151, л. 9).

В края на декември 1877 г. Шипченският отряд получава заповед за оттегляне и настъпление през Балкана на юг. Войската е разделена на три отряда – в дясната колона е включена основната част от Българското опълчение – 1-ва, 2-ра, 3-та, 4-та, 5-та, 6-та и 10-та дружина под командването на генерал-лейтенант Д. М. Скобелев. Тя имала за задача да премине през Химитлийския проход и да излезе западно от укрепления турски лагер край с. Шейново. Лявата колона, в която влиза 9-та опълченска дружина, командвана от ген. Н. И. Святополк-Мирски трябвало да мине през Тревненския проход (Трявна – Кръстец – Селце – Горно Изворово – Мъглиж) и да излезе източно от Шейново (Бендерев 1930, 286; Вълков 1983, 225). По същото време останалите дружини трябвало да изпълняват охранителна служба на север от Балкана (Дойнов 2003, 178–179).

Трайните знаци след с. Зелено дърво маркират пътя на дясната колона към Шейново (Обр. 4). Първият знак е маркировъчен, който сочи към м. Узана. Там е разположен паметен знак без запазени надписи. В Предложението се казва, че опълченците преминали оттук на 9 януари 1878 г. (ДА – В. Търново, ф. 1393, оп. 1, а. е. 151, л. 10). По-нагоре, на поляна Узана в подножието на вр. Марков стол, има маркировъчен знак с посока през Химитлийската пътека, която днес е известен туристически път. По нея, според Предложението, трябва да има още четири маркировъчни знака, но след направеното теренно обхождане категорично беше установено, че такива няма (ДА – В. Търново, ф. 1393, оп. 1, а. е. 151, л. 11, 13). Без съмнение, те изобщо не са били поставени, причина за което може да се търси в неудобния за целта планински терен или така е било

преценено по време на изпълнение на задачата. С това става ясно, че броят на посочените в Предложението трайни знаци не отговаря на тези, поставени в действителност.

Слизайки по пътеката, опълченците достигат до с. Химитли (дн. с. Ясеново), в северния край на което е следващият маркировъчен знак. След излизането от селото, друг знак показва пътя към с. Шейново. От югозапад, в непосредствена близост до него, има паметен знак, отново без запазени табели. В Предложението пише, че Българското опълчение участвало в разгромяването на армията на Вейсел паша (ДА – В. Търново, ф. 1393, оп. 1, а. е. 151, л. 12).

По пътя на лявата колона през Тревненския проход към Шейново маркировъчните знаци са поставени така (Обр. 4): първият е в с. Жълтеш, следващите са в кв. „Божковци“ на гр. Трявна, в гр. Плачковци, с. Радевци и преди с. Кръстец. Последният е насочен към пешеходна пътека в Балкана с посока м. Извора, която е излизила при с. Селце и оттам при с. Горно Изворово към с. Шейново. Маркировъчният знак е поставен на кръстопът навътре в гората, на около 3–4 км след този при кръстовището преди Кръстец. С него приключват трайните знаци в рамките на Габровска област в този район.

След битката и победата при Шейново в края на месец декември 1877 г. осемте дружини, участвали в похода на двете обходни колони, получават задачата да се придвижат към района на действие на IV-ти армейски корпус, прикриващ левия фланг на настъпващата към Одрин и Цариград руска армия. По пътя опълченците трябвало да конвоират пленените от армията на Вейсел паша към Търново, което става по пътя през вр. Шипка, Габрово и Дряново (Обр. 4). Във връзка с настъплението на руските войски към Одрин, Българското опълчение трябвало да охранява селищата източно от Търново по направление Котел – Сливен. Поради това, преди да пристигнат в Търново, опълченците били изпратени към Елена, а конвоирането на пленените било поето от руски части. 2-ра, 3-та, 5-та и 6-та дружина заели позиция при с. Марян. Скоро след това, заедно с присъединилите се към тях 1-ва и 4-та дружина, тръгват към Котел, където пристигат в края на януари 1878 г. 9-та дружина се присъединява към разквартируваните преди това в Търново 7-ма и 8-ма дружина, а 10-та остава в Елена (Христов, Тодоров 1981, 83; Бендерев 1930, 323). В този последен етап на войната се водят сражения при селата Тича, Садово и Везенково с башибузшките шайки.

Маркировъчните знаци от вр. Шипка към Габрово вече бяха описани. Пътят след Габрово поема в посока към с. Царева ливада, където в района на гарата е поставен маркировъчен знак, ориентиран към стария път за Дряново. На западния и източен край на Дряново има два маркировъчни знака (Обр. 4). Последният насочва към с. Ганчовец, а разположеният там знак – пътя до следващия. Според Предложението той трябвало да е поставен след с. Маноя (ДА – В. Търново, ф. 1393, оп. 1, а. е. 151, л. 10), но при оглед на място такъв не беше намерен. Оказа се, че мястото на знака е сменено и той е поставен на главния

път от Дряново към Дебелец и В. Търново, малко след разклона за с. Соколово (Обр. 4). Оттам пътят излиза преди Дебелец, където маркировъчният знак, по време на настоящия обход, беше паднал. Следващите маркировъчни знаци са вече споменатият на разклона към с. Присово и в с. Велчево. Последният сочи към паметен знак при Къпиновския манастир (Обр. 4). На вече липсващата табела е пишело, че Опълчението минава оттук през месец януари 1878 г. на път за Елена (ДА – В. Търново, ф. 1393, оп. 1, а. е. 151, л. 6). В с. Яковци би трябвало да има маркировъчен знак, но при обхождането такъв не беше намерен (ДА – В. Търново, ф. 1393, оп. 1, а. е. 151, л. 8). Според Областен регистър на военните паметници във Великотърновска област, знакът липсва (Областен регистър на военните паметници, 2014, 8).

Придвижването на опълченците към Котел в началото на 1878 г. е означено в Елена посредством паметен знак. Според надписа, на 20 януари 1878 г. Българското опълчение пристигало в гр. Елена и настъпило към гр. Котел (ДА – В. Търново, ф. 1393, оп. 1, а. е. 151, л. 6). След Елена маркировката на пътя продължава чрез знак в центъра на с. Марян, който сочи пътя към с. Беброво, където е поставен още един (Обр. 4). Интересното в този случай е, че в Предложението не се споменава за маркировъчен знак в с. Марян, а в с. Константин (ДА – В. Търново, ф. 1393, оп. 1, а. е. 151, л. 8). В последното обаче такъв няма. Изглежда в случая отново става дума за смяна местоположението на трайните знаци.

Пътят на опълченците след с. Беброво в посока Котел е маркиран чрез два знака – единият след с. Майско, на разклона на пътя към с. Кипилово, а другият – в самото с. Кипилово (Обр. 4). Според Предложението трябва да има маркировъчен знак на разклона на пътя след Кипилово към с. Тича, но при обхождането такъв не беше намерен (ДА – В. Търново, ф. 1393, оп. 1, а. е. 151, л. 15). Два маркировъчни знака, на близко разстояние един от друг, са поставени на главния път Котел – Омуртаг (Обр. 4). Те показват посоката към с. Тича, в началото на което, до джамията, е поставен паметен знак в много добро състояние. Всички табели са налице, а надписът на указващата дава информация за датата на първото стълкновение с башибозуците и черкезите при селото: *„На 28 януари 1878 част от Българското опълчение продължи боевете за прочистване на района от противника“*. Освен паметен, в селото е поставен и маркировъчен знак, който сочи към билото на височината, а не директно към съседните села Филаретово и Ябланово (Обр. 4). Вероятно той показва както придвижването на опълченците натам, така и връщането им към Котел.

Пристигналите в края на януари в Котел опълченски дружини са разквартирувани така: 1-ва дружина в с. Жеравна, 2-ра – в с. Градец, 3-та, 4-та, 5-та и 6-та – в гр. Котел (Михов 1959, 491; Христов, Тодоров 1981, 83). Паметните и маркировъчни знаци в този район са поставени по следния начин (Обр. 4): в южния край на Котел, в Жеравна и Градец – паметни знаци, които ясно бележат разположението на споменатите по-горе опълченски дружини. Главният

надпис на котленския знак гласи: „*От януари до април 1878 в град Котел бе разположена част от Българското опълчение, която участва в прочистването на района от противника*“. Плочата с указващия надпис в Жеравна липсва, но според Предложението от месец януари до месец април 1878 г. в с. Жеравна била разположена 1-ва опълченска дружина, която участвала в прочистването на района от противника (ДА – В. Търново, ф. 1393, оп. 1, а. е. 151, л. 14). Надписът на паметния знак в Градец гласял: „*От януари до април 1878 в с. Градец е разположена 2-ра опълченска дружина, която участва в прочистването на района от противника*“ (ДА – В. Търново, ф. 1393, оп. 1, а. е. 151, л. 14).

Единствените маркировъчни знаци в този район са на стария път от с. Градец за с. Медвен и в самото с. Медвен, сочещи пътя на опълченците към с. Везенково (Обр. 4). Там е поставен последният паметен знак, посветен на бойния път на Българското опълчение (Обр. 1). Главният надпис е запазен и гласи: „*На 1 февруари 1878 част от Българското опълчение води последния си бой с противника в района на Везенково*“ (Обр. 2). С това приключват бойните действия на опълченците по време на десетата по ред война между Русия и Османската империя, а подписаният Санстефански мирен договор донася дълго жадуваната свобода на българите.

Обхождането на бойния път на Българското опълчение и заснемането на трайните знаци 40 години по-късно, позволиха да се направят някои изводи. На първо място бяха придобити данни за техния брой и разположение в границите на коментираните области. Във Великотърновска област към днешна дата са запазени 16 паметни и 17 маркировъчни знака. Към броя на последните слагаме и този преди гр. Дебелец, влизащ навремето в Габровски окръг, но днес попадащ във Великотърновско. Заедно с вече липсващия паметен знак при с. Вонеща вода, за който има сигурни данни, че е бил поставен, общият брой на паметните знаци е бил както е според Предложението – 17. По отношение на маркировъчните знаци може да се добави, че този при с. Яковци вече не е налице (Областен регистър на военните паметници, 2014, 8). Знакът при с. Войнежа може да е изчезнал при направата на новия път, но сигурни данни за неговото наличие няма. Предположението за подобна възможност се основава на наблюдението за близостта на паметния знак, поставен в с. Вонеща вода. Както беше посочено в изложението, 1 от маркировъчните знаци е със сменено местоположение – от с. Константин в с. Марян. Като изключим този преди Дебелец, за да не става объркване, може да се допусне, че общият брой на паметните и маркировъчни знаци, поставени тогава във Великотърновско, би могъл да съвпада с този от Предложението – съответно 17 и 18, а не с този, цитиран в литературата и печата.

Шестте паметни знака в Габровска област са налице. Въпреки че този в кв. „Лютаци“ е разрушен, останките от него все още са на място. От посочените 22 маркировъчни знака, 2 са със сменено местоположение – този от пътя Маноя – Килифарево е поставен на пътя Дряново – Дебелец, а другият не се намира при

летовище Извора, а на кръстопът в Балкана след с. Кръстец. Двама маркировъчни знака по Химитлийската пътека, попадащи тогава в Габровски окръг, не са поставени при изпълнение на задачата. Един от посочените в прохода Шипка знак също липсваше. Знакът в района на Дебелец, както беше коментирано по-горе, днес е извън Габровско. Въз основа на това, броят на заснетите по време на обхождането маркировъчни знаци, които днес попадат в границите на областта, е 18, като може да се каже, че поставените преди 40 години знаци са били не повече от 20.

Посочените в Предложението 8 паметни знака в Старозагорска област също са налични. При обхождането не бяха открити никакви данни за съществуването на още един паметен знак, както се цитира в известните на широката публика сведения. Бяха заснети общо 7 маркировъчни знака, т. е. с 4 по-малко от посочените в Предложението, и с 3 – според другите източници. Изобщо не са поставяни двата знака по Химитлийската пътека, влизащи в границите на областта. Този на кръстовището Казанлък – Стара Загора – Мъглиж може да е пострадал при направата на новия път. Възможно е знакът на пътя при с. Дълбоки изобщо да не е поставен. Съображенията за това са, че по този начин линията на движение се нарушава. С други думи, поставянето му в посока от Стара Загора към с. Дълбоки би показало придвижването на Опълчението, но не и неговото връщане. В самото село, близките села, както и в района, няма нито паметен, нито маркировъчен знак. Следователно, може да се допусне, че поставените тогава маркировъчни знаци в областта не са били повече от 8 или най-много 9.

В Сливенска област броят на паметните знаци също съвпада с този от Предложението – 4, но заснетите маркировъчни знаци са 7, както се цитира в литературата, а не 8. Знакът на разклона от с. Кипилово за с. Тича не беше намерен при обхождането. И тук съществува вероятността изобщо да не е бил поставен, тъй като посоката към с. Тича е показана посредством двата маркировъчни знака на пътя Котел – Омуртаг. Ако е бил поставен, то тогава двата знака би трябвало да са ориентирани в обратна посока, към Котел, а не към Тича.

В Бургаска област има само 1 паметен знак – този при с. Везенково, както е посочено в Предложението. При направеното обхождане в района нямаше никакви маркировъчни знаци, както се цитира в изследванията. Последният маркировъчен знак в Сливенска област е този в с. Медвен, който е ориентиран към с. Везенково. По пътя между двете села нямаше други знаци. Не бяха намерени никакви данни за маркировъчни знаци на територията на област Търговище – нито при обхождането, нито от други източници.

Направените по време на теренното проучване наблюдения позволяват да се обоснове заключението, че както цитираните в литературата и печата данни за броя на трайните знаци, така и тези, посочени в Предложението за тяхното поставяне, не са точни. По време на обхождането на бойния път на Българското

опълчение бяха заснети общо 84 знака – 35 паметни и 49 маркировъчни от посочените в Предложението 95 и 98 в другите източници. Единствените сигурни данни за съществувал, но вече разрушен паметен знак, са за този при с. Вонеща вода, с който общият брой на паметните знаци става 36, толкова, колкото е в направеното Предложение. Не бяха придобити никакви данни за наличието на още два паметни знака, както се цитира в другите източници. От посочените в Предложението 59 маркировъчни знака бяха заснети 49. Със сигурност изобщо не са поставяни 4-те знака по Химитлийската пътека. За съжаление не може да се каже дали липсващите знаци при с. Войнежа, на пътя от с. Кипилово за с. Тича, в прохода Шипка, на кръстовището Казанлък – Мъглиж – Ст. Загора и към с. Дълбоки са били поставени, или са пострадали при неизвестни обстоятелства, тъй като не беше намерена никаква информация за това. Изключение прави отбелязването на вече изчезналият знак при с. Яковци, с който сигурните данни за броя на маркировъчните става 50.

За установяване точния брой на трайните знаци, поставени тогава, не помогна и архивът на Домостроителен комбинат Горна Оряховица, който се пази в Държавен архив В. Търново. Именно за годините на изпълнение на тази задача не бяха запазени никакви документи. В приложената оценка за стопанисването на архива, направена през 1990 г. е отбелязано, че част от документите за периода 1976–1988 г. не са съхранявани съгласно изискванията, като е извършено „некомпетентно бракуване на документи от масово-типов характер, заедно с които са унищожени и ценни такива“ (ДА – В. Търново, ф. 1206, оп. 3, л. 16). В резултат липсваха годишни отчети за стопанската дейност на комбината за периода 1978–1980 г., годишни финансово-счетоводни отчети за 1979–1980 г., отчети за строителното производство за 1978–1980 г., годишни статистически отчети за себестойността на строително-монтажните работи за периода от 1977 до 1981 г. и много др. (ДА – В. Търново, ф. 1206, оп. 3, а. е. 23, л. 1–12; ДА – В. Търново, ф. 1206, оп. 3, а. е. 26, л. 1–10; ДА – В. Търново, ф. 1206, оп. 3, а. е. 46, л. 1–61; ДА – В. Търново, ф. 1206, оп. 3, а. е. 47, л. 1–29). Така или иначе е очевидно, че заложеният в Предложението брой на трайните знаци не е бил изпълнен. Допълнителна трудност за тяхното издирване беше и смяната на местоположението на част от тях, наложено поради неизвестни причини в хода на работата, което не беше отразено никъде.

Във връзка с това следва да се спомене още, че паметните и маркировъчни знаци, намиращи се във Великотърновска област, са най-лесни за проследяване, въпреки че са най-много. Това в значителна степен се дължи на логиката, следвана при тяхното поставяне. В почти всяко село и град по пътя на Опълчението и по местата, които са служели за негова почивка, има паметен знак, а между тях са маркировъчните знаци, показващи посоката на придвижване. Това се отнася както до първоначалното настъпление от Свищов през Хаинбоз, така и по пътя към Елена и Котел.

Добре организирани в по-голямата си част са знаците в Сливенска област, въпреки че минус се явява липсата на маркировъчни знаци, показващи слиза-

нето към Котел, както и такива между селищата, в които има паметни. Същото може да се каже и за Старозагорския регион. Липсата на маркировъчни знаци между Гурково и Ветрен, Мъглиж и Казанлък значително затруднява проследяването бойния път на Опълчението.

Трудно се проследяват и знаците в Габровска област, което до голяма степен е вследствие от постоянното маневриране на опълченците в района и преминаването им на няколко пъти през Балкана. Изключително големият брой на маркировъчните знаци също допринася за това. Объркващо е тяхното поставяне след с. Царева ливада в посока Дряново, с. Ганчовец и по пътя към Дебелец и Търново. Придвижващият се от Царева ливада в посока Дебелец несъмнено ще пропусне единият знак в Дряново, а ако не отива към Ганчовец, ще пропусне и него, тъй като от Ганчовец няма директен път към Дебелец.

По отношение на местоположението може да се каже, че маркировъчните знаци извън населените места са поставяни без изключение по посоката на движение – т. е. отдясно на пътя, докато при паметните има известно нарушаване на това правило. Мястото на маркировъчните знаци е предимно извън селата и градовете, на главен път или кръстовище и по-рядко вътре в тях, както например в Свищов, Горна Липница, Кипилово, Велчево, Медвен, Марян и др. И в двата случая обаче те изпълняват предназначението си – да указват посоката. Паметните знаци са поставяни по-често в населените места – на площадите в селата, като например в Царевец, Алеково, Плаково, Ветрен, а в градовете предимно в градинки или на по-свободни места при някой от подстъпите към тях, както в Мъглиж, Казанлък, Велико Търново, Стара Загора, Шипка, Котел. По този начин местоположението им е съобразено с условието да са видими и леснодостъпни с оглед честването на празници. Те обозначават важни моменти от пътя на Опълчението, като слизането на свищовския бряг, мястото на битка в района на някои населени места, както във Ветрен и Везенково, мястото на влизане на опълченците като например във В. Търново и Ст. Загора, място на пренощуване както при Средни колиби или с. Батак, в Хаинбоазкия проход, дългото пребиваване в Габровските села и др.

Несъмнено най-голяма пречка за осведомяване на населението в наши дни за всичко това е масовата липса на указващи табели при паметните знаци, което е в пряка връзка с тяхното състояние. Освен, че по този начин обществото е лишено от информация, това нарушава целостта на паметника. Леглата, в които са вградени табелите, са очукани и с времето се рушат по-лесно. Може би най-показателно за negliжирането на паметните знаци и за отсъствието на грижи е именно липсата на месинговите табели. Показателно е, че от 35 заснети паметни знака, едва при 5 са запазени всичките – в Ресен, В. Търново, Тича, Котел, Везенково; по три запазени, без главният надпис, имат тези в Габрово, Елена, Жеравна и Градец, а в Казанлък има само един надпис. Що се отнася до маркировъчните знаци, въпреки по-малката им и по-компактна конструкция, те също понесат последиците от липсата на грижа. От заснетите 49 знака, 5 бяха

паднали на една от страните си или разделени на двете си съставни части, а 1 беше частично вграден във временна постройка на частен имот, което несъмнено свидетелства за липсата на контрол (Обр. 6).

Във връзка с поддържането на терените около тях следва да се отбележи, че в голяма част от случаите то също не е на нужното ниво. През пролетно-летния сезон, трайните знаци, намиращи се извън населените места, често не се забелязват поради буйната растителност, което е в пряка връзка с цялостната поддръжка на пътната мрежа (Обр. 7). Въпреки това, редно е да се отбележи, че при минаването от наша страна на няколко пъти покрай част от знаците, растителността около тях беше разчистена, както е и случаят с този в кв. „Смирненски“ на гр. Габрово, например (Обр. 7.2, Обр. 7.3). Повечето трайни знаци, разположени вътре в селищата, са в по-изгодна позиция. Добре поддържан е районът около тях в селата Ресен, Козловец, Царевец, Присово, Градец, Жеравна, Тича, Везенково, във В. Търново, Ст. Загора, Мъглиж и др. (Обр. 1, Обр. 8).

Без съмнение може да се каже, че в годините на променена политическа обстановка, първоначалната идея за ползване на разгледаните тук паметни знаци за провеждане на празнични събития и патриотично възпитание, вече не е актуална и не намира приложение. Стряскащо в случая е отношението към тази, иначе хубава инициатива – обозначаване бойния път на Българското опълчение. Свалянето на повечето табели от памените знаци, изписаните със спрей драсканици по тях, заедно с неподдържаните в много от случаите терени, ясно свидетелстват за липсата на отношение. Грижата за тях е оставена по места, като малка част са поддържани – покрай тях е почистено, слагат се цветя по празници, обновени са чрез варосване, измазване, облицоване или поставяне на нови плочи. Именно липсата на последните, както вече беше посочено, ги превръща в анонимни. Малцина знаят предназначението им, предимно местните от по-старото поколение. Още по-малко знаят за мащабността на проекта. Обстоятелството, че не се числят към военните паметници, също води до липса на информация за тях. Изключение правят единствено Областните регистри на военните паметници на областите Сливен и В. Търново⁸, в които паметните и маркировъчни знаци са почти изцяло вписани, някои от които са придружени със снимка (Областен регистър на военните паметници – област Сливен; Областен регистър на военните паметници – област Велико Търново, 2014, 5–8). Трябва да се има предвид обаче, че трайните знаци посочват паметни за Българското опълчение места, които днес изглеждат напълно забравени.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ По стария календарен стил.
- ² Датите по табелите на паметните знаци са по новия календарен стил.
- ³ За откриването на паметния знак, което беше изключително трудно поради израсналата около него и превзела го напълно гора, изказвам сърдечни благодарности на кмета на с. Самоводене г-н Николай Малаковски.
- ⁴ Уточняване локализацията на паметния знак стана възможно със съдействието на кмета на с. Вонеща вода г-н Янко Първанов, който любезно ми показва негови снимки, изложени в читалището на селото. Той се е намирал вляво от тогавашното трасе през Прохода, преди моста над р. Белица. Днес мястото му попада под новия път. Не успяхме да намерим информация кога точно е изчезнал, но изглежда е във връзка с неговото прокарване.
- ⁵ Няколко месеца след заснемането на маркировъчния знак, при преминаване през Хаинбоазкия проход, горната му част беше завъртяна, при което стрелката му сочеше в съвсем друга посока. Това вероятно е станало при почистването на пътя по време на големите снеговалежи през зимните месеци.
- ⁶ Първоначалното местоположение на маркировъчния знак е неизвестно. Той е бил преместен веднъж още преди кметския наместник г-жа Тодорка Мирчева да го премести отново на по-видимо и достъпно място. Благодарение на информацията, дадена от нея, успяхме да го открием и заснемем.
- ⁷ Отново информация на кметския наместник г-жа Тодорка Мирчева, без чието съдействие този паметен знак едва ли щеше да бъде забелязан.
- ⁸ В Областния регистър на военните паметници във Великотърновско са описани само част от паметните и маркировъчни знаци, намиращи се в община Елена.

ЛИТЕРАТУРА

Антени 1978: Вестник Антени, София, бр. 34 от 23.08.1978 г.

Бендерев 1930: А. Бендерев. История на Българското опълчение и Освобождението на България 1877–1878. София, 1930.

Вълков 1983: Г. Вълков. Българското опълчение. Формиране, бойно използване и историческа съдба. София, 1983.

Генов 1987: З. Генов. Енциклопедия на изобразителните изкуства в България (гл. ред. А. Обретенов). София, 2, 1987.

Генов, Чолаков, Чотоклиев 1988: Ц. Генов, Г. Чолаков, В. Чотоклиев. По пътя на освободителите от Свищов до Стара Загора. София, 1988.

ДА – В. Търново: Държавен архив – Велико Търново, фонд 1206, опис 3, История на фонда.

ДА – В. Търново: Държавен архив – Велико Търново, фонд 1206, опис 3, архивна единица 23.

ДА – В. Търново: Държавен архив – Велико Търново, фонд 1206, опис 3, архивна единица 26.

ДА – В. Търново: Държавен архив – Велико Търново, фонд 1206, опис 3, архивна единица 46.

ДА – В. Търново: Държавен архив – Велико Търново, фонд 1206, опис 3, архивна единица 47.

ДА – В. Търново: Държавен архив – Велико Търново, фонд 1393, опис 1, архивна единица 151.

Дойнов 2003: С. Дойнов. Освобождението (1877–1878). София, 2003.

Караев 1984: Г. Н. Караев. Записки на опълченеца Николай Дудар Караев. София, 1984.

Кисов 1902: С. И. Кисов. Българското опълчение в Освободителната Руско-турска война 1877–1878. Въспоменания на запасния подполковник С. И. Кисов. София, 1902.

Областен регистър на военните паметници – област Велико Търново. 2014. http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:0KKYrIHUyMAJ:www.vt.government.bg/documents/Registar_VoenniPametnitsi_OblastVT_2014.doc+&cd=9&hl=en&ct=clnk&gl=bg (изтеглена информация на 25.07.2016 г.)

Областен регистър на военните паметници – област Сливен. <http://www.sliven.government.bg/ftp/Pametnik/> (изтеглена информация на 12.07.2016 г.)

Лазарова 2013: В. Лазарова. Габровският търговец Иван Пенчев Контохов в редиците на българското опълчение. – Народни занаяти – минало, настояще и бъдеще, 2013, 8, 342–348.

Михов 1959: М. Михов. Българското опълчение (ред. и съст. полк. доц. М. И. Михов). София, 2, 1959.

Петров 2007: Т. Петров. Българското опълчение в Руско-турската война (1877–1878 г.). – Един завет, 2007, 1 (58), 12–14.

Стефанов 2010: Т. Стефанов. Създаване, организация и въоръжение на Българското опълчение. 2010. http://www.militarymuseum.bg/Pages/Vestnik/Vestnik_February_2010/VoennaIstoria/text03-1.html (изтеглена информация на 10.01.2017 г.)

Христов, Тодоров 1981: И. Христов, С. Тодоров. Опълчението 1877–1878. София, 1981.

COMMEMORATING AND DIRECTIONAL SIGNS OF THE BATTLES OF THE BULGARIAN ARMY OF VOLUNTEERS

Julietta Gyuleva

(Abstract)

The field study, conducted in relation to the 140th anniversary of the liberation of our country, of the commemorating and directional signs dedicated to the battles of the Bulgarian Army of Volunteers provided an opportunity for a good deal of important observations. Conclusions were made in relation to the number of commemorating and directional signs, their location and contemporary condition.

It was found that the total number of the permanent signs, placed in the 1970s in the then districts of Veliko Tarnovo, Gabrovo, Stara Zagora, Sliven and Bourgas, does not correspond to the plan, which had to be implemented. During the field study 84 items were registered – 35 commemorating signs and 49 directional signs, as follows:

In the district of Veliko Tarnovo 16 commemorating signs and 17 directional signs were registered, and based on the observations it can be assumed that the total number of the signs installed at the time corresponds to the proposed number – 17 and 18 respectively.

In the district of Gabrovo 6 commemorating signs and 18 directional signs, out of the 22 already mentioned, were registered and described; and it may be stated that the installed directional signs were not more than 20.

The 8 commemorating signs in the district of Stara Zagora, specified in the Proposal, were also registered and described, together with 7 directional signs. It can be assumed that the then installed directional signs were not more than 8 or at best 9.

In the district of Sliven there are 4 commemorating signs and 7 directional signs.

In the district of Bourgas there is only 1 commemorating sign – near the village of Vesenkovo.

No directional signs were found during the field trip in the district of Targovishte.

Easiest to trace were the commemorating and directional signs in the district of Veliko Tarnovo, as there is a certain logic according to which they were installed. Most difficult to trace were the signs in the district of Gabrovo, and this is largely due to their considerable number, and also to the fact that the Volunteers crossed the Balkan Mountains several times.

The directional signs are installed mainly outside the settlements, along main roads or cross-roads and rarely in the settlements, while in both cases they are installed according to their purpose i.e. to show in what direction the Volunteers moved. The commemorating signs are more often to be found in the settlements – at the central squares in the villages or on entering the town. Their location was chosen with the idea that they must be easily seen and accessible especially when celebrating anniversaries of historic events during public holidays.

It must be noted that the commemorating and directional signs are not in good condition, both in terms of their appearance and in terms of the surrounding environment. Though they designate significant places for the Bulgarian Army of Volunteers, 40 years after being installed, they seem to be almost forgotten.

*Обр. 1. Паметен знак в с. Везенково,
Бургаска област.*

*Fig. 1. A commemorating sign in Vesenkovo,
district of Bourgas.*

Обр. 2. Табели с надписи по паметните знаци (с. Везенково, Бургаска област).
Fig. 2. Information plates on the commemorating signs (Vesenkovo, district of Bourgas).

Обр. 3. Маркировъчен знак в гр. Дряново, Габровска област.
Fig. 3. A directional sign in Dryanovo, district of Gabrovo.

Обр. 4. Карта с паметните и маркировъчни знаци, поставени по бойния път на Българското опълчение.

Fig. 4. A map of the commemorating and directional signs installed at the battle places of the Bulgarian Army of Volunteers.

*Обр. 5. Паметен знак в кв. „Лютаци“ на гр. Габрово.
Fig. 5. Acommemorating sign in the Lyutatsi quarter of Gabrovo.*

*Обр. 6. Паднали и повредени маркировъчни знаци.
6.1. Маркировъчен знак в Шипченския проход.
Fig. 6. Fallen and damaged directional signs.
6.1. A directional sign inthe Shipka Pass.*

6.2. Маркировъчен знак в кв. „Недевци“ на гр. Габрово.
6.2. A directional sign in the Nedevtsi quarter of Gabrovo.

6.3. Маркировъчен знак в с. Царева ливада, Габровска област.
6.3. A directional sign in Tsareva Livada, district of Gabrovo.

Обр. 7. Трайните знаци и неподдържаната околна среда.

7.1. Маркировъчен знак на разклона на с. Беброво, Великотърновска област.

Fig. 7. The permanent signs and the neglected environment.

7.1. A directional sign at the junction to Bebrovo, district of Veliko Tarnovo.

7.2. Маркировъчен знак в кв. „Смирненски“ на гр. Габрово преди почистването.

7.2. A directional sign in the Smirnenski quarter of Gabrovo before it was cleaned.

7.3. Маркировъчен знак в кв. „Смирненски“ на гр. Габрово след почистването.

7.3. A directional sign in the Smirneniski quarter of Gabrovo after it was cleaned.

7.4. Паметен знак на изхода на гр. Свищов на главния път за гр. Велико Търново.

7.4. A commemorating sign on exiting Svishtov on the main road to Veliko Tarnovo.

*Обр. 8. Паметните знаци и поддържаната околна среда.
8.1. Паметен знак в с. Алеково,
Великотърновска област.*

Fig. 8. The commemorating signs and the surrounding environment.

8.1. A commemorating sign in Alecovo, district of Veliko Tarnovo.

*8.2. Паметен знак в с. Царевец,
Великотърновска област.*

8.2. A commemorating sign in Tsarevets, district of Veliko Tarnovo.

РОЛЯТА НА НАРАТИВИТЕ ЗА ФОРМИРАНЕ НА САКРАЛНИ ПРОСТРАНСТВА

Миглена Петкова

Настоящото проучване се фокусира върху наративи* за формиране на културни пространства, свързани с народни светилища. Във фолклорната среда съществуват множество агиографски текстове, чрез които светците променят своето религиозно битие и придобиват черти, отговарящи на народната представа за святост. Смята се, че те притежават сила да се намесват в живота на хората, като по този начин оказват съществено влияние върху него (Папукчиев 2016, 190).

В цялостния процес за структуриране и поддържане на знанието, съществена роля играе разказването. Чрез него култовият обект се социализира, легитимират се основанията за вярата, утвърждават се определени ценности, определена нормативност, предлагат се ориентири на поведение, представят се обяснителни модели за отделни практики (Георгиева 2012, 296). Като основна част от местното знание, наративите са носител на широк спектър от комплексна и многопластова информация на фолклорна и религиозна основа, допринасяща за формиране на локалната идентичност на дадено селище (Демирев 2014, 9).

Повсеместно запазената памет за влиянието на силите от отвъдното и божественото в живота на хората създават един богат емпиричен материал, на базата на който могат да се посочат основни наративи за формиране на локална религиозност. При разработване на темата се придържам към характеристиката, която прави проф. А. Георгиева за тях, а именно: разкази за пророчески сънища, за видения, за предупреждения и наказания, разкази-свидетелства, разкази за чудесни изцеления (Георгиева 2012, 146–173).

Пророчески сънища

Разказите за сънищата и тяхното тълкуване са един от най-важните лични спомени на човек. Те не подлежат на контрола на волята и съзнанието на индивида и се възприемат като послание от отвъдното – от мъртвите близки или от свръхестествените сили. Много често са пророчески (Георгиева 2012, 152). Основно са свързани със съновидения за знаци на конкретното място и време

за изграждане на светилището, за чудодейната лечителна сила на даден светец или други доказателства за присъствието и покровителството на свръхестественото. Като граница и преход между съществуващия и отвъдния свят, пророческите сънища се явяват универсален посредник между локалните вярвания, свързани с лични преживявания и свидетелски разкази, и каноничния църковен ритуал. Тъй като са знаци на ирационално ниво, те не подлежат на преценка, а се възприемат безапелационно от общността. Като потвърждение за тяхната истинност са множеството разкази за действително случили се знакови събития. Като пример ще посоча пророческия сън, свързан с построяването на параклиса „Св. Дух“ в с. Лъджа (днес квартал на Ивайловград), изграден през XIX в. Според запазена от местните жители легенда, в селото е живеел богат грък, който имал дъщеря на име Кириаки – Недялка. Същата заболява от туберкулоза. И тъй като болестта е заразна, бащата построява за момичето дървена къщичка извън селото. При нея, за да я обслужва, остава само майка ѝ. Недялка умира на деня, в който се чества Св. Дух. Не след дълго майката сънува сън, в който дъщеря ѝ я моли да запалят къщичката и на нейно място да построят параклис, посветен на Св. Дух. Така и сторили.

След изселване на гръцкото население от с. Лъджа през 20-те години на XX в., в него се заселили българи от Мала Азия. Те наследили параклиса, който се поддържа от местното население до наши дни.

Според народните вярвания в деня на Св. Дух „се прибират“ душите на мъртвите, които „са спуснати“ на земята на Велики четвъртък. Затова на този ден жените ходят при параклиса, носят свежи орехови листа, които разстилат върху пода и коленичат със затворени очи. Вярва се, че по този начин могат да установят контакт с мъртвите си родственици или със светците – могат да ги чуят или видят. В ново време, при необходимост от изцеление, се прави курбан и на светци-лечители и покровители на здравето и благоденствието на семейството (Граматинов 2007, 355–356).

Сънища, свързани с предупреждения за отклонения от общоприетите норми

Тези сънища са коректив на поведението, допълват реалността и набавят липсващото и отвъдно измерение: дават израз и форма на предусетеното бъдеще, представят в конкретни образи вътрешната устойчивост на личността, активират вниманието, предлагат решения на житейски проблеми, предупреждават за важността на предстоящи събития (Георгиева 2012, 160). Чрез тяхното тълкуване на практика се осъществява общуване с Отвъдното царство на предците и Небесното – на Бог и светците. Самата „комуникация“ налага норми на поведение, с които общността трябва да се съобрази. Примерите са много, но ще се спра на пророческия сън, свързан с изграждането на параклиса „Св. Богородица“ в Ивайловград. Християнският храм е построен в края на града,

където се намирали харманите за вършитба. Първата сграда датира от 1830 г. Тя е била изградена от камък и греди. В близост до нея е имало две дървета. Интерес представлява факта, че преди години, по време на силна буря, едно от дърветата е повалено и в корените му деца намират съкровище. Много често през годините стените на параклиса се напуквали и той пропадал. След всяко срутване е възстановяван и така до 1834 г., когато на един от местните жители – хаджи Христо Машов се присънва Св. Богородица. Тя му казва, че за да остане здрав, параклисът трябва да бъде построен на подходящо място – до самите дървета. По инициатива на местния първенец е изграден нов храм, с местоположението указано в неговия сън, който съществува и до днес – правоъгълен, на източната страна с абсида отвън и малък олтар отвътре (Граматииков 2007, 357).

Видения

Виденията също са знаци за контакт със свръхестественото и божественото. При тях се смята, подобно на сънищата, че притежават магическа и пророческа сила. Интересен пример в това отношение са разказите за самоволната жертва на елен, който някога идвал сам при ловците, за да бъде убит от тях. Проучванията доказват, че обикновено мястото на жертвоприношението, свързано с мита за самоволната жертва на елен, носи названия от типа „*Боже име*“, „*Господьова черква*“ или „*Божии дух*“, както и на името на светеца, свързан с този архаичен мит – „*Еленина черква*“, „*Пантелей*“, „*Св. Костадин*“ или „*Св. Петър*“ (Кацаров 1943, 193; Георгиева 1983, 40–45, Калоянов 2000, 9; Милчева 2004, 231, 233; Гогова 2006, 96; Попов 2008, 248). Разказите за елена, явил се на хората като изкупителна жертва, са разпространени повсеместно. Един от тях е свързан с аязмото в с. Димитровче, Свиленградско, където доброволната жертва е принесена на пазителя на селището, т. нар. „*Стопанин*“. Според местните жители в миналото *стопанинът* е обитавал голям дъб, намиращ се на мястото на аязмото. „*Той е дълъг като кросно. По небото фърчи и кацнова на дървото. Един отсяка тва дърво и умря!*“. Днес, на мястото на дъба има крушово дърво, на което се смята, че живее *Стопанина*. Хората вярват, че той предпазва селото и неговите жители от болести и беди. В техните представи той се явява като видение: – „*Понякога като красив момък, понякога като дълъг огън, понякога прелита като ситни светещи точки. По-рано Стопанина е кацал много често и на други три дървета, които сякаш очертават трапец около селото*“ (Гогова 2006, 97).

Разкази за предупреждения и наказания

Ролята на коректив на поведението могат да имат не само сънища и видения, но и реални случки, които в разказите се тълкуват като предупреждения или дори наказания за определени постъпки. В зависимост от контекста на тяхното конкретно проявление, могат да бъдат определени като случайни съвпадения. Но разтълкувани като знаци на свръхестественото, те получават символично значение и се превръщат в наказания и възмездия, изпратени свише. Чрез вярното разчитане на тяхното послание се разбира кое е правилното и кое е погрешното поведение, става ясно кое е угодно на свръхестествената сила и какви са нейните желания, с които човекът и общността трябва да се съобразяват (Георгиева 2012, 164). В контекста на настоящото проучване съм открила многобройни примери, при които жертвеното животно се дава като данък „глоба“, плащана на Бог и неговата небесна свита. За някой от съзнателно изоставените служби на фамилните оброчни кръстове в Годечко се разказват предания за принудителната жертва, която „разсърдения“ светец-патрон си взел като „глоба“. Например вълк отвлякъл от стадото на стопанина толкова овце, колкото години той не давал курбан за фамилния си оброк на Св. Богородица или Спасовден (с. Беренде), или децата в семейството, изоставило фамилния оброк на Спасовден, измирили до подновяването му (с. Чорул) (Христов 2004, 164).

Разкази-свидетелства

Противоположен смисъл имат друга група наративи, т. н. разкази-свидетелства. Предадени са най-често от първо лице и се привеждат като доказателство за Божията закрила, но също и като потвърждение, че добрите намерения и постъпки се възнаграждават, че искрената вяра и упование водят към добър изход (Георгиева 2012, 164). Интересен пример в това отношение са колективните ритуали, свързани с курбан във Видински регион, изпълнявани при водоизточник (Петкова 2016, 37). В Оряховско се чества служба на личен светец за здравето на дете при геран или чешма. Обикновено обредните практики се изпълняват през лятото: на Гергьовден, Петровден, Спасовден, Русаля, Св. Дух. Курбанът, обичайно шиле или червен петел, се коли до самия кладенец, където се изкопава дупка. На шията му се слага венец, а на рогчето се запалва свещ и стопанинът го прекадява. Докато се коли, главата на животното се държи в дупката, където се събира кръвта. После тя се затрупва заедно със свещта, която е горяла на рогчето на животното (Гребенарова 1998, 104). Обикновено поводът за такава служба са разкази за действително случило се нещастие и пророчески сънища, даващи гаранция, че чрез посочения ритуал ще бъдат предотвратени други такива.

Многобройни са наративите за апотропейната сила на сакрално пространство. Основно са свързани с предпазване от природни стихии – градушка, поройни дъждове или при продължително засушаване. В това отношение особено интересно е едно сведение от пазарджишкото село Величково, записано към средата на ХХ в. „Започне ли да вали градушка, трима мъже, обезателно вдовци, трябва да откраднат едно „*дюс черно агне*“ от някоя къща и три гърнета от някой грънчар. Сетне ги дават на местния свещеник. Той коли агнето в църковния двор. Напълва трите гърнета с кръвта на жертвата. След това четирима мъже отиват до слога на съседното село, „...там, където започвала чуждата мера“. Избират точно това място, „...защото градушката бие винаги до слог“. Заравят гърнетата с кръвта в земята и не след дълго стихията притихва (Пенева 1946, Ркс. № 48).

Според други етнографски извори селяните отнасят жертвеното агне на голяма скала, където има орлови гнезда. Всеобща е представата, че кръстатите орли летят пред градоносните облаци и ги насочват. Затова на светогледно равнище орелът е своеобразен орнитоморфен символ на самия гръмвержец (Петкова 2016, 52).

Разкази за чудеса, свързани с изцеления

Един от най-често срещаните мотиви за формиране на сакрални пространства е свързан с разказите за чудодейната сила на изцелението, която се проявява в точно определено време и на точно определено място. Тъй като голяма част от тях са или лично преживяни, или става въпрос за конкретни случаи и хора, то тези разкази притежават необходимия авторитет и „достоверност“, за да локализируют сакрално пространство. Примерите са многобройни – от една страна се свързват с конкретни светци-лечители, от друга с култови обекти. Природните образувания, които се тълкуват като следи от присъствието на светци, неизмерно се свързват с вяра в свръхестествените им свойства и са обект на почит: камъкът, пробит от Св. Иван Рилски, е лечебен за тези, които се промушват през него и така се очистват от греховете и от болестите си; водата, извираща от очите на Св. Яна се смята за лековита; водата, която се оттича от скалата с отпечатъците на Св. Петка, също е „светена вода“ и с нея вярващите мият очите си за здраве (Вълчинова 1999, 7). Природните дадености „говорят“ с езика на онези, които общуват с тях и „функционират“ съобразно конкретните им потребности (Демирев 2014, 11). Каменни късове, образуващи процепи или отвори, се използват за „пролазване“, при което пропъхващият се през тях по символно-магически начин „свлича“ от себе си болести и други оплаквания. Етнографските и фолклористичните проучвания показват провирането като често срещан елемент в лечебните практики. Извършва се през скална кухня, корените на старо дърво, изкопана в земята, дупка и др. Осмисля се от учените

като „повторно раждане на болния“ в здрава същност, което оставя болестта от другата страна (Троева-Григирова 2003, 170–171). Съгласно народното поверие, камъни с издадени улеи служат за контактна магия. Жени, които се плъзгат по тях, се опитват да поемат в себе си силите на плодovitостта от „Майката Земя“, като по този начин се избавят от своята стерилност (Петкова 2016, 37).

Интерес представляват обредните практики, изпълнявани при оброчището „Св. Влас“ в кв. „Каменица“ на гр. Велинград, в близост до което се намира и почитания от хората минерален извор Власа. Празникът се е отбелязвал от всички – млади и стари, моми и ергени, деца. Смятана за лековита, от водата от извора са пиели за изцеление и предпазване от болести. Според разказите на местни жители, ден преди честването на Св. Влас, жените изпирали в минералния извор ризи, чаршафи, пердета, окъпвали се с Власенска вода, омесвали хляб с нея. Каменчани посрещали гости от съседните села, дошли да принесат дарове на светеца за благодарност и изцеление, хвърляли пара в извора, дарявали черквата. На животните също се е давало да пият от тази вода. *„Празникът се е почитал от всички – млади и стари, моми и ергени, деца. Защо? Защото Св. Влас е покровител на водата – топла и студена, но лековита.“* (Куманов 2010, 164–165).

Посочените примери са малка част от богатата палитра на наративи за небесни покровители, за формиране на сакрални пространства и ролята им в обичайно-празничната система на населението от българското село. Това, което ги обединява е вярата в чудото, на базата на което се изгражда образът на светеца, проектиран във времето и пространството в контекста на местното, локално знание. Многобройните варианти на разкази и гадания за конкретни действия и забрани, за тълкуване на различни сънища и видения, а също така митологична трактовка на различни знакови събития и природни явления, са един от източниците за изучаване на символния език на народната култура и за реконструкцията на архаичните представи за устройството на света (Виноградова 2016, 459). Те съдържат в себе си философия, знание и житейска практика, като по този начин дават обяснение на всичко онова, което съществува или се случва, формират общоприети норми на поведение. Те са и основния източник за формиране на местно знание, върху което се изгражда локалната идентичност на даден регион.

БЕЛЕЖКИ

* Терминът *наратив* като вид текст се използва в тесен смисъл от лингвистиката и литературната наука, и в широк смисъл от семиотиката, която окачествява като „текстове“ всякакви семиотични образувания – картини, филми, фотографии и пр. Както казва Р. Барт: „Наративът може да бъде предаден посредством устния или писмения език; посредством неподвижния или подвижен образ, посредством жеста и посредством организираната

смесица от всички тези субстанции; наратив има в мита, легендата, баснята, приказката, повестта, романа, епопеята, историята, трагедията, драмата, комедията, пантомимата, картината, витражите, комиксите, произшествието, разговора.“

В тесен смисъл наративът е вербален *текст, характеризиращ се с обективно описание (устно или писмено) на поредица от хронологични и причинно-следствено свързани събития*. (Миленова-Киен 2002: Р. Миленова-Киен. За термините наратив, наратология и наративна семиотика, <http://liternet.bg/publish4/kien/narativ.htm>).

Предмет на настоящото проучване са наративи, свързани с народната представа за святост.

ЛИТЕРАТУРА

Виноградова 2016: Л. Виноградова. Мотивировки на ритуално поведение, тълкувания на гадания и сънища, митологична трактовка на знакови събития. – Български фолклор, 2016, 4, 446–461.

Вълчинова 1999: Г. Вълчинова. Знеполски похвали. Локална религия и идентичност в Западна България. София, 1999.

Георгиева 1983: И. Георгиева. Българска народна митология. София, 1983.

Георгиева 2012: А. Георгиева. Фолклорни измерения на християнството. София, 2012.

Гогова 2006: Р. Гогова. Свети места в осем селища около Свиленград. – Известия на Регионален исторически музей – Хасково, 3, 2006, 96–104.

Граматинов 2007: Г. Граматинов. Параклисите в Ивайловградско и годишният празничен календар. – В: Хуманитаристични изследвания за Родопите в началото на XXI век. Смолян, 2007, 353–361.

Гребенарова 1998: С. Гребенарова. Празникът „светец“ при българи и власи във Видинско. – В: Етно-културоложки сборник. IV, Свърлиг, 1998, 99–104.

Демирев 2014: В. Демирев. Местно знание и сакрална топография в Сливенско. Сливен, 2014.

Калоянов 2000: А. Калоянов. Старобългарско езичество. Мит, религия и фолклор в картината за свят у българите. Велико Търново, 2000.

Кацаров 1943: Г. Кацаров. Народни поверия от древно и ново време. – В: Сборник в чест на Ат. Иширков. София, 1943, 191–195.

Куманов 2010: Г. Куманов. Традиционната култура и термалните води (по материали от Велинград). – В: Цепина, Чепинско, Велинград – хилядолетната история на Северо-западните Родопи. София, 2010, 158–172.

Миленова-Киен 2002: Р. Миленова-Киен <http://liternet.bg/publish4/kien/narativ.htm>. Изтеглена информация на 28.07.2017 г.

Милчева 2004: М. Милчева. Свети места в четири селища от Стамболожка община и празниците, свързани с тях. – Известия на Регионален исторически музей – Хасково, 2004, 2, 229–234.

- Папукчиев 2016:** Н. Папукчиев. Hieros logos: проекция на чудото в личните разкази. – В: Фолклор, разказване, религиозност. Юбилеен сборник в чест на Албена Георгиева. София, 2016, 189–198.
- Пенева 1946:** Е. Пенева. Етнографски изследвания на с. Величково, Пазарджишко. – Софийски университет „Св. Климент Охридски“, Ркс. № 48.
- Петкова 2016:** М. Петкова. Българска оброчна пластика. Велико Търново, 2016.
- Попов 2008:** Р. Попов. Светци и демони на Балканите. Пловдив, 2008.
- Речник 2017:** Речник на думите в българския език: <http://technik.info/>. Изтеглена информация на 28.07.2017 г.
- Троева-Григорова 2003:** Е. Троева-Григорова. Демоните на Родопите. София, 2003.
- Христов 2004:** П. Христов. Общности и празници. София, 2004.

THE ROLE OF NARRATIVES IN SHAPING SACRAL SPACES

Miglana Petkova

(Abstract)

This article examines the way ideas and narratives shape cultural spaces related to popular shrines. There are many hagiographic narratives in the popular (folk) environment through which saints change their religious life and acquire properties corresponding to the popular idea of holiness. They can be basically grouped as follows: recounted prophetic dreams, stories about apparitions, about forewarnings and retributions, recounted witnessed events, recounted healings. They carry philosophy, insight and experience, thus they provide an understanding of everything that exists or happens around; they shape commonly accepted norms of behaviour. They represent also the foundation of the local perception, which is the basis of the local identity in any region.

ЗА НЯКОИ РЕЛЕФНИ ВЕЗБЕНИ ТЕХНИКИ

Магдалена Чамурджијева

Настоящото проучване има за цел да документира и популяризира една забравена шевична техника в нейните многобройни варианти, географски и хронологични особености. Повод за него станаха наблюденията ни върху няколко експоната от Сарафкината къща във Велико Търново, където се помещава етнографската експозиция на Регионалния исторически музей (Ил. 1).

За въпросната везбена технология се споменава в няколко проучвания на изявени български етнолози, с акцент върху нейната символна и художествена страна, като техниката на изработка остава на заден план. В многобройни разговори с майстори на художествените занаяти и пазители на традиционните народни умения, както и с любители, възстановяващи български носии, стана ясно, че има интерес към преоткриване на тези вече забравени бодове от народното ни везбено изкуство.

В процеса на търсене на информация се оказа, че темата е твърде обширна и заслужава обстойно проучване, но в това съобщение ще се спрем само на някои основни моменти.

Проучвайки данните за появата на релефните бродерии назад във времето, намерихме като най-стари експонати няколко завески, служещи за покриване на пространството между леглото и пода, датирани XVII – XVIII в., от остров Родос и съседните му по-малки острови. Находките са от частни колекции, от Музей Виктория и Албърт – Лондон, Музей Метрополитън – Ню Йорк, Музей на изкуствата – Филадельфия и от Музей на изящните изкуства – Бостън. Мотивите от островите Додеканезе могат да бъдат компактна маса от малки плътни геометрични фигури или големи медальони с флорални форми, често наричани „вази“. Бродериите са основно в червено и зелено до тъмнокафяво и са изработени с дебела коприна върху гъста ленена основа (Ил. 2.1).

Със същата датировка и техника на изработка са и някои експонати от колекцията на музея Бенаки, Атина. Тук е изложен най-добре запазеният рядък вид балдахин за сватбено ложе от Додеканезките острови (Ил. 2.2). Пъстрите растителни мотиви, вази с цветя и пауни, комбинират наследство от Византийската империя с Нео-елинистична естетика.

От същите Егейски острови са и плътно извезани с релефен бод роба от Карпатос и невестинска носия от Астипалая, в които се открива силното влия-

ние на Европейския ренесанс. Бродерията е разположена на големи площи по полите, ръкавите и пазвите, а също и по многослойното забраждане. Изработена е с копринени конци върху коприна или кадифе (Ил. 2.3).

Смесицата от култури и традиции играе своята роля във формирането на местните везбени технологии. Силно влияние върху Егейските острови около Родос са оказвали в продължение на столетия Византийската, Латинската и османската империи. Те отбелязват точка в миграцията на ориенталското изкуство, която въпреки асимилацията на многобройни разнообразни елементи е запазила своите индивидуални особености, но служи и за установяване на културна връзка между Мала Азия и Западна Европа. Персийски арабески, османски лалета и византийски двуглави орли или разлистени клонки, напомнящи венецианския режим през Средните векове, представят уникална културна идентичност, плод на смесването на източни и западни елементи с местни традиции (F.-M. 1914, 178 – 181).

В литературата се споменава за известни противоречия относно техниката за постигане на релефната текстура на бродерията (Welters 2013, 17). Една от техниките, за които се говори, е т. нар. изпъкнал родоски бод кръст (Krody 2006, Приложение), отбелязан в описанията на всички артефакти от музея Бенаки. Той представлява комбинация между кръст с дълго рамо в едната посока и зиг-заг бод върху него в обратната посока. Обемът се получава от натрупването на два слоя влакна. Експертът по бродерия Мари Гостелуо определя бода като изпъкнал вариант на шеврон бод и го нарича „астипалая“ (Gostelov 1977, 158). Изработва се на два етапа: първо на основата се полагат успоредни редици от малки бодове с форма „V“ от тънък памучен конец, които не се виждат в завършената бродерия; на втория етап тези бодове се обшиват с дебела коприна, която не преминава през основаната тъкан. Третата версия за Родоския бод е, че в хоризонтална и вертикална посока той е бод кръст, а в диагонална е вариация на бод пред игла. Везбата е върху тъкан, която след изпиране се свива около копринената шевицата, като създава определена текстура.

В някои случаи релефният ефект допълнително се подсилва от везбата с двойни нишки, с комбинация на S със Z-пресукване. Понеже датировката на артефактите е в доста обширен период, възможно е трите техники да са използвани в различни времеви отрязъци.

Също от средиземноморието и периода XVII – XIX в., откриваме релефни шевици в Мароко. Бродериите *Сале* и *Шъфшауън* са повлияни от орнаментиката на ислямското изкуство. Върху гъста ленена или памучна основа с дебели, непресукани копринени конци се изработват стенни пана, възглавници и завеси в керемидени или наситени сини цветове. Използва се вариант на контурен (холбайн) бод в стъпаловидно разположение по диагонал, който се изработва с хлабава нишка, така, че да придава релефен ефект на повърхността.

Следващата стъпка в търсенето на източниците на релефните бродерии ни отведе в Европа. През XVII в. в Англия е била популярна т. нар. „Turkish work“. Тя имитира техниката на изработка и дизайна на турските килими, като я адаптира към релефната бродерия чрез използването на дебела вълна и голяма игла. Работи се на гъста основа, което предпазва от разнищване изработеното. Представява вариант на бод зад игла със свободни хлабави бримки и плътно сбити редове (Sikarskie 2016, 123). Различни крайни ефекти се получават, ако повърхността на бродерията се разреже или не.

В началото на XIX в. се появява т. нар. Берлинска вълнена бродерия. Тя достига такава популярност във Викторианската епоха, че засенчва всички останали видове. През 1840 г. са публикувани 14 000 различни дизайна (Morris 2003, 21). Публикуваните схеми са в черно-бяло и допълнително се оцветяват на ръка. Едно свидетелство за влиянието на европейските тенденции върху ръкоделията в градския бит на българката по това време са две възглавници, изработени със споменатата техника – експонати на РИМ – В. Търново, отдел „Етнография“ (Ил. 3).

В едно от популярните за периода издания се говори за т. нар. „plush“ („плюшен“) или „astrakhan“ („астраханен“) бод (Mass 1888, 46, фиг. 112). В описанието се казва, че представлява ред бримки, всяка закрепена с бод кръст. Нужно е да се отбележи, че основата на Берлинската бродерия е доста рядка материя – страмин, което налага по-сложна технология за фиксиране на бодовете. По тази причина изрично е подчертано да не се използва копринена нишка. За да се осигури еднаква дължина на бримките, те се формират, като се използва кука за плетене. Ефектът може да стане различен, ако бримките се разрежат и резултатът е плюшена повърхност. Същата технология описва и Изабела Бийтън (Beeton 1870, 386, фиг. 591). Инструкцията за изработка включва схема и словесно описание на последователност от операции.

Най-близък до нашите находки обаче се оказва „raised“ („изпъкнал“) или „velvet“ („кадифян“) бод, вариант на бод кръст, представен от И. Бийтън. Инструкцията за изработка включва схема (Beeton 1870, 385, фиг. 589) и словесно описание на последователност от операции. Всяка бримка се работи на два етапа с помощта на тънки, кръгли, дървени клечици. Започва се с полукръст, след което мярката се приплъзва над току-що полученият бод, като от лицевата страна се прави отвесна бримка над нея, а от опаковата – кръстче. Работи се, като се движим нагоре, а клечиците се отстраняват след ушиването на следващия ред. И в този случай бримките могат да бъдат разрязани.

Релефен ефект може да се получи и при употребата на „straight gobelin“ („прав гобленов“) бод с подложка от тънка връв или дебела вълнена прежда (Beeton 1870, 385, фиг. 588).

И тъй като няколко пъти вече споменахме за варианти на бод кръст, трябва да отбележим, че и Иван Коев го използва в описанието на релефните шевици по полите на капанските ризи (Коев 1982, 59–60).

Във всички случаи е ясно, че равномерността на релефа се постига най-добре чрез използване на помощна игла, кука за плетене или друго приспособление. Местното наименование на тази шевица във Войводина е „*paruštana grizanka*“ или „*špravec*“, която се работи чрез броене на нишките на основата (Новакович 2004, 153).

Смята се, че везбеното изкуство в Хърватско е наследник на азиатското и византийското, а преди тях на гръцкото и римското. Осезаемо е и влиянието на славянските традиции (Belovic-Bernadzikowska 1906, 14). Сведенията за релефните елементи в сръбската и хърватската народна носия се отнасят за края на XIX в. и началото на XX в. Шевиците са разположени хоризонтално и вертикално по полите на ризите (Bušić 2004, 173) и дори по женските шапки в автономна област Войводина (Ил. 4). Изработени са от памук или вълна. Мотивите са основно геометрични и флорални, рядко зооморфни и преобладава червен цвят или комбинации червено-черно или червено-синьо.

Адела Плеше споменава, че този бод е вариант на полукръст с хлабава лицева страна и се използва и за гарниране на кърпи, покривки и чаршафи. Тя препоръчва начинаещите везбарки да използват клечка от метла, за да станат бодовете равномерни. Дава и практични съвети за правилен избор на инструменти – иглата трябва да бъде къса и малко по-дебела от конеца. Твърде дебелият игла прави дупки в плата, а твърде тънката трудно прекарва нишката. Препоръчва да се използва игла с тъп връх и голямо ухо (Pleše 1954, 24).

Други описани бодове са „*Ravna opletuša*“ и „*Kosa opletuša*“, местни еквиваленти на украинските верхоплут и бигунец, които ще представим.

Релефни шевици се срещат само в някои области на днешна Македония – Скопска черна гора, Долни полог и Струга. По тези места, освен по полите и ръкавите на ризите, релефната везба е разположена и по кърпите за глава. Македонските имена на бодовете са „*skogci*“ и „*nofteno*“. Споменават се и други, просто като „релефни“. Сигурно е обаче, че техниката на изработка е различна от досега споменатите и се състои от редуващи се бод пред игла и бод зад игла (Krsteva 1975, приложения). Анита Комитска описва бода като „възлест“ (Комитска 2005, 19), Мария Велева като „възлив“ (Велева 1974, 24), а Райна Руменова като „бримчен“ (Руменова 1930, 6). Общото с повечето такива шевици от България е преобладаващият тъмен цвят, основно черен, но също и тъмносин или тъмнокафяв, осветлен на места от ярки дребни детайли или сърма и тънки метални ленти. Покрити са големи полета от ризите. Местните етнолози откриват връзка с богато извезаните коптски туники от раннохристиянската епоха (Википедија). Най-често се използват вълнени конци, предени и силно пресуквани на ръка, без каквито и да било помощни инструменти (Руменова, Райкова 1951, 62). От началото на XX в. започва употребата и на купешки вълнени конци – „од камила в‘лна“ (Полог). За празнични облекла се използва и коприна (Македонски народен вез 2013). Ситната и фина релефна орнаментика, постиг-

ната с комбинация на копринени и вълнени конци, е характерна за стружките села. В село Киречкьой, Солунско, взето е от тънка черна коприна (Ил. 5).

Пътешествието ни продължава на североизток. Следващият пример за релефни шевици, с датировка XIX в., откриваме в Украйна: Боршив, област Тернопил, Ривненска област, Прикарпатието – Гуцулски етнокултурен регион (Галичина, Буковина, Закарпатие). Основата са конопените ризи. Мотивите са геометрични и растителни, изключително богати, но ефектът на този вид техника е по-скоро в текстурата, отколкото в елементите. В релефната бродерия преобладава черният цвят, с дребни цветни елементи. Детайлите изпъкват особено добре на дневна светлина. Известни са повече от петдесет различни бода, използвани в местната везба. За съжаление тези шевици рядко се работят след 40-те години на XX в.

Интерес за нас представлява т. нар. бод „верхоплут“, който има множество варианти, и е известен и с други местни наименования – „количко“ в Ривненска област, „решитка“ в Гуцулска област, а в Закарпатието – „обплитачка“. Същият бод в Русия е известен под името „поддевчатый шов“, и е разпространен в Рязанската народна шевица. Разположен е по големи площи от ризите и основно по ръкавите им. Изработен е с черна или вишнево-кафява вълна върху домашно платно. Интересна е връзката на една от разновидностите – „бигунец“, с описания гръцки бод „астипалая“, а именно, изработката е на два етапа, подложка от тънък конец и обшиването с дебели вълнени конци. Разликата е във формата на бодовете от първия слой, които тук са зиг-заг. Мотивите обикновено са в триъгълни, ромбовидни или диагонални форми. Понякога се употребява в комбинация с плоски бодове, например наклонени, като формира само контурите. В руската култура този бод е известен като „пауново око“ („павлиний глаз“). Използва се и в естонската народна везба. В някои случаи подложните бодове са от нишки, като основата на шевицата, и не се забелязват дори от опаковата страна. Видими са само началото и края на допълнителния вълнен конец.

Друг характерен за Боршив е бодът „битим“ („чупен“) – местен вариант на бод пред игла или холбайн, който е подобен на един от описаните македонски бодове. Разликата е в опаковата страна и в това, че се работи в една посока. Използва се за диагонални мотиви. Изисква се доста опит, за да се получават равни хлабавите лицеви бодове, образуващи релефа. По-лесен е вариантът, при който обемът се получава от повторение на някои от бодовете. Нарича се „къдрав бод пред игла“.

При работа с дебели вълнени конци дори обичайните наклонени и гладки бодове са с известна изпъкнала текстура. Местното им наименование е съответно „колодки“ и „поверхница“ или „кафасор“. Релефна повърхност се получава и при наклонения бод, който се работи в двете посоки, като от опаковата страна се редуват прави със силно наклонени бодове, защото последните са с по-малка височина (Ил. 6).

Попаднахме на още един вариант на техника, посочена от анонимен информатор. Изработката започва като бод кръст, иглата излиза от лицевата страна долу в ляво, промушва основата горе в дясно и излиза горе в ляво. Преди да е извадена на нея се навива 2–3 пъти конеца. Иглата преминава през навивката и промушва плата долу в дясно. За съжаление не намерихме потвърждение за това описание.

Едно от нещата, което прави уникална Боршивската шевица, и което я свързва с някои наши релефни везби, е черния цвят и свързаните с него легенди. Разпространени са няколко истории, създадени между XV в. и XVIII в., и обясняващи нетипичните за бродерия тъмни цветове. Според едната тежка болест покосявала жените и те ползвали във везбата черен конец, за да измамат смъртта и да се предпазят от заболяването. Друга легенда разказва, че няколко села в Боршив били постоянно нападани от турци и татари, които избивали местното население. Момичетата и жените се заканват да носят траур за мъртвите в продължение на поколения. Те обещават да извезват дори невестинските си ризи черни и изпълняват обещанието си. Смята се, че през двадесетте години на миналия век е било последното поколение, обвързано в тази странна, но благородна клетва. След това шевиците стават пъстри.

Подобни теории, свързани с османското владичество по нашите земи и влиянието му върху народната везба, има и у нас. Черният цвят, който се среща често в релефните шевици в Беленско, Свищовско, Разградско, Варненско и по-рядко в Русенско и Ловешко, се обяснява от някои легенди със зверствата по време на робството. Според Баджов и Костов (Баджов, Костов 1913, 7) обаче, тъмните цветове в българските шевици – кафяво, синьо, черно, са видоизменен пурпур – твърде моден през Средновековието във Византийската империя, но и твърде недостъпен. Македонските етнолози имат друга теория – те смятат, че черният цвят е наследник на коптските предшественици в местната везбена традиция (Википедија).

Продължаваме проучването си в съседна Румъния. Характерно за местната народна носия е, че почти всяка част от нея е везана. Интересен факт е, че кралица Мария (1875 – 1938 г.) често е фотографирана в богато извезани народни носии, което създава модна тенденция сред висшата класа (Condra 2013, 617). Преобладават геометрични мотиви и макар и по-рядко се срещат и флорални дизайни. Смята се, че те са наследник на тъканните дизайни, които са лесни за възпроизвеждане с техниките на бродерия с броене на нишките (включително и релефните бодове). През вековете е ставал обмен между различните области, а също и между градските и селските райони. В резултат румънската везба е достигнала своя апогей в началото на XX в. с голямо разнообразие от шевични техники, използвани върху облеклото или върху битови тъкани. Въпреки огромното разнообразие от цветове, преобладава червеният, но в периода между войните постепенно в шевиците навлиза синьото (Ил. 7).

Релефните бродерии, били те оформени като големи повърхности или разпръснати мотиви, най-често са разположени по пазвата и ръкавите на ризите. Изработвани са със сравнително дебели вълнени, копринени или памучни конци. За съжаление и тук информацията за тях е донякъде загубена и нееднозначна. Авторите от различни райони се разминават в наименованията на бодовете и техниката за изпълнението им. Често работата в различни посоки (хоризонтално или диагонално) води до варианти с различни имена, откъдето настъпва объркване. В това изследване ще разгледаме само някои общоприети термини и описания.

Почти пълно сходство с т.нар. украински бод „битим“, откриваме в описанията на румънските шевици под наименованието „bătrânesc“ (старомоден) и неговите варианти „infoiat“ и „bătrânesc gras“. Смята се, че е уникален за Румъния и се използва специално за украса на ризи. Има множество регионални варианти. Има го в Мунтения, Олтения, Молдова. Изпълнява се в стъпаловидна форма по диагонал, като в едната посока е бод пред игла, а в другата – неколкостранно изпълнен, един върху друг, бод зад игла или обратно (Stoica, Doaga 1977, 44). От подредбата на съседните бодове и последователности се получават различни релефи.

Друга документирана техника е Банатския бод („Nemțoane“) (Doaga 1978, 38). Той е копие на украинския „верхоплут“, поради което някои изследователи смятат, че не е румънски. Датиран е около XIX в. и е разпространен в Банат и околните планини. Друго негово наименование е „ока“/„оса“.

През XX в. се появява по-рационална техника, имаща същия ефект като старите, трудоемки бодове. Името му е „Butuc“/„toiag“ и е подобен на българския полегат с водене на конец (Stanescu – Vatrinescu 1977, фиг. 23). Състои се от 3 – 4 полукръста, изработени в посока, обратна на посоката на дълга диагонална нишка, но върху нея. Според някои майстори равномерният релеф се постига чрез подлагане на кука или игла при шиене, по подобие на вече описания в хърватските шевици начин. Според други източници везането е на два етапа: първо ред полукръстовете в едната посока; второ – върху тях се поставя кука и се бродират полукръстовете в другата посока, като резултатът е вариант на бод кръст. Има предположение, че тази техника е заменила по-трудоемкото „бримчено“ тъкане.

С името „nemtoane“ някои наричат банатския бод, а други – бод „butuc“. Това е едно от объркванията в терминологията.

Шевицата в България, като част от тъканната орнаментика, се отличава с разнообразни техники, които наброяват до двадесет различни бода. Повечето нямат строго географско разпределение, но някои от тях преобладават в цели области. Релефните бодове, обект на настоящото проучване, са разпространени основно в Североизточна България. Територията им, с малки изключения, съвпада с територията на т.нар. полянци, ерлии или хърцои. Интересуващата ни украса, изпълнена с релефни бодове, се среща почти изключително в районите

на двупрестилчените носии или в някои варианти при сливане на сукманена и двупрестилчена носия.

В етнографската литература има документирано множество екземпляри, везани с релефни шевици, от различни области. Много от находките са от втората половина на XIX в. – началото на XX в. и са експонати на Националния етнографски музей и на регионалните музеи. В доста местни етнографски сбирки също има запазени релефни шевици. На наследените от баби и майки шевици може да се насладим по събори и фестивали за автентичен фолклор.

Според документираните екземпляри се разграничават няколко гнезда на разпространение на този вид бродерия: Никополско, Ловешко, Севлиево, Павликенско, Горнооряховско, Тръмбешко, Свищовско, Беленско, Русенско, Тутраканско, Силистренско, Разградско, Провадийско. Можем да добавим и релефните шевици по ризите на преселниците от Еникьой, Узункьопрю, днешна Турция, заселени през 1913 г. в Бургаско. Според Милетич (Милетич 1902, 31), хърцоите са стигнали в миграциите си до Одринско, което би обяснило близките шевици.

Що се отнася до преобладаващите цветове, интересно е преминаването от яркочервен цвят в Плевенско, през малиново-червено по долината на Осъм, кафявочервен в селищата по долината на Росица и Янтра, до черен или тъмносин на изток. Заедно с промяната на цветовете протича и обедняване на гамата до тъмнокафяво и контрастната комбинация бяло-черно в Разградско и Провадийско (Комитска 2005, 7). Прекъсване в тази закономерност има из Русенско, Тутраканско и Силистренско, където сред тъмните цветове изпъкват оранжеви, яркочервени, сини и зелени тонове.

Традициите в релефните везбени мотиви не се различават от характерните за Североизточна България, разгледани в тяхното развитие. Преобладават геометрични и растителни форми, по-рядко животински и антропоморфни, често в хоровод. Някои документирано наименования са: „карпузени листа“, Беленско; „гроздуве“, Тутраканско; „бърдуци“, „юрдечки“, „гулеми, средни, луди и криви гаги“, „въртельки“, „бъклички“, „щипальки“, „кукошки“ и особено характерните пошиви по полите на ризите – „чернута капъни“, „бубени глави“, „смокуве“, „средните мечки“, „змеювте“, „гулемите лупати“, Разградско; „питленцът“, „кузичките“, Варненско; „ръченички“, Русенско (Коев 1951, 144 – 155).

Интересно е да се наблюдава как с един и същ бод, но с различна дебелина на конеца, се получават от гладка до повече или по-малко, но релефна везба. Много от ризите в Разградско, имайки едни и същи мотиви, везани с различна техника, изглеждат различни. В някои от пазвените шевици на капанските ризи се наблюдава смесване на релефна с гладка бродерия, които не влизат в противоречие, а се допълват като елементи, по причина, че двата бода се изпълняват по една и съща схема, с разлика само в дебелината на конеца, опъна и наклона му.

По пазвата на ризата от Беленско се открояват едри мотиви, наречени „панички“, „гергини“ или „топки“. Същите мотиви се срещат и в населените места

около Карайсен, Полски Гръмбеш, Свищов. Има и звездовидни, многоъгълни или обли геометрични фигури – силно стилизирани, по-скоро с декоративно, а не със символично значение. Възможно е растителни орнаменти на цветя, след дълго развитие, по причина, че изображенията и мотивите се обуславят от техническото изпълнение, да са стигнали до геометрични обекти, чиято естетическа стойност се постига чрез богатството и мекотата на релефа и пъстрите елементи, вмъкнати в тъмния, често черен фон.

Както споменахме по-горе, по ризите от долината на река Росица пазвите са извезани с отвесни редове от отделни мотиви, наречени „патки“. Интересно е това наименование, добило популярност сред съвременните майсторки. Говори се за „русенски патки“, „беленски патки“ и т. н. Л. Милетич споменава, че „ризата на гребенките е изшита на гърдите, раменете, огърляка и по полите с „патки“ сир. „на дъмги на дъмги шито“. (Милетич 1902, 65). Като обобщение с този термин се означава резултата от характерната везбена технология, чрез която се получават релефни, зърнести структури. В общия случай тя няма връзка с формата на извезаните мотиви. Една логическа връзка, която може да се направи е с думата „хърцой“, която идва от румънската „gătoi“, означаваща патица. В трудовете си обаче, Вакарелски споменава, че в някои райони на България, с думата „патки“ се нарича печената царевица (Вакарелски 1935, 116). Правейки аналогия между нейния външен вид и подобната структура на везбените мотиви, се осмеляваме да предположим, че и това е възможно обяснение на наименованието.

От сравнението между Северозападна България и останалите региони на двупрестилчената носия, касаещо развитието на везбените орнаменти, можем да направим извода, че в Североизточна България, шевиците са еволюционно по-напред (Велева 1963, 119). Това ни води до заключението, че както мотивите, така и технологията за тяхната изработка са сравнително нови в историята на българската везбена традиция. Повечето документирани шевици са датирани от края на XIX в., началото на XX в. Същото се потвърждава и от факта, че отсъстват от детското и старческото облекло, които традиционно пазят най-дълго архаични черти. В някои случаи даже става дума не за продължение на художествената традиция, а за нейно прекъсване и навлизане на чуждо влияние, особено в началото на XX век. За това съдим по отчетливите флорални мотиви, без геометризация, и тяхната изработка с памучни конци, навлезли в България през XIX в., заедно с печатните европейски издания. Разпространението на релефните бодове съвпада с областите на по-бързо икономическо и културно развитие, което потвърждава извода, че те са сравнително нови везбени техники.

Северните разновидности на българската риза имат общи черти в структурата и основните елементи с ризите от различни румънски и украински области. Най-силна е връзката между нашата носия и румънското женско облекло в областите Олтения, Мунтения, а отчасти Трансилвания, Молдова и Банат.

Голямата близост може да се обясни с генетични и историко-културни връзки. Множеството мигрантски вълни в двете посоки неминуемо е благоприятствало върху обмена на орнаментика и техники във везбата. В някои случаи тази еднаквост може да се приеме като резултат от еднакво културно развитие в по-ново време, поради модните тенденции дошли от Европа през XIX в. и началото на XX в.

Подробен и задълбочен анализ би могъл да изясни връзката и да проследи развитието на общите технологии във везбеното изкуство на географски отдалечени народи, но при наличие на истински образци, а не с гадаене по снимки.

Основни материали за ризите на българите са конопено, памучно или мезно лито тъкано платно. Равномерната му структура позволява да се бродира чрез броене на нишките, а гъстотата гарантира, че при употреба на сравнително дебели спрямо основата конци, даже везбата да е хлабава, ще запази релефната си структура. Употребяват се вълна, коприна и памук, ръчно предени, а в по-нови времена и купешки. Още един известен сред съвременните везачки мит е използването на камилска вълна, дошъл от термина „камилчена“ или „камилско“, което според някои сведения означава купешка, фабрично боядисана вълна.

Относно техниките на изработка и бодовете, няма единодушие нито сред нашите етнолози, нито в сведенията на информаторите. В „Учебник по бродерия за девическите промишлени гимназии и училища“ Райна Руменова дава следното описание: „Възловата техника – бод „клюп“: работи се с много пресукан конец, който при издърпването образува възел. Бод се отвесно и хоризонтално по тъканта. Тази техника се работи в Плевенско и Никополско.“ (Руменова, Райкова 1951, 62) В „Албум български македонски шевици“, освен това тя допълва, че конецът се оставя по-свободен, а той се завива сам (Руменова 1930, 5).

Вакарелски нарича бода „бримчен“ и го описва така: „сравнително неравномерно висок кит или равен кит, който се получава с подлагане на чорапена игла при изшиването на клуповете му.“ (Вакарелски 1977, 602).

Друго описание намираме в две монографии под името „гърчен бод“, „който се прави от навит като спирала върху иглата и издърпан конец“ (Тодоров, Михайлова, Василева, Младенов 1985, 135), и също: „при който конецът се навива около иглата и след нейното измъкване се получава бримка“. И в двете издания се уточнява, че се работи „само с вълнени конци“ (Тодоров, Генчев, Кръстева, Младенов 1974, 212).

Анита Комитска говори за „релефно взмо (Комитска 2005, 19), изпълнено с техниката на възлестия бод“, Мария Велева го нарича „възлив“ (Велева 1974, 24), Иван Коев и Райна Руменова – „бримчен“ (Коев 1951, 147; Руменова 1930, 6), Пенко Пунтев – „увит бод“ (Пунтев 1977, 11), доц. Николай Колев – „възлов“ (Колев 1987, 207).

Информаторите също дават противоречиви описания, често препредавани от трета ръка: „Мисля, че са ползвали камилска вълна“, „Една жена от моето село май знаеше“, „Чувала съм, че се шие от опаковата страна“,...

Съдейки по опаковите страни на наблюдаваните шевици, можем да диференцираме няколко случая:

1. във вид на стълбичка – вълнена шевица по поли на риза, Русенско (двупосочен контурен бод) (Ил. 9.1).

2. във вид на повече или по-малко начупена линия (наклонени черти) – вълнена шевица от пазви на женска риза, с. Караисен, Павликенско (Ил. 9.2), памучна шевица от пазви и ръкави на мъжка риза от Тутракан (Ил. 9.3), памучна шевица от пазва на женска риза от Полски Тръмбеш (Ил. 9.4) и село Белцов, Беленско (наклонен бод с водене на конец в различни варианти).

3. във вид на прекъснатата линия – вълнена шевица от поли на риза, с. Аспарухово, Варненско (Ил. 9.5) и памучна шевица от пазви на женска риза, село Белцов, Беленско (начупен бод пред игла, работен по диагонал).

Интересен факт е, че при проучване на шевици от село Белцов открихме втория и третия вид изработка, което говори за някаква неустойчивост в предаването на технологията на този бод и може би творчество в случаите, когато умението е загубено и се възстановява по нов начин. Още повече, че във всички образци от това село са използвани памучни конци, което ни говори, че са сравнително нова изработка.

Наблюдавани образци, освен по техника на изработка, са твърде разнообразни и по използваните конци, тяхните дебелина и брой нишки. След няколко експеримента можем да кажем, че равен кит се получава с използване на подложена игла, кука или клечица, но подобен ефект има и при употреба на дебела канава, наложена върху кенарената основа. Добрата покривност на бодовете зависи от гъстотата (2–3–4 нишки от основата), големината на бримките и дебелината на конеца. Употребата на гергеф е задължителна само в случаите на по-рехава и мека основа. При комбинация на работа в хоризонтална, вертикална и диагонална посока се получават интересните релефни мозайки.

От текстилните орнаментики, в много случаи, най-стар произход има тъканната. Срещат се обаче следи от ранната замяна на един вид орнаментика с друг – на тъканна с везбена. За подобен процес се говори през XIX в., при появата на релефните шевици в Европа, където те имитират блискоизточните кадифета и дори килими. Този процес е особено изразен в първите десетилетия на XX в. Същевременно се извършва и обратен процес на търсене на по-леко изпълними, но ефектни украси. По това време в градовете, а по-късно и по селата у нас, се появява т. нар. „бримчена, „примчена“ или „кукена“ техника на тъкане, която се изпълнява с два вълнени вътъка – един тънък и добре усукан, и един по-дебел, двойно усукан, с който се правят орнаментите. Като помощно средство се използва дървена или металическа обла пръчка, върху която се навива дебалата основа, и която се изнизва след набиване на изтъквания ред.

Приликата в резултата с текстурата на релефните шевици е ясен. Следвайки логиката на технологията с подложка, можем да предположим, че техниката първоизточник би могла да има подобна особеност. Тук и орнаментиката е подобна – геометрична и растителна, върху гладка повърхност.

Друга техника с идентичен резултат, за която за съжаление има твърде малко информация, е т. нар. „фъкане“ („punchneedle“). Съвременната ѝ популярност идва от руските Староверци (Старообрядци, Липовани), които в края на XVII в. – началото на XVIII в., след църковните реформи на Никон Московски, са обявени за разколници и са изпратени в изгнание. Заселват се в колонии на различни места, започвайки от делтата на Дунав – Румъния и Молдова, България (селата Татарица, Казашко и Айдемир, Силистренско), дори в Китай, Аржентина и САЩ. Има множество хипотези за произхода на тази техника. Най-ранните данни са от Древен Египет, където са използвали кухи кости от птичи крила за инструмент. През Средновековието е използвана за украса на църковно облекло в Източна и Западна Европа. Смята се, че Староверците я превръщат във форма на изкуство (Leslie 2007, 164). Според други автори родината ѝ е Украйна, но в музеите в Киев, а също и в Полша и Унгария, няма такава информация. (Stewart 2009, 14) Проследявайки миграцията на Липованите, те предполагат, че е възможно да са я пренесли от Китай (използвайки игли от бамбук) или са я усвоили от френски колонисти, някъде по пътя си (има запазени френски екземпляри от XVI в., но не са оцелели инструментите за везба). Понеже получените при бродерията бримки могат да бъдат разрязани, нещо вече познато от описаното по-горе, някои изследователи предполагат, че технологията е измислена от турските селяни, като достъпен вариант на луксозното кадифе.

Описаната географска близост би обяснила присъствието на този вид везба в нашите носии. За съжаление не можем да направим еднозначно заключение за връзката ѝ с релефните шевици. Фъканата бродерия или „иголочкой“, както я наричат Староверците, се изпълнява със специална куха игла, по дължината на която минава конецът. Работи се от опаковата страна, а от лицевата резултатът е почти точно копие на релефните шевици. През XX в. стават модерни и се използват различни машинки, ръчни или автоматични, но първообразът при Староверците е добре подострено перо. У нас е разпространена основно в Южна България – по престилки, сукмани, елечи. Дали действително има връзка между двете техники и коя, коя предхожда, не се осмеляваме да предположим.

Както стана ясно по-горе в изложението, има подобие и в някои случаи дори съвпадение, между техниките на изработка на релефните шевици в Гърция и Украйна, в Мароко и България, в Западна Европа и Балканските страни, в Румъния и Украйна. Някои от бодовете в България приличат на хърватски, други на македонски или румънски. Дали тези сходства се дължат на културните връзки, на модни тенденции в по-ново време или на различно развитие

на везбените техники, стигнали до подобни резултати, можем само да гадаем. Преминаването на един вид техника в друг и обратно, също може да бъде обяснение на някои връзки.

В заключение можем да кажем, че релефните шевици в България са свидетелство за изключителното богатство на културни връзки и за традиционната изобретателност и везбена умятност на българката. Те заслужават едно задълбочено проучване, не само измежду музейните сбирки, но и на терен, сред съхранените екземпляри и сред майсторките, запазили познанието за тях, ако такива могат да бъдат открити.

ЛИТЕРАТУРА

- Баджов, Костов 1913:** Ст. Баджов, Ст. Л. Костов. Албум българска национална бродерия. София, 1913.
- Вакарелски 1935:** Х. Вакарелски. Бит и език на малоазийските българи. София, 1935.
- Вакарелски 1977:** Х. Вакарелски. Етнография на България. София, 1977.
- Велева 1963:** М. Велева. Българската двупрестилчена носия. София, 1963.
- Велева 1974:** М. Велева. Български народни носии. Том 2. София, 1974.
- Велева 1988:** М. Велева. Български народни носии. Том 4. София, 1988.
- Википедија:** Македонски вез. https://mk.m.wikipedia.org/wiki/Македонски_вез (изтеглена информация на 09.03.2017 г.)
- Коев 1951:** И. Коев. Българска везбена орнаментика. София, 1951.
- Коев 1982:** И. Коев. Българска везбена и тъканна орнаментика. София, 1982.
- Колев 1987:** Н. Колев. Българска етнография. София, 1987.
- Комитска 2005:** А. Комитска. Български народни носии. София, 2005.
- Милетич 1902:** Л. Милетич. Старото българско население в Североизточна България. София, 1902.
- Новакович 2004:** К. Новакович. *Odlike narodnog veza u Vojvodini*. Novi Sad, 2004.
- Покусінська, Покусінський 2016:** Л. Покусінська, О. Покусінський. Борщівська народна сорочка. Київ, 2016.
- Пунтев 1977:** П. Пунтев. Български народни везбени орнаменти, София, 1977.
- Руменова 1930:** Р. Руменова. Български македонски шевици. София, 1930.
- Руменова, Райкова 1951:** Р. Руменова, Ев. Райкова. Учебник по бродерия за IV, V, VI и VII клас на девическите промишлени гимназии и училища. София, 1951.
- Тодоров, Генчев, Кръстева, Младенов 1974:** Д. Тодоров, С. Генчев, Г. Кръстева, М. Младенов. Добруджа. Етнографски, фолклорни и езикови проучвания. София, 1974.
- Тодоров, Михайлова, Василева, Младенов 1985:** Д. Тодоров, Г. Михайлова, М. Василева, М. Младенов. Капанци. Етнографски проучвания на Северна България. София, 1985.

Beeton 1870: I. Beeton. Beeton's Book of Needlework. London, 1870.

Belovic-Bernadzikowska 1906: Jelka Belovic-Bernadzikowska. Hrvatski narodni vezovi. Osijek, 1906.

Benaki: http://www.pointurier.net/travel/greece/athens/Benaki%20museum/#img_1922.jpg (изтеглена информација на 09.06.2017 г.)

Bušić 2004: K. Bušić. Traditional Dress Code of the Town Županja and its Surroundings. – Etnološka istraživanja / Ethnological Researches, Ethnographic Museum Zagreb. Zagreb, 2004, стр. 167 – 183

Condra 2013: J. Condra. Encyclopedia of National Dress: Traditional Clothing Around the World. Santa Barbara, 2013.

Doaga 1978: A. Doaga. Cusaturi romanesti. Bukuresti, 1978.

Македонски народен вез 2013: Македонски народен вез. 2013. https://www.facebook.com/Macedonian-folklore-Македонски-фолклор-523901977640849/photos/?tab=album&album_id=523932467637800 (изтеглена информација на 09.03.2017 г.)

Flickr: <https://www.flickr.com/photos/96448577@N08/14287932288/in/album-72157645271818761/> (изтеглена информација на 09.06.2017 г.)

F.-M. 1914: F.-M. Embroideries of the near east. – Bulletin of the metropolitan museum of art, Vol 9, No8, New York, 1914, 178–181.

Gostelow 1977: M. Gostelow. The Complete International Book of Embroidery. London, 1977.

Krody 2006: S. Krody. Embroidery of the greek islands and Epirus region. London, 2006.

Krsteva 1975: A. Krsteva. Broderie nationale macedonienne. Skopje, 1975.

Leslie 2007: C. Leslie. Needlework Through History: An Encyclopedia. Santa Barbara, 2007.

Mass 1888: F. Mass. Florence home needlework. Massachusetts, 1888.

Morris 2003: B. Morris. Victorian Embroidery: An Authoritative Guide. Mineola, 2003.

Pleše 1954: A. Pleše. Hrvatski narodni vez. Zagreb, 1954.

Ribarić 1973: R. Ribarić. Vezak vezla.... Zagreb, 1973.

Sikarskie 2016: A. Sikarskie. Textile Collections: Preservation, Access, Curation, and Interpretation in the Digital Age. Lanham, 2016.

Stanescu-Batrinescu 1977: E. Stanescu-Batrinescu. Broderia romaneasca aplicata. Bukuresti, 1977.

Stewart 2009: M. Stewart. Punchneedle The Complete Guide. Iola, 2009.

Stoica, Doaga 1977: G. Stoica, A. Doaga. Interiore romanesti tesaturi si cusaturi decorative. Bukuresti, 1977.

The saleroom: <https://www.the-saleroom.com/en-us/auction-catalogues/25-blythe-road/catalogue-id-sr2510010/lot-6b294c85-a1b3-4d5f-9e2f-a4a000bdaf47> (изтеглена информација на 09.06.2017 г.).

Welters 2013: L. Welters. Embroidery on a greek women's chemises in the Metropolitan museum of art. New York, 2013.

ON CERTAIN RAISED EMBROIDERY TECHNIQUES

Magdalena Chamurdjieva

(Abstract)

The purpose of this study is to document and publicise a forgotten embroidery technique in its numerous variances, its geographical and its chronological aspects. During the research process it turned out that the topic is quite broad and deserves a thorough investigation, however, this paper will focus only on several key points.

While studying the data about the earliest examples of raised embroidery here, we found that actually the earliest pieces of raised embroidery were from the island of Rhodes and the smaller islands nearby, dating to the 17th – 18th centuries.

There is some controversy in the examined literature over the technology to achieve the relief texture of the embroidery. One of the techniques, which is mentioned, is the so-called Rhodes raised cross stitch, the other is a raised variant of the chevron stitch and is called Astypalaia stitch, the third version of the Rhodes stitch is a cross stitch in the horizontal and vertical directions, and a variation of the stem stitch diagonally.

Raised stiches also from the Mediterranean and from the 17th – 19th cc. were found in Morocco. The Salé and Chefchaouen embroidery exhibit certain influence of the Islamic artistic ornamentation and are worked with the contour stitch.

The next stage in our investigation of the sources of raised stitches took us to Europe. The so-called Berlin wool work appeared at the beginning of the 19th c. One of the most popular periodicals for that time mentioned the so-called plush or Astrakhan stitch. Closest to our finds, however, seems to be the raised or velvet stitch, a variance of the cross stitch. A raised effect can be also achieved with the needlepoint straight stitch padded with a thin string or thick wool yarn underneath.

The information about the raised elements in the Serbian and Croatian folk costumes refers to the late 19th and early 20th centuries. They are made of cotton or wool. The motifs are mainly geometrical and floral, rarely zoomorphic; dominant is the red colour or combinations of red-black or red-blue. The raised stitch is called “napushtana prujanka” [a wound spring] or “chupavats” [broken stitch].

Raised embroidery was registered only in some regions of present-day Macedonia – Skopska Crna Gora, Dolni Polog and Struga. In Macedonia these stitches are called “scortsi” [starlings] and “nofteno”. Most often woolen threads are used, either spun or twisted by hand.

Another example of raised embroidery, dated to the 19th c., was found in Ukraine: the motifs are largely geometrical and floral, absolutely exuberant. The raised embroidery is dominated by the black colour with tiny colourful flecks. One of the techniques is the so called “verhoplut” [topcover], representing a double layer embroidery. Another characteristic stitch is the “bitim” stitch. When working with thick woolen threads even the ordinary slanted and straight stitches appear to be somewhat raised. Locally these are called “kolodki” [columns] and “poverhnitsa” [surface] or “kafasor”. Our investigation took us to neighbouring Romania, where the red colour dominates, yet during the inter-war years blue was incorporated in the embroidery. Raised embroideries were worked with

relatively thick woolen, silk or cotton threads. The basic stitches are: “old-fashioned”, “Banatian” and “butuch”.

Up to twenty stitches are used in the Bulgarian embroideries. On the basis of the documented embroideries several distribution centres can be outlined: the regions of Lovech, Sevlievo, Pavlikeni, Gorna Oryahovitsa, Polski Trambesh, Svishtov, Belene, Rousse, Tutrakan, Silistra, Razgrad and Provadia. As far as the dominating colours are concerned, there is a noticeable transition from bright red in the region of Pleven, to black or dark blue in the eastern regions. This transition trend is interrupted in the regions of Rousse, Tutrakan and Silistra, where orange, bright red, blue and green shine against dark colours. Geometric and floral forms dominate, rarely animal or anthropomorphic forms, and more often than not hand in hand with one another.

There is no consensus either among the ethnologists, or among the informants as far as the working techniques and the stitches are concerned. To mention just a few of the stitches: “klyup” [loop] stitch, “brimchen” [chain] stitch, “gurchen” [wriggling] stitch, “vuslest” [knotty] stitch, “vuslovat” [knots] stitch, “uvit” [twisted] stitch. There are explanatory notes on how to work with highly twisted threads, using a sock-knitting needle for support, using only woolen threads or leaving a dangling loose thread end.

Apart from the various techniques the examined samples vary significantly in terms of the used materials (wool, cotton, silk), the thickness and number of plies.

There are strikingly similar and in some cases even identical techniques for the raised embroideries in the above mentioned regions. We can only make a guess whether the similarity is due to the cultural relations, to the fashionable trends in later periods or to different developments of the embroidery techniques, leading to similar results.

In conclusion it can be stated that the raised embroideries in Bulgaria attest to the traditional resourcefulness and embroidery mastery of the Bulgarian women, and of the exceptionally versatile cultural relations.

ПОЛИТИКАТА НА РУСИЯ И АНГЛИЯ ПО БАЛКАНСКИТЕ ОТНОШЕНИЯ (1898–1902 Г.)

Емил Врежаков

Настоящото проучване обръща внимание на позицията, която заемат Русия и Англия по проблемите, възникващи на Балканския полуостров. Хронологическите рамки на изследването обхващат периода между 1898 г. и 1902 г. – от завършека на поредната Близкоизточна криза (1894–1898 г.) до началото на изработката от Русия и Австро-Унагария на т. нар. Виенска програма за реформи в Македония. Есента на 1902 г. в Македония избухва Горноджумайското въстание, което е своеобразна горна граница на посочения период, както от гледна точка на международните аспекти на Македонския въпрос, така и с оглед развитието на ситуацията на Балканите – това е навечерието на голямото Илинденско-Преображенско въстание, избухнало през 1903 г.

В края на XIX в. и началото на XX в. европейската дипломация е ориентирана към външнополитически проблеми в различни точки на света. За Русия е важно разрешаването на Далечноизточния въпрос, към който има отношение и Англия (Дюлгерова 1999, 10). Балканската дипломация, издигайки идеята за освобождение на християните, останали под турско иго, провежда активни дейности в областите Тракия и Македония. Тези действия и съществуващият прецедент в нарушаването на териториална система, наложена с Берлинския договор след Съединението на Княжество България с Източна Румелия през 1885 г., превръщат държавите от Балканския регион в конкурент на Великите сили за бъдещо разпределение на турското наследство. След турските кланета над арменци в средата на 90-те години на XIX в. и отзвукът от тези размирици на о. Крит, в Македония и Одринска Тракия, Англия демонстрира подкрепа към арменското население в Османската империя (Дюлгерова 1999, 12–13). Германия и съюзниците ѝ в Тройния съюз (Австро-Унгария и Италия) отказват участие в английската инициатива за преобразования в Турция. В реформения проект се включват Русия и Франция. В резултат на това през 1895 г. султан Абдул Хамид II приема част от изготвения от трите Велики сили проект за реформи, но не го прилага на практика (Хвостов 1965, 359–368).

След края на Източната криза от 1894–1898 г., Великобритания ориентира своята близкоизточна политика в неблагоприятна за Османската империя посока. Британският министър-председател Робърт Гаскойн-Сесил, лорд Солсбъри, възприема политика, насочена към окончателен разпад на турската

държава. Той е сред първите английски политици, които подкрепят идеята за подялба на османските територии. За да се противопостави на създалите се нови обстоятелства и нарастващия антагонизъм с Германия, лорд Солсбъри опитва да постигне известно разбирателство с Русия. През 1896 г. той наемкава на Санкт Петербург, че е готов да бъде постигнато известно споразумение по някои спорни въпроси. Две години по-късно английският политик представя на руското царско правителство широкомащабен план за подялба на Османската империя и Китай. Британският министър-председател предлага северните части на Китай и Османската империя (без Балканите) да бъдат предоставени на Русия, а предвижда южните територии да запази за Англия. От Петербург отклоняват предложението, тъй като все още руско-английското съперничество е доста силно. Въпреки това, през 1899 г., е сключено съглашение в по-ограничен мащаб, което урежда интересите на двете страни на територията на Китай.

Поради голямата конкуренция на икономическото настъпление на останалите Велики сили на Балканите през разглеждания период, руските дипломати временно насочват своите усилия към Далечния изток. Новата външнополитическа ориентация налага промяна в отношенията на Санкт Петербург както с Османската империя и Балканските страни, така и с другите Велики сили по проблемите на Източния въпрос. Новата тактика предвижда забавяне и спиране на динамичните процеси на Балканите, докато настъпят подходящо време и благоприятни обстоятелства империята да се намеси в тяхното разрешаване (Дюлгерова 1999, 17).

Отчитайки изострените руско-английски отношения във връзка с Близкоизточната криза (1894–1898 г.) и съперничеството в Далечния Изток, както и опита на Великобритания да създаде враждебна коалиция от държави срещу Русия, руският цар Николай II предлага да бъде проведена Международна конференция по разоръжаването. От тази гледна точка руското предложение според Л. Телешевой е опит на руската дипломатия да бъде предотвратен един нежелан военен сблъсък с Англия (Телешевой 1932, 63–70). Действията на Николай II показват неговото разбиране, че интересите на Руската империя стоят далеч от нови военни сблъсъци. Процесът на модернизация, започнат от Сергей Витте, изисква значителни финансови средства и време, в което Русия да се изравни в икономически план с големите европейски държави, да осъществи придвижването си в Далечния Изток и да затвърди позициите си на Балканите. Мирната инициатива на руския цар може да бъде пряко обвързана със желанието да бъдат спестени средства, които ще се пренасочат от областта на военното дело към новите приоритетни цели. Искрените подбуди на Николай II да се пристъпи към световно разоръжаване биха изградили образ на Русия като носител на идеи за мир и справедливост.

Англия, опитвайки се все още да се придържа към политиката на „блестяща изолация“ и започнала военна надпревара с Германия, отхвърля всяка възможност „да се осигури изпълнение на условията на каквото и да било споразу-

мение... Предложението да се забрани усъвършенстването на оръжията“, би отговаряло на „интересите на варварски народи... Техни лордства [лордовете на адмиралтейството във Великобритания] са против това, да се връзват ръцете на нашата страна [Англия]“ (British Documents 1927, 224–225).

Според Берлинския договор България става зависимо княжество под сюзеренитета на Турция без право на собствени въоръжени сили, а само на народна милиция (Стефанов 1965, 22). Участие в световната конференция би издигнало международния авторитет на България и би било крачка по пътя към независимостта. Циркулярната нота за предстоящата конференция на руското правителство не е официално съобщена в София. Разговорите на българския дипломатически агент в Петербург Димитър Станчов с руския министър на външните работи Михаил Муравъев показват, че руското правителство желае България да участва, но се страхува от поставянето на този въпрос, за да не предизвика остра реакция от Турция или Великобритания. Михаил Муравъев осведомява българския дипломат, че дипломатическият представител на Русия в София граф Георгий Бахметиев ще информира българското правителство лично и ще проучи мнението на министрите в София относно поставените в циркулярната нота въпроси (Попов 1970, 44).

Руският дипломатически представител в София граф Георгий Бахметиев заявява пред българските управляващи, че България е поканена съвсем официално. Тази покана е потвърдена пред Димитър Станчов и от Михаил Муравъев, който заявява, че при всички обстоятелства България няма да бъде пренебрегната. Подкрепата на Русия за осигуряване на участието на България на конференцията се изтъква и от военния аташе на България в Белград Христофор Хесапчиев (Хесапчиев 1993, 140–150). Димитър Станчов посочва, че Русия винаги е говорила в полза на България.

Избраното място, на което ще се проведе конференцията, е холандският град Хага. По този начин отговорността за поканата пада върху страната – домакин. След дълга дипломатическа преписка и лични разговори, и благодарение на подкрепата на Русия, е издадено специално султанско ираде, с което се позволява на България да вземе участие на предстоящия международен форум.

В архивохранилището на Руската федерация в Москва, съхраняващо документи за външната политика на Руската империя, е запазена секретна телеграма от ръководителя на външнополитическото ведомство на Русия граф Михаил Муравъев, изпратена на 19.04.1899 г. до руския дипломат в София Георгий Бахметиев. При нейното проучване се изяснява какви претенции има Турция към присъствието на българската делегация на конференцията. В телеграмата се подчертава, че българските участници трябва да спазват условията, поставени от султана и одобрени от Петербург: „1) В случай на определяне мястото на представителите на държавите на конференцията в алфавитен порядък, на българските представители е предоставено мястото непосредствено след делегатите на Турция; 2) Представителите на България да не възбуждат

въпроси, невключени в програмата, съобщена на Държавите от императорското правителство; 3) На конференцията да не се предизвикват въпроси, несъвместими с Първата глава на Берлинския договор, съгласно която на България ѝ е дадено правото да има само милиция.“ (АВПРИ, ф. Политархив, 1899, д. 1308, л. 31).

Във фонд „Канцелярия на министъра на външните работи“ на Архива в Москва е запазен доклад, подписан от руският посланик в турската столица Иван Зиновиев, с дата 14.01.1899 г., който дава информация за последвалите ходове от българска страна. В доклада Иван Зиновиев информира руското Министерство на външните работи за получено от посланиците на Великите сили в Цариград съобщение от Върховния македонски комитет, което включва изготвения още през 1896 г. проект за реформиране на Европейска Турция. Българското писмо носи печата на „придворната типография“ в София, което за Иван Зиновиев е доказателство за съпричастността на българския княз Фердинанд Кобургготски към действията и решенията на Върховния македонски комитет. От доклада на Иван Зиновиев става ясно, че посланиците на Великите сили не приемат предлаганите идеи. Английският посланик, макар да реагира привидно благосклонно, по-късно отхвърля предложенията за въвеждане на автономия на македонските вилаети. В края на документа руският посланик записва своето заключение, че „македонският въпрос вече е поставен на дневен ред и трябва да се очаква, че той занапред ще бъде източник на чести тревоги на Балканския полуостров.“ (АВПРИ, ф. Канцелярия, 1899, оп. 470, д. 25, л. 32).

Руските притеснения са отразени и в информацията, която изпраща в София българският дипломатически агент в Санкт Петербург Димитър Станчов. На 01.01.1899 г. той се среща с руският император Николай II, който му внушава „твърде милостиво, но същевременно твърде сериозно“, че ако „македонските комитети почнат да действат активно, то трябва да знаят, че те правят това на свой личен и собствен риск.“ (ЦДА, ф. 600 к, оп. 1, а. е. 1526, л. 132).

Руският дипломат Ю. Щербаков предава разговор, проведен на 29.01.1899 г. между Иван Зиновиев и новоназначения български представител в Цариград Г. Димитров. В свое донесение, съхранявано в архивохранилището на Руската федерация в Москва, Ю. Щербаков записва, че българският дипломатически агент се консултира по въпроса доколко е подходящ моментът да се поставят пред Портата искания за реформи в Македония и за нови берати за епископи за Мелнишка и Серска епархии, Кукушка и Солунска епархии, Гюмюрджинска и Ксантийска епархии и Одринска епархия. Ю. Щербаков обръща внимание на думите на Г. Димитров, че „новото Министерство [и кабинетът на Д. Греков] би желало да постигне някакви успехи в Турция главно, за да удовлетвори българското обществено мнение, подстрекавано от македонските комитети.“ (АВПРИ, ф. Канцелярия, 1899, оп. 470, д. 25, л. 532).

На Международната конференция за ограничаване на въоръженията, която се провежда в периода 18.05–29.06.1899 г., българските делегати участват активно в работата на комисиите и гласуват независимо и самостоятелно при вземането на решенията. Избухналите по същото време българо-турски стълкновения в Прилеп и сръбско-турският въоръжен пограничен инцидент от май – юни 1899 г. привличат вниманието на Лондон и Санкт Петербург. При проучване на фонд „Канцелария на министъра на външните работи“ в Архива за външната политика на Руската империя се открива интересно донесение до руския външен министър, писано от Ю. Щербаков, който по това време замества руския посланик в Цариград. Документът съдържа информация, че Ю. Щербаков е изпълнил инструкцията, изпратена му на 20.05.1899 г. от Михаил Муравъв, с указания да се направи забележка на турското правителство за начина, по който се постъпва с българите в Прилеп. Тревогите на руската дипломатия „от нежелателно общо възмушение в Македония“ са посрещнати с оправдания от страна на Високата портата, която уверява, че случаят в Прилеп не може да наруши мира в тази област. При прочитане на донесението се разбира, че Ю. Щербаков е изненадан от бързите мерки, които предприема турската администрация след получената информация за „образуване на български банди в Ямбол и Кюстендил“. Дипломатът пише, че има информация и „за усилено придвижване на два батальона и други войскове части от Одрин към границата с Княжеството.“ (АВПРИ, ф. Канцелария, оп. 470, д. 26, л. 24–25).

Великобритания използва възможността да употреби в своя полза конфликтната ситуация на Балканския полуостров, за да окаже политически натиск върху султана, като започва подготовката на дипломатическо заявление към Османската империя през май 1899 г. Германия, Австро-Унгария и Русия добре разбират, че с тази своя акция управляващите в Лондон целят единствено да извлекат облаги в полза на английските икономически и политически интереси на територията на Турция. Управляващите в Петербург, Виена и Берлин твърдо се противопоставят на английските предложения и прекратяват в зародиш английските инициативи. Макар от Лондон да използват възможността да оказват натиск и да изнудват правителството в Турция за своите собствени експанзионистични цели, използвайки кризисната ситуация в Македония, английската дипломатия активно подкрепя и кратките турско-български преговори за сключване на военна конвенция, проведени още през юни 1898 г. Тази проява е израз на желанието на Англия да бъде създаден българо-турски съюз, който да бъде насочен и използван в подходящ момент срещу Русия (Пантев 1971, 9–12).

Петербург не може да позволи такъв развой на събитията. На 28.10.1900 г. новият министър на външните работи на Русия граф Владимир Ламсдорф изпраща до руския посланик в Цариград Иван Зиновиев секретна инструкция, в която се препоръчва да потърси път към съглашение с Турция и Австро-Унгария, и със съвместни усилия да намерят средства, които веднъж завинаги да

сложат край на периодичното възникване на напрежение в Македония. Външният министър определя руската позиция по Македонския въпрос като твърдо и устойчиво намерение от страна на Русия да поддържа законния порядък и мира на Балканския полуостров (Дюлгерова 1999, 174).

Правителството на Стоян Данев, назначено на 21.12.1901 г., демонстрира опити за ограничаване на дейността на Върховния Македоно-одрински комитет в България. Целта на тази показна акция е спечелването на благоприятното отношение на политическите кръгове в Руската империя и в Англия, които не гледат с добро око на революционната дейност на българите. Това обяснява и нееднократно даваните през 1901 г. уверения от българите на руския дипломатически агент Георгий Бахметиев, че *„гледат на Македонския комитет като на най-голямо зло за България и, че ако не им се отдаде да го унищожат, то те ще се стараят да го държат в рамките на законността и умереността.“* (Грънчаров 1986, 185).

Напрежението сред руските и английските дипломатически кръгове непрекъснато се подклажда от правителството в Белград, което чрез сръбския министър на финансите Милованович вдига тревога *„за безпорядъците в Македония и положението в Стара Сърбия“* (Миноски 1982, 303).

В средата на 1902 г. руският консул в Битоля отбелязва, че местното население, ако не се страхува от репресии, би се вдигнало на всеобщо въстание. Неговият колега в Солун също е уверен, че независимо от многобройните прояви на въоръжени чети, Турция не би обявила военно положение, тъй като с това би потвърдила съществуващите неуредици, а оттам би предизвикала и намесата на Великите сили. Избухналото през септември 1902 г. Горноджумайско въстание довежда до нова надпревара между Великите сили за дипломатически атаки, реформистки планове и разнообразни концепции за излизане от поредната източна криза. Четническата акция на Върховния Македоно-одрински комитет през есента на 1902 г. (от 23 септември до началото на ноември), насилията, кръвопролитията, палежите и репресиите, на които е подложено цялото християнско население и най-вече българите в областта, водят до засилване на тревогите в политическите среди в Европа, което довежда до ново активизиране на дипломатическите кръгове в Лондон и Петербург.

Горноджумайските събития от есента на 1902 г. и Македонският въпрос с неговите политически, дипломатически и военни проблеми отново принуждават Русия да търси възможности за запазване на своите позиции в създалата се сложна ситуация. Единственият начин, който се очертава като най-подходящ за руските цели, е поддържане на балканското статукво и потушаване на вълненията чрез съвместна реформена акция в Македония с Англия и Франция. Руският посланик в Цариград Иван Зиновиев предлага трите Велики сили да използват австро-унгарският посланик в Цариград барон Каличе за въздействие върху султана за въвеждане на частични преобразования в Македония. В свое донесение от края на октомври 1902 г. руският посланик в Белград Николай

Чариков прави предложение за мирно разрешаване на сегашните усложнения в Македония и Стара Сърбия по програмата за създаване на подобро *status quo* (Дюлгерова 1999, 84). Руският посланик в Белград пише, че България може да се задоволи с автономията на Македония, а Гърция – с управлението на Крит от гръцкия крал Георг (АВПРИ, ф. Канцелярия, оп. 470, д. 101, л. 444–445).

През 1902 г. се отбелязва ново начало на активността и намесата на Англия в балканските проблеми, тъй като в периода 1898–1902 г. Лондон в известна степен се отдръпва от Балканите. Политиката на английската дипломация е дистанцирана и се ограничава в подкрепа на някои съвместни инициативи от страна на Франция и Русия по Източния въпрос. По късно Едуард Грей пише в мемоарите си, че различните реформни акции са „*непоносимо тежки, много неприятни и болезнено безсмислени*“ (Grey 1925, 270). Той осъзнава и обречеността на самостоятелни английски инициативи. Едуард Грей застава зад позицията, че реформи в Македония биха могли да бъдат проведени само във взаимодействие с другите Велики сили. Прикривайки користните английски действия, той тенденциозно отбелязва, че всички усилия са обречени от действията на Австро-Унгария и Русия. Същевременно Едуард Грей с право обвинява Виена и Петербург във взаимно недоверие по политиката, касаеща националните въпроси на Балканския полуостров и посочва, че правителствата на Русия и Австро-Унгария изпитват страх от промяна на статуквото в полза на една от двете държави. Той описва своето виждане, че на фона на съперничеството помежду им, английската активност е смятана за ненужно посегателство в техните сфери на влияние. Едуард Грей прибавя към проблемите на турското наследство в Европа и немските интриги. Той извежда като теза, че грубите икономически интереси на Германия я карат да използва всяка загуба на друга Велика сила, за да усили позициите си в Турция. В тези условия Едуард Грей стига до заключението, че въпросът за македонските реформи се превръща в блато за Великите сили, в което те затъват докато спорят помежду си (Grey 1925, 272–724).

В края на XIX в. и в зората на XX в. английската дипломация е принудена от обстоятелствата да изостави активните си инициативи на Балканския полуостров и да отстъпи пред активната роля, която играе в този период Руската империя, след като тя сключва през 1897 г. споразумение по балканските проблеми с Австро-Унгария. В периода от 1898 г. до 1902 г. действията на Англия са ограничени в рамките на нейните обичайни полуискрени призови за реформи и да бъдат спазвани правата на подложеното на погроми християнско население в Турция. Едновременно с това Лондон отправя остри призови и към правителствата на балканските държави с настояване да бъдат ограничени въоръжените акции за освобождение на Македония чрез въстание и революция. Тези инициативи на английските управляващи нямат никакъв реален ефект, тъй като за всички страни е ясно, че Англия не разполага с ресурс за провеждане на енергична политика на Балканския полуостров.

След 1898 г. външнополитическото настъпление на Великобритания се сблъсква със съпротивата едновременно на Русия, Франция и Турция, колебливата политика на Австро-Унгария и растящия антагонизъм с Германия. Руските дипломатически инициативи на Балканския полуостров се разгръщат със значително по-голям успех. Те имат за цел да запазят мира на Балканите и да насърчат балканските държави да работят съвместно както с Русия, така и помежду си, за извоюване по мирен път на права за християнското население, останало под турска власт. Крайната цел на руското правителство е Турция да бъде окончателно изтласкана от Европа и така да се разреши веднъж завинаги наболелия за всички държави Източен въпрос. Това е в противоречие с интересите на Англия, която в никакъв случай няма намерение да допусне Русия да сложи сама край на Източния въпрос и така да засили авторитета си сред политическите среди в държавите на Балканския полуостров. Това става причина английската дипломация отново да насочи вниманието и активността си към полуострова през 1902 г. През този период правителствените среди в Лондон осъзнават колко трудно ще бъде за в бъдеще да се опазят самостоятелно интересите на страната. Предизвикателствата, които балканските политици, дипломати и въоръжените революционери в Европейска Турция отправят със своите действия към Великите сили, принуждават английското правителство да търси допирни точки със своя конкурент – Руската империя. Така двете страни продължават да се стараят постепенно да изглаждат и уеднаквяват позициите си по балканските проблеми в името на общата цел – недопускане на разрастване на революционните процеси в региона, за да бъде запазен баланса на силите на в Югоизточна Европа.

ЛИТЕРАТУРА

АВПРИ: Архив внешней политики Российской империи, фонд 151 (Политархив), д. 1308, лист 31.

АВПРИ: Архив внешней политики Российской империи, фонд 133 (Канцелярия министра иностранных дел), опис 470, д. 25, листы 32, 532; опис 470, д. 26, листы 24–25; опис 470, д. 101, листы 444–445.

Грънчаров 1986: Ст. Грънчаров. България на прага на двадесетото столетие. Политически аспекти. София, 1986.

Дюлгерова 1999: Н. Дюлгерова. Руски щрихи към Източния въпрос 1894–1904. (Амбиции и планове на имперската дипломация). София, 1999.

Миноски 1982: М. Миноски. Политиката на Австро-Унгария спрема Македонија и македонското прашање 1878–1903 г. Скопје, 1982.

Пантев 1971: А. Пантев. Англия и реформената акция в Европейска Турция (1895–1903 г.). – Исторически преглед, 1971, 6, 3–32.

Попов 1970: Р. Попов. За участието на България в световните конференции за мир в Хага през 1899 и 1907 г. – Военно-исторически сборник, 1970, 2, 40–60.

Стефанов 1965: Г. Стефанов. Международни отношения и външна политика на България (1870–1957 г.). София, 1965.

Телешевой 1932: Л. Телешевой. К истории первой Гаагской конференции 1899 г. – В: Красный архив, 1932, 1–2, 63–70.

Хвостов 1965: В. Хвостов. История на дипломацията. Т. 2. София, 1965.

Хесапчиев 1993: Х. Хесапчиев. Служба на България в чужбина. София, 1993.

ЦДА: Централен държавен архив – София, фонд 600 к (Константин Стоилов), опис 1, архивна единица 1526, лист 132.

Grey 1925: Sir Edward Grey. Twenty-Five Years (1892–1916). Memoirs. Publisher: Frederick A. Stokes company, 1925.

British Documents 1927: British Documents on the Origins of the War 1898–1914. Vol. I, 1927.

THE BALKAN POLICY OF RUSSIA AND OF GREAT BRITAIN
(1898–1902)

Emil Vrezhakov

(Abstract)

This study focuses on the foreign policy and the position of Russia and of Great Britain on the problems arising in the Balkan Peninsula. Chronologically the study covers the period from 1898 to 1902—from the resolution of one of the many crises in the Middle East (1894–1898) to the time when Russia and Austro-Hungary started working on the so-called Vienna Program on Macedonian reforms. In the autumn of 1902 Gorna Dzhumaya uprising broke in Macedonia, drawing the attention of the European diplomacy and above all of Austro-Hungary and Russia. This prompted the need to develop the Vienna Program. In this respect 1902 is the upper limit *sui generis* of the above mentioned historical period from the point of view of both the international aspects of the Macedonian Question and the developments taking place in the Balkans and in the Macedonian *vilayets* of Turkey—this was the eve of the well-known Ilinden-Preobrazhenie Uprising in 1903.

At the turn of the century the European diplomacy was busy with international problems at various points in the world. Russia was preoccupied with the Far-Eastern Question, which was important for Great Britain too. The Ottoman Empire was still a significant factor in the complex relations in South-Eastern Europe, regardless of the fact that during this period the Balkan states directed their efforts to its European territories.

During the examined period circumstances forced the British diplomacy to give up its initiatives in the Balkan Peninsula and to step back as the Russian Empire was quite active at that period, after signing an agreement on the Balkan problems with Austro-Hungary in 1897. During the period of 1898–1902 Great Britain limited its actions within its usual appeals for peacekeeping and respecting the rights of the suppressed population in the Ottoman Empire. Along with this London was also persistent in its calls to the governments of the Balkan states to restrict armed propaganda actions on the European territory of the Ottoman Empire. These initiatives of the British government had no palpable effect as all the parties were aware of the fact that Great Britain had no resources for a more energetic policy on the Balkans.

After 1898 the international advance of Great Britain faced resistance by Russia, France and the Ottoman Empire at the same time and the indecisive policy of Austro-Hungary and the growing antagonism with Germany.

The governing circles in Great Britain knew only too well how difficult it would be to safeguard on their own the interests of the country in the future.

The challenge, which the actions of the Balkan politicians, diplomats and the armed propaganda presented to the Great Powers, made London and St. Petersburg seek common grounds. Thus they gradually started cooperating on the Balkan problems in the name of the common goal—keeping the present status quo in the region in order to maintain the balance of powers on the Balkan Peninsula.

ПИСТОЛЕТИТЕ „ПАРАБЕЛУМ“ В БЪЛГАРСКАТА АРМИЯ. ПОРЪЧКИ И ДОСТАВКИ ПРЕЗ 1903–1918 Г.

Симеон Цветков

Войните заемат съществено място в историята на Третата българска държава. След разпокъсалият страната ни Берлински конгрес (1878 г.) тя показва, че има право на съществуване, което блестящо е защитено посредством Сръбско-българската война от 1885 г. Войната е основно средство на предприетите през 1912–1918 г. несполучливи опити за окончателното национално обединение на България в естествените ѝ етнически граници.

През годините у нас има публикувани голям брой статии и монографии, които са свързани с организационната структура и въоръжението на Българската армия за периода 1878–1944 г. – *„Материал за историята на българската артилерия“* (Ангелов 1937); *„Кратък обзор на бойният състав, организацията, попълването и мобилизацията на българската армия от 1878 до 1944 година“* (Крапчански 1961); *„Оръжието на българският народ през вековете“* (Канлъков 1984); *„Късо оръжие в България“* (Величков 1998); *„Оръжието на българският полицаи 1878–1944 г.“* (Казазян 1998); *„Пара Беллум и за другите германски пистолети“* (Маринов, Иванов 1998); *„История на служба „Артилерийско въоръжение“ в българската армия 1878–1990“* (Ботев, Бъчваров, Григоров 1998). Голяма част от тези автори наблягат в своите трудове на организационното развитие и най-вече на големите артилерийски и авиационни доставки, като на лекото стрелково оръжие не се отделя голямо внимание.

Изключение правят монографиите *„Оръжието на българският полицаи 1878–1944 г.“* (Казазян 1998), където авторът разглежда по-подробно късото огнестрелно оръжие, но се ограничава с образците приети на въоръжение в полицията. Във втората монография *„Пара Беллум за другите германски пистолети“* (Маринов, Иванов 1998), авторите ни запознават с историята на няколко немски системи късо огнестрелно оръжие, техният принцип на действие и съвсем кратко, в почти телеграфен стил, се споменава, че са били на въоръжение в Българската армия.

Целта на настоящата разработка е да се разгледат образците късо огнестрелно оръжие, които са били на въоръжение в Българската армия. Тя се базира на документи, които са издирени и се съхраняват в Държавния военноисторически архив във Велико Търново, и към този момент не са публикувани.

В няколко поредни статии ще бъдат разгледани основните образци на лекото стрелково оръжие, като тук ще бъде обърнато внимание на добилите легендарна слава пистолети система „Парабелум“. В чужбина има доста публикации за тази система, в които е отделено място и за приемането на този пистолет в България (Still 2007, 201–202; Gortz, Sturges 2010, 167, 281, 288, 375, 483, 513, 518, 525, 527, 637, 742, 841).

Веднага след края на Руско-турската война 1877–1878 г., започва изграждането на българските въоръжени сили. На 08.07.1878 г. императорският комисар заповядва незабавно да се пристъпи към изграждането на Българска земска войска, която да се състои от пехотните дружини на Българското опълчение и „*новоформирани пехотни дружини, сотни и батареи*“, и в тях да бъдат призовани „*новобранци от всички окръзи, заети от войските на Действащата армия*“ (Попов, Иванова, Велкова 1959, 59). Ускореното формиране на българската войска извежда на преден план необходимостта от спешното снабдяване с оръжие и боеприпаси. От руска страна е гарантирано „*пълно съдействие*“ за решаването на този крайно „*сериозен въпрос*“, без който не е възможно превръщането на националната армия във въоръжена сила, върху която „*с достатъчно авторитет би могло да се опре новото едва възникнало и обкръжено от неприязнени елементи младо Българско княжество*“. (Попов, Иванова, Велкова 1959, 74–76). На младата българска войска е отпуснато безвъзмездно ръчно огнестрелно оръжие, боеприпаси, артилерийска материална част. Освен това са предоставени инженерно имущество, военно униформено облекло и раници. Паралелно с осигуряване на въоръжение за войската се полагат грижи и за оръжието на офицерския състав. Така с писмо № 1501 от 04.08.1878 г., от управляващия военния отдел до началника на Българската земска войска, се уведомява какво въоръжение и бойни припаси трябва да се получат от артилерийските складове на руския окупационен корпус на Балканите. В писмото фигурират 2000 револвера „Смит & Уесън“ обр. 3, първи и втори руски образец, раздадени на офицерите и низшите чинове, които са имали право да носят такова оръжие (ДВИА ф. 42 к, оп. 1, а. е. 54 л. 30–32). От трофейното оръжие са предадени още 2000 револвера от различни системи. В края на 1879 г. и началото на 1880 г., от Русия при много изгодни условия, са закупени още 2700 револвера „Смит & Уесън“ обр. 3, трети руски образец, като общото количество късо огнестрелно оръжие достига 6700 бр. (Попов, Иванова, Велкова 1959, 189–191, 213–215). До началото на ХХ в. тази система била основното лично оръжие на българският офицер, което само по-себе си вече било морално остаряло и на дневен ред бил поставен въпросът за ново лично оръжие на офицерите в армията. В доклада си до княз Фердинанд под № 111 от 26.02. 1903 г., военният министър генерал-майор Паприков споменава, че „*военното министерство през последните години е произвело ред изпитания, за да може да избере един от най-съвършенните образци*“ като в резултат от тези изпитания бил одобрен пистолетът „*Парабелум, система Борхард–Лю-*

гер“. В следствие на това Паприков моли княза това оръжие да бъде прието на въоръжение (ДВИА ф. 1, оп. 5, а. е. 245, л. 133–133 гр). Пистолетът е одобрен и със Заповед по военното ведомство № 180 от 10.07.1903 г. влиза на въоръжение под името „Автоматически пистолет образец 1903 година“ (ДВИА ф. 1, оп. 5, а. е. 164, л. 302; Хрусанов 1908, 1832) (Обр.1)¹.

Допълнително е публикуван и Циркуляр по Военното ведомство под № 36 от 1903 г., в който се указва, че цената на един пистолет е 65 лв, а на 100 патрона – 6,25 лв., без превоза и други разходи. Въпросното оръжие може да се достави направо от фабриката „Deutsche Waffen und Munitionsfabriken“ в Берлин или чрез търговската фирма „Кюндик и Дрекен“ в София (Хрусанов 1908, 1843). Според тогава действащите правила офицерите сами закупуват полагащото им се оръжие и във връзка с този факт е създадено специално дружество, наречено „Офицерско икономическо дружество“, за доставка на нужното оборудване в големи количества на преференциални цени. Това дружество прави две заявки – една за пистолета обр. 1903 (1900) (Ил. 1) – в края на 1903 г. и началото на 1904 г., и още една за пистолета обр. 1906 (1904) през 1906 г. Западните изследователи на системата „Luger“ посочват различни цифри относно количеството произведени и доставени пистолети. Според тях в номенклатурата на фирмата DWM фигурират произведени 1000 бр. от обр. 1903 г., като различните автори дават различни цифри със серийни номера и доставени в България – J. Still от №№ 20 000–20911 и доставени 750 бр. през 1902 г. (Still 2007, 201), A. Davis – №№ 20 000–21 000 и доставени 1000 бр. (Davis 1997, 4), J. Gortz, G. Sturgess – №№ 20 001–21 000 и доставени 1000 бр. (Gortz, Sturgess 2010, 524). С въвеждането през 1906 г. на обр. 1906 (1904), Офицерското икономическо дружество преустановява вноса на обр. 1903 (1900), като предварително произведените бройки не са доставени. Новият образец започва да се внася у нас от 1906 г. При обр. 1906 г. ситуацията с доставката също е объркана, като Still и Davis посочват 1500 бр. произведени и доставени пистолета със серийни номера от 1–1500 (Still 2007, 202; Davis 1997, 20), а Gortz и Sturgess посочват 1300 бр. произведени и доставени през 1908 г. със серийни номера от 1–1300, като допълнително объркват номенклатурата на пистолета, наричайки го обр. 1908 (Gortz, Sturgess 2010, 524). Според архивните документи, съхранявани в ДВИА – Велико Търново, нерегулярно, на малки партиди, според нуждите на офицерите, до лятото на 1912 г., от двата модела пристигат у нас 512 бр.

Поръчката от 1911 г. и въвеждането на пистолета „Парабелум“ на въоръжение в Българската армия

Законът за Въоръжените сили от 1903/1904 г. поставя началото на нов етап в историята на Българската армия. Създават се предпоставки за нов качествен скок в нейното развитие, който през 1907 г. намира израз в сформирването на три военноинспекционни области (ВИО). I ВИО в състав: 1-ва Софийска, 6-та

Бдинска и 7-ма Рилска дивизионна област с щаб София; II ВЮ в състав: 2-ра Тракийска, 3-та Балканска и 8-ма Тунджанска дивизионна област с щаб Стара Загора (от 1/14 юни 1908 г. – в Пловдив); III ВЮ в състав: 4-та Преславска, 5-та Дунавска и 9-та Плевенска дивизионна област с щаб Русе. Разработва се проект, а по-късно и Положение за управление на ВЮ. Назначава се началник на артилерията във ВЮ. ВЮ е териториално обединение. На началника му се подчиняват съответните началници на дивизионните области, началниците на дивизии и всички други родове войски, квартируващи на територията на областта. Артилерийските и инженерните части, по отношение на подготовката си, остават подчинени на инспектора на артилерията и началника на инженерните войски. Конните полкове, Черноморският флот, Дунавската флотилия, Мостовата и Железопътната дружина, Военното училище и други подобни части и учреждения се подчиняват на началниците на ВЮ само в комендантско и инспекторско отношение. При мобилизация щабът на ВЮ става главна квартира на отделна армия. На генерал–инспекторите се възлага подготовката на операциите на съответната армия (Василев, Вълков, Митев, Недев, Стоилов, Карастоянова 1988, 160). С увеличаването на армията нараства и офицерският състав, който в навечерието на мобилизацията през 1912 г. достига 6757 офицери. Нуждата от късо оръжие за офицерския състав и долните чинове става належаща и затова Инспекторът на Артилерията в своя доклад до Военното министерство под № 361 от 26.02.1909 г. предлага да се закупят 2250 бр. револвери или пистолети, които да заменят морално остарелите револвери „Смит & Уесън“ (ДВИА ф. 4, оп. 1, а.е. 66, л. 2–3). Процедурата по изпитанията на образците за ново късо оръжие на офицерския състав и долните чинове се проточва във времето, като предложенията за изпитания постъпват в следната последователност (ДВИА ф. 4, оп. 1, а.е. 66, л. 4, 8, 11, 12, 15, 27):

02.04.1909 г. – Oesterreichische Waffenfabriks – Gesellschaft, Steyer с техния модел Mannlicher mod. 1905².

10.04.1909 г. – Deutsche Waffen und Munitionsfabriken, Berlin – с четири образца пистолети Parabellum.

09.05.1909 г. – Georg Roth Aktiengesellschaft – Repetierpistole M.7.

18.05.1909 г. – Bergman`s Industrierwerke – Bergmann mod. 1908.

08.12.1909 г. – Anciens Etablissements Pieper Herstal Belgium – Bayard.

10.02.1910 г. – Webley & Scott Birmingham, England – Webley & Scott – mod. 1909.

17.11.1910 г. – Fabrique Nationale d`Armes de Guerre, Belgium – Browning Model 1903.

Комисията по изпитанията на образците е назначена със заповед на Инспектора на артилерията под № 1394 от 30.09.1910 г. Председател на комисията е началникът на техническата част при Артилерийската инспекция полковник Цветков и членове: майор Славчев, капитан Димчев, ротмистър Братанов и поручик Трифонов. Комисията подлага на изпитания пет образца:

– „Parabellum“ – четири образца, от които един с калибър 7.65 мм, един с калибър 9 мм и къса цев, един с калибър 9 мм и дълга цев (един от тях изрично е упоменат в протоколите от изпитанията, че има Американски герб), един с калибър 9 мм и дълга цев, т. нар. германски образец без автоматичен предпазител.

– „Roth“ М.7, сериен №7592.

– „Webley & Scott“ М.1909, сериен № 4109.

– „Mannlicher“ М 1905, сериен № 6310.

– „Pieper Bayard“, сериен № 12086.

Изпитанията минават по следната програма:

1. Изучаване на елементите, сглобяване, разглобяване, поддържане, здравина и простота в конструкцията.

2. Данни и сравнение на системите по калибъра, по зареждането за първия изстрел, по предпазителите, по функционирането при стрелба, по форма и тегло на пистолета.

3. Стрелба за определяне на началната скорост на куршума, за пробиваемост, точност от подпора на 50 и 100 м, за точност от ръка на 25 м, за скорострелност при 100 изстрела и за натоварване на конструкцията при 300–400 изстрела.

4. Стрелба при използването на боеприпаси с увеличена и намалена мощност, с повредени и зацапани патрони, с намокрен и зацапан пистолет, без насочване и от кон (ДВИА ф. 4, оп. 1, а. е. 66, л. 57).

По първи пункт Комисията излиза със становището, че всички пистолети са качествено изработени и удобни за експлоатация. Като недостатък е отбелязано пълненето на „Mannlicher“ М 1905, „Roth“ М.7 и „Pieper Bayard“³, както и разглобяването на последния. По втори пункт – при разглеждане въпроса за калибрите, Комисията като се основава на опитните данни, на сведенията в литературата и главно от брошурата „*Le caliber du revolver par le major R.L.Bullard, l'inventorie des Etats – Unis*“ (Bulliard 1905) – стига до заключението, че най-удачен се явява калибър 9 мм. Според Комисията калибър 7.65 мм не отговаря на съвремените изисквания, обаче, ако пистолет с такъв калибър бъде избран, то мнението на нейните членове е, че пистолетът трябва да се преработи на калибър 9 мм, ако конструкцията позволява това. Констатирано е, че пистолетите са удобни и по един и същи начин се зареждат за първия изстрел. С изключение на „Parabellum“, при всички останали пистолети след последния изстрел затворите остават в задно положение. Това е предимство, което е взето предвид от Комисията, като удобство при зареждане на оръжието с патрони за следващите изстрели. Пистолетите с къс ход на цевта са предпочетени, защото се указват с по-удачни конструкции. По трети пункт – резултатите от изпитанията от стрелбите са показани в приложената таблица (ДВИА ф. 4, оп. 1, а. е. 66, л. 60 гр.)⁴ (Табл. 1).

Таблица 1. Резултати получени при стрелбите

Каква начална скорост е постигната при стрелбата	Пробивна сила на куршума от 10м. разстояние					Стрелба за точност				Стрелба за скорострелност 24 патрона от ръка на 25 м	
	В чамови дъски с дебелина 2 см една зад друга на 2 см	В ясенovo дебело дърво	В желязна плоча дебела 2.9 мм	В чамово дебело дърво	В стоманен лист от стомана "Круп" дебела 2.5 мм	на 25 м		от упор			Стрелба за издръжливост от 20 крачки
						от упор	от ръка	на 50 м	на 100 м		
Parabellum V=305 t=0с V=314 t=11,2с	9 дъски 7 дъски	5 см 6 см	Пробива	14 см	Не пробива, прави вдълбнатина	От 10 патрона 14/9 см, с 15 см горе	От 16 патрона 33,5/47 см. С 9 см горе	От 20 патрона 28/22 см., с 10 см горе	От 20 патрона 65/55 см., с 20 см долу	79 патрона за 2`36``110/70 вис. шир. С малка задръжка	3 пълнителя се изстреляха за 53 сек. 43/70 вис. шир.
Roth V=317,4 t=3,2с	8 дъски	8 см	Пробива	17см	Не пробива, прави вдълбнатина	От 10 патрона 8/9 см, с 3/9 см горе, дясно	От 20 патрона 77/48,5 см. С 25/10 см горе, дясно	От 20 патрона 35/13 см., с 13/13 см горе, дясно	От 20 патрона 50/104 см., с 45/67 см	80 патрона за 2`30``115/65 вис. шир. Без задръжка	1`13``125/112 вис. шир.
Webley & Scott V=325 t=3с	8 дъски	5,5-6 см	Пробива	17см	Не пробива, прави вдълбнатина	От 10 патрона 12/9,2 см, с 3 см долу	От 18 патрона 28/22 см. С 13 см долу	От 18 патрона 74/30 см., с 13 см долу	От 20 патрона 77/42 см	36 патрона. Няма пълнители и патрони. Със задръжка	1`05``46/41 вис. шир.
Mannlicher V=302,7 t=3с	6 дъски	3,5-4 см	Пробива	8,5см	Не пробива, прави вдълбнатина	От 10 патрона 29/11,5 см, с 3 см горе	От 20 патрона 29/39 см. Със 7 см горе	От 20 патрона 32/23 см., с 8 см горе	От 20 патрона 80/45 см	77 патрона за 4`19``130/80 вис. шир. Със задръжки при 70 патрона	1`25``63/75 вис. шир.
Bayard V=330 t=1с	8-9 дъски	8-9 см	Пробива	17см	Не пробива, прави вдълбнатина	От 10 патрона 26/10 см, с 5 см горе	От 20 патрона 36/27 см. С 3 см горе	От 20 патрона 23/18 см., с 4 см горе	От 20 патрона 58/35 см	58 патрона за 3`34``90/65 вис. шир.Без задръжка	1`20``90/20 вис. шир.

По време на тези изпитания Комисията констатира, че според началната скорост на куршума и пробиваемост на 10 метра по дърво и железни листове, pistolетите по ред са „Bayard“, „Webley & Scott“ и „Roth“. Pistolетите „Parabellum“ пробиват една чамова дъска по-малко т. е. около 2–3 см, като това се дължи на срязаният връх на куршума, което *„способства за уголемяване сътресението при удара по живата цел“*. Според точността на попаденията при стрелбата класацията изглеждала така: „Bayard“, „Parabellum“, „Roth“. При скорострелността на първо и второ място били класирани „Parabellum“ и „Webley & Scott“. При теста за здравината на pistolетите са били изстреляни ограничено количество патрони, тъй като не е имало достатъчно за всички модели. От направените до този момент стрелби е констатирано следното: – Pistolет „Parabellum“ (американски герб) – при изстрелването на 79 патрона затворът му два пъти не затваря докрай та се налага *„да се чукове с ръката“*.

– Pistolет „Parabellum“ (от Инспекцията) – изстреляни 96 патрона без задръжка, обаче при слагане на пълнителя в два случая затворът не успява да се спусне.

– Pistolет „Parabellum“ (Германски образец без автоматичен предпазител) – изстреляни са 100 патрона, при което затворът при един от тях минава над патрона без да го подаде в патронника и един патрон е подаден неправилно – т. е. заклинва.

– Pistolет „Parabellum“ (американски герб) – изстреляни са 300 патрона за бърза стрелба на серии по 100. Първите 95 патрона са изстреляни за 4'15'', като зареждането е ставало с блъскане на пълнителя, вследствие на което затворът е измествал първия патрон. Това от своя страна е довело до няколко задръжки и изхвърляне на 3 неизстреляни патрона. Вторите 104 патрона са били изстреляни с пълнене при затворен затвор, като само една изстреляна гилза прави засечка. Третите 100 патрона са изстреляни, като този път затворът е бил в отворено положение, но пълнителите са били слагани нормално – без блъскане. При тази стрелба засечки не са били установени.

– с pistolетите „Roth“ и „Bayard“ са били изстреляни последователно 80 и 58 патрона без задръжки. Повече патрони не са били изстреляни поради липсата на такива. Комисията е искала още патрони, но за първия не се били получени, а за втория пристигат чак на 22 ноември.

Тестовите за издържливост на конструкцията с pistolета „Bayard“ са прекратени преждевременно, защото по време на стрелба от кон затворът на pistolета се чупи на няколко части, като стрелящият подпоручик Трифонов е бил ранен, и този pistolет отпада от конкурса. При същите тестове с pistolета „Webley & Scott“, последният дава чести задръжки. При „Mannlicher“ ситуацията е по-добра, от 77 изстрела само 4 задръжки, като е отчетено бавното му пълнене, също като при „Roth“. За да бъде проверена неговата функционалност е взето решение да се проведат 200 последователни изстрела. След 30–40 изстрела обаче започват чести засечки от непълна неправилна екстракция, като

след 70-ят изстрел, според протокола на Комисията, стрелбата „не бе възможна повече. Проривите на газовете бяха много, барутия димеше, патронника и затвора бяха зацапани“ (ДВИА ф. 4, оп. 1, а.е. 66, л. 62).

По четвърти пункт изпитанията минават при следната последователност:

– стрелба с намален заряд. Зарядите в патроните за pistolетите „Parabellum“, „Roth“, „Webley & Scott“ и „Mannlicher“ са намалени съответно на 32%, 31%, 34%, и 25%, като pistolетите „Parabellum“ и „Roth“ не успяват след изстрел да презаредят за разлика от другите два, които преминават без проблем изпитанията.

– стрелба с усилен заряд. Зарядите в 5 патрона са били увеличени с 11%, 10%, 6% 15% съответно. Pistolетите минават теста, като само „Roth“ при втория изстрел получава повреда в магазина. След като тя е отстранена pistolетът преминава този тест.

– стрелба с повредени патрони. Тестът е проведен с pistolетите „Parabellum“ и „Mannlicher“, като няколко техни патрона са били умишлено прорязани напреко и надлъжно, като след това са били изстреляни. Стрелбата с първия е минала успешно, като вторият pistolет засича след първия изстрел. С другите два модела такива изпитания не са правени, тъй като Комисията решава, че резултатът ще бъде аналогичен на предните два модела, които са съответно с подвижна и неподвижна цев.

– стрелба с напращан pistolет. За целта pistolетите са били посипани с пепел и пясък, като само моделите „Roth“ и „Mannlicher“ минават теста без проблеми. „Parabellum“ дава две леки засечки, докато „Webley & Scott“ се чупи и е изпратен в Софийски арсенал за ремонт.

– стрелба с намокрен и ръждив pistolет. Този тест е направен само с pistolета „Parabellum“, тъй като комисията е счела за ненужно да прави такъв опит с другите системи. Pistolетът е бил потопен във вода за 3 минути, и след тридневен престой са изстреляни 100 патрона бърза стрелба, при което оръжието дава само една засечка.

Комисията приключва с изпитанията на 23.11.1910 г., като класира на първо място „Parabellum“ с калибър 9 мм (ДВИА ф. 4, оп. 1, а. е. 66, л. 62 гр.). Въпреки, че е обявен за победител, Комисията решава да се убеди още веднъж в качествата на модела „Parabellum“, и на 25.11.1910 г. повтаря изпитанията за скорострелност, точност и здравина. По време на изпитанията куршум засяда в цевта, като при следващото зареждане и възпроизвеждане на стрелба, вторият куршум изкарва първия, без това да повреди pistolета, което още веднъж убеждава Комисията, че е избрала правилния модел.

На 27.12.1910 г., с протокол №5 на Артилерийският комитет (Обр. 2), председателят генерал-майор Ценов докладва на Военният министър, че след продължителни изпитания за нов pistolет, за въоръжаване на долните чинове на армията, на които се полагат револвери, е бил избран „Parabellum“. В доклада е споменато, че според някои членове на Артилерийският комитет в конкур-

са не са били допуснати пистолети, като белгийският „Browning“ и унгарският „Fromer“. Въз основа на това Комитетът решава да се повторят в началото на 1911 г. отново изпитанията, като се поканят да вземат участие и фирмите с пренебрегнатите модели. Освен това е предложено да се поискат от всички части сведения за пистолета „Parabellum“, в които има офицери, използващи тази система (ДВИА ф. 4, оп. 1, а. е. 66, л. 65).

Във връзка с това на 30.11.1910 г. Артилерийската инспекция изпраща до началниците на всичките военни подразделения заповед № 1735, в която се иска сведение по следните въпроси:

- количеството пистолети „Parabellum“ в поверениите им части и колко време офицерите си служат с тях?
- провеждали ли са редовно стрелби и колко патрона са изстреляни?
- запознати ли са с устройството на пистолета?
- какво е мнението на офицерите за пистолета относно техническо обслужване, надежност, точност и какви изменения биха предложили в конструкцията?

Въз основа на донесенията от частите, количеството пистолети „Parabellum“ с кал. 7.65 мм от двата образеца, приети на въоръжение в българската армия, са показани в табл. 2 (изчислено по ДВИА ф. 4, оп. 1, а. е. 66, л. 172, 174, 176, 178, 181, 182 гр., 184, 186, 187 гр., 192, 197, 198, 202, 203, 205, 207, 209–211, 213, 215, 217).

*Таблица 2. Количество на пистолетите „Парабелум“
обр. 1903 и 1906 към 01.12.1910 г.*

Подразделение	Пистолети брой
1. дивизия	31
2. дивизия	46
3. дивизия	49
4. дивизия	55
5. дивизия	51
6. дивизия	52
7. дивизия	50
8. дивизия	59
9. дивизия	56
Кавалерийска инспекция	44
Планинска артилерия	10
Крепостни батальони	9
Всичко	512

От нея става видно, че много малко офицери имат закупени пистолети и тези, които имат, са доволни от употребата му. Запознати са с устройството му, но не водят редовно стрелби, тъй като патрони не се отпускат от държавата, а всеки сам трябва да си ги закупи. Въпреки това 90% от офицерите имат средно изстреляни по над 100 патрона с пистолета за период от 4 години. В препоръките по измененията в конструкцията се съдържат основно следните изисквания: да бъдат намалени габаритите на пистолета и да бъде монтирана халка за щатен шнур против изгубване. Изказани са няколко мнения за увеличаване на калибъра на 9 мм, като се приеме на въоръжение т. нар. германски модел „Parabellum“.

Паралелно с преброяването на пистолетите в частите на 30.11.1910 г. е изпратена обща заповед № 1736 до военните аташета в Париж, Санкт-Петербург, Белград, Букурещ и Торино, в която се искат подробни сведения за късото огнестрелно оръжие на офицерският състав и долните чинове в съответната държава – пистолет или револвер, калибър, кога е въведено на въоръжение (ДВИА ф. 4, оп. 1, а. е. 66, л. 68). Същият ден е изпратена и покана до представителствата на оръжейните фирми у нас, в която се съобщава, че Военното министерство е решило на 02.02.1911 г., да проведе окончателни изпитания за нов модел пистолет, който да постъпи на въоръжение в армията, като се държи калибърът да е „около 9 мм“ и задължително с пистолета да бъдат изпратени и 1000 бр. патрони, нужни за неговите изпитания. Допълнително е отправено запитване към всички фирми каква би била цената на 1 бр. пистолет с принадлежности, ако бъде направена поръчка от 2000, 5000 или 10 000 бр. По-късно бройката на патроните, необходими за изпитанията, е увеличена на 2000 бр., а датата за започването им е фиксирана на 06.02.1911 г. (ДВИА ф. 4, оп. 1, а. е. 66, л. 69–70). Заявка за участие дават следните фирми в рамките на срока:

– Oesterreichische Waffenfabriks – Gesellschaft, Steyer с техния модел Steyer mod. 1911. Тъй-като моделът Mannlicher mod. 1905 не отговаря на нашите изисквания за калибър от 9 мм, фабриката изпраща прототипа на най-новия си модел, който е без сериен номер и всички негови части са напаснати на ръка.

– Fémáru-Fegyver és Gépgyár с техният модел Fromer с калибър 7.65 мм и сериен № 2017.

– Fabrique Nationale d'Armes de Guerre, Belgium – Browning Model 1903, калбър 9 мм и сериен № 22695.

– Deutsche Waffen und Munitionsfabriken, Berlin – Parabellum с калибър 9 мм и сериен № 46242

– Anciens Etablissements Pieper Herstal Belgium – Bayard с калибър 9 мм и сериен № 7280.

– Georg Roth Aktiengesellschaft – Repetierpistole M.7 с калибър 8 мм и сериен №12.

– Dansk Rekyriffel Syndikat – Schouboe mod. 1907 с калибър 9 мм и сериен № 432⁵.

Комисията по изпитанията е назначена на 13.01.1911 г. със заповед № 64 на Инспектора на артилерията генерал-майор Ценов и е в следния състав:

Председател: Началникът на Крепостната артилерия полковник Кушев и членове: подполковниците Славчев, Марков, Тодоров, майор Паралингов и капитан Димчев (ДВИА ф. 4, оп. 1, а. е. 66, л. 243). Комисията извършва последователно всички изпитания, предвидени в дадената от Артилерийската инспекция програма, поотделно с всеки пистолет в присъствието на неговия представител. След приключване на изпитанията през месец март, пистолетите са класирани по следният начин:

1. Parabellum – с общо 387,5 точки
2. Browning – с общо 354,5 точки
3. Roth – с общо 353,5 точки
4. Steyer – с общо 329,5 точки
6. Pieper – Bayard – с общо 327,5 точки
7. Fromer – с общо 297,5 точки

С пистолетаът Schouboe изпитания не са проведени, защото още при първите изстрели петлото му се чупи и той е дисквалифициран. За пистолета Steyer комисията решава, че той не влиза към настоящият момент в класацията, защото по време на изпитанията постоянно е трябвало да му бъдат напасвани частите и той не е могъл да функционира правилно. На 11 март са проведени изпитания за якост, като за целта са били изстреляни с първите три пистолета в класацията 300 патрона. След провеждането на този тест класацията остава същата и победител в конкурса е обявен пистолетът „Parabellum“ (ДВИА ф. 4, оп. 1, а. е. 66, л. 250–251).

От Oesterreichische Waffenfabriks – Gesellschaft, Steyer и Dansk Rekylriffel Syndikat оспорват решението на Комисията и отправят няколко писмени молби до Военното министерство техните пистолети да бъдат изпитани повторно. Военният министър с резолюция от 21.03.1911 г. разрешава повторни изпитания само на тези два модела. Комисията ги провежда от 31.03. до 07.04.1911 г. Този път моделът Steyer влиза в класацията, като събира 350 точки, докато Schouboe след 180 изстрел отново чупи петлото, като последното този път се разпада на три части (ДВИА ф. 4, оп. 1, а. е. 66, л. 266).

На 29.04.1911 г. Артилерийският комитет с председател генерал-майор Ценов, след като взема предвид резултатите от изпитанията на Комисията, докладите от войсковите части за качествата и недостатъците на пистолетите Parabellum обр. 1903 и 1906 г., и докладите на нашите военни аташета в Русия, Сърбия, Румъния, Италия и Франция за изпитанията и въвеждането на пистолети в съответните армии, взема решение да се избере и препоръча на Министерството на войната пистолета Parabellum с калибър 9 мм, „понеже е дал най-добри резултати при изпитанията и като изпитан и приет отдавна не само в нашата армия, но и в много други, като Германия, Швейцария и др“. Военният министър слага резолюция върху протокола, чрез която иска да се изпратят

оферти от първите четири фирми в конкурса. Това е една игра „ва банк“, целта на която е била да се принуди фирмата Deutsche Waffen und Munitionsfabriken, Berlin да свали от своята цена, тъй като пистолетът Parabellum е бил най-скъпият в конкурса (ДВИА ф. 5, оп. 3, а. е. 88, л. 1–2). На 16.05.1911 г. Инспекторът на артилерията изпраща до четирите фирми телеграма под № 909, в която се съобщава, че Министерството на войната има кредит за закупуването на 4000 бр. пистолети, с които ще се въоръжат офицерите и долните чинове на армията, като решението от коя система ще се поръча, зависи от цената, която ще бъде предложена. Допълнително са поставени следните условия:

1. Пистолетите да бъдат доставени в срок от 5 месеца.

2. Каква ще е окончателната цена без мито при доставка франко София за един пистолет, два резервни пълнителя, кобур с ремък от естествен цвят и 100 бр. патрони?

Относно приемането на пистолетите е заявено, че те ще бъдат вземани на лотове от по 500 бр. „в свършен вид за точност на обработката и за безупречно правилно и продължително функциониране на всички механизми“, като за приемането ще се произведат следните стрелкови изпитания:

1. С един произволно избран пистолет от всеки лот ще се произведат 500 изстрела на пет серии от по 100 патрона, за да се провери правилното функциониране на механиката и издръжливостта на частите.

2. С всеки един пистолет ще се произведат $3 \times 8 = 24$ изстрела за проверка на взеимодствието на частите и точността на стрелбата, като при последната групираността на 50 м трябва да бъде в четиригълник с размери 40 x 40 см.

3. С всеки пистолет ще се произведат два изстрела с усилен на 20% заряд и два изстрела с намален до 10 % от нормалните им заряди.

4. Опаковането на пистолетите да бъде в дървени сандъци, облицовани в цинк.

5. Разходите по стрелбите за изпитанията на пистолетите и патроните ще бъдат за сметка на фабриката, т. е. да се разпределят върху единичната стойност на пистолетите.

На 04.06.1911 г. офертите на фирмите са разгледани от Комисията (ДВИА ф. 5, оп. 3, а. е. 88, л. 36) (Табл. 3).

След като стават известни офертите с цените на 08.06.1911 г., Артилерийският комитет изпраща телеграма № 1083 до фирма Deutsche Waffen und Munitionsfabriken, в която директно ѝ заявява, че ще поръчат 4000 бр. Parabellum, но цената за един брой пистолет дадена от нея е по-висока между 27 и 33% спрямо другите фирми. Затова е предложено от наша страна цена от 65 лв. за брой, като се премахне автоматичният предпазител на пистолета. В телеграмата си от 21.06.1911 г. Deutsche Waffen und Munitionsfabriken се съгласяват на поставените условия (ДВИА ф. 5, оп. 3, а. е. 88, л. 22–23). Другите фирми научават за този ход от наша страна и назрява скандал, като се стига дотам, че Fabrique Nationale d'Armes de Guerre настоява конкурсът да

Таблица 3. Цени на фирмите

Фирма	отделни цени (лв.)			цена на пистолет със 100 патрона	цена на пистолет със 100 патрона и кобур
	на 1 пистолет	на 1 кобур	на 100 патрона		
Anciens Etablissements Pieper Herstal Belgium – Bayard	49,75	8,25	6,9	56,65	64,9
Deutsche Waffen und Munitionsfabriken – Parabellum	74,75	11,9	7,5	82,25	94,15
Fabrique Nationale d'Armes de Guerre – Browning	55	5,5	7	62	67,5
Oesterreichische Waffenfabriks – Gesellschaft, Steyer	50,65	6,9	7	57,65	64,5

бъде анулиран и да бъде проведен нов, а от Anciens Etablissements Pieper Herstal искат изпитанията да бъдат проведени отново. За да излезе от създалата се ситуация Военният министър предлага на Артилерийския комитет да отпрати същото запитване и към останалите участници да намалят от своите цени. В заседанието от 12.07.1911 г. с протокол № 4 Артилерийският комитет разглежда предложените оферти наново. От всички фирми само Deutsche Waffen und Munitionsfabriken и Oesterreichische Waffenfabriks – Gesellschaft излизат с нещо конкретно – първата дава цена от 65 лв., а втората 46,65 лв. за пистолет. Другите настояват за провеждане на нов конкурс и изпитания. Артилерийският комитет констатира, че намаляването на цената от австрийската фабрика в Щаер е крайно средство, чрез което да прокара на въоръжение пистолета си в нашата армия. Тъй като пистолетът страда все още от т. нар. „детски болести“ и не е влязъл в серийно производство, към настоящия момент не представлява интерес за нас ⁶. В заключение е взето окончателно решение „за въоръжение на нашата армия да се приеме пистолета Parabellum на Борхард Лугер с калибър 9 мм без автоматически предпазител“ (ДВИА ф. 5, оп. 3, а. е. 88, л. 50–50 гр).

След приключване на „сагата“ по избирането на новия модел пистолет на 15.07.1911 г., началникът на Софийския гарнизон получава заповед № 1414 от генерал-майор Ценов, според която трябва да бъде преустановено продаването на 7.65 мм пистолети Parabellum обр. 1903 и обр. 1906 от Офицерското икономическо дружество на офицерите от армията, защото предстои въвеждането на въоръжение на нов пистолет – 9 мм Parabellum. Наличните 7.65 мм пистолети трябва да се разпродадат и повече от тях да не се поръчват в Германия (ДВИА ф. 5, оп. 3, а. е. 88, л. 19).

На 14.07.1911 г. е изпратена записка под № 1418 до Министерство на финансите и Министерство на вътрешните работи, в която се казва, че е приет нов пистолет за армията и „че Министерството на войната счита за длъжност

да съобщи гореизложеното на почитаемите министерства за сведение и в случай, че желаят да се присъединят своя поръчка с тая на Министерството на войната“. Министерството на вътрешните работи изпраща своя отговор чак на 20.10.1911 г. като прави една заявка от 2012 бр., основавайки се на кредита от 150 000 лв., предоставен им от излишъка по държавния бюджет за 1909 г. за въоръжение на полицейската стража. Оказва се обаче, че по бюджет 1909 г. няма заделени суми и цялата сума от 3 957 000 лв. е разпределена и изчерпана вече за военни поръчки (ДВИА ф. 5, оп. 3, а. е. 88, л. 74–76).

Намаляването на цената от 74 на 65 лв. за брой, както и отказът да се поръчат от Германия кобури, карат Военният министър генерал Никифоров в доклада си № 1442 до Министерския съвет от 19.07.1911 г. да поиска да се отпусне кредит по закупуването на 4450 бр. пистолети. Министерският съвет в заседанието си от 29.07.1911 г., с Постановление 12-то, Протокол № 60 разрешава на Министерството на войната да сключи договор с фирмата Deutsche Waffen und Munitionsfabriken за доставката на 4450 бр. 9 мм пистолета, без автоматичен предпазител, със 100 патрона за всеки от тях. Сумата за заплащането им е взета от свръхсметният кредит, отпуснат с указ № 31 от 07.03.1911 г. (ДВИА ф. 5, оп. 3, а. е. 88, л. 54). Контрактът е утвърден от генерал Никифоров на 02.09.1911 г. и включва доставка на 4450 пистолета с калибър 9 мм без автоматичен предпазител от т. нар. германски образец⁷ с 445 000 патрона за тях, като доставките на отделните партии ще бъдат според следния график:

1000 бр. – февруари 1912 г., 1500 бр. – март 1912 г., 1950 бр. – април 1912 г.

На 07.10.1911 г. оръжейната фабрика в Берлин изпраща писмо до Военното министерство, в което се споменава, че сроковете по доставката ще бъдат съкратени с един месец (ДВИА ф. 5, оп. 3, а. е. 88, л. 65).

По същото време с Циркуляр № 67 от 10.10.1911 г. Военното министерство въвежда новото оръжие под названието „пистолет *Парабелум обр. 1911 г.*“ за всички офицери и долни чиновци на армията, на които се полага късо оръжие. В срок до 10.11.1911 г. е наредено на всички войскови части да предадат списъци, в които да бъде указано по колко пистолета да им се отпуснат от новата поръчка. За офицерите, притежаващи 7.65 мм пистолети от същата система е указано, че след превъоръжаването на армията, ще могат да заменят своите модели с новия образец (ДВИА ф. 5, оп. 3, а. е. 88, л. 67).

За председател на Комисията по изпитанията и приемането на пистолетите е назначен началникът на Софийския огнестрелен склад майор Ангелов, който заминава за Берлин. Както и при предишните поръчки, и при тази върху пистолетите са поставени надписи на кирилица „огънь“ на предпазителя, който указва, че последният е спуснат, и „пълень“ от лявата страна на изхвъргача. Този път българският герб е нанесен върху затвора отгоре, а не както е било при предишните образци върху патронника отгоре – долната част на цевта. На 24.11.1911 г., със заповед № 2178, е наредено на майор Ангелов до края на годината да изготви описание на пистолета и принадлежностите му на бъл-

гарски език, подобно на описанието на същия за германската армия (ДВИА ф. 5, оп. 3, а. е. 88, л. 86) (Обр.3). За изпитанията на пистолетите са произведени 169 000 бр. патрони от които:

150 000 бр. с нормален 0,35 гр. заряд, 9 500 бр. с увеличен 0,44 гр., 9 500 бр. с намален 0,32 гр. (ДВИА ф. 5, оп. 3, а. е. 88, л. 108).

Патроните са приети в периода 25.11. – 05.12.1911 г. в гр. Карлсруе. Според поемните условия на Комисията са представени елементи – гилзи, куршуми и капсули за тяхното снаряжаване. Цялото количество е било разделено на два лота, като от всеки лот са взети по 1 % от всеки род елементи за изпитания, които минават без забележка от наша страна. Въпреки, че има изготвен договор с поемни условия, на няколко пъти майор Ангелов допуска грешки, а стачката на работниците в Берлин допълнително забавя началото на производството на пистолетите, и затова на 09.12.1911 г., със заповед № 2177, майорът е отзован в България. На негово място е назначен инженерът от Артилерийската инспекция майор Стайков – заповед № 2315 от 10.12.1911 г. На 20.12. 1911 г. той пристига в Берлин, където му е предадена цялата документация от майор Ангелов, и веднага започва работа. За помощници на майор Стайков са изпратени от Софийски арсенал капитан Стоенчев и фелдфебел Лазов, които през януари 1912 г. пристигат в Берлин. На 16.01.1912 г. Комисията приема патроните по контракта – 445 000 бр. и те са изпратени за България опаковани в 155 сандъка, като спедитор е фирмата Schenker & Co (ДВИА ф. 5, оп. 3, а. е. 88, л. 154). С докладна № 3 от 27.01.1912 г. майор Стайков докладва на Инспектора на артилерията, че приемането на първите 500 бр. пистолети ще започне най-рано на следващият ден (ДВИА ф. 5, оп. 3, а. е. 88, л. 121). Графикът на приемането на пистолетите е представен в Табл. 4 (изчислено по ДВИА ф. 5, оп. 3, а. е. 88, л. 146, 165, 174, 185).

Таблица 4. Приемане на пистолетите

Партида	Дата на приемане	Пистолети (бр.)
№1	09.02.1912 г.	1000
№2	11.03.1912 г.	1500
№3	09.05.1912 г.	1950
	Всичко	4450

Пистолетите с установени производствени дефекти (Табл. 5) са върнати на фабриката, която заменя частите, както е било написано в клаузите на договора. Серийните номера на пистолетите са от 1 до 4449. Български и западни изследователи на системата дават различни цифри за количество доставени пистолети у нас. Според Е. Величков са доставени 4450 бр.,

Таблица 5. Производствени дефекти

Производствени дефекти	Първа партида		Втора партида				Трета партида			
	Лот № 1	Лот № 2	Лот№ 3	Лот№ 4	Лот№ 5	Лот№ 6	Лот№ 7	Лот№ 8	Лот№ 9	
Счупени пружини на задръжката	16	4	-	-	1	1	2	-	1	
Надраскани канали на цевта	15	1	13	10	16	15	10	11	6	
Подбитости по частите	102	52	4	6	2	8	14	10	9	
Затегната задръжка	2	3	1	-	-	1	1	-	1	
Задръжка със слаби пружини	1	-	-	-	-	-	-	-	-	
Затегнат спусък	1	-	-	-	-	1	1	-	1	
Ситни язви по повърхността	9	3	-	-	-	1	-	-	-	
Счупени отражатели	-	-	1	1	-	-	-	-	-	

от които 3450 бр. с калибър 9 мм, а останалите 1000 са с калибър 7.65 мм. (Величков 1992, 12). Г. Маринов и А. Иванов съобщават за 10 000 бр. от обр. 1906, но с калибър 9 мм, доставени през 1908 г. (Маринов, Иванов 1998, 25). При западните изследователи също има противоречиви данни. J. Still, съобщава за доставени 10 000 бр. пистолети през 1910–11 г., като 5000 бр. са със серийни номера от 01 до 5000 и 5000 бр. с номера от 01с до 5000с (Still 1994, 202). А. Davis съобщава също за 10 000 бр. доставени, като 5000 бр. са със серийни номера от 01 до 5000 и 5000 бр. с номера от 01с до 5000с (Davis 1997, 31). При J. Gortz и G. Sturgess ситуацията е същата – съобщава се за 10 000 бр. доставени преди 1914 г., със серийни номера от 01 до 5000 и от 01с до 5000с (Gortz, Sturgess 2010, 527). Реално обаче при тази първа поръчка са произведени 5417 пистолета със серийни номера от 1 до 5416, от които са доставени и платени 4450 бр. (Обр. 4–6).

Транспортирането на пистолетите за България е извършено от фирмата Schenker & Co (Табл. 6) (ДВИА ф. 5, оп. 3, а. е. 88, л. 228, 236, 263).

Таблица 6. Транспортиране на пистолетите до България

Дата	Бройка
09.04.1912 г.	1000
21.04.1912 г.	1500
15.05.1912 г.	1950
Всичко	4450

Те са разпределени по частите с тайна заповед по Артилерията № 25 от 04.05.1912 г., както следва (ДВИА ф. 5, оп. 3, а. е. 88, л. 243–245 гр.) (Табл. 7).

Таблица 7. Разпределение по армейските части.

№ по ред	Наименование на частите	Пистолети брой	Патрони	Кобури
1	1-ва Военно Инспекционна Област	1	40	1
2	2-ра Военно Инспекционна Област	1	40	1
3	3-та Военно Инспекционна Област	1	40	1
4	Военното на НВ училище	10	400	6
5	Школата за запасни подпоручици	14	560	8
1-ва пехотна Софийска дивизия				
1	Щаб на дивизията	2	80	2
2	Щаб на 1-ва бригада	1	40	1
3	Щаб на 2-ра бригада	1	40	1

4	1. Пехотен полк	24	960	13
5	6. Пехотен полк	24	960	13
6	16. Пехотен полк	24	960	13
7	25. Пехотен полк	24	960	13
8	4. Артилерийски полк	236	9440	130
2-ра пехотна Тракийска дивизия				
1	Щаб на дивизията	2	80	2
2	Щаб на 1-ва бригада	1	40	1
3	Щаб на 2-ра бригада	1	40	1
4	9. Пехотен полк	24	960	13
5	21. Пехотен полк	24	960	13
6	27. Пехотен полк	24	960	13
7	28. Пехотен полк	24	960	13
8	3. Артилерийски полк	195	7800	107
3-та пехотна Балканска дивизия				
1	Щаб на дивизията	2	80	2
2	Щаб на 1-ва бригада	1	40	1
3	Щаб на 2-ра бригада	1	40	1
4	11. Пехотен полк	24	960	13
5	24. Пехотен полк	24	960	13
6	29. Пехотен полк	24	960	13
7	32. Пехотен полк	24	960	13
8	6. Артилерийски полк	195	7800	107
4-та пехотна Преславска дивизия				
1	Щаб на дивизията	2	80	2
2	Щаб на 1-ва бригада	1	40	1
3	Щаб на 2-ра бригада	1	40	1
4	7. Пехотен полк	24	960	13
5	19. Пехотен полк	24	960	13
6	8. Пехотен полк	24	960	13
7	31. Пехотен полк	24	960	13
8	5. Артилерийски полк	236	9440	130
5-та пехотна Дунавска дивизия				
1	Щаб на дивизията	2	80	2
2	Щаб на 1-ва бригада	1	40	1
3	Щаб на 2-ра бригада	1	40	1
4	2. Пехотен полк	24	960	13

5	5. Пехотен полк	24	960	13
6	18. Пехотен полк	24	960	13
7	20. Пехотен полк	24	960	13
8	1. Артилерийски полк	195	7800	107
6-та пехотна Бдинска дивизия				
1	Щаб на дивизията	2	80	2
2	Щаб на 1-ва бригада	1	40	1
3	Щаб на 2-ра бригада	1	40	1
4	3. Пехотен полк	24	960	13
5	15. Пехотен полк	24	960	13
6	35. Пехотен полк	24	960	13
7	36. Пехотен полк	24	960	13
8	2. Артилерийски полк	195	7800	107
7-ма Рилска дивизия				
1	Щаб на дивизията	2	80	2
2	Щаб на 1-ва бригада	1	40	1
3	Щаб на 2-ра бригада	1	40	1
4	13. Пехотен полк	24	960	13
5	14. Пехотен полк	24	960	13
6	22. Пехотен полк	24	960	13
7	26. Пехотен полк	24	960	13
8	7. Артилерийски полк	195	7800	107
8-ма Тунджанска дивизия				
1	Щаб на дивизията	2	80	2
2	Щаб на 1-ва бригада	1	40	1
3	Щаб на 2-ра бригада	1	40	1
4	10. Пехотен полк	24	960	13
5	30. Пехотен полк	24	960	13
6	12. Пехотен полк	24	960	13
7	23. Пехотен полк	24	960	13
8	8. Артилерийски полк	236	9440	130
9-та Плевенска дивизия				
1	Щаб на дивизията	2	80	2
2	Щаб на 1-ва бригада	1	40	1
3	Щаб на 2-ра бригада	1	40	1
4	4. Пехотен полк	24	960	13
5	17. Пехотен полк	24	960	13

6	33. Пехотен полк	24	960	13
7	34. Пехотен полк	24	960	13
8	9. Артилерийски полк	195	7800	107
Инженерни войски				
1	1. Пионерна дружина	15	600	8
2	2. Пионерна дружина	15	600	8
3	3. Пионерна дружина	15	600	8
4	Телеграфна дружина	27	1080	15
5	Железопътна дружина	147	5880	81
6	Понтонна дружина	15	600	8
Конни части				
1	Щаб на кавалерийската инспекция	1	40	1
2	Щаб на 1. конна бригада	1	40	1
3	Щаб на 2. конна бригада	1	40	1
4	Щаб на 3. конна бригада	1	40	1
5	Лейбгвардейски конен полк	33	1320	18
6	1. Конен полк	43	1720	23
7	2. Конен полк	43	1720	23
8	3. Конен полк	43	1720	23
9	4. Конен полк	43	1720	23
10	5. Конен полк	33	1320	18
11	6. Конен полк	33	1320	18
12	7. Конен полк	33	1320	18
13	8. Конен полк	33	1320	18
14	9. Конен полк	33	1320	18
15	10. Конен полк	33	1320	18
16	Кавалерийска школа	6	240	4
Планинска и крепостна артилерия и учреждения				
1	1. Планински артилерийски полк	180	7200	97
2	2. Планински артилерийски полк	200	8000	108
3	3. Планински артилерийски полк	180	7200	97
4	Софийски крепостен батальон	101	4040	55
5	Шуменски крепостен батальон	88	3520	48
6	Видински крепостен батальон	87	3480	48
7	Софийски огнестрелен склад	5	200	3
8	Шуменски огнестрелен склад	5	200	3
9	Търновски огнестрелен склад	5	200	3

10	Софийски артилерийски арсенал	2	80	1
Флота				
1	Флот на Негово Величество	50	2000	27
2	Брегова батарея	4	160	30
Всичко		4359	174360	2427

С тайна заповед под № 1257 от 31.05.1912 г. е наредено с новия пистолет първо да бъдат въоръжени конните части и веднага след тях пехотните дивизии, като за последни са оставени останалите подразделения от армията.

В хода на приемането на пистолетите Комисията приема още 967 бр., които остават във фабриката, евентуално за бъдещи малки поръчки (ДВИА ф. 5, оп. 3, а. е. 88, л. 262). Както ще се види по-късно, малка част от този „резерв“ е платена и доставена в България.

Пистолетите и патроните са доставени в Софийския огнестрелен склад, където са приети с протокол от Комисия с председател майор Ангелов и на 02.07.1912 г. са предадени на съхранение в склада, откъдето поетапно са разпратени по частите (ДВИА ф. 5, оп. 3, а. е. 88, л. 281). По същото време е отпечатано и „Наставлението за действие и стрелба с пистолета“, което с приказ по Военното ведомство под № 324 от 30.07.1912 г. е прието в армията.

Освен по приемането и доставката на пистолетите с патроните, Комисията в Германия проучва възможността последните да се произведат у нас в Софийския арсенал. За целта е доставено необходимото оборудване, като първите 5000 патрона са произведени на 21.12.1912 г. с цел да служат за изпитания. След успешното им провеждане и настройване на мощностите на фабриката, е пусната серия от 100 000 бр., като за целта са доставени от чужбина 50 кг. бездимен барут, 100 000 бр. капсули, 300 кг месинг и 300 кг мелхиор (ДВИА ф. 5, оп. 3, а. е. 88, л. 188).

Паралелно с изпитанията и доставките на пистолетите, у нас се работи и върху изработването на кобури за тях. За целта са отпуснати 18 000 лв. за закупуването на кожен материал. На 05.08.1911 г. Артилерийската инспекция изпраща на началника на Софийския арсенал един пистолет с два кобура, които да послужат за прототипи по изготвянето на техническото описание и чертежа. Допълнително са направени опити да се преправят съществуващите кобури за револверите „Смит & Уесън“, но идеята набързо е отхвърлена, тъй като кройката на револверният кобур изобщо не отговаря на пистолетния. Освен това голяма част от револверните кобури са напълно амортизирани и материалът от който са направени е прогнил (ДВИА ф. 5, оп. 3, а. е. 88, л. 292). На 21.05.1912 г. Артилерийската инспекция изпраща на началника на Софийския арсенал одобреното техническо описание и чертежа на кобура за пистолета (ДВИА ф. 5, оп. 3, а. е. 88, л. 306). Съгласно циркуляр № 41 от 24.05.1912 г. Артилерийската инспекция, по заповед на Министъра на войната, изпраща до

всички дивизии техническото описание и чертежа на пистолета, като идеята е кобурите да се изработват както в Софийския арсенал, така и в полковите работилници (ДВИА ф. 5, оп. 3, а. е. 88, л. 313–327) (Обр.7–10).

Поръчки и доставки през войните от 1912–1918 г.

Динамично променящата се обстановка на Балканите през лятото на 1912 г. принуждава българското военно ръководство да започне подготовка за обявяване на всеобща мобилизация, която се провежда при образец ред. След приключването на последната, българската армия, в съответствие с оперативния план, се състои от 358 дружини, 262 батареи и 48 ескадрона с обща численост 599 879 войници и подофицери, и 6757 офицери (Василев, Вълков, Митев, Недев, Стоилов, Карастоянова 1988, 266). Вследствие на повишеното търсене на пистолети от офицерите, пълномощникът на немската оръжейна фабрика в София с писмо от 08.09.1912 г. предлага на Министерството на войната, заедно с поръчаните 110 бр. пистолети за офицерите, допълнително още 260 бр. пистолети с 50 000 бр. патрони, които са били предвидливо приети от Комисията още през пролетта, в случай че има следващи малки поръчки от наша страна. Пистолетите пристигат в началото на ноември 1912 г. и са приети с протокол № 122 от 22.11.1912 г. от Комисия с председател поручик Кацаров. Пистолетите са платени по същите контрактни цени, както и първата поръчка – 65 лв. за всеки пистолет и 7,5 лв. за 100 бр. патрони, като парите са отпуснати с постановление 2-ро, протокол № 178 на Министерския съвет от заседанието на 14.11.1912 г. Покрай доставката на тези пистолети, Министерството на търговията и земеделието закупува 30 бр. пистолети, които пристигат в началото на декември 1912 г., и са приети с протокол № 107 (ДВИА ф. 5, оп. 3, а. е. 88, л. 340–341, 380, 387). Патроните се забавят и успяват да пристигнат чак на 01.02.1913 г., като причината за задържането им е австрийското правителство, „което искало да прави анализ на барута и други формалности“, според телеграмата на представителя на германската оръжейна фабрика у нас до Министерството на войната от 04.12.1912 г. По всичко личи обаче, че причините за задържането са били повече политически, тъй като по същото време Австро-Унгария задържа по същия начин и всички муниции предназначени за Сърбия (ДВИА ф. 5, оп. 3, а. е. 88, л. 364).

Активните бойни действия на Българската войска в двете Балкански войни водят до загубата на голямо количество въоръжение. Към 07.05.1913 г. в армията има 4005 пистолета Парабелум обр.11 и 1458 револвера Смит & Уесън (ДВИА ф. 1, оп. 5, а.е. 390, л. 11 гр – 12).

Въз основа на опита от войните Министерството на войната пристъпва към известни промени и допълнения в организационната структура на армията. Щабът на армията установява редица недостатъци и слабости, които трябва да се отстранят, но икономическите възможности на страната не позволяват

това да стане в кратки срокове. През юли 1914 г. Щабът на армията започва да преработва военновременните щатове, с които определя нови мобилизационни срокове за новосъздадените части. Отчитат се слабости в превъоръжаването, които се дължат освен на недостига на средства и на факта, че оръжейните фирми в Германия и Австро-Унгария, заети с подготовката на своите армии, бавят българските поръчки (Василев, Вълков, Митев, Недев, Стоилов, Карастоянова 1988, 281).

С избухването на Първата световна война подготовката на въоръжените сили за бойни действия се форсира, независимо че в първия момент България заема позиция на неутралитет. В края на 1914 г., въз основа на изводите в годишния отчет на Щаба на армията, пехотните дивизии се попълват с нови дружини, батареи и ескадрони. Към всеки пехотен полк се сформира допълнително още една дружина от две роти⁸, а картечните взводове се развърщат в картечни полуроти. Във всички триескадронни полкове се сформират още по един ескадрон, един картечен и един конно-пионерен взвод. Нови части се създават в артилерията, във флота, в инженерните и свързочните войски. Разкриват се и нови военни учреждения. Подготвя се започването на учебните занятия във Военната академия. В резултат на предприетите стъпки мирновременният състав на армията, в сравнение с този през 1912 г., се увеличава със 17 000 души. По отношение на офицерския състав съществува мирновременен недостиг от 1265 души. Още по-тежко е положението за военновременния състав на армията. Недостигът при офицерите възлиза на 6 383 души, като според щатовете са предвидени 15 908 офицерски длъжности (Василев, Вълков, Митев, Недев, Стоилов, Карастоянова 1988, 281). През разглеждания период се води строга отчетност на въоръжението. В Артилерийската инспекция има книга за оръжието и бойните припаси в цялата армия и флота. Пълна документация в тази връзка се води в огнестрелните складове, Военно инспекционните области, Двизионните области, отделните части, складовете и навсякъде другаде, където се съхраняват материали по въоръжението.

За краткия мирновременен период, до намесата на България в Първата световна война, се извършва проверка на запаса, коригират се мобилизационните планове и се изготвят нови щатове за военно време.

На 16.01.1915 г. Артилерийската инспекция изпраща на Главното интендантство ведомост № 197, в която е описано състоянието на въоръжението и това, което следва да се достави за армията. Според нея за армията се полагат 16 000 пистолета с 1 600 000 патрона за всички части, като налични в даденият момент са едва 3 900 пистолета с 268 000 патрона (ДВИА ф. 4, оп. 3, а.е. 137, л. 1–3).

Международният натиск, който воюващите страни оказват на България с цел тя да се присъедини към един от двата воюващи блока, принуждават Министъра на войната генерал Фичев в случай на мобилизация да преразпредели ръчното огнестрелно и хладно оръжие. С тайна Заповед по Военното ведом-

ство № 222 от 20.04.1915 г. той разпорежда на частите, в които се числи излишно оръжие, веднага да пристъпят към предаването му в другите части, според указаното количество във ведомостите, приложени към заповедта. Според Ведомост № 7 pistolетите Парабелум са разпределени по показания в Табл. 8 начин (ДВИА ф. 4, оп. 3, а. е. 140, л. 67 гр, 68) (Табл. 8).

Таблица 8. Попълване и уравниване на pistolетите Парабелум във войсковите части

Частите, които получават оръжие	Pistolети				Частите, които предават оръжие					
	полага се	има	повече	недостиг	pistolети					
1. дивизия					4 арт. полк	В.уч.⁹	тех. др.¹⁰	1 кп¹¹	-	-
1. пех. полк	27	24	-	3	-	-	3	-	-	-
6. пех. полк	23	20	-	3	-	-	-	3	-	-
16. пех. полк	25	21	-	4	-	-	-	4	-	-
25. пех. полк	23	20	-	3	-	-	-	3	-	-
4. арт. полк	185	229	44	-	-	-	-	-	-	-
1. гаубичен полк	87	-	-	87	44	12	31	-	-	-
всичко	370	314	44	100	44	12	34	10	-	-
6. дивизия					1 пл. арт. полк¹²					
3. пех. полк	25	21	-	4	4	-	-	-	-	-
15. пех. полк	23	20	-	3	3	-	-	-	-	-
35. пех. полк	27	24	-	3	3	-	-	-	-	-
36. пех. полк	23	20	-	3	3	-	-	-	-	-
2. арт. полк	219	160	-	59	59	-	-	-	-	-
1. план. арт. полк	30	152	122	-	-	-	-	-	-	-
всичко	347	397	122	72	72	-	-	-	-	-
7. дивизия					2 пл. арт. полк					
13. пех. полк	25	20	-	5	5	-	-	-	-	-
26. пех. полк	23	20	-	3	3	-	-	-	-	-
14. пех. полк	25	20	-	5	5	-	-	-	-	-
22. пех. полк	25	21	-	4	4	-	-	-	-	-

7. арт. полк	219	160	-	59	59	-	-	-	-	-
2. план. арт. полк	34	186	152	-	-	-	-	-	-	-
всичко	351	427	152	76	76	-	-	-	-	-
2. дивизия					3 пл. арт. полк					
9. пех. полк	27	27	-	-	-	-	-	-	-	-
21. пех. полк	23	20	-	3	3	-	-	-	-	-
27. пех. полк	25	20	-	5	5	-	-	-	-	-
28. пех. полк	23	19	-	4	4	-	-	-	-	-
3. арт. полк	219	180	-	39	39	-	-	-	-	-
2. гаубичен полк	87	-	-	87	87	-	-	-	-	-
3. план. арт. полк	27	176	149	-	-	-	-	-	-	-
всичко	431	442	149	135	135	-	-	-	-	-
3. дивизия					2. п А. полк	4 кп				
11. пех. полк	27	26	-	1	1	-	-	-	-	-
32. пех. полк	23	20	-	3	3	-	-	-	-	-
24. пех. полк	23	20	-	3	3	-	-	-	-	-
29. пех. полк	25	20	-	5	-	5	-	-	-	-
6. арт. полк	219	150	-	69	69	-	-	-	-	-
всичко	317	236	-	81	76	5	-	-	-	-
8. дивизия					8 арт. полк	4 кп				
12. пех. полк	27	27	-	-	-	-	-	-	-	-
23. пех. полк	23	21	-	2	2	-	-	-	-	-
10. пех. полк	25	21	-	4	-	4	-	-	-	-
30. пех. полк	23	21	-	2	2	-	-	-	-	-
8 арт. полк	219	223	4	-	-	-	-	-	-	-
всичко	317	313	4	8	4	4	-	-	-	-
10. дивизия					38 пп	39 пп				
37. пех. полк	18	13	-	5	3	2	-	-	-	-
38. пех. полк	17	20	3	-	-	-	-	-	-	-
39. пех. полк	18	20	2	-	-	-	-	-	-	-
40. пех. полк	18	19	1	-	-	-	-	-	-	-
10. арт. полк	96	122	26	-	-	-	-	-	-	-
всичко	167	194	32	5	3	2				

4. дивизия					Соф. кр. полк¹³	3 пл. арт. полк	1 пл. арт. полк	10 арт. полк	Жп др.¹⁴	4 кп
7. пех. полк	27	28	1	-	-	-	-	-	-	-
31. пех. полк	23	20	-	3	-	-	-	-	-	3
8. пех. полк	25	21	-	4	-	-	-	-	-	4
19. пех. полк	23	20	-	3	-	1	-	-	2	-
5. арт. полк	219	200	-	19	13	6	-	-	-	-
3. гаубичен полк	75	-	-	75	-	-	50	25	-	-
всичко	392	289	1	104	13	7	50	25	2	7
5. дивизия					Вид. Кр. П	Тех. др.¹⁵	Тел. др.¹⁶	10 кп		
2. пех. полк	23	19	-	4	-	-	4	-	-	-
5. пех. полк	27	17	-	10	-	-	10	-	-	-
18. пех. полк	25	18	-	7	-	-	1	6	-	-
20. пех. полк	23	19	-	4	4	-	-	-	-	-
1. арт. полк	219	151	-	68	27	41	-	-	-	-
всичко	317	224	-	93	31	41	15	6	-	-
9. дивизия					Пон. др.¹⁷	2 кп	С.о.с	Т. О. с		
4. пех. полк	27	27	-	-	-	-	-	-	-	-
17. пех. полк	23	20	-	3	3	-	-	-	-	-
33. пех. полк	25	20	-	5	-	5	-	-	-	-
34. пех. полк	23	20	-	3	-	3	-	-	-	-
9 арт. полк	177	152	-	25	-	-	20	5	-	-
всичко	275	239	-	36	3	8	20	5	-	-
Креп. обс. артилерия					7 пп					
Соф. креп. полк	78	91	13	-	-	-	-	-	-	-
Шум. креп. полк	77	76	-	1	1	-	-	-	-	-
Вид. креп. полк	38	69	31	-	-	-	-	-	-	-
всичко	193	236	44	1	1	-	-	-	-	-
Конна дивизия					Л. Г. п¹⁸	40 пп	10 а п	3 кп		
Лейбгв. конен полк	28	34	6	-	-	-	-	-	-	-
1. конен полк	32	43	11	-	-	-	-	-	-	-
2. конен полк	30	41	11	-	-	-	-	-	-	-
3. конен полк	31	43	12	-	-	-	-	-	-	-

4. конен полк	25	43	18	-	-	-	-	-	-	-
5. конен полк	27	25	-	2	2	-	-	-	-	-
6. конен полк	27	25	-	2	2	-	-	-	-	-
7. конен полк	28	29	1	-	-	-	-	-	-	-
8. конен полк	27	25	-	2	-	1	1	-	-	-
9. конен полк	32	25	-	7	-	-	-	7	-	-
10. конен полк	28	34	6	-	-	-	-	-	-	-
Кавал. школа	5	5	-	-	-	-	-	-	-	-
всичко	320	372	65	13	4	1	1	7	-	-
Инжен. войски										
1. пион. друж.	9	9	-	-	-	-	-	-	-	-
7. пион. друж.	6	6	-	-	-	-	-	-	-	-
2. пион. друж.	6	6	-	-	-	-	-	-	-	-
10. пион. друж.	6	6	-	-	-	-	-	-	-	-
3. пион. друж.	8	8	-	-	-	-	-	-	-	-
8. пион. друж.	6	6	-	-	-	-	-	-	-	-
4. пион. друж.	8	8	-	-	-	-	-	-	-	-
5. пион. друж.	6	6	-	-	-	-	-	-	-	-
6. пион. друж.	6	6	-	-	-	-	-	-	-	-
9. пион. друж.	6	6	-	-	-	-	-	-	-	-
Железн. друж.	7	9	2	-	-	-	-	-	-	-
Телеграф. друж.	4	19	15	-	-	-	-	-	-	-
Технич. друж.	4	79	75	-	-	-	-	-	-	-
Понтонна друж.	3	6	3	-	-	-	-	-	-	-
Инженер. раб.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
всичко	85	180	95	-	-	-	-	-	-	-
Флот					Ч. М.					
					ч¹⁹					
Черноморска част	38	48	10	-	-	-	-	-	-	-
Дунавска част	4	2	-	2	2	-	-	-	-	-
Беломорска част	5	-	-	5	5	-	-	-	-	-
всичко	47	50	10	7	7	-	-	-	-	-
Артил. учреждения										
Соф. огн. склад	-	13	13	-						
Шум. огн. склад	-	5	5	-						
Тър. огн. склад	-	5	5	-						

Соф. арт. арсенал	-	-	-	-						
Шум. арт. работилница	-	-	-	-						
всичко	-	23	23	-						
Софийски огнестрелен склад получават	3 п. А.п	Л. Г. п	1 кп	2 кп	3 кп	4 кп	7 кп	Тех. др.	Ч. м. ф	
Пистолети	3	2	1	3	5	2	1	3	3	

От Табл. 8 е видно, че към този момент в армейските части има в наличност 3635 пистолета, които заедно с иззетите от частни лица и намиращите се в офицерите 322 пистолета правят общо 3957 бр. В навечерието на мобилизацията обаче те се оказват много малко (ДВИА ф. 4, оп. 3, а. е. 137, л. 45).

Във връзка с това е отпуснат кредит, който е достатъчен за закупуването на 7 000 пистолета с 822 000 патрона, като в недостиг остават да се закупят 5 100 пистолета с 510 000 патрона (ДВИА ф. 4, оп. 3, а. е. 137, л. 1–3). Пистолетите към 07.10.1915 г. са задържани в Будапеща, тъй като водените военни действия със Сърбия пречат на корабоплаването по Дунав и реката е затворена (ДВИА ф. 40, оп. 2, а. е. 1239, л. 2 гр.). Пистолетите пристигат на 13.12.1915 г. и се оказва, че Германия не ни е изпратила пистолети Парабелум. Вместо поръчаните 7 000 пистолета Парабелум са получени 4000 пистолета „Дрейзе“ обр. 1907 с 600 000 патрона (Ил. 2), 2020 пистолета „Лангенхан“ със 150 000 патрона (Ил. 3) и 958 пистолета „Маузер“ обр. 1910/14 със 100 000 патрона (ДВИА ф. 40, оп. 2, а. е. 1247, л. 135; ф. 5, оп. 1, а. е. 25, л. 13 гр. – 15) (Обр. 11). Пистолети от тази система никога не са били поръчвани, но недостигът на пистолети Парабелум за германската армия принуждава самите германци да компенсират нашите искания с други системи. Пистолетите пристигат в Главната армейска артилерийска работилница, като от началото на 1916 г. доставките се пренасочват към Първи огнестрелен склад, който вече ги разпределя по частите, а мощностите на работилницата се организират основно по ремонта на трофейното и счупеното оръжие. Все пак на 28.12.1915 г. пристигат 51 пистолета Парабелум с 5 000 патрона, заедно с 46 пистолета система „Егер“ калибър 7.65 мм и 12 000 патрона (ДВИА ф. 40, оп. 2, а. е. 1242, л. 86) (Обр. 12). Освен тях в частите постъпват и голяма част от трофейните револвери, които само временно запълват хроничния недостиг от късо огнестрелно оръжие, който със затягане на военните действия става все по-голям. Опитът от бойните действия през първата година на войната налага още в началото на 1916 г. да се вземат мерки за организационни промени и за превъоръжаване. През същата година започва да функционира Школа за запасни офицери в Скопие с началник полковник Борис Дрангов. Създават се Минохвъргачна и

Щурмова дружини. В пехотните полкове се сформира по още една картечна рота, а към укрепените пунктове – по едно прожекторно отделение. В артилерията през февруари 1916 г. са сформирани две нови артилерийски бригади (за 11. и 12. пехотни дивизии) и една сборна артилерийска бригада за Сборната дивизия. В кавалерията организационните промени водят до увеличаване броя на конните полкове и до сформирването на нови бригади. Това позволява още от март 1916 г. да бъде сформирана 2. конна дивизия, а в конните полкове да се създаде по още един тежкокартечен ескадрон. Развитие има и в организацията на инженерните войски. Към Понтонната дружина се създава още една, към жп дружината – още две и една жп строителна. Значително се развърща авиацията към Действащата армия. През юли 1916 г. се сформира Въздухоплавателна дружина с поделения: Балонна група, Аеропланна група с две отделения, Дирижабълно отделение, Аеропланно депо и Аеропланно училище. Сформираните в края на 1915 г. и началото на 1916 г. Македонска, Моравска и Драмска военноинспекционни области мобилизират българското население при същото голямо напрежение, което важи и за старите предели на страната. От 06.11.1915 г. в Македонската военноинспекционна област започва сформирването на планинска дивизия с три планински полка от по три дружини, един планински артилерийски полк, пионерна дружина и служби (Василев, Вълков, Митев, Недев, Стоилов, Карастоянова 1988, 292–293).

Във връзка с тези промени Артилерийският технически комитет с председател инспекторът на артилерията полковник Белов, на свое заседание от 27.02.1916 г. с протокол № 5, взема решение да се поръчат от Германия 12 000 пистолета Парабелум с 1 200 000 патрона за тях (ДВИА ф. 40, оп. 2, а. е. 1239, л. 23, 113). Първите 4000 пистолета пристигат на 03.08.1916 г. в Първи огнестрелен склад, а останалите 8000 пистолета след 9 дни (ДВИА ф. 40, оп. 2, а. е. 1266, л. 555, 557). Те са поръчани без щатният кобур и шнур с цел да бъдат спестени средства. Главната Армейска артилерийска работилница, която работи с дневен капацитет от 120 кобура, не успява в къс срок да задоволи нуждите на армията и за да не бъдат задържани пистолетите по складовете, Артилерийският технически комитет взема решение с протокол № 57 от 02.10.1916 г. да се поръчат от Германия 6 000 кобура и 6 000 шнура (ДВИА ф. 5, оп. 1, а. е. 24, л. 105). Тук трябва да се отбележи, че първите 5000 пистолета са идентични с поръчката ни от 1911 г. – български герб, надпис „огънь“ на предпазителя. Серийните номера са от 01 с до 4999 с (Обр. 13). С телеграма № 152 от Инспектора на артилерията до Щаба на Действащата армия в гр. Кюстендил е съобщено за пристигналото оръжие, като се иска да се изпратят списъци на офицерите от дивизиите, които нямат пистолети, за да им се отпуснат срещу заплащане. До началото на октомври са продадени на офицерите 240 пистолета и отпуснати по частите на долните чинове 393 пистолета (изчислено по ДВИА ф. 40, оп. 2, а. е. 1266, л. 441–415, 437–442, 447–449, 460–462, 470, 561, 583, 683) (Обр. 14 – 16). Отделно, с тайно писмо № 9356, Артилерийската инспекция отпуска

на 3. армия 1800 пистолета, които успяват да попълнят недостига (ДВИА ф. 40, оп. 2, а. е. 1266, л. 579). По същото време с Циркуляр по Военното ведомство № 19 от 12.09.1916 г са обявени единичните цени на съставните части на пистолета Парабелум (ДВИА ф. 1, оп. 1, а. е. 123, л.105) (Табл. 9)²⁰.

Таблица 9. Цени на пистолета „Парабелум“

№ по ред	Наименование на съставните части	Цена	
		лв.	ст.
А. Цев с кутия			
1	Цев с основание за мушката	12	50
2	Мушка	-	40
3	Кутия	12	50
4	Затворно стъбло	4	-
5	Ударник	1	85
6	Изхвъргач	2	-
7	Совалка	2	50
8	Ръчка	5	-
9	Кобиличка	-	40
10	Отражател	1	40
11	Спускателно кученце	2	-
12	Цапфа за спускателното кученце	-	10
13	Запирател на затвора	1	50
Б. Ложа с дръжка			
14	Ложа с дръжка	26	-
15	Задържатели	1	80
16	Съединителни плочици	2	20
17	Спускателни лостове	-	65
18	Предпазител	1	90
19	Предпазителен коленчат зъб	-	80
20	Спускател	2	-
21	Задръжка на пълнителя	-	80
22	Коленчат лост за възвратния механизъм	-	80
23	Прът за възвратен механизъм	-	50
24	Правоъгълна халка	-	10
25	Лява дървена покривка	1	-
26	Дясна дървена покривка	1	-
27	Витло за дървена покривка	-	10

28	Пружини – бойни	-	15
29	Пружини за изхвъргачи	-	5
30	Пружини за затворния запирател	-	10
31	Пружини за спускателното кученце	-	10
32	Пружини за цапфичката на спускателното кученце	-	5
33	Пружини за задържателя	-	10
34	Пружини за спускателя	-	5
35	Пружини за задръжката на пълнителя	-	10
36	Пружини за възвратния механизъм	-	20
37	Клечки за съединение на совалката със затвора	-	10
38	Клечки за съединение на ръчката на совалката	-	20
39	Клечки за съединение на ръчката с кутията	-	30
40	Клечки за кобиличката	-	5
41	Клечки за придържане на клечката на ръчката	-	5
42	Клечки упорни за бойната пружина	-	50
43	Клечки за изхвъргача	-	5
44	Клечки за цапфичката на кученцето	-	5
45	Клечки за предпазителя	-	5
46	Клечка коленчата за спускателния лост	-	10
47	Клечки за коленчатия лост на възвратната пружина	-	5
В. Пълнител			
1	Пълнители комплект	2	50
2	Цилиндропризматическа кутия	1	25
3	Предварителна лъжица	-	50
4	Дървена запушалка	-	25
5	Копче за лъжицата	-	10
6	Спирална (възвратна) пружина	-	20
7	Клечица за дървената запушалка	-	5
Г. Принадлежност			
1	Протривател с маслянка	1	50
2	Избивка	-	25
3	Отвертка	-	75
Д. Общо			
1	Пистолет, събран без принадлежност	90	-
2	Пистолет, събран с принадлежност	92	50

През 1917 г. Главното командване продължава дейността си за търсене на пътища и средства за повишаване боеготовността на армията. За да увеличи броя на пехотните части и да засили огневите им възможности то извършва редица промени в първоначалната им организация и въоръжение. През ноември 1917 г. е сформирана още една армия (4.) в състав: 10. пехотна дивизия, Беломорската отбрана и 2. конна дивизия. Пехотните полкове от април 1917 г. преминават към три дружинен състав, а от четвъртите им дружини и други части се формират девет нови полка от (80. до 88.) През март и декември 1917 г. към пехотните полкове се формират още по две картечни роти, като с това картечните роти в полк стават общо 4. От май 1917 г. на мястото на полковите минохвъргачни команди се развърща по една лека минохвъргачна рота. В пехотните полкове се формират гранатохвъргачни отделения, а при нужда и шурмови команди (Василев, Вълков, Митев, Недев, Стоилов, Карастоянова 1988, 294–295). От поръчаните и доставени от Германия 12 000 пистолета Парабелум, голяма част вече е била изразходвана, а нуждата от такива пистолети се явява постоянно с формирането на нови части. Затова на свое заседание от 27.04.1917 г. Артилерийският технически комитет с протокол № 20 взема решение да се доставят още 3 000 пистолета Парабелум с 300 000 патрона. На същото заседание е разгледан въпроса за доставките на леки картечници, които Артилерийската инспекция на няколко пъти е искала, но последните като твърде нужни за Германия до настоящия момент са отказвани на България. В търсене на алтернативи е застъпена тезата, че „...в Германската армия сега се въвежда на въоръжение като леки и скорострелни оръжия за замяна на леките картечници, пистолета Парабелум с магазин от по 32 патрона с приклад и мерник до 800 метра и се получават 90–100 изстрела в минута.“ Идеята е да се дадат във всяка рота по 5 такива пистолета. Артилерийският комитет, като изслушва доклада по горния въпрос, взема решение с протокол № 22 да се закупят от Германия 1500 пистолета Парабелум с магазин от по 32 патрона и мерник до 800 м, и 3 000 000 патрона за тях. Протоколите са утвърдени от Военния министър генерал-майор Найденов на 03.05.1917 г. и Министерският съвет, в заседанието си от 05.05.1917 г. с 16-то постановление, протокол № 65, разрешава да се закупят пистолетите (ДВИА ф. 5, оп.1, а. е. 24, л. 140, 147, 432). Германия и този път, поради недостиг на пистолети от тази система, променя поръчката по протокол № 20, като я трансформира от 3000 пистолета Парабелум в 4000 пистолета Лангенхан. Поръчката с протокол № 22 е изпълнена според нашите изисквания и българската армия се сдобива с Parabellum Lange Pistole 08 (ДВИА ф. 5, оп. 1, а. е. 25, л.13 гр.) (Обр. 17–20)²¹.

През целия разглеждан период на войната е бил държан строг контрол и отчет на оръжието. Ежемесечно са били изпращани сведения до Командването на артилерията относно състоянието на оръжието и припасите, както и недостига им в различните подразделения на армията и тила. Към 30.09.1917 г. количеството късо огнестрелно оръжие във 2. отделна армия и допълващите

дружини на Дивизионните области е показано в Табл. 10 (ДВИА ф. 4, оп. 3, а. е. 162, л. 132; ф. 40, оп. 2, а. е. 1263, л. 446).

Таблица 10. Състояние на късото огнестрелно оръжие във 2-ра армия и допълващите дружини на Дивизионните области към 30.09.1917 г.

Наименование на оръжието	Пистолети					Революери	
	Парабелум	Дрейзе	Маузер	Лангенхан	Браунинг	Наган	Смит&Уесън
2. Армия							
7. дивизия	885	370	-	-	65	-	48
8. дивизия	377	209	-	13	-	-	10
10. дивизия	926	349	-	-	-	-	22
11. дивизия	600	36	-	56	129	5	14
Беломорска отбрана	-	-	-	-	-	-	-
Допълващи дружини							
1. Дивизионна област	54	-	-	-	-	-	-
2. Дивизионна област	18	-	-	-	-	-	28
3. Дивизионна област	16	-	-	-	-	-	23
4. Дивизионна област	9	-	-	-	-	-	23
5. Дивизионна област	-	-	-	-	-	6	6
6. Дивизионна област	33	-	-	-	-	-	15
7. Дивизионна област	-	-	-	-	-	7	44
8. Дивизионна област	-	-	-	-	-	-	-
9. Дивизионна област	21	-	-	-	-	-	-
10. Дивизионна област	5	-	-	-	-	-	24
Всичко	2944	964	-	69	194	18	257

Видно е, че освен пистолетите „Парабелум“, все още на въоръжение са старите революери „Смит&Уесън“ обр. 3, както и трофейни революери от Сърбия система „Наган“ и пистолети „Браунинг“ (Обр. 21). В Беломорската отбра-

на и 8. дивизионна област пък прави впечатление, че пистолети и револвери липсват изобщо. Вярно, че Допълващите дружини са тилови подразделения и, че всички основни доставки отиват за Действащата армия, но и там продължават проблемите с хроничния недостиг на оръжие. На 18.02.1918 г. Началникът на артилерията в Щаба на Действащата армия генерал-майор Славчев с телеграма № 21508 изпраща до Артилерийската инспекция в София сведение за недостига на ръчното огнестрелно оръжие в цялата армия (ДВИА ф. 4, оп. 3, а. е. 170, л. 1–2) (Табл. 11).

Таблица 11. Недостиг на пистолети през 1918 г.

Наименование на частите	Недостиг
За всички части на 1. армия	17265
За всички части на 2. армия	13382
За тежка полска арт. бригада	236
За всички части на 3. армия	8923
За всички части на 4. армия	7310
Автомобилен транспорт на 4. армия	22
За всички части на 11. армия	19996
Бургаски укрепен пункт	1051
Варненски укрепен пункт	712
Автомобилен Транспорт при 1. и 11. армия	154
Всичко	69051

По същото време в складовете на Инспекцията има само 1400 пистолета „Лангенхан“, които са абсолютно недостатъчни (ДВИА ф. 4, оп. 3, а. е. 170, л. 34). Затова Артилерийският технически комитет на своето заседание на 07.03.1918 г. взема решение с протокол № 14 да се доставят от Германия 5 000 бр. Parabellum Lange Pistole 08 с 2 000 000 патрона (ДВИА ф. 5, оп. 1, а. е. 24, л. 255 гр.). Министерският съвет на заседание на 13.05.1918 г., с 31-во постановление, протокол № 66, одобрява закупуването. През лятото във връзка с новосформираните батареи е направена още една поръчка, този път за 2000 бр. обикновени пистолети, която трябва да бъде изпълнена до края на годината. Отделно за офицерите са поръчани 1000 бр., които са очаквани до края на септември. До 03.09.1918 г. успяват да пристигнат 401 бр. от поръчка № 14, 59 пистолета „Лангенхан“ и 9 пистолета „Маузер“ обр. 1910/14 (ДВИА ф. 5, оп. 1, а. е. 25, л. 13 гр. –14; ф. 40, оп. 2, а. е. 1262, л. 203 гр., 253 гр., 313) (Обр. 22). Това е и последната поръчка за пистолети, която България прави, тъй като на 29.09.1918 г., с подписването на Солунското примирие, страната излиза от Първата световна война. За целият период, в който България воюва, пистолетите, които получава са обобщени в Табл. 12.

Таблица 12. Количество на поръчаните и доставени пистолети през 1915 – 1918 г.

Поръчка		Приемателен протокол		Парабелум		Дрейзе обр. 1907		Лангенхан		Маузер обр. 10 и обр. 10/14		Егер	
Техн. прот. № и дата	Изходящо писмо № и дата	Вход. № и дата	№ на приемния прокол	Поръчани	Получени	Поръчани	Получени	Поръчани	Получени	Поръчани	Получени	Поръчани	Получени
№77/1915	3139/1915	126/1915	38	7000	51	-	4000	-	2020	-	958	-	46
		5370/1916	60		-	-	-	-	-	-	-	-	33
№5/1916	2297/1916	8766/1916	86	12000	12000	-	-	-	-	-	-	-	-
№20/1917	6151/1917	16440/1917	257	3000	-	-	-	-	2000	-	-	-	-
		18128/1917	276			-	-	-	2000	-	-	-	-
№22/1917	6154/1917	16440/1917	256	1500	1500	-	-	-	-	-	-	-	-
№14/1918	2624/1918	2001/1918	320	5000	1	-	-	-	-	-	-	-	-
		5380/1918	360		-	-	-	-	-	-	9	-	-
-	5069/1918	14178/1918	406	2000	400	-	-	-	59	-	-	-	-
-	-	-	-	1000	-	-	-	-	-	-	-	-	-
				Всичко	31500	13552	4000	6020	967	79			

Тактико–технически данни на pistolетите, постъпили на въоръжение в Българската армия през 1903–1918 г.

Парабелум (Ил. 1, Обр. 13, 17)

Пistolетът „Парабелум“ спада към образците оръжия, при които автоматиката се основава на късия ход на цевта. Характерно за конструкцията на pistolета е затворния механизъм, така типичен само за „Парабелум“. Затворът е малко леко блокче, в което са поместени бойната пружина, ударникът и изхвъргачът. Затворът, когато е в предно крайно положение, се блокира от колянноставния механизъм, който създава един здрав заден упор и не позволява да се отвори затворът, докато има максимално налягане на барутните газове. При изстрел цевта с рамката и затворът тръгват заедно назад. При достигането си до наклонената повърхнина на ложата, рамената на колянноставния механизъм се плъзгат нагоре, като по този начин се нарушава здравия упор, затворът се освобождава и продължава по инерция, като изхвърля изстреляната гилза.

Както бе споменато по-горе, на въоръжение в Българската армия през разглеждания период, са били приети образците 1900, 1904 и 1908, които получават българска номенклатура, съответно 1903, 1906 и 1911. В pistolета 1900/03, за разлика от другите по-късни модели, възвратната пружина е плоска, рамената на колянната става имат един фиксатор, който не позволява да се отвори pistolета, без да е издърпана назад цялата подвижна система. Освен нормалния предпазител има и мускулен такъв в задната част на ръкохватката. Образците 1900/03 и 1904/06 са произвеждани в калибър 7.65 мм. Към днешно време се срещат и такива с калибър 9 мм, на които през 30-те години на 20 в. са сменени цевите с калибър 9 мм (Обр. 26–27).

Лангенхан (Ил. 3)

Пistolетът „Лангенхан“ е произвеждан от немската фирма „Франц Лангенхан“ изключително за военни нужди. По замисъл е бил предназначен за цивилния пазар, но никога не е предложен за продажба. У нас е познат повече под името „ФЛ“.

Принципът на действие се основава на отката на свободния затвор. Pistolетът има характерна конструкция, нетипична за съвременните pistolети. Затворният блок е съставен от две части – кожух, в който е поместена възвратната пружина, и затвор. Цевта на pistolета е разположена под възвратната пружина. Затворът се задържа към кожуха от ключалка, изпълняваща също така и функциите на мерник. Същата се фиксира с помощта на винт, който трябва системно да се проверява преди стрелба да не би да е развит. При евентуалното му развиване е възможно затворът да се освободи и да излети към стрелящия.

От направени практически изпитания е установено, че след 27 изстрела се появяват първите признаци на саморазвиване при условие, че винтът е стяган с отвертка. При следващо навиване на ръка се разхлабва между 8-я и 15-я изстрел. Ударникът на пистолета е скрито чукче с цилиндрична бойна пружина. Разглобяването се извършва в следния порядък:

Снема се пълнителят, проверява се за патрон в цевта, след което се развива опорният винт. Ключалката се повдига нагоре и кожухът се изтегля напред, а затворът – назад. Сглобяването става в обратния порядък.

Дрейзе обр. 1907 (Ил. 2)

Пистолетът е произвеждан от немската фирма „Райнметал“ и е конструкция на Хуго Шмайсер. В Германия е използван в ограничено количество в армията, основно за въоръжаване на шабни офицери. Също е бил приет на въоръжение в полицията.

Принципът на действие се основава на отката със свободен затвор. От конструктивна гледна точка пистолетът има много интересни решения. На ръкохватката е монтирана шарнирно цевна кутия, в която са поместени цевта и затвора. С помощта на два упора, изработени в задният ѝ край, цевта се монтира към цевната кутия. Възвратната пружина е около цевта и чрез една втулка се свързва със затвора. Ударникът е плъзгащ, с цилиндрична бойна пружина, поместен в затвора.

За разглобяването на пистолета е необходимо първо да се свали пълнителя и да се провери дали има патрон в цевта, след което се натиска ключалката отляво, повдига се цевната кутия и след това с отвертка се натиска муфата около цевта в предният ѝ край. Вдига се затворът нагоре и се изважда много внимателно, за да не излетят муфата и пружината бързо напред. Сглобяването става в обратния ред.

Маузер обр. 1910/14 (Обр. 11)

Пистолетът е произвеждан от немската фирма „Маузер“. Това е първият джобен пистолет на фирмата с калибър 6.35 мм, който се появява на пазара през 1910 г. Пистолетът е изработен много добре, а благодарение на по-голямата маса, по-дългата цев и ръкохватка, той е много по-точен и надежден в сравнение с други подобни оръжия, използващи патрони с калибър 6.35 мм.

През 1914 г. на негова база е разработен и вариант с калибър 7.65 мм, който конструктивно не се отличава от обр. 1910 г. Разликата е в размерите, тъй като се използва по-мощен патрон.

Принципът на действие на пистолетите с калибър 6.35 мм и 7.65 мм се основава на отката със свободен затвор. Ударникът е плъзгащ, с цилиндрична бойна пружина. Когато е взведен, от него се показва един щифт през отвора на

задния упор на бойната пружина. При изстрелване на последния патрон затворът остава в крайно задно положение. Той може да се спусне наново, когато се вкара нов пълнител, независимо от това дали е пълен или празен. Затворната задръжка в предния си край има една скосена повърхнина, която служи за предварително дотикване на патрона от пълнителя на определено разстояние. В конструктивно отношение pistolетът има редица решения, които го отличават коренно от другите системи. Това са устройството на цевта и закрепването ѝ към ложата, ударно-спусковият механизъм и неговата предпазна капачка. Благодарение на това решение ложата е опростена в технологично отношение.

Предпазителят на pistolета също е решен по един своеобразен начин. При поставяне на предпазител, лостът му се блокира от една ключалка с бутон. За да се освободи, трябва да се натисне бутонът. По този начин предпазителят се освобождава бързо, но той не е никак удачен, лесно излиза от строя и не е достатъчно сигурен.

Разглобяването на pistolета става по следния начин:

Изпразва се пълнителя от патрони, поставя се в pistolета и се изтегля затворният блок до застопоряването му от затворната задръжка, след което се натиска пластинчатата ключалка отпред под дулния срез, направляващото ѝ стебло се завърта на 10 градуса и се изважда напред. Цевта е разстопорена и може да се извади нагоре. Освобождава се ударникът от взведено положение, за да не излети при разглобяването, и се издърпва затворният блок напред до отделянето му от ложата. Сглобяването става в обратен ред.

Таблица 13. Тактико-технически данни на pistolетите

Система	Парабелум				Лангенхан	Дрейзе	Маузер		Егер
	обр. 1903	обр. 1906	обр. 1911	Lange pistole 08	-	обр. 1907	обр. 1910	обр. 1910/14	-
Калибър	7,65	7,65	9	9	7,65	7,65	6,35	7,65	7,65
Обща дължина (мм)	238	238	220	327	167	159	116	153	155
Дължина на цевта (мм)	122	122	100	200	104	93	79	87	94
Маса без патрони (гр.)	890	890	835	1110	650	710	430	650	650
Начална скорост на куршума (м/с)	340	340	360	400	318,5	290	230	290	290
Вместимост на пълнителя	8	8	8	32	8	7	9	8	7
Брой канали	4	4	6	6	4	4	6	6	-

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Тук е интересно да се отбележи, че оръжието преминало войсковите изпитания, е 7.65 мм пистолет „Парабелум“ обр. 1900 и както ще се види по-нататък образците от тази система ще бъдат приети на въоръжение в армията с нова номенклатура, според годината, в която са били приети на въоръжение в България.
- ² Предложението на фабриката в Щаер е подадено във Военното министерство още на 08.04.1908 г. В продължение на една година от наша страна няма отговор и те изпращат ново, което от своя страна се оказва и първото предложение след обявяването на конкурса за пистолет.
- ³ Въпросните системи, вместо класически пълнители, използват шини, върху които са наредени патроните и с тяхна помощ се вкарват в магазина. По същият начин се зареждат и пушките от системата „Маузер“ и руската Трилинейна пушка.
- ⁴ Таблицата е направена по оригинала на Изпитателната комисия.
- ⁵ Пистолетът Schouboe mod. 1907 серийно се произвежда с калибър 11.43 мм, но за конкурса у нас са изработени два броя с калибър 9 мм.
- ⁶ Вземайки поуки от нашите изпитания, оръжейната фабрика в Щаер доработва пистолета и през 1912 г. той е приет официално на въоръжение в армиите на Австро–Унгария, Италия, Чили и Румъния. В Германия е въведен по-късно, през 1938 г., след аншлуса на Австрия. Самият пистолет се оказва невероятно здрав и издържлив, оставайки на въоръжение в тези държави до 1945 г., изкарвайки двете световни войни.
- ⁷ По немската номенклатура Parabellum mod. 1908.
- ⁸ До края на 1914 г. всеки пехотен полк се е състоял от три дружини.
- ⁹ Военно училище.
- ¹⁰ Техническа дружина.
- ¹¹ Конен полк.
- ¹² Планински артилерийски полк.
- ¹³ Софийски крепостен полк.
- ¹⁴ Железопътна дружина.
- ¹⁵ Техническа дружина.
- ¹⁶ Телеграфна дружина.
- ¹⁷ Понтонна дружина.
- ¹⁸ Лейбгвардейски конен полк.
- ¹⁹ Черноморска част.
- ²⁰ Таблицата е показана по оригинала от 1916 г.
- ²¹ Погрешно наричан от наши и чужди автори „Артилерийски Люгер“.

ЛИТЕРАТУРА

Ангелов 1937: А. Ангелов. Материал за историята на българската артилерия. София 1937.

Ботев, Бъчваров, Григоров 1998: Б. Ботев, К. Бъчваров, П. Григоров. История на служба „Артилерийско въоръжение“ в българската армия 1878–1990. София 1998.

Василев, Вълков, Митев, Недев, Стоилов, Карастоянова 1988: В. Василев, Г. Вълков, Й. Митев, Н. Недев, П. Стоилов, Л. Карастоянова. Българската армия. 1878–1919 г. София 1988.

Величков 1992: Е. Величков. Парабелум. – Сбирка, 1992, 3, 10–13.

Величков 1998: Е. Величков. Късо оръжие в България. София 1998.

ДВИА: Държавен военноисторически архив гр. Велико Търново, Фонд 1, опис 1, архивна единица 123.

ДВИА: Държавен военноисторически архив гр. Велико Търново, Фонд 1 опис 5 архивна единица 164.

ДВИА: Държавен военноисторически архив гр. Велико Търново, Фонд 1 опис 5 архивна единица 245.

ДВИА: Държавен военноисторически архив гр. Велико Търново, Фонд 1 опис 5 архивна единица 390.

ДВИА: Държавен военноисторически архив гр. Велико Търново, Фонд 4 опис 1 архивна единица 66.

ДВИА: Държавен военноисторически архив гр. Велико Търново, Фонд 4 опис 3 архивна единица 137.

ДВИА: Държавен военноисторически архив гр. Велико Търново, Фонд 4 опис 3 архивна единица 140.

ДВИА: Държавен военноисторически архив гр. Велико Търново, Фонд 4 опис 3 архивна единица 162.

ДВИА: Държавен военноисторически архив гр. Велико Търново, Фонд 5 опис 1 архивна единица 24.

ДВИА: Държавен военноисторически архив гр. Велико Търново, Фонд 5 опис 1 архивна единица 25.

ДВИА: Държавен военноисторически архив гр. Велико Търново, Фонд 5 опис 3 архивна единица 88.

ДВИА: Държавен военноисторически архив гр. Велико Търново, Фонд 40 опис 2 архивна единица 1239.

ДВИА: Държавен военноисторически архив гр. Велико Търново, Фонд 40 опис 2 архивна единица 1242.

ДВИА: Държавен военноисторически архив гр. Велико Търново, Фонд 40 опис 2 архивна единица 1247.

ДВИА: Държавен военноисторически архив гр. Велико Търново, Фонд 40 опис 2 архивна единица 1262.

ДВИА: Държавен военноисторически архив гр. Велико Търново, Фонд 40 опис 2 архивна единица 1263.

ДВИА: Държавен военноисторически архив гр. Велико Търново, Фонд 42к опис 1 архивна единица 54.

Казазян 1998: А. Казазян. Оръжието на българския полицаи 1878 – 1944. София 1988.

Маринов, Иванов 1998: Г. Маринов, А. Иванов. Пара Беллум и за другите германски пистолети. София 1998.

Канлъков 1984: Н. Канлъков. Оръжието на българския народ през вековете. София 1984.

Крапчански 1961: В. Крапчански. Кратък обзор на бойния състав, организацията, попълването и мобилизацията на българската армия от 1878 до 1944 година. София 1961.

Попов, Иванова, Велкова 1959: В. Попов, Ц. Иванова, Й. Велкова. Българска земска войска 1878–79. София 1959.

Хрусанов 1908: И. Хрусанов. Систематически сборник на законите, указите, заповедите и циркулярите по военното ведомство 1901–1907 г. Отдели 7–15. София 1908.

Bulliard 1905: R. Bullard. Le caliber du revolver par le major R. L. Bullard, l'inventorie des Etats – Unis. Revue d'artillerie, tome 67, Paris, 1905.

Davis 1997: A. Davis. The Luger handbook. USA, 1997.

Gortz, Sturgess 2010: J. Gortz, G. Sturgess. Pistole Parabellum–History of the Luger System. Canada, 2010.

Still 2007: J. Still. Central Powers Pistols the Great War Pistols of Germany, Austria-Hungary, Turkey and Bulgaria. USA, 2007.

THE PARABELLUM PISTOLS IN THE BULGARIAN ARMY. ORDERS AND SUPPLIES IN 1903–1918

Simeon Tsvetkov

(Summary)

The purpose of this study is to examine the types of short firearms in the Bulgarian army. It is based on documents, which were collected and kept at the State Military History Archive in Veliko Tarnovo, and have not so far been published. The main types of light weapons will be reviewed in several articles and special attention will be given to the legendary Parabellum pistols.

Until the early 20th c. the Smith & Wesson revolver, Fig. 3, was the regular personal weapon carried by the Bulgarian officers, which was already been outdated and the issue of acquiring new personal weapons for the army officers was already on the agenda. The Defense Minister, Major General Paprikov, mentioned in his report No. 111 of 26.02.1903 to Prince Ferdinand that, “*the Ministry of Defence has recently conducted several tests with the purpose to select one of the most sophisticated models*” and as a result of these tests the Borghard-Lüger Parabellum model was approved.

Therefore, Paprikov requested the Prince’s consent to have this weapon bought for the army. The consent was granted and the pistol was introduced in the army as *Automated pistol, Model 1903* with Order No. 180 of 10.07.1903 of the Ministry of Defence. Afterwards a Circular letter No. 36 of 1903 of the Ministry of Defence was published specifying the prices – BGN 65 for a pistol, and BGN 6.25 for 100 cartridges, not covering the transport costs or any other expenses. The weapon in question could be supplied directly from the factory Deutsche Waffen und Munitionsfabriken in Brelin or via the Kündig & Dörken trading company in Sofia. According to the rules at that time the officers had to pay for their weapons and in this relation a special company was set up, designated as Officers Economic Company, to supply the required equipment in great quantities and at preferential prices. This company placed two orders – one for pistol Model 1903 (1900) – in the late 1903 and in the early 1904 and a second one for pistol Model 1906 (1904), in 1906. With the introduction of pistol Model 1906 (1904), the officers trading company discontinued the import of model 1903 (1900), and the weapons that had already been produced were not supplied. The new model was first imported at home in 1906. According to the archive documents kept with SMHA Veliko Tarnovo 512 pieces of the two models were supplied on and off in small deliveries according to the needs of the officers until the summer of 1912.

The increasing military personnel needed more short firearms to be supplied for the army officers and the lower ranking personnel. This is why the Artillery Inspector proposed, in his report No. 361 of 26.02.1909, to purchase 2250 revolvers or pistols to replace the outdated Smith & Wesson revolvers. The testing procedure for the new models of short firearms for the officers and the lower ranking personnel took alongtime. The proposals for the test procedure were submitted in the following order:

02.04.1909 – OesterreichischeWaffenfabriks–Gesellschaft, Steyer, proposed Mannlicher Model 1905.

10.04.1909 – Deutsche Waffen und Munitionsfabriken, Berlin–proposed four models of the Parabellum pistols.

09.05.1909 – Georg Roth Aktiengesellschaft–Repetierpistole M.7.

18.05.1909 – Bergman’s Industrierwerke–Bergmann, Model 1908.

08.12.1909 – Anciens Etablissements Pieper Herstal Belgium–Bayard.

10.02.1910 – Webley & Scott Birmingham, England – Webley & Scott, Model 1909.

17.11.1910 – Fabrique Nationale d’Armes de Guerre, Belgium–Browning, Model 1903.

The Committee tested five models:

– The Parabellum – four models, out of which one 7.65 mm calibre, one short barrel 9 mm calibre, one long barrel 9 mm calibre (there is an express note in the protocols that one of these models bears the coat of arms of USA), one long barrel 9 mm calibre, a.k.a. German model without a safety catch.

– Roth M.7, series No. 7592.

– Webley & Scott M.1909, series No. 4109.

– Mannlicher M. 1905, series No. 6310.

– Pieper Bayard, series No. 12086.

The tests were completed on 23.11.1910 and the 9 mm Parabellum got the highest score. Though it was nominated for a contract, the Committee decided to test once again the advantages of the Parabellum model, and on 25.11.1910 they conducted a second test for speed, precision and strength.

On 27.12.1910, in protocol No. 5 the chairman of the Artillery Committee, Major General Tsenov, reported to the Minister of Defence that after lengthy tests to select a new model of pistol to be issued to the lower ranking army officers eligible to carry pistols, the Parabellum pistol was selected. The report mentions that according to some members of the Artillery Committee certain pistol models were disqualified from the selection, for instance the Belgian Browning and the Hungarian Fromer. On this basis the Committee decided to schedule new tests at the beginning of 1911 inviting also the companies, whose models were disqualified, to participate.

On 30.11.1910 a call for proposals was sent also to the representative offices of the arms companies in Bulgaria, informing them that the Ministry of Defence decided to have final tests 02.02.1911 for a new pistol model to be issued to the army, and that the Ministry insisted on a model of “*about 9 mm*” calibre and also that 1000 cartridges must be provided for the new tests. An additional enquiry was sent to all the companies in respect of the estimated price of 1 pistol with the accessories in case of an order for 2000, 5000 or 10 000 pieces. Later the number of cartridges needed for the tests increased to 2000, and the start of the test was scheduled for 06.02.1911. The following companies submitted bids within the stipulated term:

– Oesterreichische Waffenfabriks–Gesellschaft, Steyerproposed their Steyer Model 1911. As Mannlicher Model 1905 did not comply with our requirements for 9 mm calibre, the factory sent the prototype of their latest model, which had no series number and its parts were fitted manually.

– Fémáru-Fegyverés Gépgyárproposed their Fromer model of 7.65 mm calibre and series No. 2017.

– Fabrique Nationale d'Armes de Guerre, Belgium – Browning, Model 1903, 9 mm calibre and series No. 22695.

– Deutsche Waffen und Munitionsfabriken, Berlin – the Parabellum, 9 mm calibre and series No. 46242

– Anciens Etablissements Pieper Herstal Belgium – Bayard, 9 mm calibre and series No. 7280.

– Georg Roth Aktiengesellschaft – Repetierpistole M.7,8 mm calibre and series No. 12.

– Dansk Rekyriffel Syndikat – Schouboe Model 1907,9 mm calibre and series No. 432.

After the end of the tests in March, the pistols were ranked as follows:

1. The Parabellum – total score 387.5

2. Browning – total score 354.5

3. Roth – total score 353.5

4. Steyer – total score 329.5

6. Pieper – Bayard – total score 327.5

7. Fromer – total score 297.5

Oesterreichische Waffenfabriks-Gesellschaft, Steyer and Dansk Rekyriffel Syndikat contested the decision of the Committee and sent several requests in writing to the Ministry of Defence to have their pistols tested again. The Minister of Defence with resolution dated 21.03.1911 gave permission these two models to be further tested. The Committee conducted the tests from 31.03. to 07.04.1911. This time the Steyer model was shortlisted as it achieved a score of 350, while Schouboe broke the hammer again after the 180th shot and was disqualified.

On 29.04.1911 the Artillery Committee adopted a decision to select and recommend to the Ministry of Defence the 9 mm Parabellum.

After selecting the new pistol model on 15.07.1911 the commander of Sofia garrison received Order No. 1414 from Major General Tsenov, according to which the Officers Economic Company had to stop selling to the army officers the 7.65 mm Parabellum pistols Model 1903 and Model 1906, because a new pistol model was to be issued to the army – the 9 mm Parabellum. The 7.65 mm in store had to be sold out and no other supplies from Germany were to be ordered.

As no more holsters would be ordered from Germany and this will result in certain savings, the Minister of Defence, General Nikiforov, requested the Council of Ministers in his report No. 1442 of 19.07.1911 to approve a loan to purchase 4450 pistols.

The Council of Ministers at its meeting on 29.07.1911 with Ordinance No. 12, Protocol No. 60 gave permission to the Ministry of Defence to conclude a contract with Deutsche Waffen und Munitionsfabrik to supply 4450 pistols of 9 mm calibre without an automated safety catch, with 100 cartridges for each of them. The contract was approved by General Nikiforov on 02.09.1911 and covered the supply of 4450 pistols of calibre 9 mm without an automated safety catch of the so-called German model with 445 000 cartridges for them, and the individual shipments would be delivered as follows:

1000 pieces – February 1912, 1500 pieces – March 1912, 1950 pieces – April 1912.

In spite of its promises the factory delayed the shipment of the supplies and these were accepted by the Bulgarian committee as follows: 1000 pcs – February 1912, 1500 pcs – March 1912, 1950 pcs – May 1912.

The pistols were transported to Bulgaria by Schenker & Co. A secret order No. 1257 of 31.05.1912 gave instructions to issue the new pistols first to the cavalry and immediately afterwards to the infantry divisions, and only then to the other units of the army.

During the acceptance procedure the Committee accepted further 967 pieces, which remained in the factory to be available for eventual small future orders. As will be seen later on, a very small portion of this „reserve“ was paid and supplied to Bulgaria.

Orders and supplies during the 1912–1918 wars

The dynamic situation in the Balkans in the summer of 1912 forced the commandment of the Bulgarian army to start preparations to declare general mobilization. Having completed the latter, the Bulgarian army according to the operational plan consisted of 358 battalions, 262 batteries and 48 squadrons numbering a total of 599 879 soldiers and non-commissioned officers and 6757 officers. Due to the increased demand for pistols among the officers the Ministry of Defence, together with the already ordered 110 pistols for officers, bought additional 260 pistols with 50 000 cartridges, which the Committee had the foresight to accept as early as the spring, for eventual small orders on our behalf. The pistols were delivered at the beginning of November 1912. Along with the supply of these pistols, the Ministry of Trade and Agriculture purchased further 30 pistols, which were delivered in the beginning of December 1912. The active military operations of the Bulgarian army in the two Balkan wars brought to a loss of great quantities of weapons. As of 07.05.1913 the army had 4005 Parabellum pistols Model 11 and 1458 Smith & Wesson revolvers.

With the outbreak of World War I the training of the armed forces for military operations intensified, notwithstanding that Bulgaria was neutral in the beginning. There was a shortage of pistols in the army, and therefore a loan was granted, which was sufficient to purchase 7 000 pistols with 822 000 cartridges. The pistols were detained in Budapest on 07.10.1915, because the military operations with Serbia impeded the navigation in the Danube and there was no transport along the river. The pistols arrived on 13.12.1915 and it turned out that Germany had not sent us Parabellum pistols. Instead of the ordered 7 000 Parabellum pistols, 4 000 Dreyse pistols Model 1907 were delivered with 600 000 cartridges, 2020 Langenhan pistols with 150 000 cartridges and 958 Mauser pistols Model 1910/14 with 100 000 cartridges. Still, on 28.12.1915, 51 Parabellum pistols were delivered with 5000 cartridges, along with 46 Eger pistols, 7.65 mm calibre and 12000 cartridges. The experience from the military operations during the first war year prompted that measures for organizational changes and rearmament should be taken in the early 1916. In relation to these changes, the Artillery Technical Committee at its meeting of 27.02.1916 in Protocol No. 5 decided that 12 000 Parabellum pistols with 1 200 000 cartridges should be ordered from Germany. The first 4000 pistols were delivered on 03.08.1916 in the Firearms Store One and the remaining 8000 pistols arrived in 9 days. Here, it should be noted that the first 5000 pistols were identical to our order from

1911 – Bulgarian coat of arms, bearing an inscription “ОГЪНЪ” [“fire”] on the safety catch. The series numbers are from 01 s to 4999 s.

In 1917, the Chief Commandment was still busy trying to find ways and means to increase the fighting capacity of the army. A good deal of the 12 800 Parabellum pistols, commissioned and delivered from Germany, had been spent, and the need for such guns increased with the formation of new units. Therefore, at its meeting on 27.04.1917 the Artillery Technical Committee in Protocol No. 20 decided that further 3000 Parabellum pistols should be supplied with 300 000 cartridges. At the same meeting the Committee considered the supply of light machine guns, which had been requested several times by the Artillery Inspectorate, however, as the latter were too much in demand in Germany and had therefore been denied so far. In an attempt to find alternatives, a decision was made in Protocol No. 22 to purchase from Germany 1 500 Parabellum pistols with a magazine for 32 cartridges and a front sight up to 800 m and 3 000 000 cartridges for them. The protocols were approved by the Minister of Defence, General Major Naydenov, on 03.05.1917 and the Council of Ministers at its meeting of 05.05.1917, with Ordinance No. 16, protocol No. 65, granted permission to proceed with the purchase of the pistols. Germany, once again, due to shortage of pistols from this system, changed the order under Protocol No. 20, transforming it from 3 000 Parabellum pistols into 4 000 Langenhan pistols. The order under protocol No. 22 was executed according to our requirements and the Bulgarian Army acquired the so-called Artillery Parabellum pistol.

Throughout the entire examined period of war, weapons were under strict control and accountability. Monthly reports were sent to the Artillery Commandment on the situation with the weapons and supplies, as well as eventual shortages in the various subdivisions of the army and in the rear.

On February 18, 1918, the Artillery Chief Commander at the Headquarters of the Army, Major General Slavchev, sent telegram No. 21508 to the Artillery Inspectorate in Sofia informing that there was a shortage of hand firearms in the whole army. According to it there was a shortage of 69051 pistols. At the same time, there were only 1400 Langenhan pistols in store in the warehouses of the Inspectorate, and that amount was absolutely insufficient. Therefore, the Artillery Technical Committee, at its meeting on 07.03.1918, decided in Protocol No. 14 that 5 000 artillery Parabellum pistols with 2 000 000 cartridges had to be supplied from Germany.

The Council of Ministers, at its meeting on 13.05.1918, with the Decree No. 31, protocol No. 66, approved the purchase. In the summer, in connection with the newly formed batteries, another order was made, this time for 2000 ordinary pistols, to be delivered by the end of the year. |Apart from this, 1000 pistols were ordered for the officers and expected to be delivered by the end of September. Until 03.09.1918, 401 pistols of the artillery order were delivered, 59 Langenhan pistols and 9 Mauser pistols, Model 1910/14. This was the last order for pistols that Bulgaria placed, since the country came out of World War I on 29.09.1918 with the signing of the Thessaloniki Truce.

Заповѣдь по Военното Вѣдомство

№ 180

Ст. София, 10 Юни 1903 год.

Обявявамъ по Военното Вѣдомство, че въ изволеніето на Негово Царско Височество за въоръжение на 5-и артилерийскъ отъ батальонъ родовъ артилерій се въвежда автоматическѣя пистолетъ система Бергардтъ-Аугеръ, нареченъ Парабеллумъ, подъ названиее „Автоматическѣя пистолетъ образецъ 1903 година“.

Военни Министръ,
Почетенъ Членъ Адютанта,
Отъ Генералшия Щабъ, *Полковникъ Сели*

По Артилер. Инспекция

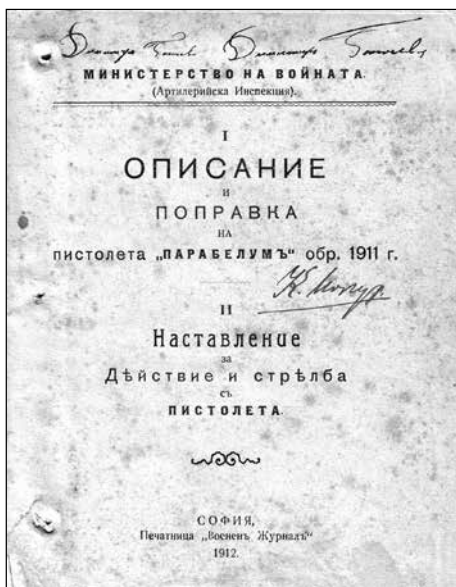
Обр. 1. Заповед по Военното ведомство №180 за въвеждане на въоръжение на пистолет „Парабеллум“ обр. 1903 г. (по ДВИА).

Fig. 1. Order of the Ministry of Defence No. 180 to issue the Parabellum pistol, Model 1903 (after State Military History Archive /SMHA/).

Обр. 2. Генерал Пантелей Ценов, инспектор на артилерията в периода 18.09.1909–15.11.1913 г. (архив на Александър Въчков).

Fig. 2. General Panteley Tsenov, artillery inspector during the period 18.09.1909–15.11.1913 (Alexander Vachkov's archive).

Обр. 3. Наставлението за пистолет „Парабелум“ обр. 1911 г. (архив на автора).

Fig. 3. The instructions for the Parabellum pistol, Model 1911 (author's archive).

208 F

DEUTSCHE WAFEN-UND MUNITIONSFABRIKEN.

Reichsbank-Giro-Conto.
Telegr. Adr. PARABELLUM BERLIN.

208

Berlin NW 1. ~~Str.~~ le 19 Avril 1912.
Dorotheenstr. 35.

Rechnung für AU Ministère Royal de la Guerre,
Inspection d'Artillerie,

Ordre 2289.

Sofia.

<p>Conformément au contrat du 2/15 Septembre 1911 nous avons expédié le 15 courant par l'intermédiaire de messieurs Schenker & Cie. pour être remis franco en gare de Sofia (sans paiement des droits d'entrée)</p> <p style="text-align: center;">20 caisses, signées D.W. & M. No. 11/30 Munitionsdépot Sofia</p> <p>poide de chaque caisse 105 kos. brut, 54 kos. net. ensemble 2100 " " 1080 " "</p> <p style="text-align: center;">contenant la première série de</p>		
1000	pistolets Parabellum, calibre 9 m/m, Modèle Bulgare	
2000	magasins de rechange	
1000	baguettes	
1000	chasse-poupilles	
1000	tournevis	
	au prix de frs. 65,- par pistolet complet	
	<u>frs. en or</u>	<u>65.000</u>
<p>Hä/z.</p> <p style="font-size: small;">Verpackungskisten werden bei frankierter Rücksendung und unbeschädigtem Eingang zu 1/2 des berechneten Betrages wieder angenommen.</p>		

Обр. 4. Фактура за 1000 бр. пистолети „Парабелум“ обр. 1911 г. (по ДВИА).

Fig. 4. Invoice for 1000 Parabellum pistols, Model 1911 (after SMHA).

210⁹
40

DEUTSCHE WAFFEN-UND MUNITIONSFABRIKEN.

Reichsbank-Giro-Conto.
Telegr. Adr. PARABELLUM BERLIN.

Berlin N.W.7. ~~deuts~~ le 30 Avril 1913.
Dorotheenstr. 35.

Rechnung für Au Ministère Royal de la Guerre,
Inspection d'Artillerie.

Ordre 2305. S o f i a

<p>Conformément au contrat du 2/15 Septembre 1911 nous avons expédié le 29 courant par l'intermédiaire de Messieurs Schenker & Cie. pour être remis franco en gare de Sofia (sans paiement des droits d'entrée)</p> <p style="text-align: center;">30 caisses, signées D. W. & M. No. 1/10 munitionsdépot et Sofia 31/50</p> <p>netto de chaque caisse 105 kgs. brut, 54 kgs. net. ensemble 3150 " " 1620 " "</p> <p style="text-align: center;">contenant la deuxième série de</p> <p><u>1.500 pistolets Parabellum, calibre 9 m/m. Modèle Bulgare</u> 3.000 magazines de recharge 1.500 baguettes 1.500 chasses-coupilles 1.500 tournolets</p> <p style="text-align: right;">au prix de frs. 65.- par pistolet complet</p> <p style="text-align: right;"><u>frs. en or: 97.500 --</u></p>	
Hä/r.	
Verpackungskisten werden bei frankierter Rücksendung und unbeschädigt	Nv

Обр. 5. Фактура за 1500 бр. пистолети „Парабелум“ обр. 1911 г. (по ДВИА).
Fig. 5. Invoice for 1500 Parabellumpistols, Model 1911 (after SMHA).

DEUTSCHE WAFFEN-UND MUNITIONSFABRIKEN.

Reichsbank-Giro-Conto.
Telegr. Adr. PARABELLUM BERLIN.

212 212
Berlin N.W.7. *den* le 23 Mai 1912.
Dorotheenstr. 35.

Rechnung für Au Ministère Royal de la Guerre,

Ordre 2299.

Inspection d'Artillerie,

S o f i a .

Conformément au contrat du 2/15 Septembre 1911
nous avons expédié le 23 courant par l'inter-
médiaire de Messieurs Schenker & Cie. pour
être remis franco en gare de Sofia (sans
payement des droits d'entrée)

39 caisses, signée D.W. & M. No. 51/89

Munitionsdépot

Sofia

poids de chaque caisse 105 kos.brut, 54 kos.net.

ensemble 4095 " " 2108 " "

contenant la troisième série de

1.950 pistolets Parabellum, cal.9 mm, modèle Bulgare

3.900 magasins de rechange

1.950 baguettes

1.950 chasse-goupilles

1.950 tournevis

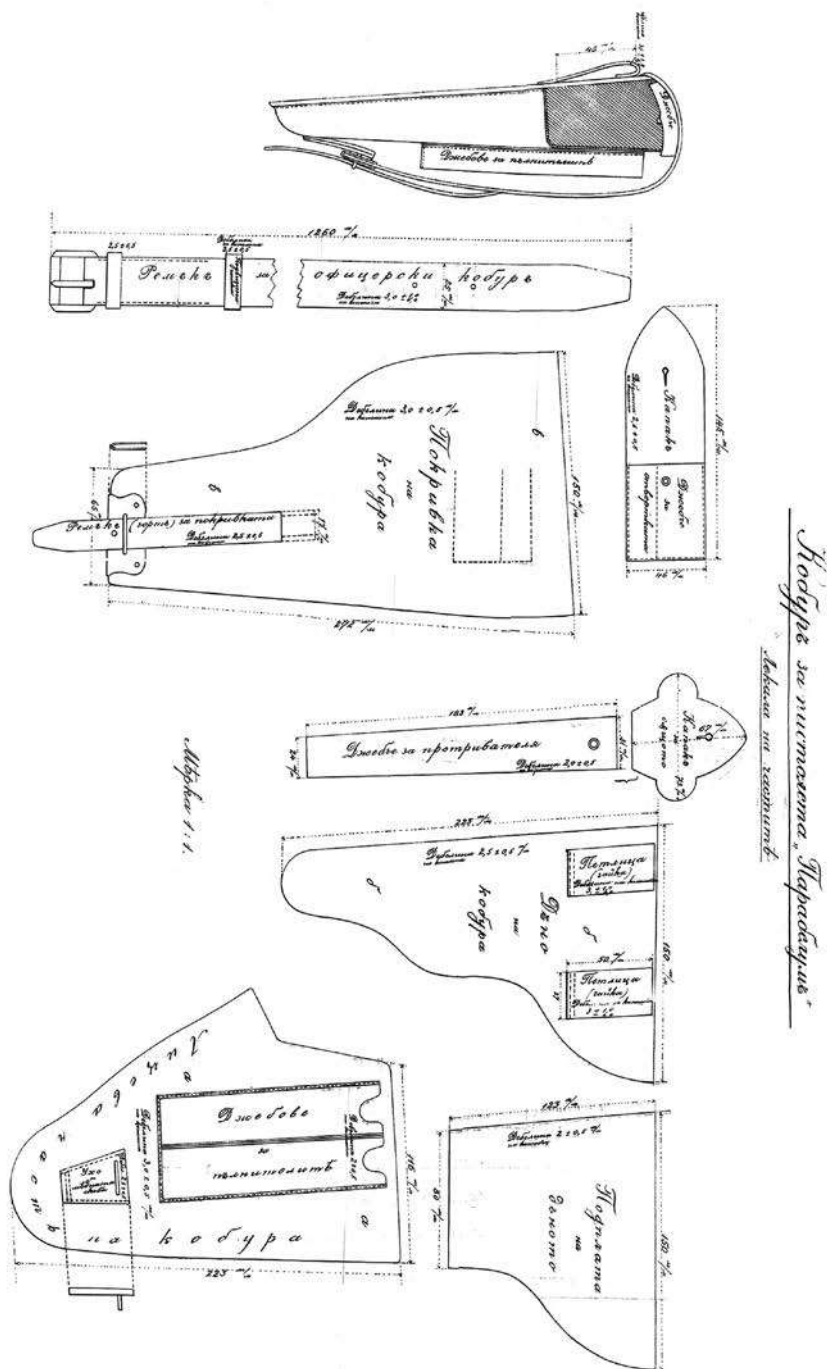
au prix de frs.65,- par pistolet complet

frs. en or 126.750.-

H&G, Verpackungskisten werden bei frankierter Rücksendung und unbeschädigten

Обр. 6. Фактура за 1950 бр. пистолети „Парабелум“ обр. 1911 г. (по ДВИА).

Fig. 6. Invoice for 1950 Parabellumpistols, Model 1911 (after SMHA).

Обр. 7. Технически чертеж на кобура (по ДВИА).
 Fig. 7. Technical drawings for the holster (after SMHA).

Обр. 8. Кобур за пистолета „Парабелум“ обр. 1911 г., българска изработка – поглед отгоре (частна колекция).

Fig. 8. Holster for the Parabellum pistol, Model 1911, Bulgarian make – view from above (private collection).

Обр. 9. Кобур за пистолета „Парабелум“ обр. 1911 г., българска изработка – поглед отзад (частна колекция).

Fig. 9. Holster for the Parabellum pistol, Model 1911, Bulgarian make – view from the back (private collection).

Обр. 10. Кобур за пистолета „Парабелум“ обр. 1911 г., българска изработка – поглед отвътре (частна колекция).

Fig. 10. Holster for the Parabellum pistol, Model 1911, Bulgarian make – view inside (private collection).

Обр. 11. Пистолет система „Маузер“ обр. 1910/14 г.
(Фонд на Регионален исторически музей – В. Търново).

Fig. 11. Mauser pistol, Model 1910/14 (the depository of the Regional Museum of History – V. Tarnovo).

Обр. 12. Пистолет система „Егер“.

Fig. 12. The Eger pistol.

Обр. 13. Пистолет система „Парабелум“ обр. 1911 г.
(Фонд на Исторически музей – Горна Оряховица).

Fig. 13. The Parabellum pistol Model 1911 г. (the depository of the Museum of History – Gorna Oryahovitsa).

Обр. 14. Снимка на неизвестен офицер, от лятото на 1916 г., с кобур за пистолет „Парабелум“ (архив на автора).

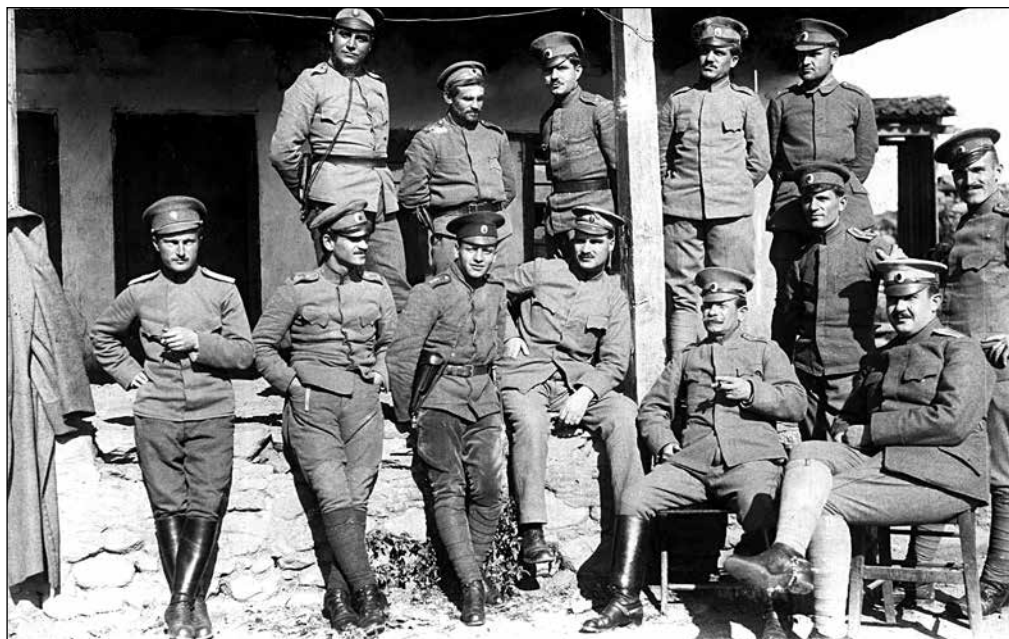
Fig. 14. A photo of an unknown officer from the summer of 1916 with a holster for the Parabellum pistol (author's archive).

Обр. 15. Снимка на неизвестни офицери, от есента на 1916 г., с кобури за пистолет система „Парабелум“ (частна колекция).

Fig. 15. A photo of unknown officers from the autumn of 1916 with holsters for the Parabellum pistol (private collection).

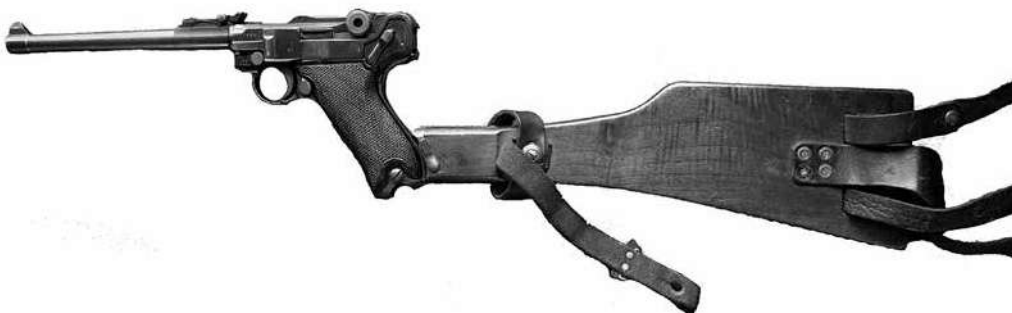
Обр. 16. Снимка на неизвестни офицери, от лятото на 1916 г., с кобури за пистолети система „Парабелум“ (частна колекция).

Fig. 16. A photo of unknown officers from the summer of 1916 with holsters for the Parabellum pistols (private collection).

Обр. 17. Пистолети Lange Pistole 08 – поглед отляво (собственост на Българската армия).

Fig. 17. Lange Pistole 08 – view from the left (property of the Bulgarian Army).

Обр. 18. Пистолет Lange Pistole 08 – поглед отляво с монтиран характерния за него дървен приклад (собственост на Българската армия).

Fig. 18. Lange Pistole 08–view from the left with the typical wooden butt (property of the Bulgarian Army).

Обр. 19. Кобур за пистолет Lange Pistole 08 – поглед отпред (собственост на Българската армия).

Fig. 19. Holster for Lange Pistole 08 – front view (property of the Bulgarian Army).

Обр. 20. Снимка на неизвестни войници с кобур за Lange Pistole 08 (частна колекция).

Fig. 20. A photo of unknown soldiers with holster for Lange Pistole 08 (private collection).

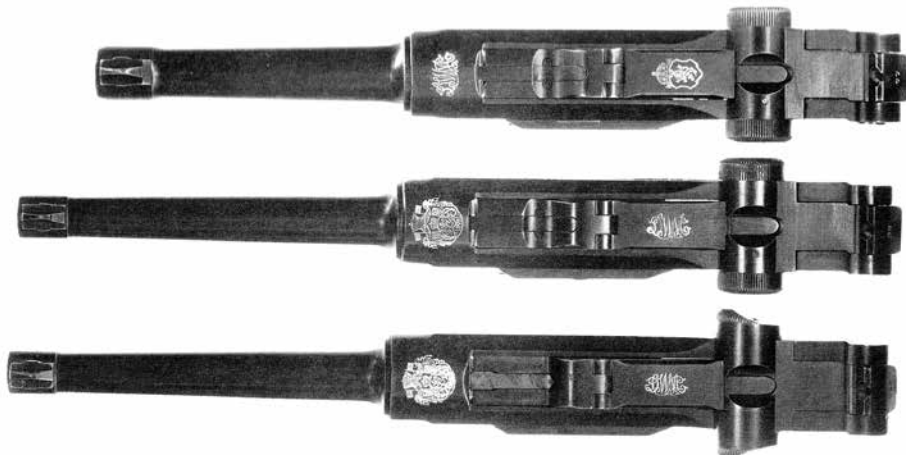
Обр. 21. Снимка на неизвестни офицери, от зимата на 1917 г. Крайният офицер в ляво носи кобур – приклад за пистолет „Маузер“ С–96 (частна колекция).

Fig. 21. A photo of unknown soldiers from the winter of 1917. The first officer from the left carries a butt-holster for Mauser C–96 (private collection).

Обр. 22. Снимка на офицери от 54. пехотен полк с поставен на масата пистолет „Парабелум“ (частна колекция).

Fig. 22. A photo of officers from 54th infantry regiment with a Parabellum pistol placed on the table (private collection).

Обр. 23. Трите „български“ модела – отгоре надолу обр. 1911, обр. 1906 и обр. 1903 – поглед отгоре (по Still).

Fig. 23. The three „Bulgarian“ models – from top to bottom Model 1911, Model 1906 and Model 1903 – view from above (after Still).

ЗАКОНЪТ ЗА АДВОКАТИТЕ ОТ 1947 Г. И ПРОМЕНИТЕ ВЪВ ВЕЛИКОТЪРНОВСКАТА АДВОКАТУРА

Катя Митова-Ганева

Събитията от 09.09.1944 г. довеждат до радикални промени в областта на държавно-политическия, стопански и културен живот на българското общество. Преустройството не подминава и българската адвокатура. Трудът на няколко поколения, насочили усилията си за утвърждаване на стабилността и авторитета на институцията, са разпилени много бързо от безпощадния вятър на промяната. Последвалата дейност на Отечественофронтовските правителства предизвиква силно идеологизиране на свободната адвокатска професия. Още първата чистка сред адвокатските среди ѝ нанася сериозен удар. Стига се до омаловажаване на ролята на адвоката и в правно, и в обществено отношение. Засилва се негативизмът към утвърдени професионалисти, към които новата пропагандна машина е безпощадна. Отхвърленото буржоазно общество няма място в държавата на социализма. Тя се нуждае от нов тип адвокатура – социалистическа. За това в местните колегии се налага ръководното влияние и контрол от страна на БРП(к) – БКП. Нейната политическа власт намира формалното си изражение в конституционни и редица законови промени, които спешно се инициират. Такъв е Законът за адвокатите от 1947 г., който отменя действащия повече от 20 г. Закон за адвокатите от 1925 г.

Целта на научната статия е на базата на архивен материал и специализирана литература да се направи опит за разкриване на обстоятелствата при създаването на този нов за времето закон, да се анализират постигнатите резултати от неговото приложение във Великотърновската адвокатска колегия в контекста на тогавашната политическа реалност.

Съществуващото сред управляващите среди убеждение, че след 09.09.1944 г. в адвокатурата като „крайно консервативна професия“ са се „приютили голям брой фашисти и реакционери“, които се противопоставят на усилията на отечественофронтовска България „да върви по избрания от нея нов път на прогресивно обществено развитие“, стои в основата на идеята за преустройство на адвокатурата. Според запазени архивни материали, в средите на „прогресивните“ адвокати възниква „самоинициатива“ за промени в адвокатурата, същността на които предвижда „центъра на тежестта да бъде преместен в областта на обществените функции, които трябва да изпълнява адвокатурата“. През 1946 г. се създава инициативен комитет от адвокати, кой-

то в началото на 1947 г. изработва проект на нов закон за адвокатите, утвърждаващ като основни организационни начала „създаването на адвокатските задруги, самоконтрола на професията и провеждането на една чистка, но без изрично указание, че като причина за заличаване на един адвокат може да служат проявите на фашизъм и реставраторство“ (Дончева 2008, 252–253).

Новата власт бърза да приложи на практика принципите на колективизма, колективната отговорност и преразпределение на средствата, получени по индивидуален път. В началото на 1947 г., „уж спонтанно“, по места започва движение за изграждане на адвокатски колективи. Показателен е протокол от извънредно общо годишно събрание, проведено на 09.03.1947 г., с дневен ред изграждане на адвокатски колективи при Варненския адвокатски съвет. Председателят Христо Мирски съобщава, че е постъпила молба от членовете на колектива за свикване на това събрание, което да запознае колегите и да се занимае с учредяване на адвокатски колективи при Варненския адвокатски съвет. Мотивирайки се за свикването на събранието, Мирски се позовава на чл. 60 от Закона за адвокатите, който позволява на Адвокатските съвети да обсъждат и дават мнение по правосъдни и професионални въпроси. Протоколирано е и изказването на адвокат Иван Лазов, който отстоява тезата, че за да се преборят с ония лица, които нямат адвокатски права, а нелегално извършват адвокатска дейност, е необходимо да се образуват адвокатски колективи, които да обхващат всички колеги. Тъй като няма закон, който да урежда тези въпроси, то най-добре е според него колективите да се образуват на свободно договаряне. Той смята, че полученият хонорар трябва да постъпва в касата на колектива и да се разпределя така: 45 % остават в касата на колектива, които след определен период се разделят поравно между всички членове, 10 % за разходите на колектива, а останалите 45 % се предоставят на адвоката, извършил услугата. В края на изказването си той подчертава, че колективът ще има и социално значение, като за социално слабите граждани ще се прилагат специални ниски тарифи. Колегата му Хр. Дедов споделя идеята и заявява, че чрез колектива ще се подкрепят по-младите колеги, но и ония колеги, които поради напреднала възраст не могат да работят както преди. В болшинството си адвокатите са съгласни с идеята за образуване на колектив, но подчертават, че трябва да предприемат необходимите стъпки за уреждане въпроса по законодателен ред. На края събранието приема решение за образуване на колектив по нотариалната работа на принципа на доброволното договаряне между членовете на колегията (Дрянновски 2015, 73–74).

Отечественофронтовската власт бърза да уреди законодателно настъпващите промени в обществото. Идеята за реконструиране на адвокатурата чрез нов закон се подема и от Министерството на правосъдието. За тази цел е създаден Законодателен съвет към същото министерство, който изработва законопроект, поставен за обсъждане на специално свикана за целта конференция на 17.09.1947 г. На нея се внасят редица предложения и промени, които налагат

корекции в законопроекта. На следващата разширена конференция, състояла се на 29.09.1947 г., се обсъжда втория вариант. В него се разглежда новия момент, настъпил в средите на адвокатурата, а именно създаване на адвокатските колективи, които имат монопол по отношение упражняването на професията. Определяща е ролята на секретаря на колектива, който поема всички клиенти и разпределя делата сред членуващите адвокати, както и определя възнагражденията. Още в законопроекта се предвижда прочистването на адвокатските среди по посочени критерии, между които е уличаване във фашистки и реставраторски прояви (ЩДА, ф. 146 Б, оп. 5, а. е. 790, л. 2). Съставители на този законопроект са представители на Националния комитет (НК) на Отечествения фронт (ОФ), на Министерството на правосъдието, инициативна група адвокати и съдии.

Законопроектът за адвокатите е внесен за обсъждане на 14.09.1947 г. във Великото народно събрание (ВНС). В стенографските му дневници са отразени дебатите на народните представители от различни парламентарни групи по редица въпроси, свързани с новия закон за адвокатите. Почти всички изказали се раболепно одобряват и са съгласни с новите постановки. Откроява се становището на представителя на БРСДП (о) Петър Братков. Той по принцип се съгласява с въвеждането на адвокатските колективи, но не приема постановката за избор на определен адвокат от страна на гражданите. Не одобрява ролята на секретаря, който по думите му става „*всесилен разпоредител с целия колектив и неговия живот*“. Депутатът изразява несъгласие и в частта от законопроекта, който провокира чистка в адвокатската колегия. Категоричен е, че това е много опасно явление и апелира следното: „*Недейте да боравите с такива еластични понятия, с такива чисто политически понятия, каквито са „фашизъм“ и „реставраторска дейност*“ (Стенографски дневници на VI-то Велико народно събрание 1947, 552).

Малко преди да се обнародва Законът за адвокатите, министърът на правосъдието Ради Найденов утвърждава на 21.07.1947 г. *Наредба № 2* на ВАС, съгласно която:

„1. Числото на адвокатските колегии в Републиката е 26, а именно: Бургаска, Варненска, Видинска, Врачанска, Горноджумайска, Добришка, Дупнишка, Кърджалийска, Кюстендилска, Ловешка, Ломска, Оряховска, Пазарджишка, Плевенска, Пловдивска, Разградска, Русенска, Севлиеvsка, Силистренска, Сливенска, Софийска, Старозагорска, Търновска, Хасковска, Шуменска и Ямболска.

2. Районите на тези адвокатски колегии и седалищата им се определят както следва:

„... Търновската адвокатска колегия, със седалище гр. Търново и с район градовете: Търново, Горна Оряховица, Елена, Трявна, Дряново, Лясковец и селата: Павликени, Беброво, Златарица, Константин и Полски Тръмбеш“. (ДВ 1947а).

На 16.10.1947 г. Шестото Велико Народно събрание в 106-то си заседание приема на второ четене новия Закон за адвокатите. (ДВ 1947б) Той съчетава

не само общественото, но и държавното начало в ръководството на адвокатурата. Институцията се формира по политически признак. Установяват се нови положения, които основно променят организацията и дейността. В закона се съдържа, напълно в духа на времето, механизъм за прочистване на системата по критериите на променената политическа реалност (Добчев, Балканджиева 2012, 32).

Новият закон запазва адвокатските колегии, адвокатските съвети и Висшия адвокатски съвет (ВАС), но силно ограничава правомощията им. Според чл. 1, за да може едно лице да бъде адвокат трябва: *д) да е вписан в списъка на някоя адвокатска колегия*. В чл. 2, освен основните положения, взети от отменения закон, се посочват случаите, когато едно лице не може да бъде адвокат или стажант. *а) осъденият на затвор за лъжовна клетва, лъжесвидетелстване, разврат, кражба, обсебване, грабеж, разбойничество, изнудване, измама, злоупотреба на доверие, подправка на документи, лекарски свидетелства, марки, печатни и др. знаци, банкрутство, престъпление по служба и по адвокатско звание, убийство, по Закона за народния съд, по Закона за защита на народната власт, по Закона за осигуряване снабдяването и урегулиране на цените, по Закона за снабдяването и цените и осъдения на строг тъмничен затвор, макар да е бил освободен от наказание по помилване, условно осъждане, реабилитация или давност; б) обявеният в несъстоятелност или поставеният под пълно или ограничено запрещение; е) лице, което има лошо или опозорено име в съда, в адвокатската колегия или в обществото и ж) лице с фашистки или реставраторски прояви*.

Според новия Закон адвокатите са зачислени към колективи. В населени места, където броят на адвокатите е по-малко от шест, те могат да адвокатстват без да членуват в колектив (чл. 30–31). Всички клиенти се поемат от секретаря, който разпределя работата между адвокатите. Само секретарят или неговият заместник имат правото да договарят с клиента (чл. 35). Общото събрание на всеки адвокатски колектив избира за една съдебна година свой секретар и заместник-секретар, които го представляват (чл. 34). Възнаграждението се определя по таблица, издадена от министъра на правосъдието (чл. 47). Адвокатът няма преки отношения с клиента, нито възможността да преговаря за възнаграждението.

Новият закон внася промени и в раздел VII. „Дисциплинарна отговорност“. Според чл. 52 адвокатите отговарят пред дисциплинарен съд в състав: трима съдии от областния съд в седалището на областта, избрани от общото събрание на съда за една година, и двама адвокати от състава на адвокатския съвет в седалището на същия съд, посочени в същия срок от съвета. Обвинението се поддържа от прокурора при Областния съд (Добчев 2004, 177–179).

Със Закона от 1947 г. се създават условия и възможност за орязване и осакатяване на правомощията на адвокатските съвети. Същевременно се засилва контролът от страна на държавата чрез Министерството на правосъдието. Да-

ват се почти неограничени възможности на секретарите на адвокатските колективи, които в повечето случаи са креатури на местната власт. Вменява се колективния начин на работа и колективния метод за разпределение на средствата. Тази нова форма на управление е заимствана от СССР и съветските юридически консултации (Бояджиев 1947, 103–104). В тях духът на колективизма е водещ и българската държава се опитва да го наложи и у нас. При подготовката на закона е ползван и опитът от организацията и функционирането на адвокатските задруги в Югославия, наричани „заедници“ (Даскалов 1947, 226–232). Особено е мястото на чл. 59 в новия Закон за адвокатите. От преходните му разпоредби се предвижда създаване в областите на комисии, които да се произнасят относно правата на вписаните адвокати в колегията до влизането в сила на закона. Докато болшинството категории адвокати, на които са отнети правата, могат да обжалват веднага решението на комисии, тези по буква „е“ („лица с фашистки или реставраторски прояви“) могат да поискат повторно вписване едва след като изтекат три години от заличаването им.

Областните комисии включват в състава си представител на Областния комитет на ОФ и съответния Околийски комитет, председателя и прокурора на Областния съд, един член на същия съд и двама адвокати, посочени от Адвокатския съвет. Централната комисия при Министерството на правосъдието се състои от първия председател и главния прокурор при Висшия касационен съд (ВКС), първия председател при Висшия адвокатски съвет (ВАС), представител на Министерството на правосъдието, представител на Националния комитет (НК) на Отечествения фронт и двама адвокати от Висшия адвокатски съвет. Решенията на Централната комисия не подлежат на обжалване (Добчев 2004, 180).

Министерството на правосъдието пристъпва към организирането на редица мерки за прилагане на новоприетия Закон за адвокатите. Води се разяснителна работа чрез подготвена инструкция, учредява се Централна проверителна комисия, изработва се формуляр за въпросник, чрез който се събират необходимите сведения и т. н.

Назрява необходимостта от организиране на Национална конференция, посветена на новия Закон за адвокатите и неговото приложение. Такава е свикана на 08.11.1947 г. начело с министъра на правосъдието, главния секретар на същото министерство, председателите и прокурорите на областните съдилища от центровете на административните области, членовете на Законодателния съвет при Министерството на правосъдието и началниците на гражданската и наказателна част при същото министерство. Разяснителни доклади са изнесени от министъра на правосъдието Ради Найденов (относно причините, довели до приемането на този закон и неговото значение), от председателя на Законодателния съвет Наум Христов (върху съдържанието и постановленията на новия закон), от инспектора при Министерството Асен Петров (относно различията между етиката на буржоазната адвокатура и етиката на адвокатурата, която но-

вият закон поставя като задача да бъде създадена). Главният секретар на Министерството Илия Тимов обстойно се спира върху провеждането на чистката в адвокатурата, разяснява изразите „осъдени с присъди адвокати“, „лошо и опозорено име“, „фашистки и реставраторски прояви“ (Дончева 2008, 255). От страна на Министерството на правосъдието се очертават три етапа в приложението на Закона за адвокатите: начален, свързан с провеждането на чистката; втори, за създаването на адвокатските колективи и трети – за избори за нови адвокатски съвети. Според данни на Министерството се предвижда в 80 населени места да има 4142 организирани в колективи адвокати, а в 71 населени места (села и малки градове) 146 неорганизиранни в колективи адвокати.

На заседание на Политбюро (ПБ) на Централния комитет (ЦК) на БРП (к), проведено на 13.05.1948 г., се взема решение чистката на адвокатите да приключи до 15.06.1948 г. (Дончева 2008, 258).

С установяването на новия държавен строй се налага промяна и в организацията на Великотърновската адвокатура. За някои членове на колегията този преходен период е болезнен и драматичен. Датата 09.09.1944 г. заварва Великотърновската адвокатска колегия с председател на Адвокатския съвет Иван Петров Горбанов – авторитетна личност, произхождаща от бележитата търновска фамилия Горбанови. Възпитаник на Робърт колеж, учител, кмет на Елена, дълги години главен секретар на МВР и окръжен управител на редица български градове, между които и Велико Търново. През 1909 г. завършва право в Женевския университет (Швейцария). Започва да адвокатства през 1912 г. Дългогодишен председател на Търновския адвокатски съвет. На 02.01.1942 г. започва първият му мандат, а на 31.12.1943 г. е преизбран с нов двегодишен мандат (Митова–Ганева 2015, 171–172). В отчетния доклад на Съвета за дейността му от 16.11.1944 г. до 15.11.1945 г. членовете на Великотърновската адвокатска колегия наброяват 132 души. В състава ѝ са включени адвокатите от градовете: В. Търново, Г. Оряховица, Павликени, Елена, Трявна, Дряново и селата: Полски Тръмбеш, Стражица, Теодосиево (дн. с. Камен), Беброво, Константин и Златарица (ДА–Велико Търново, ф. 968 К, оп. 2, а. е. 5, л. 1). Констатирано е, че в разглеждания период са задържани от съдебните и полицейски власти 9 техни колеги, а именно: Христо Момчов, Йордан Пенчев, Димитър Йорданов, Станчо Ганчев, Генчо Цанев, д-р Димитър Раев, Владимир Златев, Филип Махмудиев и Стефан Стателов (ДА–Велико Търново, Ф. 1323, оп. 1, а. е. 1, л. 15–16).

След 01.01.1945 г. ръководството на Великотърновската адвокатска колегия е в ръцете на адвокатите-отечественофронтовци, като ръководно място заемат комунистите. На 17.12.1944 г. е проведено годишно Отчетно-изборно събрание на Адвокатската колегия и с Протокол № 1/10.01.1945 г. е утвърден за новоизбран председател комунистът Сотир Георгиев Бранков, проповядващ левите си убеждения далеч преди 09.09.1944 г. Той следва право в Дижон (Франция) и в Женева (Швейцария), но се дипломира в Юридическия факултет

на Софийския държавен университет през 1915 г. В Женева С. Бранков установява връзки с руската революционна емиграция. През 1913 г. става член на БРСДП (т. с.), а през 1919 г. е избран за член на ОК на партията във Велико Търново (Митова–Ганева 2015, 180–181). В ръководството, като секретар, е включен и комунистът Григор Кънев Хадживеликов, който е завършил право в Софийския държавен университет през 1922 г. Същата година започва да упражнява адвокатската професия във Велико Търново. Член е на БКП (т. с.) от 1920 г. Народен обвинител след 09.09.1944 г. по делото на т. нар. Народен съд във Великотърновска околия (Митова–Ганева 2015, 227). Останалите членове на Великотърновския адвокатски съвет са: подпредседател Нено Коев, чл. касиер и чл. домакин-библиотекар Йордан Минчев (ДА– Велико Търново, ф. 1323, оп. 1, а. е. 1, л. 17–18).

Новият Закон за адвокатите от 1947 г. позволява адекватна законова обосновка на Великотърновския адвокатски съвет относно прокарването на мотивите за неизбежна политическа репресия. Той дава възможност за разгръщане на грозна реваншистка политика. На заседание, състояло се на 24.01.1948 г., на Великотърновския адвокатски съвет единствената точка в дневния ред е Заличаване адвокатите по чл. 2, буква „А“ от Закона за адвокатите. На него се разглежда окръжната телеграма на Висшия адвокатски съвет с вх. № 8/23.01.1948 г., в която същият съобщава, че на заседанието си от 12.01.1948 г. е взето решение всички адвокати, които са осъдени по закона за Народния съд, Закона за защита на народната власт, Закона за цените и снабдяването или някое друго деяние, посочено в чл. 2, пункт „а“ от Закона за адвокатите, и които са били заличени по решение на Адвокатските съвети или по решение на специалната комисия по чл. 59 от Закона за адвокатите, нямат право да упражняват професията си от датата на тяхното заличаване. Заличени от списъка са следните адвокати:

1. Иван Симеонов от гр. Търново, осъден по чл. 360 и чл. 344 от Наказателния закон
2. Стоян Христов от с. Стражица, осъден по чл. 428 от Наказателния закон
3. Филип Махмудиев от Г. Оряховица, осъден от Народния съд
4. Стефан Стателов от Г. Оряховица, осъден от Народния съд
5. Никола Бошнаков от Дряново, осъден от Народния съд
6. Димитър Г. Арсов от Дряново, осъден по чл. 193, ал. I от Наказателния закон (ДА–В.Търново, ф. 1323, оп. 1, а. е. 1, л. 69–70).

Два месеца по-късно, на 27.03.1948 г., на поредното си заседание Адвокатският съвет разглежда въпроса за заличаване адвокатите по чл. 59 от Закона за адвокатите. Докладва се, че Върховната комисия по чл. 59 е оставила без последствие жалбите на адвокати, които те са подали против решението на първоначалната комисия. Окончателно са заличени и следва да преустановят практикуването на своята професия следните членове на колегията, считано от 25.03.1948 г.: (ДА–Велико Търново, ф. 1323, оп. 1, а. е. 1, л. 74–75).

I. в гр. Велико Търново

1. Борис Кучканов Пашов
2. Дончо Димитров Смилов
3. Дончо Русев Гагов
4. Иван Петров Горбанов
5. Илия Колев Гюлчев
6. Йордан Монов Богданов
7. Любомир Савов Събев
8. Недю п. Иванов Димов
9. Никола Косев Папазов
10. Петър Георгиев Макавеев
11. Стефан Михайлов Попов
12. Стефан Г. Тенекеджиев
13. Стоян Йовев Морев
14. Стефан Русев Русков

II. в гр. Горна Оряховица

15. Байчо Дончев Пейчев
16. Борис Николов Делинешев
17. Петър Димитров Петев
18. Сава Стоянов Янакев
19. Стоян Петков Момчилов
20. Янко Илиев Ефремов
21. Маргарита Константинова Славова-Момчилова

III. в гр. Павликени

22. Данаил Стефанов Пойски

IV. в гр. Трявна

23. Цани Христов Колев

V. в гр. Елена

24. Христо Ив. Хрелопанов
25. Христо Ив. Костов

Великотърновската адвокатска колегия се разделя с 25 свои, доказали се с времето, професионалисти. Някои от тях са със съществен принос в изграждането и утвърждаването на съсловието. Всички те са достойни представители на естествено възникналия свободен интелектуален елит в региона. Въпреки, че са академично образовани, житейски просветени и практически подготвени, те завинаги са лишени от правото да упражняват своята професия. Новият закон се явява отворена врата за заличаването на тези адвокати, обвинени в

„реакционни или фашистки прояви“. Решаваща роля за провеждането на поредната чистка в адвокатските среди имат комитетите на ОФ и Комунистическата партия в града. В Протоколните книги на Адвокатския съвет не срещаме обсъждане или взимане на становища по отстраняването на един или друг член на колегията, а само работлепно обслужване на силните на деня. Показателен е примерът с двойното заличаване на адвокат Атанас Добревски и това е отразено в т. 2 от Протокол № 33/02.12.1949 г. „Съветът разгледа писмото на бюрото на Околийския комитет на ОФ в гр. В. Търново от 29.11.1949 г. и служебната бележка издадена от Б.З.Н.С. околийска земеделска дружба във В. Търново от 2.12.1949 г. от които се вижда: а) че Атанас Д. Добревски, адвокат в Търново, системно е вършил вражеска и реставраторска дейност, като е рушил О.Ф. единство; всявал е разкол в редовете на Б.З.Н.С., агитирал против комунистическата партия, говорил, че скоро ще дойдат англичаните и ще се свърши с О.Ф. власт. Работил и агитирал срещу Т.К.З.С., насърчавал кулашките елементи за борба срещу О.Ф. В изборите агитирал, че последните избори били без никакво международно значение: б) че той е изключен от редовете на Търновската градска земеделска дружба и Б.З.Н.С. за подстрекателство, разколничество и вражески прояви.

Същият бе заличен от списъка на адвокатите още при чистката по чл. 59 от Закона за адвокатите от първоначалната комисия.

С всичко това той явно нарушава чл. 2, буква „ж“ от Закона за адвокатите и затова и съгласно чл. 24 от същия закон, Съвета ПОСТАНОВИ:

Заличава Атанас Димитров Добревски, адвокат в гр. В. Търново от списъка на адвокатите при Търновската адвокатска колегия за ВИНАГИ. “ (ДА – Велико Търново, ф. 1323, оп. 1, а. е. 1, л. 57–58).

Като следствие от новия Закон за адвокатите е съчетаването на държавното и обществено начало в ръководството на Адвокатските колегии чрез реорганизирането им в адвокатски колективи. От протоколите на Великотърновския адвокатски съвет е видно, че ръководството не е подготвено и не е наясно с предстоящата промяна. Гласува се командировка на председателя Сотир Бранков да замине „незабавно“ на 13.07.1948 г. в София и да „влезе в досег със служебната „Адвокатура“ при Министерството на правосъдието и други места и лица за изясняване подробностите по образуването на адвокатските колективи и пр.“ (ДА – Велико Търново, Ф. 1323, оп. 1, а. е. 3, л. 87).

Процесът на ускорено изграждане на нов социалистически тип адвокатура е съпроводено с въвеждането на взаимоотношения в адвокатските среди, чужди до този момент на съсловието. Свикнали с индивидуалното упражняване на професията, те трудно възприемат налагания прием „колективно адвокатстване“. След кратката подготовка, в съответствие с новите изисквания, към Великотърновския адвокатски съвет са образувани общо следните 18 адвокатски колектива: на 24.08.1948 г. във Велико Търново – 4, в Дряново – 2, в Грявна – 2, в Елена – 2, в Горна Оряховица – 3. На 31.08.1948 г. в Павликени – 1,

в Габрово – 2, в Севлиево – 2 (ДА – Велико Търново, Ф. 1323, оп. 1, а. е. 2, л. 94–97).

Четири търновски колектива се оформят със следните имена и състави: (ДА–Велико Търново, Ф. 1323, оп. 1, а. е. 2, л. 92–94).

Адвокатски колектив № 1 (13 души):

Ангел Генев, Величко Георгиев, Марин Тананов, Иван Дюлгеров, Атанас Добревски, Ганчо Монов, Димо Хр. Димов, Тотю Тотев, Виктор Константинов, Иван Ст. Попов, Гатю Р. Гатев, Сотир Бранков и Янко Янков

Адвокатски колектив № 2 (12 души):

д-р Ганчо Петров Пенчев, Нено Коев Кънев, Стефан Рачев Цонев, Йовчо Илиев Добревски, Цоню Петков Милев, Никола Тодоров Ризов, Иван Недев п. Иванов, Станю Косев Ганев, Любен Иванов Горбанов, Бою Асенов Попов, Михаил Аврамов Иванов и Йончо Кръстев Камбуров.

Адвокатски колектив № 3 (12 души):

Стефан Нейков Пиперков, Георги Алексиев Генчев, Христо Мартинов Гунев, Димитър Хараламбиев Донев, д-р Христо Геров Митев, Иван Михайлов Калчев, Стефан Михайлов Мантов, Любен Николов Николов, Минчо Йорданов Минчев, Иван Александров Трашлиев, Симеон Стефанов Ангелов и Александър Георгиев.

Адвокатски колектив № 4 (10 души):

Григор Кънев, Слави Българанов, Никола Сомов, Иван Кънев, Генчо Генчев, Владимир Хараламбев, Константин Йорданов, Христо Тихов, Константин Попов и Димитър Маринов.

След като се създават адвокатските колективи се пристъпва към редица организационни дейности от страна на Великотърновския адвокатски съвет. Одобряват се правилници на всеки един от тях, назначават се отговорници на съответните колективи. Стига се до категоричния извод, че е необходимо председателят да обходи по места адвокатските колективи и да инструктира същите по различни въпроси, възникнали от приложението на новия Закон за адвокатите. Да се разясни „новото положение на адвоката“, „новия морал на бъдещия адвокат“, смисъла на „колективния дух на адвокатурата“. Да се дадат пояснения по хонорарите по новите таблици за адвокатските възнаграждения и т. н. (ДА–Велико Търново, Ф. 1323, оп. 1, а. е. 3, л. 1–9).

Законът за адвокатите от 1947 г. е един регресивен закон, забавил развитието на институцията. Погават се демократичните принципи на адвокатурата. Свободата и независимостта в адвокатската професия са ограничени. Особено съкрушителен е политическият момент, който се съдържа в чл. 2 и чл. 59 от закона. Репресиите и политическия реваншизъм продължават години след приемането на закона. Адвокатското съсловие се разделя с много качествени свои членове, утвърдени професионалисти, доказали се правници, само защото са имали участта да са възпитаници на престижни европейски университети, да работят и творят преди 09.09.1944 г. На голяма част от тях обвиненията са

скалъпени и неубедителни, но достатъчни, за да бъдат завинаги заличени от списъците на колегията. С приложението на Закона за адвокатите от 1947 г. броят им в страната е стопен почти наполовина. В цифрово изражение това означава, че през 1947 г. броят им е около 4500, а към 01.09.1951 г. са останали 2607, като в София са 936. (ЦДА, ф. 68, оп. 1, а. е. 347, л. 4.). След прочистването на адвокатурата от членове с фашистки и други прояви, броят на Великотърновската адвокатска колегия намалява на 112 през 1948 г. (ДА–Велико Търново, ф. 968 К, оп. 2, а. е. 5, л. 14), срещу 164 през 1947 г. За този период от една година окончателно са заличени от списъка на адвокатите в колегията 44 души (ДА–Велико Търново, ф. 968 К, оп. 2, а. е. 5, л.15.).

Наличните архивни материали свидетелстват за определящата роля на Отечественофронтовските комитети, както и решаващата роля на БРП (к) по места. Репресиите продължават години наред след влизането в сила на Закона за адвокатите от 1947 г. Отстраняването на неудобните за новия режим професионалисти не е единствената беда в настъпилите дълбоки промени. Въвеждането на колективния принцип на работа се оказва неудачен и регресивен. Погазването на свободата и демократичността в дейността на гилдията както в цялата страна, така и във Велико Търново, водят до понижаване на авторитета и позициите ѝ в обществото, от което страдат и следващите поколения адвокати.

ЛИТЕРАТУРА

Бояджиев 1947: И. Бояджиев. Съветската адвокатура. – Адвокатски преглед, 1947, 10, 103–114.

Даскалов 1947: А. Даскалов. Закона за адвокатурата в ФНР Югославия. – Юридическа мисъл, 1947, 2–3, 226–232.

ДА – ВТ: Държавен архив – Велико Търново, фонд 968 К, опис 2, архивна единица 5.

ДА – ВТ: Държавен архив – Велико Търново, фонд ф. 1323, опис 1, архивна единица 1, 2, 3.

ДВ 1947а: Държавен вестник, бр. 172, 28 юли 1947 г.

ДВ 1947б: Държавен вестник, бр. 257, 5 октомври 1947 г.

Добчев, Балканджиева 2012: П. Добчев, Б. Балканджиева. Висш адвокатски съвет 1925–2010. Юбилеен алманах. София, 2012.

Добчев, 2004: П. Добчев. Българската адвокатура. Нормативна уредба (1878–2000 г.) София, 2004.

Дончева 2008: Л. Дончева. Законът за адвокатите от 1947 г. и промените в българската адвокатура. – В: България, българите и Европа – мит, история, съвремие. Т. II. Велико Търново, 2008, 252–263.

Дряновски 2015: Б. Дряновски. История на Варненската адвокатура (1878–2015 г.). Варна, 2015.

Митова-Ганева 2015: К. Митова-Ганева. История на Великотърновската адвокатура. Т. I (1879–1944 г.). Велико Търново, 2015.

Стенографски дневници на VI-то Велико народно събрание, 104 заседание, 14.10. 1947.

ЦДА: Централен държавен архив, фонд 146 Б, опис 5, архивна единица 790.

ЦДА: Централен държавен архив, фонд 68, опис 1, архивна единица 347.

THE LAW ON LAWYERS OF 1947 AND THE CHANGES IN VELIKO TARNOVO BAR ASSOCIATION

Katya Mitova-Ganeva

(Abstract)

The events around 09.09.1944 brought about radical changes in the government-political, economic and cultural life of the Bulgarian society. The reorganization did not bypass the Bulgarian bar association either. The accomplishments of several generations investing efforts in the strengthening of the stability and authority of the institution have been dispersed very quickly by the relentless wind of change. The subsequent activities of the governments of the Fatherland Front gave rise to a strong ideologisation of the legal profession. The new state needed a new type of bar association – a socialist bar association. Gradually the guiding role and control of the Bulgarian Workers' Party (communists) – the Bulgarian Communist Party, gained the upper hand. Its political power found a formal expression in constitutional and legal changes, which were hastily initiated.

An instance in point is the Law on Lawyers of 1947, which repealed the Law on Lawyers of 1925 that had been in force for over 20 years.

The purpose of the paper is, based on archives and specialized literature, to attempt to reveal the circumstances under which this new for its time law was drafted, and to offer an analysis of the effect it had in Veliko Tarnovo Bar association in the context of the then political environment. It is essentially a regressive law slowing down the development of the constitution. The democratic principles in the bar association were overruled. The freedom and independence of the legal profession were curtailed. Art.2 and Art.59 of the Law cover a crushing political aspect. These two articles unleashed repressions and revanchism lasting for years after the law was adopted.

Many excellent professionals, experienced attorneys, recognized lawyers left the profession. In most cases the accusations against them were patched-up and inconclusive, yet sufficient to deprive them of membership in the bar. A year after the Law on Lawyers of 1947 was enacted the number of lawyers in the country was reduced by half. For the same period 44 professionals were disbarred from Veliko Tarnovo Bar Association. The removal of lawyers who were inconvenient for the new regime was not the only problem surfacing after the occurring profound changes. The introduction of the collective principle of work turned out to be ill-suited and back-sliding and undermined the prestige and position of the legal profession in society.

„ЗА“ И „ПРОТИВ“ ЗАДЪЛЖИТЕЛНАТА КАЗАРМА – ЕТНОКУЛТУРНИ ФАКТОРИ, ВЛИЯЕЩИ НА ОБЩЕСТВЕНАТА ПОЗИЦИЯ

Илия Вълев

Според Военния терминологичен речник с термина „казарма“ се обозначава специална сграда с жилищни, културно-просветни, битови, служебни и учебни помещения, предназначени за настаняване, обучение и трудова дейност на личния състав от различни войскове части и подразделения (Нешев 1979, 139). В разговорната реч обаче това понятие има много по-широк смисъл. Най-често с него се конкретизира времето, през което се отбива редовната (наборна) военна служба и много по-рядко мястото, където се помещават и се трудят военнослужещите. Но докато терминологичното определение днес остава актуално, то интерпретирането на понятието като период на наборна военна служба за България е вече само в исторически контекст. Причина за това е, че задължителната „казарма“ в страната отпадна в началото на 2008 г. Това на свой ред породило не само много въпроси, но и раздели българското общество на два крайно противоположни полюса – „ЗА“ и „ПРОТИВ“ нейното връщане.

Настоящото съобщение няма за цел да дава оценки необходима ли е или не наборната военна служба в нашата българска съвременност. То по-скоро се опитва да посочи някои възможни фактори, които в една или друга степен въздействат върху конкретната обществена позиция за евентуалните ползи или негативи от военното обучение и възпитание. Тъй като обаче факторите могат да бъдат от икономически, психологически и социално-културен характер, редно е да се подчертае, че в следващите редове ще се обърне внимание само на последните. Необходимо е да се каже още, че анализите и изводите в изследването са въз основа на лични теренни етнографски проучвания, проведени в различни краища на страната в периода 2011 – 2015 г.¹

Така, изключвайки икономическата страна на въпроса, анализът на теренните материали показва, че причини за едно или друго отношение спрямо „казармата“ могат да се търсят в няколко посоки.

1. Конкретните спомени на мъжете, отслужили наборна военна служба, както и как тези спомени се предават на останалата част от обществото, т. е. на лицата, които не са служили.

Анализирайки проблема в своята цялост, трябва да се има предвид, че всеки мъж е изградил и пази различни спомени от войнишките си години, заради специфичните условия на живот и носене на службата във всяко отделно военно поделение. По този начин той формира и определена позиция спрямо задължителния характер на военната служба. Така например изследванията показват, че мъже, които са попаднали в поделение, където са имали възможност да развият своите умения и компетенции, без значение дали във физически, културен или образователен аспект, са доволни от военната си служба. Те обикновено подкрепят нейния задължителен характер. Останалите, които са нямали този, нека се нарече късмет, не чувстват подобни симпатии към задължителната (наборна) казарма и са против нейното възстановяване. Също така не е без значение и фактът, че не малко мъже пазят в себе си травматични спомени от войниклъка си, заради психологичен тормоз, насилие, „*груби закачки или принуда за дейности с унизителен характер*“ (Б. Г., р. 1959 г.) от страна на отделни военнослужещи. Заради тези си преживявания те няма как да гледат одобрително към казарменото обучение и възпитание. Става ясно обаче, че точно войнишките спомени, които се пазят и се предават от поколение на поколение, са най-ясния индикатор за това как може и би се възприемала казармата в българското общество – „*за развиване на агресивно мъжкарство*“ (А. А., р. 1978 г.) или „*за възпитаване в патриотични ценности*“ (С. А., р. 1965); „*за място, където си губиш времето*“ (К. И., р. 1976 г.) или „*за място, където може да научиш много и полезни неща*“ (Б. Д., р. 1976 г.); „*за среда, в която постоянно те потискат и унижават*“ (З. П., р. 1980 г.) или „*за среда, в която се изгражда мъжки характер и физическа закалка*“ (И. И., р. 1977 г.), „*формира се чувство за принадлежност към определена група* (която, всъщност може да бъде от различен порядък – б.а.)“ (Ц. В., р. 1961 г.). А защо не и за всички тези неща взети заедно, но в степен на въздействие, зависеща от конкретните условия, които предлага даденото военно поделение.

2. Образът на война, изграден в българската традиция.

Теренните изследвания показват, че българското общество по традиция възприема война и армията като нещо възвишено, като изразяващи най-висок морал и ценности. На практика войникът има силно идеализиран образ, който се поддържа много сериозно. Той е (или поне трябва да бъде) човек на честта, самоотвержен, дисциплиниран, силен духом и телом, обичащ Отечеството, своя народ и земя, въобще, притежаващ добродетели от най-висок порядък. Тази представа трябва да се отдаде на уважението, което имат българите към социално-обществената роля на война като такъв. Нека обаче се обърне внимание на факта, че войник може да бъде не само този, който е зачислен във въоръжените сили на страната, но и този, „който се е посветил на някакво дело“ (Нешев 1979, 83), било то и мирно. Така например през отделни исторически епохи в България с прозвищата „войник“, „воин“ или „герой“ е обозначаван

всеки, който се е посветил или е посвещаван в строителството и опазването на държавата. Но освен в официозите (национални медии, научна литература и др.), това прозвище е високо оценено и в българската култура и фолклор, а от там присъства трайно и в народопсихологията ни. От това се разбира, че чрез отбиване на военна служба се очаква младежът да придобие онези идеализирани черти на Воин, посредством които той ще е способен да пази българското родово име и земя. По друг начин казано в момчето ще се изградят поведенчески модели и качества, които общественото мнение е утвърдило като типични и желателни за социалната роля на мъжа.

3. Организацията на традиционните родствени отношения у нас.

Заради патрилинейния характер на кръвното родство в страната всеки мъж задължително се възприема като потенциален родоначалник, който единствен може да предава родството по бащина (мъжка) права линия (Иванова 1998, 10 – 14). Също така, въпреки промените, които се наблюдават днес в традиционната ни ценностна система, на мъжа като основно задължение все още се приписва и защитата на собствената челяд, бащин дом и земя. Така, разглеждайки въпроса за патриархалността в контекста на военната служба, става ясно, че за продължаването и опазването на рода е жизнено необходимо мъжът да бъде не само репродуктивен, т. е. да може да създава деца, но и да е силен, дисциплиниран и отговорен, за да съумее, като глава на семейството, да ги храни и брани от посегателства. А се очаква тези качества да ги придобие чрез преминаване на военно обучение и възпитание.

4. Концепцията за национална идентичност и нейното значение в обществото.

В казармата, където всички по презумпция са еднакво равни, т. е. няма значение етническият произход и вероизповеданието, се изгражда единно национално самосъзнание. Влизайки да отбие военна служба в редовете на въоръжените сили, мъжът, като гражданин на Република България, дава клетва „*да служи честно на народа си, да спазва Конституцията, законите на страната и уставите на въоръжените сили...храбро да защитава целостта и независимостта на Родината си и ако се наложи, да даде живота си за нея...*“ (УВВСРБ 2012, 210). Превърнали се в определен сакрален архетип (Юнг 1999, 11 – 47), клетвените думи, изричани от всеки прекрачил портала на военното поделение, трябва да обуславят единство в идентичността. С други думи казано, мъжът служи в Българските въоръжени сили, за да опази българския (на)род/нация и Родина, към които и той самият принадлежи по рождение. Въсщност тази идея не е ново изобретение. Подобна нагласа сред българския народ има открай време. Както стана ясно, той вярва, че едно от главните задължения на мъжа е да защитава семейство, род, бащин дом и земя. След об-

разуването на националната държава обаче тази представа разширява обхвата си, като се превръща и във водеща държавна идея. Така към длъжностите на мъжа се добавя защитата на държавния суверенитет и цялост (т. е. на Родина-та), както и опазването на собствения народ, чиито функции по презумпция се изпълняват вече от националната войска.

5. Строгийт ред и абсолютната по норматив организация на времето във военните поделения.

Всъщност това е изключително професионален приоритет за всички видове и родове войски. Само по този начин, въпреки разнородността си, те може да работят като *„една добре смазана и прецизно калибрирана машина“* (П. П., р. 1963 г.), т. е. да изпълняват ефективно основното си предназначение – успешното воюване. От етнокултурна гледна точка обаче, всекидневно повтарящият се режим на практика създава навик за системна организираност и у самия войник. В действителност от там идва и изградената у нас представа, че, отбивайки военна служба, мъжете се научават да бъдат добре организирани и подредени, с една дума – *„отговорни за развитието си млади мъже“* (Г. К., р. 1950 г.). Друг остава въпросът дали това културно явление реално се усвоява от всички, защото *„колко мъже са минали през казармата, но не всички са подредени. Ето, моят мъж е толкова разпилян, че нямам думи...“* (П. Д., р. 1967 г.); *„в началото (след уволнението – б.а.) може да продължат да спазват някакъв режим, подобен с този в казармата, то навикът си е навик, но след няколко месеца това отшумява. В крайна сметка, ако си си бил разхвърлен преди, си оставаш такъв и след това“* (И. И., 1977 г.).

От казаното до тук става ясно, че представата и конкретната позиция на обществото спрямо „казармата“ като институция и порядък се изграждат въз основа на фактори от обективен и субективен характер. От друга страна обаче, прави впечатление, че за българите тя не се свързва толкова с нейното реално предназначение, а именно специализирана военна и антропологическа, т. е. социално-културна и психологическа подготовка на човека за война (Коприаров 2012). Анализът на теренните материали показва, че казармата по-скоро се възприема като период, в който младежите възмъжават и се учат на организираност, отговорност, смелост и борбеност, на самостоятелност, но и на колективност. Придобиват качествата, които според обществената представа *„истинският“* мъж трябва да притежава. Този извод още повече се потвърждава от широко разпространеното в общественото пространство мнение, че казармата е *„голяма житейска школа“*, която може да *„вкара хората в правия път“* (П. С., р. 1956 г.); *„да спре деградацията и озверяването на младото поколение“* (Ст. Х., р. 1962 г.); *„да дисциплинира младите и да ги научи да поемат отговорности“* (Хр. З., р. 1965 г.)². Ето защо може да се заключи, че в наши дни обществената позиция окачествява връщането на задължителната

военна служба по-скоро като възможност за превенция срещу развитието на определени негативни социални процеси в страната, като школа, формираща национално (гражданско) съзнание и отговорност, отколкото като място, където момчетата се подготвят да бъдат воители, способни да убиват и да бъдат убити в името на някаква цел или идея.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Резултат на тази теренна работа е монографията „Младежки страсти, мъжки времена. Етнокултурна характеристика на българската казарма през социализма“ (Вълев 2016), в която се анализира в пълнота проблемът за мястото на войнишката служба в българската традиционна „социалистическа“ култура.
- ² Всъщност изследванията показват, че „противниците“ на наборната военна служба не отричат толкова положителните страни, които биха се осъществили при едно добре организирано и правилно ръководено военно обучение и възпитание, а по-скоро изпитват съмнения във възможността в наши дни наистина да се изгради ефективна и икономически рентабилна военно-образователна система, посредством която: 1) младежите биха получили достатъчно добра теоретическа и практическа подготовка; 2) в която би отсъствало чувството „за загубено време“ и/или „за униженост“; 3) в която т. нар. „иррационални дейности“ и насилието отсъстват.

ЛИТЕРАТУРА

Вълев 2016: И. Вълев. Младежки страсти, мъжки времена. Етнокултурна характеристика на българската казарма през социализма. София, 2016.

Иванова 1998: М. Иванова. Традиционната родова структура у българите (по етнографски материали от втората половина на XIX и началото на XX в.). – Автореферат на дисертация за присъждане на образователната и научна степен „доктор“. София, 1998.

Копринаров 2012: Л. Копринаров. Сянката на войната в мира: към антропологията на униформата. – В: NotaBene. Електронно списание за философски и политически науки, 2012, бр. 26. <http://notabene-bg.org/read.php?id=295> (изтеглена информация на 05.04.2017 г.).

Нешев 1979: Н. Нешев (рък.). Военен терминологичен речник. София, 1979.

УВСВРСБ 2012: Устав за войсковата служба на Въоръжените сили на Република България. София, 2012.

Юнг 1999: К. Юнг. Архетиповете и колективното неосъзнато. Плевен, 1999.

PROS AND CONS OF MANDATORY CONSCRIPTION IN THE ARMY – ETHNO-CULTURAL FACTORS INFLUENCING THE PUBLIC OPINION

Iliya Valev

(Abstract)

The mandatory military service in Bulgaria was cancelled in 2008. This not only gave rise to numerous questions, but divided the Bulgarian society into two absolutely opposite extremes – for and against its reinstatement.

This announcement addresses this issue in an attempt to highlight certain possible factors which one way or another shape a particular public attitude concerning the potential advantages or disadvantages of military training and education. As the factors at work may be quite diverse in nature, the paper focuses only on ethno-cultural factors. The following were analysed: the memories of men who had done their service in the army; the image of the soldier in the Bulgarian tradition; how the traditional relations in the larger family are structured in the country; the national identity concept and its importance in society; the role strict order and absolute mandatory organization of time in the military units had for the advance of the idea of systemic organization in the minds of the servicemen.

МОЖЕ ЛИ АРХЕОЛОГИЯТА ДА СЕ ТРИУМИ?
ОТЗИВ ЗА СТУДИЯТА НА ЕВГЕНИ ДЕРМЕНДЖИЕВ
„ЗА ПАТРИАРШЕСКИЯ КОМПЛЕКС, ЦАРСКИЯ ДВОРЕЦ И
ФОРТИФИКАЦИЯТА НА СРЕДНОВЕКОВНАТА КРЕПОСТ
НА ХЪЛМА ЦАРЕВЕЦ В ПРЕДСТОЛИЧНИЯ ТЪРНОВ“

доц. д-р Деян Рабовянов

Студията на доц. д-р Евгени Дерменджиев със заглавие „За Патриаршеския комплекс, Царския дворец и фортификацията на средновековната крепост на хълма Царевец в предстоличния Търнов“, публикувана в том XXXI от 2016 г. на Известията на РИМ – Велико Търново, е посветена на решаването на възлов проблем в хронологията на столицата на Второто българско царство Търнов. Неин предмет са основните архитектурни структури на крепостта Царевец – Двореца, Патриаршията, крепостните стени и някои други сгради, и предполагаемата им връзка с предстолично Търново¹. Основателна е бележката на Е. Дерменджиев, че въпреки наличието на монографии, посветени на тези знакови за българското Средновековие паметници, досега не са правени опити да се покаже и изясни връзката между тях като предназначение и хронология. В тази насока е и наблюдението на автора, че в тези монографии не е обособен специален раздел за фактите, доказателствата и основанията за датировката и периодизацията на тези значими обекти. Предвид тази изявена и за съжаление в момента трудно възстановима липса, може ли Е. Дерменджиев да твърди, че наличните данни могат да предложат различни (вероятно от на тези изследователи) тълкувания?

Важността на тези паметници за историята на Второто българско царство предполага в нашия коментар да последваме пътя на представяне, избран от Е. Дерменджиев, за да може пълноценно да се проследят проблемите, свързани с тях. В раздела, засягащ Патриаршията (с. 40–46), е направен задълбочен анализ на книгата на Н. Ангелов² и с основание е посочена несигурността и липсата на данни, които да подкрепят предложената от този проучвател хронология. В изпълнение на това Е. Дерменджиев е разгледал комплекса по отделните му елементи – църква, укрепления, некрополи и т. н. Лично за мен изпъква наблюдението на Е. Дерменджиев, че досега на Царевец не е разкрита църква, която да може сигурно да се свърже с периода на Византийското владичество. След това обаче – и въпреки предходното си добре аргументирано твърдение, той ап-

риори приема наличието на църква поради необходимостта от съществуването на храм. Проблемът в конкретния случай обаче е, че и двата аргумента, посочени в полза на това – наличието на известно стопанско развитие след средата на XII в. и строежът на първите средновековни стени на крепостта, всъщност не намират пряка подкрепа в археологическите данни и са приети като *ipso facto* от автора на студията. Некрополите, посочени като предпоставка за наличието на църквата „Св. Възнесение“, също имат твърде широка и несигурна хронология. В случая изобщо не бих искал да обсъждам въпроса дали те не могат да бъдат свързани и с видими тогава останки от храмове от Ранновизантийската епоха.

В отделна насока са развити аргументите срещу първичната функция на Патриаршията като манастир, които също подкрепям. Много от посочените примери са удачни, макар че биха могли да се добавят някои балкански паралели като Белград. Същевременно обаче не може да се приеме използването на аналогии от земите на север от Стара планина като Червен, Хотел (крепостта до Севлиево), Ряховец до Г. Оряховица и някои от крепостите в Севлиево и Габровско, проучвани от Ат. Милчев. Това е най-малко заради проблемната им хронология и невъзможността да се обособи архитектурно предполагаемият им ранен период от XII в. Смушаващо и трудно за приемане обаче е най-вече твърдението, че около съществуващата селищна църква е издигнато съответното малко укрепление, обхващащо най-високата част на хълма Царевец. Като оставим настрана липсата на аргументация за тази последователност, а не за обратната например, т. е. вътре в крепостта да се построи църква, според мен Е. Дерменджиев е бил длъжен да обясни защо, както изтъква той в малкото гранично селище, неспоменато в изворите, и според него непритежаващо укрепление, би се построила църква с такива размери и устройство³.

Е. Дерменджиев подробно разглежда монетите, керамиката (разбира се, доколкото е посочена от Н. Ангелов и определена от него в XI–XII в.) и кръглите кули на крепостта, всички обикновено посочвани като признаци за нейното датироване в XII в. На тяхна база авторът аргументирано показва липсата на доказателства за изграждането на крепостта около църквата „Св. Възнесение“ в рамките на XII в. След това обаче, сякаш не можейки да приеме този неортодоксален извод, авторът се опитва да намери непреки свидетелства за наличието на крепост в проучванията на селището на Царевец като цяло и в писмените извори за църквата. Отново изчерпателно и критично ни е представена реалната археологическа картина, като се стига до извода, че данните допускат дори прекъсване в иначе маргиналният живот на селището през първата половина на XII в. При твърдението си за подем на селището през втората половина на XII в. Е. Дерменджиев е проявил далеч по-малко от необходимата критичност. Всъщност два от трите използвани от него аргумента – издигането на две масивни сгради в централната част (под по-късния Дворец) и строежът на първите околостенни стени в този период – се нуждаят от доказване сами

по себе си, а относно наличието на 137 броя монети от периода между 1143 и 1185 г. трябва да се отчитат два важни фактора. Първо – да се представят като процент спрямо общия брой и второ – да се отчита по-късната от времето им употреба. Това са все фактори, с които Е. Дерменджиев е добре запознат и примерите от проучванията на Трапезица са показателни⁴.

По отношение на използването на писмения извор, споменаващ „Св. Възнесение“, единственото, което той ни дава е, че църквата е била издигната преди самото начало на XIII в. Поради това опитът на Е. Дерменджиев да разглежда това събитие като еднакво вероятно както след 1185 г., така и в десетилетията преди нея по-скоро изглежда като опит за предпоставяне, а не като оправдано предположение.

При обсъждането на Царския дворец (с. 46–56) изключително позитивен е анализът, който Е. Дерменджиев прави на проблема с датировката на строителството и по принцип с хронологията на този важен комплекс. Удачно е обърнато внимание върху монетния материал и върху опита на старите проучватели да манипулират данните от него, тъй като последните са приели времето, предоставено от най-ранните, а не от най-късните монети в колективните находки. Приносно е и представянето на досега невлезли в научно обръщение монети от XII в. от сбирката на РИМ – В. Търново. Обърнато е внимание и на състоянието им – орязани, счупени и т. н., и най-вече на местонамирането им, обикновено в насипи с други по-късни от тях монети. По отношение на хронологията е важно и наблюдението на Е. Дерменджиев за откриването в Търново на керамика със златиста ангоба и украса от червена боя в контексти с орязани латински имитации от 30–40^{те} год. на XIII в. Състояние, което се доказва и от резултатите от проучванията на Трапезица (Рабовянов 2015, 270). Оттук и основателния извод, че **самостоятелно** тази керамика не може да бъде показател за датировка в рамките на XI–XII в. в Търново. Общото и до голяма степен логично заключение на автора е, че Дворецът е могъл да бъде построен най-рано от цар Калоян (1197–1207 г.).

Представяйки ни две преди това почти неизвестни постройки под Двореца (с. 56–61) Е. Дерменджиев може би поставя най-големия проблем в своята студия. Всъщност именно тези почти незапазени сгради са използвани от него като ключ за решаване на проблемите на цялостната хронология на Царевец и като основно доказателство в тезите му за развитието на крепостта през XII в.

На първо място трябва да се обърне внимание на проблема с реконструирането на тези постройки. Предвид наличните данни и представените от Е. Дерменджиев планове, на които са показани фрагменти от зидове, особено що се отнася до Сграда 1, могат да бъдат предположени и други варианти за облика ѝ. Да оставим настрана, че доста свободната ѝ реконструкция по-скоро поставя въпроса защо да, а не защо не.

Важно е да се подчертае, че Е. Дерменджиев датира тази сграда изцяло на база това, че е под сграда 2, и я поставя след средата на XII в. В Сграда 1

обаче **липсва** какъвто и да е археологически материал за датировка. Очевидно тогава ключова се явява лежащата върху нея Сграда 2. Спрямо описанието на позицията ѝ може да се посочи като забележка опитът да се обвържат с нея отстоящите на около 55 м на северозапад сгради, публикувани от В. Нешева като принадлежащи на XII в. Отново трябва да се посочи проблемът с реконструирането на плана и облика на тази сграда, показани от Е. Дерменджиев на обр. 12.

По-съществен е обаче проблемът за датировката на Сграда 2 (с. 60). Представено е, че в синхронните ѝ пластове керамиката е от XII в. Как да разберем обаче каква е позицията на постройката спрямо изброените три пласта, при условие че тя изцяло е покрита от Сграда I на двореца? Също така и защо толкова безкритично е приета датировката на керамиката, след като, освен че не ни е представена, с нея очевидно не се е запознал и Е. Дерменджиев. При условие, че самият той е добре запознат с проблема за изкуственото „смъкване“ на този материал в XII в. и по-горе го е разгледал относно керамиката със златиста ангоба, за мен единственото обяснение е, че авторът е проявил твърде голямо доверие, приемайки една датировка само защото съвпада с тезата му.

Стратиграфската позиция действително поставя Сграда 2 преди Сграда I от по-късния Дворец и след разрушената по-ранна Сграда 1 и зид на кал на ранновизантийска постройка. Достатъчно ли е обаче това Сграда 2 да бъде датирана след средата на XII в. до самото начало на XIII в. Самият Е. Дерменджиев посочва като варианти: 1. сградата да е била построена и използвана, когато Търнов е византийски и през първите две десетилетия на Второто българско царство и 2. да е построена след 1185 г. и да е просъществувала до началото на строежа на Царския дворец. Поне засега, без бъдещи доказателства, които да ги подкрепят или отхвърлят, така предложените варианти остават само едни от възможните предположения.

Предвид несигурната датировка и откъслечния план на тези две сгради считам за излишно да обсъждам тяхната функция, още повече, че **отсъства какъвто и да е археологически материал** от тях. Посочените от Е. Дерменджиев примери за византийски резиденции от XI–XII в. (обр. 13, 14) сами по себе си не са достатъчни да послужат за идентификация на функцията, най-малкото заради разнообразните планови решения, демонстрирани при тях.

В частта си за околоръстните крепостни стени на Царевец (с. 61–65) Е. Дерменджиев е представил максимално подробно всички налични данни, които имат отношение към датировката на т. н. Първа средновековна крепостна стена. Сам по себе си този анализ е приносен, като резултат от него е единственият възможен извод, че не е възможно да се установи кога през XII в. е издигната крепостната стена. Поради тази причина самият Е. Дерменджиев счита за напълно възможен вариант това да е станало след успеха на въстанието през 1185–1186 г., а не още в средата на XII в.

Финалната част на студията, посветена на хронологията и предназначението на разглежданите архитектурни обекти на Царевец (с. 65–75), очевидно

се явява основна и заключителна. В нея, базирайки се на представения преди това емпиричен материал за отделните обекти, Е. Дерменджиев се опитва, така да се каже, „да състави“ картината на средновековния Търнов в ранния му период и по неговите думи „да се предложи нова, актуализирана хронология на най-ранните монументални строежи в Търнов, да се направят предположения за тяхното предназначение, да се установят определени връзки и функционални зависимости помежду им“.

Още в увода е поставен най-важният акцент, а именно, че данните от археологията не позволяват да се определи със сигурност времето на издигане на монументалните градежи на Царевец, с изключение на Царския дворец, и че хронологията за втората половина на XII в. (преди и след въстанието на Асеневици) е невъзможна за прецизиране. Но след този точен извод Е. Дерменджиев в самия ред на представяне на обектите задава една периодизация и хронологическа схема, която **не е** аргументирана с археологически доказателства. Така той априори приема, че църквата „Св. Възнесение“ вече е съществувала преди около нея да се построи малка крепост (укрепленията на по-късната Патриаршия) (с. 66). Тази линия на приемане *ipso facto* на определено развитие и функция на архитектурните елементи е продължена и за другите – „Резиденцията на управителя“ – Сгради 1 и 2 (с. 67), околновръстните крепостни стени (с. 67–68), Укрепената владетелска резиденция (с. 68–71) – малката крепост на върха на Царевец (по-късната Патриаршия), и Двореца и Архиепископската резиденция в различните им места и фази на съществуване – Патриаршията и Двореца (с. 71–72). Всъщност, използвайки тези названия, Е. Дерменджиев въвежда една нова терминология на най-важните архитектурни елементи на Царевец, като употребява различни названия за едни и същи структури според предполагаемата им (и формулирана от него) функция.

Вероятно това е най-натоварващата читателя част на студията и ползването ѝ изисква голямо внимание. Именно тук могат да бъдат посочени и някои проблемни точки. На първо място Е. Дерменджиев изпада във вътрешно противоречие като пише, че по отношение на площ, вложен ресурс и т. н. Царевец би се оказал напълно оформен византийски град, и то най-големият като територия (120 дка), построен през XII в. в Мизия, Тракия и Македония. Самият той отбелязва странното мълчание на изворите за него, при условие че би се равнял (или по-скоро далеч превъзхожда) с Видин, Преслав и Варна. Неговото обяснение за тази лакуна е, че и Варна е била спомената едва когато е била превзета от Иван Асен I през 1190 г. (с. 68).

Приемането на наличието на подобен новопостроен градски център не отговаря както на значението на тези територии за Византийската империя – за сведение далеч по-натоварените във военно отношение и често споменавани в изворите Белград и Браничево са малки крепости, така и на вида на крепостното строителство през късния Комнинов период.⁵ На този фон Царевец се явява, меко казано, трудно приемливо изключение като площ, устройство, план и строителна техника.

Далеч по-рационално е да се търси укреплението от периода преди въстанието на Асеновци – ако допуснем наличието му, в малката крепост на върха на Царевец – по-късната Патриаршия.⁶ Именно тя е и единственият възможен кандидат за първата резиденция на българските владетели, нещо, върху което акцентува и самият Е. Дерменджиев на стр. 68–71.

По отношение на проблема за ранната резиденция на Асен и Петър, и църквата, посветена на Св. Димитър, Е. Дерменджиев е направил изключително ползотворен анализ и обосновано е заключил, че „Св. Димитър“ под Трапезица не е възможно да е изградена преди средата на XIII в., а дори и по-късно. Т.е. тя не може да е играла приписваната ѝ роля във въстанието на Асеновци (с. 69–70).

Бих могъл да продължа с анализа на отделните проблеми, разгледани от Е. Дерменджиев, това обаче не би променило най-важния извод за мен, като четящ неговата студия, а именно факта, че той ни е представил три варианта за това по какъв начин се е развил Царевец и неговата архитектура в периода на Византийското владичество и началото на Второто българско царство (с. 72–75). Лично аз не бих искал да обсъждам предложените варианти и съпътстващата ги аргументация (в полза на всеки един). Основният проблем се състои в следното: като археолог Е. Дерменджиев е добре запознат, а и досегашната му изследователска дейност и публикации издават, че той е наясно с факта, че археологията като методи и резултати изключва повече от едно решение на един проблем, особено що се отнася до периодизацията и хронологията на паметниците. Добре онагледената от Е. Дерменджиев невъзможност да се датират точно голяма част от архитектурните комплекси на Царевец, които той е разгледал – до голяма степен по вина на проучвалите ги археолози или поради непълното им публикуване, е довела до опити този недостиг на археологически данни да се запълни с информация от друг характер. За съжаление, използваните от Е. Дерменджиев писмени извори са далеч по-малко и още по-неясни. Този недостиг той не само не е компенсирал с логически умозаклучения, но е допринесъл за допълнителното объркване на читателя, поставяйки го в положението на играч на „Тука има, тука няма“ и също като в играта му съобщава, че истината е една, но има три кутийки, в които да я търси. В случая Е. Дерменджиев е попаднал в капана на формалната логика и в резултат ни е предложил абсолютно неприемлива за историческия процес поливариантност. За мен няма съмнение, че причина за това е желанието на дългогодишния изследовател на средновековно Търново да бъде абсолютно честен с читателя, въпреки риска да го обърка или да остане недоразбран. Тъй като Е. Дерменджиев е работил само с архиви и монети, това е довело до своите ограничения и до едно на моменти пожелателно и на доверие приемане на тезисно поднесени в старите публикации резултати. Ако обобщим – пред нас се появява парадоксалната ситуация, в която Е. Дерменджиев в голяма част от текста аргументирано ни представя археологическа картина, която прави, меко казано, проблемно да се приеме,

че разглежданите структури могат да се поставят в XII в. Когато обаче стига до общата хронология и съотношения между паметниците на монументалната архитектура на Царевец, авторът изведнъж приема като *ipso facto*, че част от тях са от втората половина на XII в., и то предполагаемо от времето на Византийското владичество.

Според мен единственото логично решение на проблемите, свързани с датировката на Царевец, е да се направи нова, цялостна обработка на археологическите материали (не само монети, но и други находки, керамика, стенописи и архитектурна декорация) и документацията от разкопките на Царевец – разбира се, доколкото са запазени те. Това ще позволи бъдещото прецизиране на датировките на строителство и съществуване на отделни архитектурни комплекси и едва след това може да се пристъпи към създаване на общата перидизация на крепостта.

Подходът и избраният метод на работа от Е. Дерменджиев в разглежданата студия са неприемливи, тъй като всъщност това изследване се оказва поливалентна реинтерпретация единствено на публикуваните самостоятелни структури на крепостта Царевец – Патриаршията, Двореца, крепостните стени. Изводите в края на студията по-скоро объркват професионалната аудитория и могат да подведат изследователите към прибързани и погрешни исторически постановки. Представената археологическа фактология до голяма степен спомага за това, тъй като не дава помощни решения с ясна и конкретна информация.

Личното ми мнение като проучвател на средновековно Търново е, че към търсенето на изявено ранно развитие на Царевец в периода преди 1185–1186 г. трябва да се подходи изключително предпазливо. Наличието на голям и развит укрепен център от градски тип там в края на Византийското владичество – втората половина на XII в., не само че не отговаря на наличните исторически извори и археологически данни, но не намира дори и най-бегла подкрепа в характера и развитието на земите на север от Стара планина в рамките на империята през този период. Важна индикация в тази насока е и отсъствието на византийски печати от периода XI–XII в. Тяхната наличност е характерна черта не само за крепости и центрове, но дори и за неукрепени селища от периода.

Засега единственото, което може да се допусне, е наличието на малка военна крепост – по-късната Патриаршия, около която може да се е развило малко селище с неясен характер. Развитието на Царевец, а и на Търново като укрепен център и град е свързано пряко с възстановяването на българската държавност и най-вече с новите реалности в политическия, военния, религиозния и икономическия живот, които е генерирала около и в себе си новата българска столица.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Трябва да се отбележи, че усилията на Е. Дерменджиев по отношение на решаването на проблемите, свързани с периодизацията на крепостта Царевец, са дългогодишни. Израз на това се явяват голям брой успешни изследвания. Виж: Дерменджиев 2000; 2001; 2013.
- ² Става въпрос за публикуваната в том 3 на поредицата Царевград Търнов монография (Ангелов 1980).
- ³ За църквата „Св. Възнесение“ и историята на нейното проучване виж: (Косева-Тотева 2016, 25, 46, 146, 214).
- ⁴ За това виж: (Рабовянов 2015, 45–51).
- ⁵ За примери за крепостното строителство през Комниновия период виж: (Поповић 2006, 55–72; Поповић, Иванишевић 1988, 125–170; Barnes, Whittow 1994, 187–204; Bryer, Winfield 1985, 69–351; Foss 1982, 145–200; 1985, 12–121; 1996, 16–82; Müller-Wiener 1961, 7–119; Niewöhner 2017, 90–108, 203–400).
- ⁶ Тук не бих искал да влизам в научна полемика, но самото идентифициране на Търново с центъра, в който е обявено въстанието на Асеновци съвсем не е толкова недвусмислено установено в изворите, което е дало основание на някои учени да предложат и други „кандидати за слава“. Последен на този проблем обърна внимание П. Георгиев (Георгиев 2016, 130–141).

ЛИТЕРАТУРА

Ангелов 1980: Н. Ангелов. Царевград Търнов. Том 3. Патриаршеският комплекс на Царевец през XII–XIV в. София, 1980.

Георгиев 2016: П. Георгиев. Мястото на Търново във възстановяването на българската държава. – В: Великите Асеновци. Велико Търново, 2016, 130–141.

Дерменджиев 2000: Е. Дерменджиев. Към фортификацията на Главния вход на средновековната крепост върху хълма Царевец във Велико Търново. – Археология, XLI, 2000, 3–4, 69–79.

Дерменджиев 2001: Е. Дерменджиев. Строителна периодизация на дворцовата църква в Търновград. – Трудове на катедрите по история и богословие – Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“. В чест на 10 годишнината на катедра „Теология“ и на нейния основател и пръв ръководител проф. дин Т. Тотев. 2001, т. 4, 192–203.

Дерменджиев 2013: Е. Дерменджиев. Църква № 10 на хълма Царевец във Велико Търново (архитектура, строителна периодизация, датирание). – Археология, LIV, 2013, 1, 71–88.

Косева-Тотева 2016: Д. Косева-Тотева. Стенописи от археологическите разкопки на средновековната българска столица Търново. I част. Текст. Велико Търново, 2016.

Поповић 2006: М. Поповић. Београдска тврђава. Београд, 2006.

Поповић, Иванишевић 1988: М. Поповић, В. Иванишевић. Град Браничево у средњем веку. – Старинар, Н. С., XXXIX, 1988, 125–179.

Рабовянов 2015: Д. Рабовянов. Археологически проучвания в Южния сектор на Трапезица. Том 1. Средновековният град. Велико Търново, 2015.

Barnes, Whittow 1994: H. Barnes, M. Whittow. Yılanlı Kalesi: Preliminary Report and New Perspectives. – *Anatolian Studies*, 44, 1994, 187–206.

Bryer, Winfield 1985: A. Bryer, D. Winfield. The Byzantine monuments and topography of the Pontos. Washington, 1985.

Foss 1982: Cl. Foss. The Defences of Asia Minor against the Turks. – *Greek Orthodox Theological Review*, 27, 1982, 145–205.

Foss 1985: Cl. Foss. Survey of Medieval Castles of Anatolia I: Kütahia. Oxford, 1985.

Foss 1996: Cl. Foss. Survey of Medieval Castles of Anatolia II: Nicomedia. Oxford, 1996.

Müller-Wiener 1961: W. Müller-Wiener. Mittelälterlicher Befestigungen im Südlichen Jonien. – *Istanbuler Mitteilungen*, 11, 1961, 5–122.

Niewöhner 2017: P. Niewöhner (Ed.) The Archaeology of Byzantine Anatolia. From the End of Late Antiquity until the Coming of the Turks. New York – Oxford, 2017.

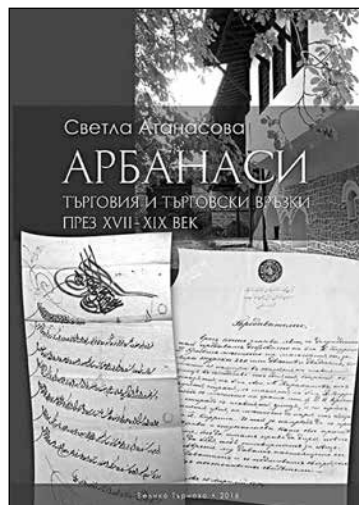
НОВ НАУЧЕН ПРИНОС КЪМ ИСТОРИЯТА НА АРБАНАСИ

СВЕТЛА АТАНАСОВА. АРБАНАСИ. ТЪРГОВИЯ И ТЪРГОВСКИ ВРЪЗКИ ПРЕЗ XVII–XIX ВЕК. ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Издателство „Фабер“, 2016, 248 с., с ил.

проф. д-р Петко Ст. Петков

С новата си монография д-р Светла Атанасова продължава да следва своите научни дирения, насочени към социално-икономическото развитие на българите в Търновския край през последните векове на османското владичество. Този път обаче обектът на изследване е близкото до Търново селище Арбанаси, което има осезаемо присъствие както в икономическите, така и в социалните и културните процеси през разглежданите три столетия – от началото на XVII в. до края на XIX в. И макар да е известно, че в Търново през последните няколко години се оформи специфична изследователска група по Арбанасология, чиято научна продукция е значителна, Светла Атанасова е намерила своята ниша, сравнително неизследвана или по-малко проучена – това са търговията и търговските връзки на Арбанаси. При това целите на изследването не са свързани само с различните аспекти на тази дейност: организация на търговията, пътища за разпространение на стоките, взаимодействия между производство и пазар, дейност на създадените търговски къщи и дружества, структура и промени във внос-износните листи, но и благотворителните инициативи и народополезната дейност на арбанашките търговци, както и участието им в различните обществени, включително и политически движения на българите през разглеждания период. Няма да е пресилена констатацията, че с тази книга цялостната картина на икономическия, социалния и културния живот в Арбанаси става по-пълна и на дневен ред естествено излиза актуалната задача за

написване на пълна история на селището от основаването му през XV в. поне до края на османското владичество през XIX в.

Монографията е структурирана съобразно с поставените изследователски цели и задачи. Обособени са три глави със сходна вътрешна подредба, включваща проучване и анализ на първо място на разнообразните търговски дейности съответно през XVII в., XVIII в. и XIX в., а след това и на обществената активност на арбанашките търговци и техните фамилии. Като значим принос трябва да се отчете обособяването на параграфите „Стопански и социални практики“ и в трите глави. В тях Св. Атанасова е показала най-важните особености на арбанашките търговци в организацията и провеждането на търговската дейност, нововъведенията, включването им в широкия османски и в централноевропейския търговски обмен. Доказала е гъвкавостта на тези предприемчиви и динамични хора – едновременно лоялни султанови поданици, умело използващи специалния статут на селото си, и редица официални привилегии за разширяване на вътрешнотърговския си стокооборот, а в същото време в крак с европейските нововъведения, модерни търговски подходи и практики, ефективни сдружавания, носещи им дивиденди като едни от главните посредници между широкия османски пазар и търговските централи в Австрия, Трансилвания, Влашко.

Важно е да се отбележи, че изследването е основано на солидна изворова и историографска основа. Светла Атанасова познава добре, ползва критично и цитира коректно приносите на други автори. Освен познатите и включени в научна употреба извори по темата, тя въвежда нови, които е проучвала внимателно, и които ѝ дават основание за няколко съществени корекции на традиционно възприети стари постановки. Така например основателно е опровергана старата теза за спад в развитието на търговията през втората и третата четвърт на XIX в. Авторката доказва точно обратното чрез проследяване на активната и полезна и за тях, и за обществото стопанска дейност на арбанашките търговски къщи „Георги поп Симеонов и дружие“, „Хаджи Кирил Димитров Русович и дружие“, „Братя К. Русович“, „Ради Тодоров Мазретов и дружие“ и фирмите на Спирос Константинов, Константин Чокан и Никола Ламбринов. Те се утвърждават като крупни стопански вносители и задоволяват значителна част от търсенето на вътрешния пазар. Друга съществена корекция на старата постановка е важното уточнение на авторката на с. 104, че новата мигрантска вълна през XIX в. от Арбанаси към развитите икономически центрове в българските земи и в Европа не оставя селището без търговско присъствие. Арбанашките търговци наистина разкриват свои кантори в чужбина, някои и трайно се преселват от селото, но създадените от тях дружества продължават да имат свои представителства и в Арбанаси. Основателно е уточнението, че по-значителен търговски отлив се наблюдава от 60-те години на XIX в., който се обяснява с промяната на административния статут на Гърновския санджак и приоритетното развитие на дунавските и черноморските пристанища. Похвално е и това, че част от новите

документи, въведени в научна употреба, Св. Атанасова е публикувала в приложенията към книгата си, за да могат и читателите да се запознаят „на живо“ с тези ценни извори за епохата. При това част от нововъведените документи се отнасят не само към темата на конкретното проучване. Някои от тях – като цитираната кореспонденция на Георги поп Симеонов от неговия личен фонд в Българския исторически архив на Националната библиотека „Св. Кирил и Методий“ с различни българи, църковни общини и чужденци, хвърлят светлина върху цялостното развитие на Търновския край през XIX в., върху важни детайли от хода на църковно-националните борби, разкриват отношението на влиятелни личности към българо-гръцката църковна разпра, ролята на официалните власти в този спор и т. н.

Историческото повествование в книгата е подчинено на проблемно-хронологичния подход. В първата глава е представена търговията и търговските връзки на Арбанаси през XVII в., а в следващите две – през XVIII в. и XIX в. Но всъщност при внимателен и по-задълбочен прочит се откриват няколко тематични пласта, проследени и в трите глави. На първо място това е общата история на селището: създаване, първоначално състояние, промени в статута на селото през вековете и в съсловната му структура, оформяне на вътрешния архитектурен облик до степен на виртуално подробно описание на чаршията през XIX в. На следващо място се откроява темата за демографската динамика, която винаги е представлявала важен елемент от критичната литература за Арбанаси, а понякога е ставала повод и за спекулации. Св. Атанасова предоставя данни от достъпните извори и литература за промените в етнодемографската характеристика на селището, определяно понякога и като „градче“ или „град“ дори в официални османски документи. Тази демографска яснота, особено за периода от края на XVIII в. (преди и след кърджалийското разорение от 1798 г.), както и важните миграционни процеси през XIX в., довели до увеличаване и „освежаване“ на българския елемент, не могат да бъдат пренебрегнати и заслужават адмирации. Същото важи и за коментирания в книгата изселвания на арбанашки жители-търговци към други селища в българските земи – Търново, Свищов и др., както и извън пределите на България – към Влашко, Унгария, Цариград. Трети тематичен пласт представляват многобройните фамилни и персонални истории, вплетени в изложението, чрез които повествованието става полифонично (Петков 2005, 7–13). Считаю, че поне няколко фамилии и видни представители на арбанашкия търговски и обществен елит могат да получат през следващите години по-подробни биографии изпод перото на автора, който е пресъздал важни моменти от производствената, търговската и обществената им дейност в разглежданата книга. Такива са най-вече Георги поп Симеонов, но също така и Кирил Русович, Константин Чокан и др. Направени са съществени уточнения към фамилната история на родовете на Стойко Владиславов – епископ Софроний Врачански, на Атанас Костанцалиев, Атанас Хаджиилиев, Димитър Скутар, фамилията Чинко, Хаджикостови и др. Старата теза за без-

условната лоялност и дори сервилност на богатите българи към официалните османски власти е още веднъж основателно опровергана чрез многобройните примери за участие на арбанашки жители и наследници на арбанашки търговски родове в различните прояви на българското обществено модернизиране през XIX в. и в различни национални движения: за съвременна светска просвета, за национална еманципация чрез самостоятелна Българска църква, за политическо освобождение. Примерите в книгата са много, но аз ще посоча само два от различните краища на българския политически спектър: Константин Чокан – виден търговец и предприемач от Арбанаси, изградил просперираща стопанска практика в Румъния, който става основател и пръв председател на Българското средоточно попечителство през 1854 г. (от 1862 г. Добродетелна дружина) (Коледаров 1966, 395) в Букурещ и Иларион Драгостинов – апостол на Втори Сливенски революционен окръг по време на Априлското въстание, който е внук по майчина линия на Хаджи Панайот х. Атанасоглу, самият той развил търговска практика в Русе през 60-те години на XIX в.

Книгата е написана на правилен и разбираем български език, богато е илюстрирана, а научният апарат е издържан според академичните изисквания. Повествованието се чете леко и е увлекателно. А ако някой от читателите все още не е бил в Арбанаси, не е влизал в хладните мази на богатите арбанашки къщи, където дори мобилните телефони загубват връзка с оператора, а дебелите носещи греди от трансилвански дъб те карат да се усещаш сигурен и защитен, ще може да се докосне до тази специфична атмосфера и среда чрез подробните описания и илюстрации на къщите на героите в книгата – арбанашките търговци от XVII в., XVIII в. и XIX в., които авторката е направила и приложила. И така, пред нас е един нов принос, научен, но и културен, който прави чест както на автора си, така и на колектива на Регионалния исторически музей във В. Търново, а също и на академичната общност на Историческия факултет на Великотърновския университет „Св. Кирил и Методий“, чийто възпитаник и представител е д-р Светла Атанасова. Пожелавам успех на книгата и на автора ѝ и още много нови научни постижения!

ЛИТЕРАТУРА

Коледаров 1966: П. Коледаров. Към предисторията на Добродетелната дружина. – В: Известия на Института по история, 16–17, 1966, с. 385–406.

Петков 2005: П. Петков. За ползата от историята днес. – В: Историята като полифония. Изследвания по нова история на България. В. Търново, 2005.

ТЕМЕНУГА ГЕОРГИЕВА.
БЪЛГАРСКАТА ЕТНОГРАФИЯ В ПЕРИОДА 1878–1944.
ПРЕДСТАВИТЕЛИ, ПОСТИЖЕНИЯ, ПРОБЛЕМИ.

Велико Търново, издателство „Фабер“, 2017, 503 с., с ил.

проф. д-р Мария Иванова

Днес, в нашето забързано всекидневие, малко са изследователите, които, от една страна, се захващат с изследването на мащабни проблеми, а от друга страна остават верни на своя учител и на признателността към неговите напътствия. Затова смело може да се заяви, че Теменуга Георгиева се нарежда сред най-добрите съвременни изследвачи на историята на българската етнография в периода 1878–1944 г.

Изборът на определения от Т. Георгиева период на изследване не е случаен. Известен като академичен период в развитието на българската етнография, той бележи както съхранението и развитието на възрожденските традиции в нашата народоука, така и новите тенденции в предметната област и в цялата общественно-организационна дейност на науката етнография.

Изключително приносен характер има Първа глава на монографията, посветена на създаването на научните институти и на тяхната роля за развитието на етнографските изследвания в България в края на XIX в. и първата половина на XX в. Като приема, че приоритетно място в политиката на държавата през този период заема образователното дело и науката, авторката отделя подобаващо внимание на всички нормативни актове, които регламентират основополагащото начало на редица културни и научни институти, свързани с опазването и изучаването на нашето историческо наследство. Успоредно с тях са отбелязани и имената на онези родолюбиви политици и учени, които не щадят време и средства, за да създадат една европейска, в културно отношение, България.

Резултат от тази целенасочена политика е създаването на Софийския университет, Българската академия на науките, Народния етнографски музей,

Българското народоучно дружество, Македонския научен институт и периодичните им издания. Проследявайки тяхното учредяване и дейност, Т. Георгиева много подробно акцентира върху ролята им за развитието на българската етнография. Обособена в три основни направления, тази роля се изразява в събирането, научното изследване и популяризирането на различните прояви и достижения на нашата народна култура. Изключително много допринасят периодичните издания като „Сборник за народни умотворения, наука и книжнина“, организиран и издаван от Министерството на Народното просвещение, „Известия на Народния етнографски музей“, „Известия на Семинара по славянска филология“, „Списание на БАН“, „Македонски преглед“ и др., които дават поле за изява както на академичните изследователи, така и на любителите на родните старини.

Самостойното научно развитие на българската етнография в периода от 1878 г. до 1944 г. е представено във Втора и Трета глава. Изложението в две глави се налага от наличието на два етапа в изследователската дейност, като условната граница между тях е началото на Първата световна война. Това утвърдено становище в етнографската историография е подкрепено с много доказателства, а новото, което привнеса Т. Георгиева, се съдържа в очертаването на водещите тенденции и методология в двата етапа. Например, докато в първия етап до Първата световна война все още се усеща възрожденският дух, преобладаващ в събирането и натрупването на емпирични етнографски извори, то в следващия етап между двете световни войни ярко се усеща академичният дух, носител на новаторство в областта на методологията и изследователската дейност.

Втора глава е посветена на формирането на изследователския обхват на българската етнография и на разгръщането на научната и събирателската дейност в десетилетията от Освобождението до Първата световна война. Под формата на отделни очерци са представени най-ярките имена през този етап, като се започне от Иван Шишманов, разгледан като теоретик и изследовател, и се продължи с Димитър Матов, Кузман Шапкарев, Васил Кънчов, Атанас Илиев, Димитър Маринов, Стою Шишков, Христо Попконстантинов, Васил Дечов, Любомир Милетич и Йордан Иванов. Изпитвайки уважение към делото на всички изследователи, Т. Георгиева изрично прави уговорката, че при тяхната подредба водещ е хронологическият принцип, а не значимостта на изследователската им дейност. Тук може би някой читател ще възрази срещу възприетия принцип, но, като се запознае отблизо със съдържанието на отделните очерци, ще разбере, че степенуването на научните достижения е невъзможно, тъй като всеки изследовател има различен, но съществен принос в развитието на науката. Например, докато Иван Шишманов е водещ в областта на теорията, методологията и историографията на българската възрожденска етнография, то Димитър Маринов е най-яркото име в областта на събирателската дейност, чиито емпирични извори не могат да се подминат и от съвременните изследо-

ватели. Може да се допълни, че приносът на всеки изследовател е подкрепен веднъж от аргументираната авторова оценка на неговите трудове, а втори път – от изказаните вече становища в българската етнография.

Трета глава проследява етнографските изследвания между двете световни войни. Спазвайки същия принцип на хронологическа подредба, в тази глава са представени имената на Стефан Бобчев, Антон П. Стоилов (Попстоилов), Анастас Иширков, Йордан Захариев, Стефан Л. Костов, Евдокия Петева, Стоян Романски, Михаил Арnaudов и Христо Вакарелски. Трябва да се подчертае, че изготвените очерци за тяхната изследователска дейност са изключително изчерпателни, а някои от тях могат да се приемат за еталон в българската етнография. Такива са очерците за Стефан Л. Костов, Евдокия Петева и Христо Вакарелски.

Монографията приключва с обширно заключение, което обобщава резултатите от изследването. На основата на цялата разностранна обществена, организационна и изследователска дейност е направен сполучлив опит да се очертаят водещите тенденции в различните етнографски области на проучване – теория и методология на етнографията, материална и духовна култура, краезнание и др. Още веднъж е отредено заслужено място и на делото на онези български етнографи, които се заемат да проучват българското население, останало извън пределите на България. Техните историко-демографски, езиковедски и етнографски изследвания по този проблем и до днес остават най-пълните в родната наука. Много прецизен е изводът, че в периода от 1878 г. до 1944 г. българската етнография уверено следва достиженията на актуалните по това време европейски научни школи, което подпомага изследователската работа и значително повишава нейната научна стойност.

С удоволствие ще отбележа и други достойнства на монографията, които също повишават нейната историографска значимост. На първо място това е точният, етнографски изказ на Т. Георгиева, който превръща една „суха“ материя в приятно и увлекателно, но строго научно четиво. То се допълва от многобройните бележки под линия, които вместо да утежняват основния текст, дават допълнителна информация за изследваните проблеми. На второ място поставям интелигентната идея да бъдат включени и портретите на всички етнографи, творили през този период. Визуалната представа за тях чудесно допълва очерците за разностранната им етнографска дейност. Същото се отнася и за изображенията на най-значимите етнографски поредици от този период, които отдавна са библиографска рядкост. Общото впечатление от монографията се допълва и от останалите илюстрации, пълната библиография, резюмето на английски език и не на последно място от великолепната корица.

Изкушавам се специално да подчертая значението на настоящата монография за развитието на съвременната българска етнология. Смело мога да заявя, че днес са малко изследователите, които биха се заели с такава обемна и трудна задача, каквато е всяка една историографска проблематика. Като потвърждение

ще отбележа, че това е първият изследователски труд по тази тематика след 1989 г. Той е първи и по отношение на изследвания период, като по този начин достойно се нарежда до най-хубавите изследвания за възрожденската българска етнография. Запълнена е една голяма празнина в историята на българската етнография, проучена и представена с подобавашо уважение и авторска отговорност.

Настоящата монография е ценно четиво не само за специалистите етнологи, но и за всички останали, които се вълнуват от творческата сила и родолюбие на етнографите, работили от Освобождението до 1944 г.

МИГЛЕНА ПЕТКОВА. БЪЛГАРСКА ОБРОЧНА ПЛАСТИКА

Велико Търново, издателство „Фабер“, 2016, 343 с., каталог, фотоалбум

доц. д-р Петко Христов

Предлаганата на читателското внимание книга на д-р Миглена Петкова е чудесен пример за класическо етнографско изследване, осъществено с търпението, прецизността и умението на добър музеен специалист. Нито темата за светите места, нито проучването на мемориалната пластика е ново в науката, но подобно подробно академично изследване и мащабно класифициране на оброчните паметници наистина е новост за българската етнология. Работата, извършена от д-р Миглена Петкова, е значителна – професионално е събран и е обобщен масив от близо 350 оброчни паметника, разпръснати из територията на България и Източна Сърбия, които тя ни представя в богатото им разнообразие от форми, декорации, изображения и семантична натовареност.

Книгата е плод на дългогодишните проучвания на д-р Миглена Петкова из различни региони на България. Тя е продължение на дисертационния труд, защитен от нея във Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“ през 2012 година. В продължение на близо десетилетие Миглена Петкова следва неотклонно поставената още от самото начало изследователска цел, а именно: *„Проучването и типологизацията на оброчната пластика – кръстове, плочи, колони, необработени каменни ядра“* (с. 11). Целта е успешно реализирана и в този смисъл монографията е венец на изследователските усилия на авторката и същевременно е важен научен принос в българската етнология. В изследването оброчната пластика не само е обхваната в пълнота – както в България, така и в граничните региони на съседна Източна Сърбия, скруполюзно описана и класифицирана по разнообразни показатели, но е направен и подробен каталог, който ще бъде ценен и с оглед на бъдещи съпоставителни проучвания в балканистична перспектива. Към книгата е прибавен и богат илюстративен материал – 120 снимки, представящи оброчни паметници и обичайни практики в проучваните територии.

Предимство на представеното в книгата изследване е и неговата комплексност и интердисциплинарност – проучването на свещените за семейно-родовите и селищно-териториалните общности култови места и техните сакрални пространства е осъществено не само с оглед описването и класификацията на оброчната пластика, но и с традиционните ритуали, обредни действия и вярванията, свързани с тях. Нещо повече – изтъква се интегративната функция на този тип обредни действия, извършвани при оброците, с други думи участието в ритуала като съпричастие и препотвърждаване на груповата идентичност на съответната локална общност. И макар това да не е във фокуса на проучването, този аспект на ритуалната дейност при оброчните паметници е добре представен в изследването. Авторката е права, че *„единствено комплексното проучване на оброците ще даде ясна представа за същността им, смисъла на обредите им, разгадаване на семантиката и символиката на техните сакрални топоси“* (с. 33). Тя се е справила успешно с тази задача и книгата ѝ е добър пример за последователното прилагане на интердисциплинарност в съвременните културологични изследвания.

Книгата на д-р Миглена Петкова е сериозен принос в българската етнология и по мащаба на проведеното проучване. Авторката е успяла да събере и анализира наличните архивни материали и особено богатия архив на Регионалния исторически музей – Велико Търново, да издири публикуваните в България и в Сърбия образци на оброчна пластика, а също да осъществи собствени теренни изследвания в Северозападна България (само във Видинско тя регистрира 43 obroka в 24 селища с 33 оброчни паметници), Средна Северна България и Средна Западна България, т.е. в регионите, където оброците, маркирани с каменна пластика, са най-разпространени. Като приложение в книгата си тя представя подробен каталог на регистрираните оброчни паметници, карти за тяхното местоположение и разнообразни типове, и богат снимков материал от Източна Сърбия и България. Мащабната класификация и каталогизиране на народните светилища (според възприетата от авторката терминология), включваща култови обекти и оброчни паметници от цялата територия на България, от Източна Сърбия (регионите на Зайчар и Княжевац) и Югоизточна Сърбия (района на Пирот и населената с етнически българи община на Димитровград/Цариброд) е извършена от авторката според различни критерии и на базата на разнообразни показатели. Събраните материали дават възможност да се добие реална представа за разнообразието в орнаментиката, символиката и предназначението на паметниците, както и за статуса на техните посветители, отразени в надписите върху някои от тях.

Д-р Миглена Петкова не се задоволява само със събиране и класификация на оброчните паметници, пръснати в различни региони на страната. Тя анализира регионалните особености на народното християнство, дало отражение върху локалните вярвания и представи за светците, както и върху оформянето на сакралните места и свързаните с тях обредни действия. В книгата съществе-

но място е отделено например на образа на св. Харалампий и свързаните с него вярвания и обредни практики в Монтанско, на св. Иван Рилски и посветените на него оброчни кръстове в Софийско и Рилския регион, на Видовден в Средна Западна България, на образа на Св. Петка в Пиротско и обредните практики при посветените на нея оброчни кръстове и т. н. Представени са и разнообразните функции на оброците като култови сакрални топоси за различните локални общности – обредна (апотропейна, регулираща отношенията на хората с природата) и социална (комуникативна, интегративна).

Доброто познаване на етнологичната теория и на публикуваните до момента изследвания позволяват на авторката да представи в началото на книгата разнообразието от научни методологии и различни подходи за анализ на събраните от нея материали. Както посочва Миглена Петкова, интерпретационната стратегия може да бъде фокусирана по много начини – и с оглед на знаковите функции на оброците и символиката на тяхната орнаментика, и с оглед на изявената социална функция на обредната дейност при оброците като изграждащи колективната сплотеност и групова идентичност, и с оглед на генезиса и континуитета на народните вярвания на Балканите, и с „разпластяването“ на различните религиозни наслагования през вековете и т. н. Проектирайки сакралните за отделните групи топоси и маркерите за тяхното обозначаване в дихотомията сакрално/профанно, авторката представя конкретен анализ и на технологичните особености на оброчните паметници.

Д-р Миглена Петкова демонстрира в книгата си класическия етнографски подход на класифициране на материалите по техните основни външни белези. В изследването си обаче, тя надхвърля значително рамката на етнографския формален позитивизъм – оброчната пластика е класифицирана по отношение на материал, технически похвати и декорация, т. е. фолклорни мотиви, религиозни знаци, иконографски сцени, като са направени паралели с тракийското влияние, с наслагованията през Античността и Средновековието, проучени са особеностите на изображенията в различните региони и т. н. Такова комплексно по своя характер проучване, поставено като основна изследователска задача, е големият принос на авторката.

Убеден съм, че широката читателска публика ще бъде заинтригувана от богатството и разнообразието на сакрални места и оброчни паметници в България и Източна Сърбия, представени в книгата на д-р Миглена Петкова.

„РЕГИОНАЛНИТЕ МУЗЕИ В КУЛТУРНАТА ИНФРАСТРУКТУРА НА БЪЛГАРИЯ“ – НОВА КНИГА НА ПРОФ. ВЕРА БОНЕВА И РУСКО РУСЕВ

София, Институт за приложна музеология, 2017, 206 с.

доц. д-р Светла Димитрова

През втората половина на 2017 г. излезе от печат книгата на проф. Вера Бонева и Руско Русев „Регионалните музеи в културната инфраструктура на България“. Тя е в обем от 206 страници. Авторските текстове са разделени по параграфи, като надлежно са посочени индивидуалните и колективните части. Текстът е развит в 19 параграфи, в които многопластово е разгледана дейността на регионалните музеи от създаването им през 2000 г. до края на 2015 г., но с отклонение назад и напред във времето, когато анализът го налага. Параграфите са подредени тематично, според авторовите разбирания за значимост. Изработени са 16 таблици и 2 диаграми, посочена е библиография. В специално приложение авторите изброяват препоръчителен стандарт на вътрешни нормативни документи, които е добре да има във всеки регионален музей. Езикът е академичен, но разбираем и достъпен за широк кръг от читатели. Книгата е издадена по Научно-изследователски проект „Модел за социализация на културно-историческото наследство в „интелигентен град“, финансиран от фонд „Научни изследвания“ на Министерството на образованието и науката. Научен редактор е Йордан Желев. За корицата авторите са подбрали снимка от постоянната експозиция на музей „Възраждане и Учредително събрание“, един от емблематичните обекти в структурата на Регионалния исторически музей във Велико Търново.

След задължителното **Въведение**, следват параграфите **Предистория и история, и Правна рамка**, които очертават общата картина, в която се развиват регионалните музеи в страната. Авторите основателно поставят въпроса чия собственост са културните ценности, които не са археологически по своята същност и как те автоматично са дефинирани като общински в Закона за културното наследство (ЗКН) от 2009 г. Сред тези културни ценности има такива, които са събирани от териториите на бившите окръзи (1959–1987 г.) и те не могат да са притежание само на общината, на чиято територия се намира регионалният музей. Вера Бонева и Руско Русев посочват и недовършената работа

по създаването на Националния музеен фонд, задача, чието изпълнение не се контролира достатъчно. В логическа връзка е и зададения от тях въпрос, какво е финансирането от общините за опазване на културните ценности – общинско имущество. Считам, че внимание е трябвало да бъде обърнато и на разнообразието от подходи, които прилагат отделните общини при финансиране или нефинансиране дейността на регионалните музеи. То е следствие от действащия Закон за местното самоуправление, според който всяко общинско управление избира различни варианти за подпомагане или неподпомагане на регионалните музейни структури. В параграфа **Правна рамка** авторите повдигат и още един наболял проблем – защо не се финансира регионалната дейност, която по закон тези институции трябва да упражняват. Тяхното предложение е това да става чрез допълнителна субсидия от Министерството на културата, каквато е практиката в началните години от създаването на регионалните музеи. Особено актуален е анализът на чл. 31 от ЗКН за многоаспектната подчиненост на музеите – на общините, където е седалището им, на Министерството на културата и на институтите към БАН. Предложението на авторите е регионалните музеи да преминават в подчинение на областните управи. В цялата книга правният аспект присъства, като към всеки параграф е тематично изведен и анализиран, което позволява да се открие ясно зададеното в ЗКН и реализираното.

Специално внимание заслужават параграфите **Положеност в обществото** и **Мрежа от обекти и резервати**, в които се привеждат и коментират данни от Националния статистически институт за наситеността на страната с музейни институции и недвижими културни ценности. Изработените и публикувани в тези параграфи четири таблици ще са полезни и за друг вид анализи и изследвания. Изненадващи за мен са данните за посетителите в музеите, посочени по области. След първото място заето от София, където има най-много музейни обекти и най-голямо население, следват областите Велико Търново и Габрово, които изместват традиционните туристически дестинации като Пловдивска и Варненска област.

В параграфа **Фондове и колекции** считам за правилен и особено актуален извода, че в редица музеи се negliжират или липсват отдели „Фондове“. Тук отново е подчертана липсата на Национален музеен фонд, макар тази задача да е поставена още през 50-те години на миналия век под името Държавен музеен фонд. Аз си спомням, че в Старозагорския музей, когато постъпих на работа в началото на 80-те години, уредниците бяха определили, макар и да не бяха описани отделно, най-ценните експонати като Държавен музеен фонд. Сандъците, в които те се съхраняваха, бяха обозначени с цветен триъгълник, което означаваше, че трябва първи да бъдат евакуирани в случай на природно бедствие или друга опасност. Руско Русев, автор на текста в този параграф, повдига и въпроса за липсата на единен музеен софтуер и национална информационна система. Изведен като проблем е нежеланието или затрудненията, които някои музейни директори създават за ползване от външни лица на съхранявани архиви и доку-

менти в ръководените от тях институции. За отстраняване на някои от съществуващите трудности с фондохранилищата Р. Русев предлага създаване на регионални музейни депа в шест центъра – три в северна и три в южна България. Аз считам, че тази задача е много трудно изпълнима по ред причини – финансови, организационни, законови и др. Подкрепям обаче лансираната идея за създаване на няколко на брой специализирани лаборатории за реставрация и консервация, което не изисква големи ресурси, а същевременно ще гарантира високо качество и професионализъм в това важно направление на музейната дейност. По отношение на фондовете искам да отбележа още един проблем, който е убягнал от вниманието на авторите, тъй като те не работят в музейна институция, а той е вътрешно музеен – мудното обработване на полевите фондове от археологическите проучвания. Има музеи, в които са натрупани и необработени с хиляди артефакти, а в други – те механично се отчитат като част от основните музейни фондове, без да са преминали през идентификация. Необходимо е намаляване на изискваната документация, съпътстваща т. нар. вътрешни идентификации, което кара музеите да ограничават събирателската си дейност.

В параграфа **Експозиции** е направен преглед на новите законодателни разпоредби на вида и състоянието на експозициите. Посочени са добри примери. Аз лично се съмнявам в достоверността на данните, предоставени от музеите, за броят на временните изложби, които са уреждани през годините. Цифрата от над 2000 годишно временни изложби ми се струва нереалистична. Вероятно в нея са вписани като изложби експозиционни форми, които не отговарят на изискванията за временна изложба – нямат тематико-експозиционни планове, нито обяснителни текстове, показват фрагментарно експонати, без да са вплетени в музеен разказ.

В раздела **Кадрови потенциал и управление** специално внимание е отделено на научните групи в музеите и на проблемите, свързани с тях. Авторите са изработили списък и са направили приложение от 14 основни вътрешно устройствени документи, които всеки музей е добре да разработи. Те са посочили и разнообразието от структури, съществуващи в музейните институции.

Научноизследователската дейност е самостоятелен обект на внимание. Направен е добър, макар и не подробен анализ на различните видове публикации и тематични направления. В таблица са описани периодичните издания на регионалните музеи, което е особено полезно за изследователите и за музейните библиотекари. Прави впечатление, че на първите три места с най-много самостоятелни периодични издания се нареждат музеите във Варна, Велико Търново и Русе.

Сравнително всеобхватно в параграф **Публики и публичност** са посочени и коментирани посетителите в музеите, работата им с медиите, наличните сайтове и фейсбукстраници.

В раздел 11 – **Финансиране и пазарни практики** – след краткия правен анализ авторите предлагат по-справедлив модел на финансиране, който да

включва базов стандарт за всички регионални музеи, гарантиращ основните музейни дейности, и допълнителен коефициент, отчитащ приноса на всяка отделна институция. Добре е било да посочат кои направления да бъдат наблюдавани и отчитани. Основателно се поставя въпроса и за собствените приходи и намесата на общините при разходването им.

Следващият параграф е **Образователни програми**. Приветствам обособяването му като самостоятелна глава поради значимостта на тази музейна дейност, но чисто структурно, смятам, че тя би трябвало да следва частта **Публики и публичност**. Отбелязани и оценени са добри практики от различни музеи, което е от полза в работата на музейните педагози, назначени вече в доста музеи в страната.

Авторите подробно разглеждат и коментират 12-те правно зададени функции на проучваните от тях музеи по отношение на регионалната им ангажираност. Това те правят в раздела **Регионални дейности**. Такъв анализ се прави за първи път и мисля, че с него трябва да се запознаят експертите от Министерството на културата.

Следващите две части на книгата са озаглавени **Международни дейности** и **Музеи Online**. В тях се подчертават различните възможности за наднационално сътрудничество и по-значимите реализирани проекти в това направление. Коментира се музейното присъствие в интернет пространството, дигитализацията на културните ценности в различните ѝ аспекти. Посочени са пет стъпки на дигитализация, които би трябвало да се осъществят в музеите. В таблица 16 авторите са разработили и предлагат проект за изграждане на национална система за дигитализация на движимите културни ценности, като посочват времева рамка за реализация и приблизителен бюджет. Мисля, че добре би било те да представят тази своя идея на предстоящото обсъждане на проблемите на дигитализация в Българо-американската комисия по опазване на културното наследство.

Аналитичните текстове в книгата завършват със страница, озаглавена **Перспективи**, след което следват приложенията и обширна библиографска справка.

Книгата на проф. Вера Бонева и Руско Русев „Регионалните музеи в културната инфраструктура на България“ поставя значими проблеми, обобщава и анализира дейността на едни от важните музейни структури в страната и считам, че трябва да бъде прочетена от всеки музеен специалист. Наскоро имах разговор с млад колега от Етнографския музей на открито „Етър“ по повод планиране на научноизследователските му задачи. Той сподели, че току-що е прочел книгата на проф. Бонева и Руско Русев. Заяви ми, че много би искал да работи в регионален исторически музей. Очевидно е бил повлиян от големите перспективи пред този вид музеи.

СВИДЕТЕЛСТВО ЗА ПРИНОС В ОПАЗВАНЕТО НА КНИЖОВНОТО НАСЛЕДСТВО (Регионален исторически музей – Велико Търново – партньор в дигитална културна съкровищница „Север +“)

Станислава Ботева

Регионален исторически музей – Велико Търново представлява важен фактор за опазване и популяризиране на културно-историческата идентичност както на града и региона, така и на България. От създаването си през 1871 г. до днес, музеят изпълнява основната си функция като съкровищница на културно-историческото наследство – издирва, събира, съхранява, опазва и популяризира. Наред с археологически, етнографски и исторически фондове от веществен, документален и фотографски материал, се оформя богат книжовен фонд със значение за културната и книжовна памет на града, региона и страната.

Великотърновският музей провежда целенасочена и последователна дейност за физическото съхраняване и опазване на книжовните движими културни ценности. Реставрацията и консервацията на оригиналните издания е приоритет в тази посока. С оглед на доброто опазване и предотвратяване на допълнителни увреждания по ценните издания, през месец март 2016 г. се пристъпи към обособяване на специализирано фондохранилище за книжовните движими културни ценности. В това помещение се поддържа подходящ температурно-влажностен, светлинен и хигиенен режим на съхранение, а изданията са подредени в метални шкафове.

В съвременните условия на динамично развитие на технологиите, комуникациите и информационния обмен, опазването на книжовните фондове придобива ново измерение. Трансформацията на книжовни ценности в цифрови ресурси се явява отговорна задача на институциите на паметта.

Свидетелство за принос в съвременното опазване на книжовното наследство е участието на музея в проект **„Дигитална културна съкровищница „Север +“: документиране, запазване и предоставяне на широк обществен достъп до културното наследство в библиотеки, музеи, архиви и галерии в Северна и Централна България“**. Проектът се финансира от Финансовия механизъм на Европейското икономическо пространство (2009–2014) и реализира дейности по Програма БГ08 „Културно наследство и съвременни изкуства“, Мярка 2 „Документиране на културната история“. Бенефициент е

Регионална библиотека „Петко Рачев Славейков“ – Велико Търново. Дейностите се реализират в партньорство със следните десет институции: Институт по математика и информатика – БАН, Дирекция „Култура и туризъм“ – Община Велико Търново, Център за междуетнически диалог и толерантност „Амалипе“, Регионален исторически музей – Велико Търново, Регионална библиотека „Любен Каравелов“ – Русе, Първо българско народно читалище „Еленка и Кирил Д. Аврамови“ – Свищов, Народно читалище „Съгласие – 1869“ – Плевен, Народно читалище „Зора – 1860“ – Сливен, Фондация „Национална академична библиотечно-информационна система“, Окръжна библиотека „Жеорж Баритиу“ – Брашов, Румъния. Уебсайтът на проекта е <http://bgseverplus.eu>.

Резюме на проекта: Проект „Дигитална културна съкровищница „Север +““ предвижда документиране и запазване на културното наследство, създаване на Дигитален център „Култура и история“ и мрежа за предоставяне на интелектуален достъп до него в културните институции и организации: библиотеки, музеи, галерии и местни архивни сбирки на партньори от Северна и Централна България. Чрез съвременния център за цифровизация ще се обединят усилията на сродни културни институции в опазването и цифровизирането на културното и документално наследство, за чието опазване носят отговорност. Проектът дава възможност за унифициране на процесите на цифровизация и създаването на пълнотекстови бази от данни. В резултат на изградения дигитален център ще се осигури широк и лесен достъп до културното наследство в културните институции от Централен северен район на България, като освен физическото ползване на културните ценности се осигурява възможност и за интелектуален достъп до тях, без да се увреждат или подлагат на риск, за да се запазват оригиналните обекти в дългосрочен план за бъдещите поколения¹.

Споразумението за партньорство между Регионална библиотека „Петко Рачев Славейков“ – Велико Търново и музея влиза в сила от 25.03.2015 г. **Основните отговорности на Регионален исторически музей – Велико Търново** са свързани с изпълнение на следните специфични дейности по проекта:

- проучване състоянието и детайлизиране на наличните специализирани колекции;
- изграждане на масиви с метаданни;
- създаване на „тематични пътеки“ (колекции);
- разпространение и промотиране на резултатите от проекта.

За изпълнение на партньорските задължения в края на 2015 г., в подходящо музейно помещение, се организира изнесено работно място, оборудвано с компютър за въвеждане на метаданни. През месец февруари 2016 г. се проведе обучение за работа със специализирания софтуер. Музеят предостави за дигитална конверсия първата част от книжовните културни ценности, които съхранява, през месец юли 2016 г. От октомври с. г. започна същинската работа по дейността „Изграждане на масиви с метаданни“, която предвижда аности-

ране на предадените за дигитализация обекти с подходящ набор от метаданни и включването им в обща информационна база на виртуалната библиотека – крайният продукт на дейностите по проекта. Дигиталната библиотека е достъпна на уеб адрес <http://sever.libraryvt.com>.

Тематичното съдържание на музейната книжовна сбирка е разнообразно. Обхваща издания, обслужващи богослужебната практика, религиозно-догматични четива, учебно-просветна, дидактическа, обществено-политическа, юридическа, медицинска, икономическа, научна и художествена литература, енциклопедични сборници и речници, периодични издания на църковнославянски, български, гръцки, руски, румънски, италиански, немски, френски и други езици. Музейната книжовна сбирка се явява източник за обогатяване на информацията за битуването и духовния живот на българите, за демократичните традиции в културата и образованието, за българската интелигенция, за разпространяването на прогресивни идеи, за развиващите се обществено-политически процеси през XIX в.

Значението на Регионален исторически музей – Велико Търново като ценен партньор в проекта „Дигитална културна съкровищница „Север +“ се систематизира в следните направления:

- Преди постъпването в музея изданията от музейната книжовна сбирка са част от лични или обществени библиотеки. Значителна част от тях носят веществени знаци – посвещения, автографи, надписи, екслибриси, сигнатури, печати, номера и др., благодарение на които изданията придобиват специфичен облик и уникална история. **Музейните издания с „открояващ спецификата им статут“ (Радев 2017, 35) допринасят за обогатяване на информацията за същите издания, които са познати и описани в други библиотеки и музеи или в новосъздадените дигитални масиви по проекта от останалите партньори.**

- Според чл. 53 от Закона за културното наследство (ДВ 2009, 15), ръкописни културни ценности до края на XVIII в., старопечатни редки и ценни издания, които притежават научна, културна, полиграфическа или библиографска стойност имат статут на книжовни движими културни ценности. Действащите нормативни и вътрешноведомствени документи² разпореждат прилагане на специален режим на съхранение, опазване и употреба на книжовния музейен фонд. Строгите правила и задължителните процедури не предполагат свободен достъп на външни лица до музейните книжовни ценности. **Дигитализираните музейни книжовни ценности са обект на широк познавателен и научно-изследователски читателски интерес, без да се осъществява физически контакт, което ги предпазва от повреди и риск.**

- Старопечатните и следосвобожденските издания, които музеят притежава, са инвентирани както в Основните и Научно-спомагателните музейни фондове, така и в Библиотечния музейен фонд. Част от ценните екземпляри са включени в експозиционния план на музея: в постоянните експозиции на

музеите „Затвор“, „Възраждане и Учредително събрание“ и „Нова и най-нова история“ във Велико Търново, и „Констанцалиева къща“ в с. Арбанаси. Този факт възпрепятства свободния достъп с научно-изследователска цел до експонираните материали. **Включването на музейното книжовно богатство във виртуалната библиотека предоставя лесен и бърз интелектуален достъп до информационен ресурс, който остава почти скрит за голяма част от обществеността.**

С реализирането на проекта „Дигитална културна съкровищница „Север +“ се поставя началото на устойчива политика за цифрово съхранение и опазване на книжовните културни ценности, съхранявани в културните институции от Централен северен район на България.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Дигитална културна съкровищница „Север +“: документиране, запазване и предоставяне на широк обществен достъп до културното наследство в библиотеки, музеи, архиви и галерии в Северна и Централна България: Проектно предложение.
- ² Правилник за вътрешния ред във фондовете на Регионален исторически музей – Велико Търново и Правилник за реда при ползване на движими културни ценности от фондовете на Регионален исторически музей – Велико Търново, утвърдени от Директора на музея, влезли в сила от 01.05.2014 г.

ЛИТЕРАТУРА

ДВ 2009: Държавен вестник, № 19, 13.03.2009, 8–43.

Радев 2017: Ив. Радев. За статута на определен кръг издания в публичните библиотеки. – В: Библиотеки. Четене. Комуникации. 15-та Национална научна конференция, Велико Търново, 17–18.11.2016 г., посветена на дигиталната конверсия на книжовното и културно-историческото наследство. Велико Търново, 2017, 34–47.

ХРОНИКА ЗА ДЕЙНОСТТА НА РИМ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО ПРЕЗ 2016 Г.

I. Археологически разкопки, теренни проучвания и експедиции

Обект „Раннонеолитно селище Джулюница – Смърдеш“ (Н. Еленски – ръководител)

Обект „Селищна могила при с. Хотница“ (А. Чохаджиев – ръководител).

Обект „Селищна могила при с. Петко Каравелово“ (А. Чохаджиев – ръководител).

Обект „Водоразпределителен резервоар – Никополис ад Иструм“ (И. Църов – ръководител).

Обект „Никополис ад Иструм (сграда 10)“ (П. Владкова – ръководител, С. Михайлов – зам. ръководител).

Обект „Нове. Сграда с пилони (армаментариум)“. Българо-полска археологическа експедиция (П. Владкова – ръководител).

Обект „Нове. Сграда extra murus“ (П. Владкова – ръководител).

Обект „Средновековна църква в местността „Френкхисар“ във Велико Търново“ (Х. Вачев – ръководител, И. Петракиев – зам. ръководител).

Обект „Средновековна крепост Ряховец“ край Г. Оряховица (И. Петракиев – ръководител; Х. Вачев – консултант; Н. Еленски – член на екипа).

Археологическо наблюдение и спасително археологическо проучване на обект „Шишманова баня“ – В. Търново (Е. Дерменджиев – ръководител).

Геофизическо проучване на обект „Селищна могила при с. Петко Каравелово“ (А. Чохаджиев – ръководител).

Теренно етнографско проучване в гр. Елена за обичаите по посрещане на гурбетчи (И. Вълев).

Теренно проучване в Габрово, Сливен и Котел в изпълнение на планова задача на тема: „Паметници на Българското опълчение“ (Ж. Гюлева).

II. Експозиционна дейност

18 февруари – 3 март

В сградата на Народното събрание на Република България е експонирана изложба „Безсмъртието на българския дух“, организирана от РИМ – Велико Търново (С. Атанасова, М. Стойчев).

18 февруари – 6 юни

Временна изложба „**Лични вещи на Васил Левски – Дяконът**“ е експонирана в сградата на Областна управа – Велико Търново (П. Събев, С. Михайлов, М. Стойчев).

25 февруари – 31 март

РИМ – Велико Търново подготвя съвместно с РИМ – Варна и РИМ – Русе изложба „**Сабите на войводите**“, експонирана в Музей на Възраждането в гр. Варна (С. Атанасова, М. Стойчев).

18 март 2016 – 28 февруари 2017

Изложба „**Златните и сребърните монети на Княжество България и Третото българско царство**“ е организирана в Хан „Хаджи Николи“, гр. В. Търново (К. Митова-Ганева, М. Петкова).

21 – 25 март

Материали от фонд „Античност“ са включени във временна изложба „**Проекти за документиране и социализация Никополис ад Иструм**“, организирана съвместно от РИМ – Велико Търново и ВСУ „Черноризец Храбър“ – Варна, и експонирана във фойето на РБ „П. Р. Славейков“ – В. Търново (П. Владкова).

11 май – 1 юли

Изложба „**Сладко нещо е свободата!**“, посветена на 140 години от Априлското въстание, е експонирана в Хаджистояновото училище в гр. Севлиево. Съвместна инициатива на РИМ – Велико Търново, ИМ – Севлиево, РИМ – Габрово и ИМ – Дряново (С. Атанасова, Д. Харбалиев, Ж. Гюлева).

6 юни – 2 септември

В сградата на Областна управа – Велико Търново е експонирана временна изложба на двустранни **икони – таблетки** (Д. Косева).

18 юли – 18 август

Мобилна изложба „**По пътя на българските градинари**“ е представена в музей „Възраждане и Учредително събрание“, реализирана по трансграничен проект за едноименен Културен маршрут в партньорство с Изследователския институт на българите в Унгария, гр. Будапеща (И. Вълев, Е. Врежаков, Й. Каралъмова).

22 юли

Под надслов „**Магия в бяло**“ в етнографски музей „Сарафкина къща“ е организирана съвместна изложба на авторски шалове на Миглена Чаталова и автентични тъкани от фондовете на РИМ – Велико Търново (М. Петкова, К. Митова-Ганева, Й. Каралъмова).

26 юли – 14 декември

В музей „Възраждане и Учредително събрание“, по повод 100 години от Първата световна война, е експонирана изложба с мултимедийна презентация от поредицата „**Непознатото наследство**“ под надслов „**Непознатият поручик Димитър Райков**“ (К. Митова-Ганева, Пл. Събев, Ил. Петракиев, Й. Каралъмова).

1 септември – 29 септември

Мобилна изложба „**Старинният квартал Вароша – вечната любов в сърцето на градовете**“ е представена на покрития мост в гр. Ловеч. Организатори: РИМ – Велико Търново, РИМ – Ловеч, РИМ – Благоевград, РИМ – Пазарджик, РИМ – Разград, РИМ – Търговище (С. Атанасова, Д. Харбалиев, Ж. Гюлева).

9 септември – 9 октомври

Мобилна изложба „**Филип Тотю между мита и историята**“ гостува на ИМ-Чипровци (С. Атанасова, Д. Харбалиев, Ж. Гюлева).

22 септември

Открита временна **археологическа експозиция** в „Център за интерпретация на културното наследство“ в АМР „Трапезица“ (Е. Дерменджиев, С. Михайлов).

1 ноември – 14 декември

В музей „Възраждане и Учредително събрание“ е експонирана изложбата „**Заедно да съхраним историческата памет**“ (М. Петкова, М. Стойчев, Й. Йорданова, Б. Боянкинска, М. Атанасова, И. Вълев).

18 ноември

Временна изложба „**Оригинални издания от специализираните колекции на библиотеки, музеи и други организации, участници в проект „Дигитална културна съкровищница „Север +“**“ е представена във фоайето на РБ „П. Р. Славейков“ – В. Търново (Ст. Ботева).

19 декември 2016 г. – 6 януари 2017 г.

РИМ – Велико Търново и Общински детски комплекс организират временна изложба **„От Коледа до Васильовден“**, експонирана във файето на Община – В. Търново (М. Петкова, С. Атанасова).

III. Културни събития и прояви

29 февруари

По случай Националния празник на Р. България (3 март) в ПМГ „Васил Друмев“ се проведе **Открит урок** на тема **„Униформи и въоръжение на български хайдутти, четници и опълченци“**, съвместна инициатива на РИМ – В. Търново, ПМГ „В. Друмев“ и НД „Традиция“, клон Велико Търново (И. Вълев, С. Цветков, С. Стефанов).

3 март

По повод Националния празник на Р. България за гости и жители на В. Търново са организирани безплатни **пешеходни обиколки** под надслов **„Освобождението на България“**, с беседа по маршрут: АМР „Царевец“, „Затвора-музей“, музей „Възраждане и Учредително събрание“, ул. „Гурко“, паметник „Майка България“ (Д. Димитров, Т. Гюлева, Г. Торлозова, С. Йорданова).

21 март

Проведен **пешеходен тур** с ученици от ПГТ „Д-р Васил Берон“, гр. В. Търново, по маршрут: АМР „Царевец“, църква „Св. Апостоли Петър и Павел“, църква „Св. 40 мъченици“ (Р. Павлова, С. Петрова, Д. Димитров, П. Петкански, К. Раданова, В. Калчева).

22 март

За гости и жители на В. Търново, по повод празника на града, са организирани безплатни **пешеходни турове** под надслов **„Величието на Средновековния Търновград“**, с беседа по маршрут: АМР „Царевец“ (Малка порта), средновековни църкви в кв. „Асенов“, ММПЦ „Царевград Търнов“ (К. Раданова, В. Калчева, М. Кашева, П. Петкански, С. Петрова).

25 март

По повод Международния ден на Франкофонията в АМР „Царевец“ се проведе поредното **Франкофонско рали (Rallye Francophone)**, съвместно с ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“ (М. Йорданова, М. Русева, С. Йорданова).

27 април

В Общински детски комплекс – В. Търново се проведеха **открит урок и работилница за изписване на яйца**, организирани от РИМ – Велико Търново, ЕГ „Проф. Асен Златаров“ и ОУ „Св. Патриарх Евтимий“ (И. Вълев).

21 май

По повод на европейската инициатива „Нощ на музеите и галериите“ в Археологическия музей и музей „Възраждане и Учредително събрание“ е организирано **културно събитие** под надслов „**Viva la musica – Музиката през вековете**“, включващо изпълнения на антична лира от д-р Елена Стойнова и участието на две рок-групи (И. Църов, С. Петрова, Р. Павлова).

18 юли

По повод 179 години от рождението на Васил Левски се проведе **Ден на отворените врати** в музей „Възраждане и Учредително събрание“ и „Затвора-музей“ (С. Атанасова, П. Иванова).

28–31 юли

В АМР „Царевец“ е организиран поредния **Фестивал на историческите възстановки „Ежедневието на Средновековния Търновград“** (И. Църов, С. Стефанов, С. Цветков, И. Вълев).

7–13 август

В църквата-музей „Св. Архангели Михаил и Гавраил“ в с. Арбанаси се проведе VII-то издание на **Летния музикален фестивал на камерната класическа музика „Arbanassi Summer fest Music – 2016“**, с участието на международна формация музиканти, водещи солисти на Фламандската кралска филхармония и други световни оркестри (И. Църов, М. Йорданова, М. Русева, С. Йорданова).

13 август

РИМ – Велико Търново е домакин на **Първия римски фестивал „Нике – Играта и Победата“**, проведен на територията на АМР „Никополис ад Иструм“ (П. Владкова).

22–24 август

РИМ – Велико Търново е домакин на организирания в ИМ – Килифарево **Шести летен пленер „Детска академия за изкуства – Килифарево 2016“** (М. Стойчев).

22 септември

Тържествено откриване на АМР „Трапезица“, включващо анимация на историческа тематика (И. Църов, М. Русева, С. Йорданова, Т. Гюлева, Г. Торлозова, А. Янакиева, В. Стоянова, П. Събев, Д. Харбалиев, Е. Врежаков).

22 септември

Във връзка с честване на Независимостта на България, за гости и жители на В. Търново, са проведени традиционните **пешеходни турове** – „**По стъпките на българската държавност**“, с безплатна беседа по маршрут: църква „Св. Димитър“, църква „Св. 40 мъченици“, църква „Св. Апостоли Петър и Павел“, АМР „Царевец“ (П. Петкански, К. Раданова).

26 октомври

В църквата „Св. Димитър Солунски“ в кв. Асенов е проведено **тържество** по случай храмовия празник (М. Атанасова).

1 ноември

В музей „Възраждане и Учредително събрание“ се състоя традиционната **среща с дарителите** на РИМ – Велико Търново, съпроводена с изложба на постъпилите като дарение през годината нови експонати (И. Църов, М. Петкова, Б. Боянкинска, М. Стойчев, М. Атанасова).

17 ноември

В къща-музей „Петко Рачев Славейков“, по повод 189 години от рождението на възрожденския писател, политик и общественик, се проведе **Ден на отворените врати** (С. Атанасова).

2015–2016 г.

В рамките на учебната 2015–2016 г. се реализира инициативата на РИМ – В. Търново „**Музей в куфар**“, пред ученици от началните и среднообразователни училища в града (Д. Харбалиев, Ж. Гюлева, П. Събев, М. Петкова, С. Петрова, М. Стойчев, И. Вълев).

2016 г.

Целогодишно (всеки четвъртък) в Патриаршеската църква „Възнесение Господне“ на хълма Царевец се изнася **Музикално-поетичен спектакъл** „**Царевград Търнов – хармонично съзвучие-благослов**“ (П. Иванова).

IV. Проекти

Работа по самостоятелен проект „**The late Neolithic tell-site of Hotnitsa publication**“ – The Shelby White – Leon Levy Program for Archaeological Publications (А. Чохаджиев).

Работа като партньор по проект „**Дигитална културна съкровищница „Север+“**“: документиране, запазване и предоставяне на широк обществен достъп до културното наследство в библиотеки, музеи, архиви и галерии в Северна и Централна България“ (С. Ботева).

V. Образователни семинари и обучения

8–11 май

За повишаване на квалификацията на служителите в РИМ – Велико Търново е организиран пътуващ образователен семинар на тема: „Добри практики при обслужването и представянето на исторически и култови паметници и обекти“, проведен по маршрут: Воронеж – Хумор – Сучава – Кукутени – Яш (Катедрална църква с мощите на Св. Петка) – Роман – Букурещ (поклонение на мощите на Св. Димитър Басарбовски) (координатор С. Петрова).

19–21 октомври

За повишаване на квалификацията на служителите в РИМ–Велико Търново е проведен пътуващ образователен семинар „Добри практики в обслужването на музейни експозиции и обекти на открито“ по маршрут: Добрич – Абрит – Каварна – Калиакра – Балчик – Аладжа манастир – Варна – Провадия – Средновековна крепост „Овеч“ (координатор С. Петрова).

VI. Събирателска и консервационно-реставрационна дейност

През 2016 г. за Основния фонд на РИМ – В. Търново са придобити разнородни материали и находки: за **сбирка „Праистория“** – 1110 предмета; за **сбирка „Античност“** – 57 предмета; за **сбирка „Средновековие“** – 99 предмета; за **сбирка „Етнография“** – 4 предмета; за **сбирка „История на България XV–XIX в.“** – 32 бр. материали; за **сбирка „Нова и най-нова история“** – 134 бр. материали; за **сбирка „Килифарево“** – 5 снимки; за **Библиотечния фонд** са закупени или постъпили в резултат на дарения, абонамент и книгообмен 369 книги.

В отдел „Християнско изкуство“ е извършена консервация и реставрация на 3 икони и 9 дърворезбени елементи от църковна украса.

В Лабораторията за консервация и реставрация на РИМ – В. Търново са обработени над 1440 предмета от метал, керамика, стъкло, хартия, дърво, текстил и други материали, съхранявани във фондовете и експозициите на музея. Изработени са 19 бр. разнородни предмети и аксесоари (кутии, калъфи, знаме, отливки от калъпи и др.) за нуждите на експозиционната и фондова дейност.

*Съставил:
Теменуга Георгиева*

КНИГООБМЕН НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО ЗА 2016 Г.

БЪЛГАРИЯ

Бургас

- Известия на музеите от Югоизточна България, 20, 2003.

Бяла черква

- Бачо Киро 1835–1876. Учител, читалищен деец, поет и революционер. Бяла черква, 2015.
- Краеведски четения по повод 140-годишнината от рождението на Цанко Церковски и 140-годишнината от създаването на Първото селско читалище в България. Пловдив, 2010.
- Четата на Поп Харитон и Бачо Киро. Бяла черква, 2016.

Варна

- Варна, българите и българските градове. Възрожденски поселищни изследвания. Сборник в памет на проф. д.и.н. Велко Тонев. Варна, 2016. (Acta Musei Varnaensis, 12).

Велико Търново

- Всекидневието на Балканите и в Мала Азия през вековете. Материали от Петата национална студентска конференция, ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“, 16–18.05.2012 г. Велико Търново, 2013.

Габрово

- Гоев, Анг. Календарни обичаи на балканджиите. Габрово, 2012.
- Гоев, Анг. Магическата защита от зли сили. Велико Търново, 2016. (Българска народна магия. 3).
- Еротичното в историята. Т. 2. Габрово, 2011.
- Еротичното в историята. Т. 3. Габрово, 2013.
- Етнографски сборник „Етър“. Т. 2. Габрово, 1996.
- Етнографски сборник „Етър“. Т. 3. Габрово, 1998.

- Етнографски сборник „Етър“. Т. 4. Габрово, 2002.
- Известия на Регионален исторически музей – Габрово, 2, 2014.
- Музеят – традиция и съвременност. Доклади и съобщения от Международна научна конференция, посветена на 40-годишнината от създаването на Етъра, 07.09.2004. Габрово, 2005.
- Народна култура на балканджиите. Т. 2. Габрово, 2001.
- Народна култура на балканджиите. Т. 3. Габрово, 2002.
- Народна култура на балканджиите. Т. 4. Габрово, 2003.
- Народна култура на балканджиите. Т. 5. Габрово, 2004.
- Народна култура на балканджиите. Т. 6. Габрово, 2006.
- Народна култура на балканджиите. Т. 7. Габрово, 2007.
- Народна култура на балканджиите. Т. 8. Габрово, 2010.
- Народна култура на балканджиите. Т. 9. Габрово, 2012.
- Народните занаяти – минало, настояще, бъдеще. Т. 3. Габрово, 2007.
- Народните занаяти – минало, настояще, бъдеще. Т. 4. Габрово, 2009.
- Народните занаяти – минало, настояще, бъдеще. Т. 5. Габрово, 2010.
- Народните занаяти – минало, настояще, бъдеще. Т. 6. Габрово, 2011.
- Народните занаяти – минало, настояще, бъдеще. Т. 7. Габрово, 2012.
- Народните занаяти – минало, настояще, бъдеще. Т. 8. Габрово, 2013.
- Народните занаяти – минало, настояще, бъдеще. Т. 9. Габрово, 2014.
- Сборник Традиционни обществени структури и исторически личности в Габровско 12–19 в. Габрово, 1997.
- Храната – сакрална и профанна. Т. 1. Габрово, 2010.
- Храната – сакрална и профанна. Т. 3. Габрово, 2014.
- Юбилеен сборник с доклади и научни съобщения от научната сесия, посветена на 100-годишнината от създаването на Окръжния исторически музей в гр. Габрово, проведена на 12.05.1983 г. Габрово, 1986.

Горна Оряховица

- Бъчваров, Ив. Монети от Ряховец. Габрово, 1994.
- Възрожденска Оряховица. Габрово, 1995.
- Мадемов, Пл. Загадките на директора. Велико Търново, 2016.
- Титани на една епоха. Горна Оряховица, 1996.

Добрич

- Боев, Ем. Татарите и татарските говори в България. Добрич, 2016.
- Добруджа, 9, 1992.
- Добруджа, 10, 1993.
- Добруджа, 11, 1994.
- Добруджа, 12, 1995.
- Добруджа, 13, 1996.
- Добруджа, 14–16, 1997–1999.

- Добруджа, 17–18, 2000.
- Добруджа, 19, 2001.
- Добруджа, 21, 2003.
- Добруджа, 23, 2005.
- Добруджа, 24–25, 2013.
- Добруджа, 26–27, 2014.
- Добруджа, 28–29, 2015.
- Добруджа, 30, 2015.
- Добруджа – политика, общество, стопанство и култура (19–20 в.). Сборник с изследвания. Тутракан, 2015.
- Поглед в Йовковия свят. Сборник с доклади, изнесени на Научната конференция „Йордан Йовков – живот и творчество“ в Добрич по случай 115-годишнината на писателя. Добрич, 1996.
- 120 години от рождението на Дора Габе. Юбилеен сборник. Научни доклади и спомени. Добрич, 2010.

Каварна

- Джингов, Г. Тиризис. Акре. Калиакра. Каварна, 2010.
- Каварна – Средище на българския североизток. Сборник доклади от научна конференция Каварна – 2007 г. Каварна, 2007.
- Стаменова, Ж., С. Средкова, Ж. Пимпирева, Евг. Кръстева-Благоева, Д. Мирчева, С. Таниелян. Гагаузите в България. Записки от терена. София, 2007.

Казанлък

- Българското опълчение 1877–1878. Биографичен и библиографски справочник. Т. 1. I, II и III дружина. Стара Загора, 1999.
- Българското опълчение 1877–1878. Биографичен и библиографски справочник. Т. 2. IV, V и VI дружина. Стара Загора, 1999.
- Българското опълчение 1877–1878. Биографичен и библиографски справочник. Т. 3. VII, VIII, IX, X, XI, XII дружина и Конна сотня. Стара Загора, 1999.
- Зарев, К. Сподвижниците на Васил Левски в казанлъшкия край. Казанлък, 1997.
- Изложба Стари мерки, теглилки и монети от българските земи. Каталог. Велико Търново, 2014.
- 50 години Национален парк-музей „Шипка“. 130 години от Руско-турската война 1877–1878 г. и Шипченската епопея. Материали от научни изяви на Националния парк-музей „Шипка–Бузлуджа“, посветени на годишнините. Казанлък, 2008.
- 130 години Община Казанлък. Казанлък, 2008.

- Тракийската култура през елинистическата епоха: [Каталог]. София, 1984.
- Цветков, Цв. Певческата слава на Казанлък. Първата школа за хорово изпълнителско изкуство в България при читалище „Искра“ (1967–1999 г.). Казанлък, 2009.

Кюстендил

- Известия на Исторически музей – Кюстендил, 1, 1989.
- Известия на Исторически музей – Кюстендил, 7, 1997.
- Известия на Исторически музей – Кюстендил, 8, 1997.
- Известия на Исторически музей – Кюстендил, 9, 2003.
- Известия на Исторически музей – Кюстендил, 17, 2011.
- Известия на Исторически музей – Кюстендил, Приложение 1. Кюстендил, 2000.
- Керимидарска, Ек. Празник и делник в Кюстендилско (краят на 19 – средата на 20 век). Кюстендил, 2005.
- Трудове на научната група – Исторически музей – Кюстендил, 1, 2001.
- Трудове на научната група – Исторически музей – Кюстендил, 2, 2002.
- Четите на Вътрешната македоно-одринска революционна организация. Дневник и снимки на четите на ВМОРО, преминали през Кюстендилския пункт 1903–1908 г. (Архивите говорят. 26). София, 2003.

Ловеч

- Бележити ловчанлии. Енциклопедичен справочник. Ловеч, 2013.
- БРЦК в историческата съдба на българския народ. Доклади и научни съобщения от научни конференции, проведени в Ловеч през 2001 и 2002 г. Велико Търново, 2003.
- Известия на Исторически музей – Ловеч, 3, 1998.
- Известия на Исторически музей – Ловеч, 4, 1999.
- Известия на Исторически музей – Ловеч, 5, 2000.
- Известия на Исторически музей – Ловеч, 6, 2003.
- Известия на Исторически музей – Ловеч, 7, 2006.
- Известия на Исторически музей – Ловеч, 10, 2013.
- Лалев, Ив. Исторически музей – Ловеч (1895–2005 г.). Велико Търново, 2007.
- Лалев, Ив. По пътя на безсмъртието. Част 2. 34-ти пехотен Троянски полк във войните за национално обединение 1912–1918 г. Ловеч, 2012.
- Ловеч през праисторията, античността и средновековието. Ловеч, 2015.
- По пътя на безсмъртието. Спомени на участници във войните за национално обединение 1912–1918 г. Ловеч, 2010.
- Почетните граждани на Ловеч. Ловеч, 2009.

- Съратници и сподвижници на Васил Левски. Национална научна конференция, Ловеч, 29–30.05.2007 г. Ловеч, 2007.

Пазарджик

- Бойков, Гр. Татар Пазарджик. От основаването на града до края на 17 век. Изследвания и документи. София, 2008.
- Васил Левски и неговите сподвижници във Втори окръжен център. Научна конференция, посветена на 170-годишнината от рождението на Васил Левски. Пазарджик, 2007.
- Годишник на Регионален исторически музей – Пазарджик, 6, 2015.
- Жлегов, Д. П. Просветното дело в Пазарджишкия край през Възраждането. Пловдив, 1996.
- Стефан Захариев. Живот, дело, род. Научна сесия, посветена на 200 г. от рождението му и 140 г. от издаването на книгата му „Географико-историко-статистическо описание на Татар-Пазарджишката кааза“. Пазарджик, 2011.
- 100 години Исторически музей Пазарджик. Библиографски указател (1911–2011 г.). Пловдив, 2011.
- 150 години Народно читалище „Виделина – 1862“ Пазарджик. Алманах. Пазарджик, 2012.

Попово

- Поломието – находки, събития, личности. VII и VIII Национални научни конференции. Велико Търново, 2015.

Плевен

- Архив на Крушевския войвода Иван Джонев (1882–1966 г.). Сборник документи. Плевен, 2009.
- Българите във войните за национално освобождение и обединение 1878–1919 г. Доклади и съобщения от Национална научна конференция, Плевен, 20–21.09.2007. Плевен, 2008.
- Българското революционно движение в навечерието на създаването на БРЦК през 1869 г. Доклади и съобщения от научната сесия, посветена на 130-годишнината от началото на революционната пропаганда на Васил Левски в България, Плевен, 13.05.1999 г. София, 2000.
- Бънов, П., Вл. Найденов. Римска бронзова пластика. Каталог. Плевен, 2013.
- Грънчаров, М. История на Плевен. Възраждане и Освобождение. Плевен, 2001.
- Грънчаров, М. Учебно дело в Плевен и в Плевенския край през Възраждането. Плевен, 1993.
- Исторически музей – Плевен. Каталог. Плевен, 2001.

- Ковачева, Т. Избрани скулптурни паметници от Регионален исторически музей – Плевен, 2014.
- Музей и меди. Добри практики в дейността на музеите. Сборник с материали от Националната научно-практическа конференция, Плевен, 16 и 17.10.2008 г. Плевен, 2009.
- Музейното дело в България 1950–1953 г. Сборник документи. Плевен, 2008.
- Научна сесия 150 години от рождението на академик Юрдан Трифонов (1864–1949 г.). Сборник доклади. Плевен, 2015.

Провадия

- Аджемлерски, Св. Литература за селищата в община Провадия. Варна, 2015. (Известия на Исторически музей – Провадия. Т. 1. 2015.)
- Аджемлерски, Св. Справочник на селищните имена във Варненска област. Велико Търново, 2012.
- Драгиева, М. Етно-демографски облик на Провадия XV–XXI век. Варна, 2013.
- Николов, В., В. Петрова, Кр. Бъчваров, П. Лешаков, Н. Христов, Ел. Атанасова, М. Люлчева, Д. Такорова, К. Бояджиев, Ст. Трифонов, Ел. Маринова, П. Пенкова, Б. Рангелов. Провадия – Солницата: археологически разкопки и изследвания през 2008 г. Предварителен отчет. София, 2009.
- Праисторически солодобивен център Провадия – Солницата. Разкопки 2005–2007 г. София, 2008.
- Солта е злато. Праисторически солодобивен център Провадия – Солницата. София, 2010.

Раднево

- История и култура на Раднево и Радневския край XV–XX в. Стара Загора, 2013.

Русе

- Известия на Регионален исторически музей – Русе, 19, 2016.

Самоков

- Семерджиев, Хр. Самоков и околностите му. Принос към историята им от турските завоевания до Балканската война. Самоков, 2014.

Силистра

- Атанасов, Г. Добруджанското деспотство. Към политическата, църковната, стопанската и културна история на Добруджа през XIV век. Велико Търново, 2009.

- Атанасов, Г. Крепостта на Дуросторум – Доростол – Дръстър върху Дунавския бряг в Силистра. Силистра, 2013.
- Атанасов, Г. Римска гробница в Дуросторум – Силистра. Силистра, 2014.
- Бояджиев, П. Силистра през Възраждането. София 1993.
- Думанов, Б. Воинският офицерски гроб с представителна колесница от Дуросторум. Силистра, 2013.
- Иванов, Р., Г. Атанасов, П. Донеvски. История на Силистра. Т. 1. Античният Дуросторум. Силистра – София, 2006.
- Липчев, Р. Възрожденска Силистра. Силистра, 2004.

Смолян

- Известия на Регионален исторически музей – Смолян, 1, 2011.
- Известия на Регионален исторически музей – Смолян, 2, 2016.
- Музеи и колекции. Сборник с доклади и съобщения от Национална конференция „Музеи и колекции“, 2015. Смолян, 2016.
- Музейни ценности от Смолянска област. Каталог. Смолян, 2007.
- Прокопов, И. Нумизматична колекция на Смолянския музей 5 в. пр.н.е. – 6 в. София, 1991.
- 100 години Балканска война. 100 години свобода за Родопите. 1912–2012 г. Сборник студии и доклади от Национална научна конференция, Смолян, 15–17.10.2012 г. София, 2013.
- The Numismatic collection of the Regional historical museum at Smolyan (Central Rhodores). Sofia, 2011. (Coin collections and coin hoards from Bulgaria, 3).

София

- Българският ХХ век. Колективна памет и национална идентичност. София, 2013.
- Всекидневната култура на българите и сърбите в постсоциалистическия период. Трета българо-сръбска конференция. София, 2005.
- Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, Исторически факултет, Специалност Археология, 1, 1994.
- Гребенарова, Сл. Огънят в обредите на българите. Етнографско-ареално изследване. София, 2009.
- Дни на наследството 2013. София, 2014.
- Етнографски етюди. Сборник статии и студии по повод 70-годишнината от рождението на проф. д.и.н. Стоян Генчев (1936–1990 г.). София, 2006.

- „Завръщане“ на религиозността. Материали от работна среща на секция „Балканска етнология“, 15.05.2006 г. София, 2007. (Academica Balkanica. 3).
- Изследвания на културната памет, културното наследство и идентичности. София, 2015.
- Мишкова, Игл. Образование в музея. Състояние и перспективи в България. София, 2015.
- Национална среща-дискусия за проблемите и перспективите пред археологическото наследство. Културен център „Двореца“ – Балчик, 11–12.04.2008 г. София, 2011.
- Общества. Трансформации. Култури. Постсоциалистическата всекидневна култура в България и Сърбия. София, 2009.
- Петков, Пл. Военно-политически отношения на тракийските владетели в Европейския югоизток между 230/229 г. пр. Хр.–45/46 г. сл. Хр. Велико Търново, 2012.
- Проблеми на съвременната етнология. Сборник по случай 30-годишния юбилей на секция „Етнография на съвременността“ в ЕИМ. София, 2004.
- Шишманови дни 2012. София, 2013.
- Югоизточна България през II–I хилядолетие пр. Хр. Варна, 2010.
- Янчева, Я. Колективизацията в българското село (1948–1970 г.). Колективна памет и всекидневна култура. София, 2015.
- Digital Presentation and Preservation of Cultural and Scientific Heritage International Conference. Veliko Tarnovo, Bulgaria, September 26–28, 2016. Sofia, 2016. (Proceedings. 6).
- Orpheus, 13–14, 2003–2004.
- Orpheus, 15, 2005.
- Orpheus, 16, 2006.
- Orpheus, 17, 2007.
- Orpheus, 18, 2011.
- Orpheus, 19, 2012.
- Orpheus, 20, 2013.
- PATABS II. Production and trade of amphorae in the Black Sea. Acts of the International Round-Table held in Kiten, Nessebar and Sredez, September 26–30, 2007. Sofia, 2011.
- Seminarium Thracicum, 3, 1998.
- Seminarium Thracicum, 4, 2000.
- Seminarium Thracicum, 5, 2001.
- Seminarium Thracicum, 6, 2004.
- Seminarium Thracicum, 7, 2011.
- Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis, 3, 2005.
- Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis, 4, 2005.

- *Studia Archaeologica*, 1. Сборник в памет на д-р Петър Горбанов. София, 2003.
- *Studia Archaeologica*, 2. Сборник изследвания в чест на професор Атанас Милчев. София, 2002.
- *Studia in honorem Borisi Gerov*. Sofia, 1990.
- *Studia in honorem Georgi Mihailov*. Sofia, 1995.
- *Studia Thracica*, 7, 1998.
- *Studia Thracica*, 10, 2007.
- *Studia Thracica*, 13, 2010.
- *Studia Thracica*, 15, 2013.
- *Thracia*, 11, 1995.
- *Thracia*, 12, 1998.
- *Thracia*, 13, 2000.
- *Thracia*, 14, 2002.
- *Thracia*, 16, 2005.
- *Thracia*, 17, 2007.
- *Thracia*, 18, 2009.
- *Thracia*, 19, 2011.
- *Thracia*, 20, 2012.
- *Thracia Antiqua*, 10, 1999.

Стара Загора

- Минкова, М. Монетите на Августа Траяна. Стара Загора, 2015.

Хасково

- Известия на Регионален исторически музей – Хасково, 3, 2006.
- История на град Хасково от древността до 1912 г. София, 1995.
- История на град Хасково 1912–1945. София, 2005.
- Музеологията в България днес. Доклади и съобщения от Национална научна конференция, Хасково, 15–16.11.2007 г. Хасково, 2007.
- 80 години Регионален исторически музей – Хасково. Библиографски справочник. Хасково, 2007.

Шумен

- Градът в българските земи (по археологически данни). Материали от националната научна конференция, посветена на живота и делото на ст.н.с. Вера Антонова. Шумен, 31.10.–01.11.2013 г. Шумен, 2014.
- Известия на Регионален исторически музей – Шумен, 8, 1993
- Известия на Регионален исторически музей – Шумен, 10, 2002
- Известия на Регионален исторически музей – Шумен, 11, 2003.
- Известия на Регионален исторически музей – Шумен, 12, 2004.
- Известия на Регионален исторически музей – Шумен, 14, 2008.

- Известия на Регионален исторически музей – Шумен, 15, 2014.
- Спомени на шуменци за една отминала епоха. Част 1. Интервюта и бележки на Георги Джумалиев. Варна, 2015.
- Старопечатни издания от фондовете на Регионален исторически музей – Шумен. Своден каталог. Велико Търново, 2011.

ČESKÁ REPUBLIKA

Brno

- Acta Musei Moraviae, Scientiae sociales, 2, 2015.
- Acta Musei Moraviae, Scientiae sociales, 1, 2016.

Praha

- Časopis Národního muzea, 1–2, 2015.
- Časopis Národního muzea, 3–4, 2015.

DEUTSCHLAND

Berlin

- Čuganov, K. V., H. Parzinger, A. Nagler. Der skythenzeitliche Fürstenkurgan Aržan 2 in Tuva. Mainz, 2010. (Archäologie in Eurasien. 26).
- Eurasia Antiqua, Zeitschrift für Archäologie Eurasiens, 1, 1995.
- Eurasia Antiqua, Zeitschrift für Archäologie Eurasiens, 2, 1996.
- Eurasia Antiqua, Zeitschrift für Archäologie Eurasiens, 3, 1997.
- Eurasia Antiqua, Zeitschrift für Archäologie Eurasiens, 4, 1998.
- Eurasia Antiqua, Zeitschrift für Archäologie Eurasiens, 5, 1999.
- Eurasia Antiqua, Zeitschrift für Archäologie Eurasiens, 6, 2000.
- Eurasia Antiqua, Zeitschrift für Archäologie Eurasiens, 7, 2001.
- Eurasia Antiqua, Zeitschrift für Archäologie Eurasiens, 8, 2002.
- Eurasia Antiqua, Zeitschrift für Archäologie Eurasiens, 9, 2003.
- Eurasia Antiqua, Zeitschrift für Archäologie Eurasiens, 10, 2004.
- Eurasia Antiqua, Zeitschrift für Archäologie Eurasiens, 11, 2005.
- Eurasia Antiqua, Zeitschrift für Archäologie Eurasiens, 12, 2006.
- Eurasia Antiqua, Zeitschrift für Archäologie Eurasiens, 13, 2007.
- Eurasia Antiqua, Zeitschrift für Archäologie Eurasiens, 14, 2008.
- Eurasia Antiqua, Zeitschrift für Archäologie Eurasiens, 15, 2009.
- Eurasia Antiqua, Zeitschrift für Archäologie Eurasiens, 16, 2010.
- Eurasia Antiqua, Zeitschrift für Archäologie Eurasiens, 17, 2011.
- Eurasia Antiqua, Zeitschrift für Archäologie Eurasiens, 18, 2012.
- Hansen, Svend. Bilder vom Menschen der Steinzeit. Mainz, 2007. (Archäologie in Eurasien. 20).

- Neolithic and Copper Age between the Carpathians and the Aegean Sea. Chronologies and Technologies from the 6th to the 4th Millenium BCE. International Workshop Budapest 2012. Bonn, 2015. (Archäologie in Eurasien. 31).
- Özdoğan, M., H. Parzinger. Die frühbronzezeitliche Siedlung von Kanlıgeçit bei Kirklareli. Darmstadt-Mainz, 2012. (Archäologie in Eurasien. 27).
- Simonenko, A. V., I. I. Marčenko; N. Ju. Limberis. Römische Importe in sarmatischen und maiotischen Gräbern zwischen unterer Donau und Kuban. Mainz, 2008. (Archäologie in Eurasien. 25).

Dresden

- Beiheft 20 = Ausgrabungen in Sachsen, 1, 2009.
- Beiheft 21 = Ausgrabungen in Sachsen, 2, 2010.
- Beiheft 24 = Ausgrabungen in Sachsen, 3, 2012.
- Beiheft 27 = Ausgrabungen in Sachsen, 4, 2014.

Freiburg

- Archäologische Nachrichten aus Baden, 90/91, 2015.

Zossen

- Veröffentlichungen zur brandenburgischen Landesarchäologie, 43–44, 2009–2010 (2011).
- Veröffentlichungen zur brandenburgischen Landesarchäologie, 45, 2011 (2012).
- Veröffentlichungen zur brandenburgischen Landesarchäologie, 46, 2012 (2014).

HRVATSKA

Zadar

- Diadora, 29, 2015.
- Karavanić, Iv., N. Čondić. U potrazi za dalmatinskim neandertalcima = In search of Dalmatian Neandertals. (Katalozi i monografije = Catalogues and monographies / Arheološki muzej Zadar, 17, 2016).

POLSKA

Warszawa

- Novensia, 26, 2015.

ROMÂNIA

Alba Iulia

- Acta Musei Apvlensis, Apvlvm, LI, s. Archaeologica & Anthropologica, 2014.
- Acta Musei Apvlensis, Apvlvm, LII, s. Archaeologica & Anthropologica, 2015.
- Acta Musei Apvlensis, Apvlvm, LII, s. Historia & Patrimonium, 2015.

Cluj-Napoca

- Acta Musei Napocensis, 51/2, 2014.
- Călian, L., Alföldy-Găzdac, Á. Seria medaliilor imperial a lui Christian Wer-muth în colecția Muzeului Național de istorie a Transilvaniei – Cluj-Napoca. Cluj-Napoca, 2014.
- Coronatus in regem Hungariae... Medaliile de încoronare ale regilor Ungariei = Coronatus in regem Hungariae... A magyar uralkodókoronázások érmei. Cluj Napoca–Budapest, 2015. (Bibliotheca Musei Napocensis. XLVIII).

Timișoara

- Analele Banatului, Serie nouă, Arheologie – Istorie, 23, 2015.

Tulcea

- Peuce, Serie Nouă, 13, 2015.

Piatra-Neamț

- Memoria Antiquitatis, 29–30, 2013–2014.

SLOVENIJA

Ljubljana

- Lazar, Tomaž. Poznosrednjeveško topništvo na Slovenskem. Raziskave dveh zgodnjih topov iz Pokrajinskega muzeja Ptuj – Ormož. Ljubljana, 2015.

СРБИЈЕ

Краљево

- Наша прошлост, 16, 2015.

*Съставил:
Станислава Ботева*

ДАРИТЕЛИ И ДАРЕНИЯ (2016 Г.)

- Ганна Таврийска** (Велико Търново) – дарява етнографски материали.
- Ирена Иванова** (Велико Търново) – дарява етнографски материали.
- Катя Митова-Ганева** (Велико Търново) – дарява етнографски материали.
- Красимира Стефанова** (Велико Търново) – дарява етнографски материали.
- Мая Тодорова** (Велико Търново) – дарява етнографски материали.
- Милка Гроздева** (Велико Търново) – дарява етнографски материали.
- Мирослав Тошев** (Омуртаг) – дарява етнографски и исторически материали.
- Нелина Църва** (Велико Търново) – дарява етнографски материали.
- д-р Кинка Панайотова** (Велико Търново) – дарява етнографски материали.
- Анатоли Тодоров** (Горна Оряховица) – дарява предмети на християнското изкуство.
- Николай Ненчев** (министър на отбраната на Р. България (София)) – дарява въоръжение на Българската армия.
- Явор Менков** (София) – дарява оръжие.
- Стоян Ганев** (Велико Търново) – дарява макет.
- Асен Николов** (с. Равна гора) – дарява исторически материали.
- Живка Иванова** (Русе) – дарява исторически материали.
- д-р Иван Църв** (Велико Търново) – дарява исторически материали.
- Иван Цацов** (София) – дарява исторически материали.
- Красимир Стефанов** (Велико Търново) – дарява исторически материали.
- Кръстинка Русева** (Разград) – дарява исторически материали.
- Марийка Друмева** (Велико Търново) – дарява исторически материали.
- Николай Цаневски** (Варна) – дарява исторически материали.
- Олга Вълева** (София) – дарява исторически материали.
- Радка Тодорова** (Велико Търново) – дарява исторически материали.
- Руен Хаджиниколов** (Велико Търново) – дарява исторически материали.
- Румяна Друмева** (Велико Търново) – дарява исторически материали.
- Сашко Дончев** (Велико Търново) – дарява исторически материали.
- Тянка Минчева** (Велико Търново) – дарява исторически материали.

Атанаска Найденова (Велико Търново) – дарява авторска книга.
Димитър Димитров (с. Горски горен Тръмбеш) – дарява авторска книга.
Димитър Томов (София) – дарява научна литература.
доц. д-р Марко Златев (Велико Търново) – дарява научна литература.
д-р Иван Александров (с. Самоводене) – дарява научна литература.
д-р Иван Църов (Велико Търново) – дарява научна литература.
д-р Игор Лазаренко (Варна) – дарява авторска книга.
д-р Илия Вълев (Велико Търново) – дарява авторска книга.
Кина Атанасова (Антоново) – дарява авторска книга.
Коста Сандев (Благоевград) – дарява авторска книга.
Марта Павлова (Велико Търново) – дарява научна литература.
Мирослав Тошев (Омуртаг) – дарява авторска книга.
Моника Тютюнкова (Унгария) – дарява научна литература.
Никола Рухчев – дарява авторска книга.
Николай Теодосиев (София) – дарява научна литература.
Павлина Владева (Велико Търново) – дарява авторска книга.
проф. д.ф.н. Димитър Петров-Кенанов (Велико Търново) – дарява научна литература
проф. д-р Петко Ст. Петков (Велико Търново) – дарява научна литература
Радка Григорова (с. Пушево) – дарява авторска книга.
проф. Флорин Курта (Румъния) – дарява авторска книга.
Цветан Евтимов (Велико Търново) – дарява авторска книга.

*Съставил:
Боряна Боянкинска*

ЗАДЪЛЖИТЕЛНИ ИЗИСКВАНИЯ **ЗА ПУБЛИКУВАНЕ В ИЗВЕСТИЯ** на Регионален исторически музей – Велико Търново

Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново е научно издание на РИМ – Велико Търново, което излиза ежегодно. В Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново се приемат за издаване статии, съобщения, отзиви и рецензии на музейна тематика (история, археология, изкуствознание, етнология, реставрация и консервация, музеология и др.) с приносен характер, непубликувани в други научни издания и монографии, на служители на РИМ – В. Търново, както и научни изследвания на външни автори, свързани с Велико Търново и област Велико Търново, и изследвания с национален обхват, акцентиращи върху област Велико Търново.

Редакционната колегия на Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново приема за обсъждане материали на български език с резюме на български език. Приемат се материали на колеги от чужбина, написани на английски, френски, немски или руски език, и с резюме на английски език.

При предаване на ръкописите следва да се спазват следните изисквания:

1. Текст

Текстът се предава на електронен носител (в Microsoft Word), задължително придружен от разпечатка на текста и илюстрациите. На илюстрациите да е обозначена тяхната номерация. Максималният обем на материала да е до 36 000 знака – 20 страници, редова разредка 1,5, шрифт Times New Roman 12, ляво подравнен, без параграфно форматиране и сричкопренасяне.

Специалните знаци и символи да бъдат качествено отпечатани и допълнително маркирани на разпечатката в цвят. При използване на специфичен шрифт е необходимо той да бъде предоставен на електронния носител.

Да се представи и кратка информация за автора: научна титла и звание, месторабота и електронна поща.

2. Илюстрации

Илюстрациите да бъдат в разумно количество (до 10 броя) – качествени графични изображения и/или цветни и черно-бели снимки, предадени на електронен носител.

Чертежите трябва да са с резолюция не по-малко от 600 dpi във формат TIFF или PSD, а снимките – с размер не по-малък от 1535 x 1062 пиксела (13 x 9 см) при 300 dpi. Приемливи графични формати са: JPEG, TIFF или PSD. Не се приемат илюстрации в Word или Powerpoint. При чертежи и снимки на предмети е задължително да има линеен мащаб, а при планове да е указана и посока север.

Трябва да бъде приложен пълен списък на текстовете към илюстрациите, които да бъдат кратки, но максимално информативни. Илюстрациите се обозначават като (**Обр. 1**) или (**Обр. 1, Обр. 2**) (включително и при позоваване в текста). Когато илюстрацията е съставена от отделни изображения, те също се обозначават с арабски цифри (напр. **Обр. 1.1**). Анотиращите текстове към илюстрациите на материалите от чужбина се приемат на английски език, които ще бъдат преведени на български език.

3. Научен апарат

Научният апарат се представя по Оксфордска система: в скоби в текста се изписва фамилното име на автора, без запетая следва годината на публикуване, а след запетая – страницата или илюстрацията, например (Дерменджиов 2003, 51), (Дерменджиов 2003, Обр. 4).

След текста се прилага списък на цитираната литература, в който първо се представят заглавията на кирилица, след това на латиница и накрая на други азбуки. Публикациите във всяка група се подреждат по азбучен ред според фамилното име на автора.

Ако цитираните публикации на един автор носят различни години на издаване, те се подреждат по възходяща градация – от най-ранната към най-късната. Когато един автор е представен в определен шрифт (на кирилица или латиница) с повече от една публикация за една и съща година, към годината на издаване без интервал се прибавят малки кирилски или съответно латински букви – а, б, в и т. н. или a, b, c и т. н., като се започне от първата цитирана година.

Наименованията на периодичните издания не се съкращават.

Ако монография е публикувана в поредица, след заглавието ѝ, в скоби се изписва наименованието на поредицата и съответния том. Ако се цитира статия в сборник, преди заглавието му се поставя „– В:“ или съответното „– In:“, а името на редактора се поставя след името на сборника, като в скоби се пише Ред. или Съст.

Статия във вестник се цитира като периодично издание, а когато е без автор, в скоби в текста се изписват името на вестника, годината на издаване и страницата, а в литературата – името на вестника, къде е издаден, броя, годината на издаване и страниците.

Цитираните архивни единици се изписват в скоби в текста и в списъка на цитираната литература, а не в бележки, като се спазва следната последователност: Архив, фонд, опис, архивна единица, лист.

Цитираните вестници и архивни единици се включват в азбучния ред на общата използвана литература, а не се изписват отделно след нея.

Интернет източник се цитира по сходен начин, като в скобите, освен името на автора на сайта или на конкретна публикация, се поставя и годината на публикуване, а в използваната литература – уеб адреса и датата на изтегляне на информацията.

Предаване на допълнителна информация и друга използвана литература се изнася в бележки под линия в края на текста. Всички бележки се подреждат автоматично по следния начин: Microsoft Word – References – Footnote – Endnote, а от Number format се избира 1, 2, 3,.... – Insert.

Примери:

БЕЛЕЖКИ

1. Упътването на В. Богишич за описване на правните обичаи е включено в сборника му „Pravni običaji u slovena. Privatno pravo.“, издаден в Загреб през 1867 г. Няколко години по-късно то е преведено на български от П. Оджакوف, който го публикува в Прага (1874) под надслов „Упътвание за описвание правовите обичаи, които живеят у народа“. Скоро след това в Петербург излиза първи том на „Сборник народных юридических обычаев“, съставляващ т. 8 от Записки Имп. Рус. Геогр. Общества (СПб, 1878), съдържащ програмата на П. А. Матвеев за събиране на юридически обичаи (в сферата на гражданското право), чийто образец Бобчев основно следва (Бобчев 1917, III–IV).

ЛИТЕРАТУРА

Монография в поредица:

Бонев 1988: А. Бонев. Тракия и Егейския свят през втората половина на II хилядолетие пр. н. е. (Разкопки и проучвания, 20). София, 1988.

Статия в периодично издание:

Дерменджиев 2003: Е. Дерменджиев. Водоснабдителните съоръжения до църква № 12 на хълма Царевец във Велико Търново (конструкции, периодизация, възстановка). – Археология, 2003, 3, 50–58.

Статия в сборник:

Харитонов 2003: Х. Харитонов. Унгарският художествен вкус на една търновка от 1190 година. – В: Юбилеен сборник в чест на проф. Йордан Йорданов. Х. Харитонов, Св. Атанасова, Г. Чохаджиева (Съст.). В. Търново, 2003, 313–315.

Архивна единица:

(ЦДА, ф. 177, оп. 2, а. е. 1186, л. 281) – *в текста*.

ЦДА: Централен държавен архив, фонд 177, опис 2, архивна единица 1186. – *в литературата*.

Вестник:

(Янтра 1937, 2) – *в текста (когато статията е без автор)*

Янтра 1937: Вестник Янтра, Велико Търново, бр. 87 от 14 февруари 1937 г., 2. – *в литературата (когато статията е без автор)*

Интернет източник (книга или друг вид публикация):

Jones 2012: S. Jones. Crosses and Crucifix Bottles. 2012. <http://www.sdjones.net/FolkArt/bender.html> (изтеглена информация на 09.03.2015 г.)

4. Резюме

Материалите се предават с резюме на български език. То трябва да бъде максимално информативно, а не само като анотация. Като обем да представлява 1500 знака с редова разредка 1,5.

Резюмета към материалите от чужбина се приемат на английски език, които ще бъдат преведени на български език.

Не се приемат ръкописи по електронна поща, освен ако разпечатките на текста и илюстрациите не са предадени отделно.

Редакционната колегия приема за обсъждане материали за том XXXIII на Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново **от 09.01.2018 г. до 30.04.2018 г.** Одобрените или неодобрените за печат ръкописи не се връщат.

Редакционната колегия не носи отговорност за изнесените факти, направените изводи, предложените научни тези и мнения от авторите на публикациите.

Некомплектowani материали или такива, които не отговарят на изискванията НЯМА ДА СЕ ПРИЕМАТ за печат.

Материали се приемат на адрес:

Регионален исторически музей – Велико Търново
за Редколегията
ул. Никола Пиколо № 6
5000 Велико Търново

За информация и контакти:

rimvt_edit@abv.bg
062/682527 – Станислава Ботева

SUBMISSION REQUIREMENTS

FOR CONTRIBUTIONS TO THE PROCEEDINGS

Of the Regional Museum of History – Veliko Tarnovo

The Proceedings of the Regional Museum of History – Veliko Tarnovo is the annual journal of the Regional Museum of History – Veliko Tarnovo. The Proceedings of the Regional Museum of History – Veliko Tarnovo accepts contributions not published in other scholarly journals, i.e. papers, announcements, reports and reviews of museum-related issues (history, archaeology, arts, ethnology, restoration and conservation, museum studies, etc.), and monographs of experts in Proceedings of the Regional Museum of History – Veliko Tarnovo, as well as scholarly studies of professionals outside the museum in relation to the town and district of Veliko Tarnovo, and nationwide studies focusing on the district of Veliko Tarnovo.

The Editorial Board of the Proceedings of the Regional Museum of History – Veliko Tarnovo accepts papers in Bulgarian language with abstracts written in Bulgarian, as well as papers from abroad written in English, French, German or Russian and with an abstract in English.

Upon submission of the papers, the following requirements have to be observed:

1. Text

Manuscripts shall be submitted in electronic form (MS Word); a print out of the text and the figures must also be submitted. The figures must be numbered. The submission must be not more than 36000 characters – 20 standard pages, 1.5 spacing, in Times New Roman, 12-point font size, left alignment, no paragraph indentation, no syllables carried over to the next line.

The special characters and symbols must be printed clearly and additionally highlighted in the print out. In case any particular font is used, it must be submitted electronically as well.

A brief presentation of the author should also be included: scholarly title, rank, place of work and e-mail.

2. Figures

The figures should be a reasonable number (up to 10 figures) – high quality graphic images and/or black and white photos, submitted electronically.

The drawings should have a resolution no less than 600 dpi, in TIFF or PSD format, and the photos should be no less than 1535 x 1062 pixels (13 x 9 cm) at 300 dpi. Acceptable image formats: JPEG, TIFF or PSD. No figures in Word or Power Point shall be accepted. Linear scales are required for drawings or photos of objects, and the north direction should be indicated in plans.

A complete list of figure captions must be enclosed; these should be brief but conveying as much information as possible. The figures should be designated as **(Fig. 1)** or **(Fig. 1, Fig. 2)** (also in references in the text). In case the figure consists of individual images, their sequence should be stated in Arabic numbers (e.g. **Fig. 1.1**). The annotations to the figures in papers from abroad are accepted in English and these will be translated in Bulgarian.

3. Text citation

Referencing follows the Oxford referencing style: the last name of the author is written in parenthesis in the text, as well as the year of publication without any separating comma preceding it, then comma, the number of the page or figure, e.g. (Dermendzhiev 2003, 51), (Dermendzhiev 2003, Fig. 4).

A list of the sources should follow the text, where the titles should be written first in Cyrillic, afterwards in Latin, and in the end in other alphabets. Publications in each group shall be arranged alphabetically according to the author's family name. In case the cited publications of the same author are published in different years, they shall be arranged in ascending order – from the earliest to the latest one. When an author is cited in a special font (in Cyrillic or Latin) with more than one publication in the same year, a small Cyrillic or Latin letter shall be added after the year without any space – а, б, в, etc. or a, b, c, etc., starting with the first cited year.

The titles of periodicals shall not be abbreviated.

In case a monograph was published in series, the title of the series and the volume number shall be stated in parenthesis after its title. If an article in collected works is cited, “– B:” or “– In:” respectively shall be stated before the title, and the name of the editor shall be stated after the title of the collected works, and “Edited by” or “Compiled by” shall be stated in parenthesis.

Newspaper articles are cited as periodicals, and in case of no author mentioned, the title, the year and the page of the newspaper shall be stated in parenthesis, and the reference section shall state the title of the newspaper, the location of publication, the issue number, the year of publication and the pages.

The cited archive units shall be stated in parenthesis in the body of the paper and in the reference section, and not in footnotes, in the following sequence: archive, fund, inventory list, archive unit, sheet.

The cited newspapers and archive units shall be included alphabetically in the reference section, not separately after it.

Internet sources are cited in a similar way, and apart from the name of the author of the site or of the particular publication, the publication year shall also be stated in the parenthesis, and in the reference section – the web address and the date the information was downloaded.

Any additional information or any other sources shall be stated in endnotes. All notes shall be automatically organised as follows: Microsoft Word – References – Footnote – Endnote, and 1, 2, 3,.... – Insert – from the Number format.

Examples:

NOTES

1. V. Bogishich's instructions on how to describe the legal customs are included in his collected works „Pravni obicaji u slovena. Privatno pravo.“, issued in Zagreb in 1867. Several years later on it was translated in Bulgarian by P. Odzhakov, who published it in Prague (1874) under the title „Instructions on how to describe the legal customs practiced by the people“. Soon afterwards in Petersburg volume one of „Сборник народных юридических обычаев“ came out, representing item 8 of Записки Имп. Рус. Геогр. Общества (СПб, 1878), containing the program of P. A. Matveev how to collect legal customs (within civil law), the main model followed by Bobchev (Бобчев 1917, III–IV).

REFERENCE

Monographs in series:

Bonev 1988: A. Bonev. Thrace and the Aegean World during the Second Half of the 2nd Millenium B.C. (Excavations and Studies, 20). Sofia, 1988.

Articles in periodicals:

Dermendzhiev 2003: E. Dermendzhiev. Water-Supply Facilities near Church No 10 on Tsarevets Hill in Veliko Tarnovo (structures, periodisation, reconstruction). – Archaeology, 2003, 3, 50–58.

Articles in collected works:

Haritonov 2003: H. Haritonov. The Hungarian Artistic Taste of a Tarnovian Woman from 1190. – In: Jubilee collected works in memory of Prof. Y. Yordanov. H. Haritonov, Sv. Atanassova, G. Chohadzhieva (Compiled by). V. Tarnovo, 2003, 313–315.

Archive units:

(**ASA**, f. 177, inv. 2, a. u. 1186, sh. 281) – *in the body of the article*.

ASA: Archives State Agency, fund 177, inventory list 2, archive unit 1186. – *in the reference section*.

Newspapers:

(*Yantra* 1937, 2) – *in the body of the article (when the article has no author)*

Yantra 1937: *Yantra* newspaper, Veliko Tarnovo, No. 87 of 14 February 1937, 2. – *in the reference section (in case the article has no author)*

Internet sources (a book or any other type of publication):

Jones 2012: S. Jones. Crosses and Crucifix Bottles. 2012. <http://www.sdjones.net/FolkArt/bender.html> (information downloaded on 09.03.2015)

4. Abstracts

Manuscripts should be submitted together with abstracts in Bulgarian. Abstracts should convey as much information as possible, and should not be merely an annotation to the article. It should be 1500 characters, at 1.5 spacing.

Abstracts to papers from abroad are accepted in English and will be translated in Bulgarian.

No electronic manuscripts shall be accepted unless print outs of the body text and figures have been submitted separately.

The Editorial Board accepts for consideration submissions for **volume XXXIII** of the Journal of Proceedings of the Regional Museum of History – Veliko Tarnovo from **09.01.2018 to 30.04.2018**. No manuscripts shall be returned, whether approved or not.

The Editorial Board shall not be responsible for the facts, the conclusions drawn, the proposed scholarly theses or the opinions offered by the authors of the contributions.

Submissions that are not completed or do not comply with the requirements SHALL NOT be accepted.

Submissions shall be sent to the following address:

Regional Museum of History – Veliko Tarnovo
Attn: Editorial Board
6 Nikola Piccolo Street
5000 Veliko Tarnovo

Contact person:

Stanislava Boteva
rimvt_edit@abv.bg
+359 (0)62/682527

Александър Чохаджиев. (НЕ ПРОСТО) ОЩЕ ЕДНА НЕОБИКНОВЕНА ЯМА.
ОБЕКТ 103 ОТ СЕЛИЩНАТА МОГИЛА ПРИ С. ПЕТКО КАРАВЕЛОВО
Alexander Chohadzhiev. (NOT JUST) ANOTHER EXTRAORDINARY PIT.
FEATURE 103 FROM THE PETKO KARAVELOVO TELL-SITE

Ил. 1. Ямата (Обект 103) в рамките на деструкциите на опожареното жилище (Обект 50) – поглед от север.

Ill. 1. The pit (Feature 103) within the burnt house debris (Feature 50) – view from North.

Ил. 2. Ямата (Обект 103) – момент от проучването на южната половина и профил на горната част – изглед от юг.

Ill. 2. The pit (Feature 103) – moment of the exploration of the southern half with a cross-section of the upper part – view from South.

Иван Чокоев. ТЪКАНИ ОТ НЕКРОПОЛА ПОД ХЪЛМА ТРАПЕЗИЦА
ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО (РАЗКОПКИ 1960 Г.)

Ivan Chokoev. TEXTILES FROM CEMETERY AT THE FOOT
OF THE HILL OF TRAPEZITSA, VELIKO TARNOVO
(EXCAVATIONS – 1960 YEAR)

*Ил. 1. Черепът от гроб № 1 със сърмените материали след реставрация,
некропол под хълма Трапезица във Велико Търново (сн. Здр. Николов).*

*Ill. 1. Skull from grave № 1 with metal thread textiles after restoration, cemetery
located at the foot of the hill Trapezitsa, Veliko Tarnovo (photo by Zdravko Nikolov).*

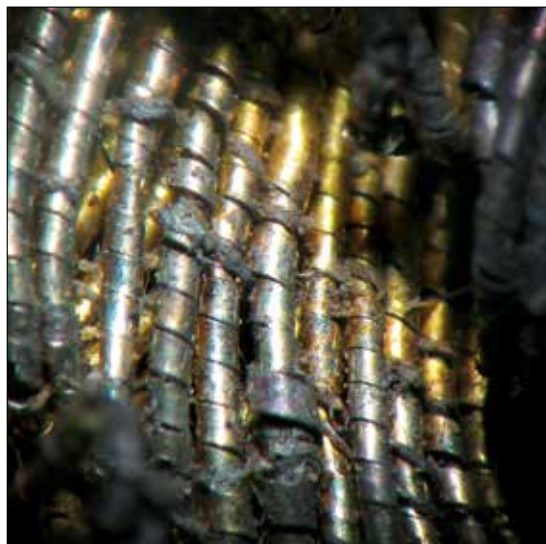
Ил. 2. Сърмен текстил с геометрични фигури от гроб № 1, некропол под хълма Трапезица във Велико Търново: а) фрагменти след консервация (макро); б) графична реконструкция.

Ill. 2. Metal thread textile with geometric ornament from grave №1, cemetery located at the foot of the hill Trapezitsa, Veliko Tarnovo: a) fragments after conservation (macro); b) graphic reconstruction.

Ил. 3. Сърмените нишки върху черепа от гроб № 1 изглеждат навити на рула, некропол под хълма Трапезица във Велико Търново (макро).

Ill. 3. Metal threads found over the skull from grave № 1 appear rolled up, cemetery located at the foot of the hill Trapezitsa, Veliko Tarnovo (macro).

Ил. 4. Сърмените материали върху черепа от гроб № 1 са останки от тъкан – наблюдава се копринена основа, некропол под хълма Трапезица във Велико Търново (микро).

Ill. 4. The metal thread materials found over the skull from grave № 1 are remains of textile – observed silk weft, cemetery located at the foot of the hill Trapezitsa, Veliko Tarnovo (micro).

Ил. 5. Сърмената тъкан върху черепа от гроб № 1 е била надиплена, некропол под хълма Трапезица във Велико Търново (макро).

Ill. 5. The metal thread textile found over the skull from grave № 1 was pleated, cemetery located at the foot of the hill Trapezitsa, Veliko Tarnovo (macro).

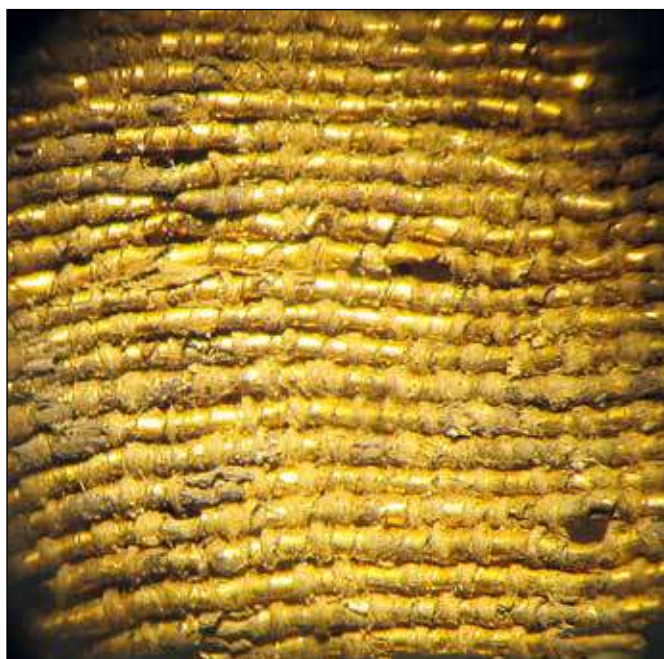
Ил. 6. Сърмен и копринен вътък на сърмената тъкан върху черепа от гроб № 1, некропол под хълма Трапезица във Велико Търново (микро).

Ill. 6. Metal thread and silk weft of the metal thread textile found over the skull from grave № 1, cemetery located at the foot of the hill Trapezitsa, Veliko Tarnovo (micro).

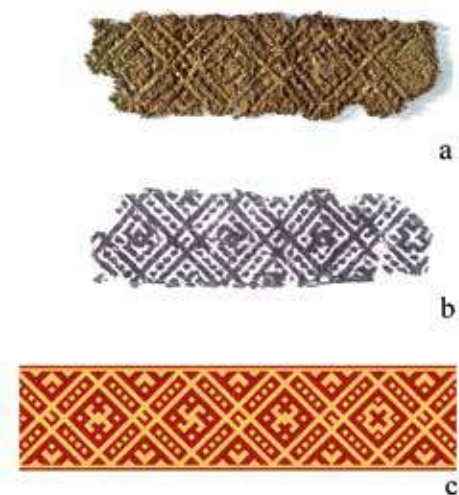
Ил. 7. Зелени корозионни продукти върху сърмения текстил с геометрични фигури от гроб № 1, некропол под хълма Трапезица във Велико Търново (микро).

Ill. 7. Green corrosion products over the metal thread textile with geometric ornaments from grave № 1, cemetery located at the foot of the hill Trapezitsa, Veliko Tarnovo (micro).

Ил. 8. Следи от бодове върху тъканта с геометрични фигури от гроб № 1, некропол под хълма Трапезица във Велико Търново (микро).

Ill. 8. Traces of stitches at the textile with geometric ornaments from grave № 1, cemetery located at the foot of the hill Trapezitsa, Veliko Tarnovo (micro).

Ил. 9. Сърмена шевица от гроб № 3, некропол под хълма Трапезица във Велико Търново: а) сърмената шевица (сн. Здравко Николов); б) рентгенова снимка (по В. Инкова); в) графична възстановка (ил. доц. д-р Св. Ангелов).

Ill. 9. Metal thread lace from № 3, cemetery located at the foot of the hill Trapezitsa, Veliko Tarnovo: a) the metal thread lace(photo by Zdravko Nikolov); b) X-ray image (after V. Inkova); c) graphic reconstruction (Assoc. Prof. Dr Sv. Angelov).

Ил. 10. Сърмена шевица от гроб № 39, некропола на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във Велико Търново (по В. Инкова). а) шевицата; б) графична възстановка.

Ill. 10. Metal thread lace from grave № 39, cemetery of the Holy Forty Martyrs Church, Veliko Tarnovo: a) lace; b) graphic reconstruction(after V. Inkova).

Ил. 11. Сърмена шевица, открита върху челото на погребаната в средновековен некропол край с. Кречча, Търговищко (макро).

Ill. 11. Metal thread lace found over the forehead of the woman buried at the medieval cemetery at Krepcha, Targovishte region (macro).

Ил. 12. Сърмена тъкан, намерена край череп от гроб № 57, средновековен некропол край с. Дриново, Поповско. Детайл (макро).

Ill. 12. Metal thread textile, found around skull from grave № 57, medieval necropolis, Drinovo, Popovo region. Detail (macro).

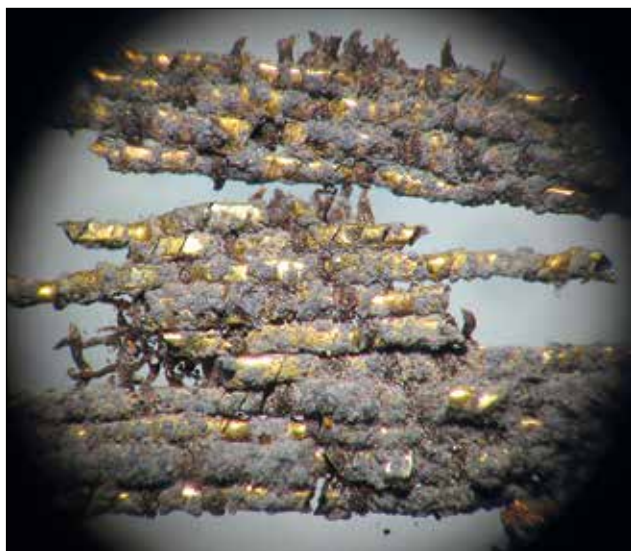
Ил. 13. Сърмена тъкан, намерена край череп от гроб № 57, средновековен некропол край с. Дриново, Поповско. Детайл (макро).

Ill. 13. Metal thread textile, found around skull from grave № 57, medieval cemetery Drinovo, Popovo region. Detail (macro).

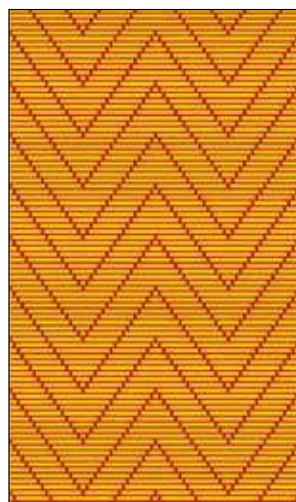
Ил. 14. Сърмени материали около черепа от гроб № 91^I, некропол около църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във В. Търново (сн. Здр. Николов)

Ill. 14. Metal thread textiles found around skull from grave № 91^I, cemetery of the Holy Forty Martyrs Church, Veliko Tarnovo, Veliko Tarnovo (photo by Zdravko Nikolov).

Ил. 15. Сърмен текстил от разкопките на Дворцовата църква на Царевец във Велико Търново (микро).

Ill. 15. Metal thread textile from the excavations at the Royal Church – Tsarevets, Veliko Tarnovo (micro).

Ил. 16. Сърмен текстил от представителен колан с позлатени сребърни елементи (РИМ – Шумен). а) фрагменти (макро); б) графична възстановка (рис. К. Атанасова).

Ill. 16. Metal thread textile from a luxury belt with gilt silver elements (Historical Museum – Shumen): a) fragments (macro); b) graphic reconstruction (after K. Atanasova).

Магдалена Чамурджиева. ЗА НЯКОИ РЕЛЕФНИ ВЕЗБЕНИ ТЕХНИКИ
Magdalena Chamurdjieva. ON CERTAIN RAISED EMBROIDERY TECHNIQUES

Ил. 1. Ризи с релефна везба – експонати от музей Сарафкина къща, Велико Търново.
Ill. 1. Chemises with raised embroidery – items from Sarrafka's House museum, Veliko Tarnovo.

Ил. 3. Възглавници с Берлинска бродерия – експонати от музей Сарафкина къща,
Велико Търново.
Ill. 3. Cushions with Berlin embroidery – items from Sarrafka's House museum,
Veliko Tarnovo.

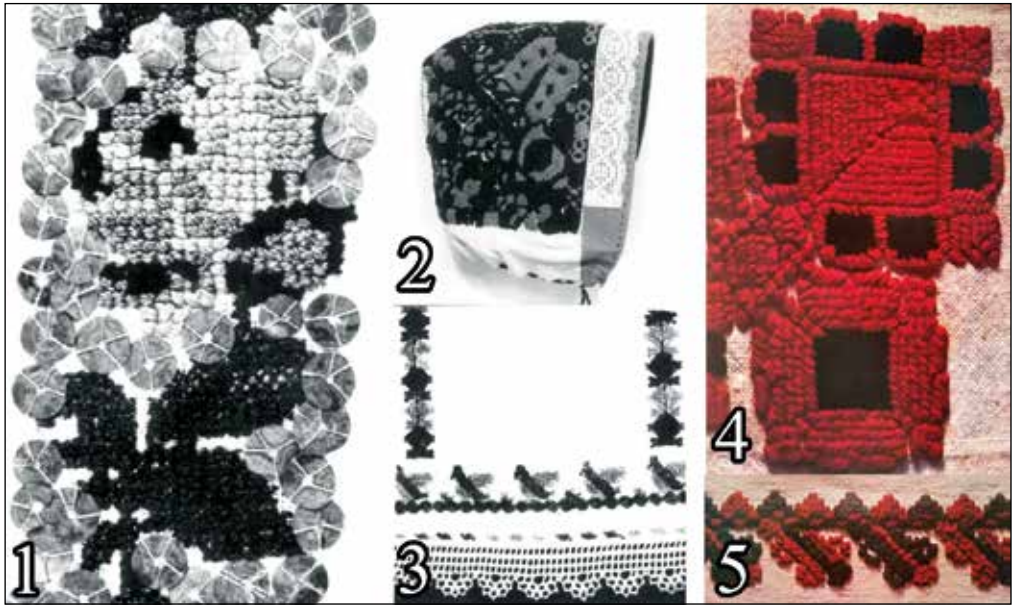

Ил. 2. Релефна бродерия от Додеканезките острови.

2.1. Завеска за легло с детайл от остров Родос, Гърция, копринена бродерия, (60.5 x 257 см), XVIII в., частна колекция, Лондон (по The saleroom). 2.2. Завеси за брачно ложе от остров Родос, Гърция, XVII в. – XVIII в., музей Бенаки, Атина (по Benaki). 2.3. Роба от Карпатос и невестинска носия от Астипалая, Додеканезки острови, музей Бенаки, Атина (по Flickr).

Ill. 2. Raised embroidery from the Dodecanese islands.

2.1. A bed drape with a detail from the island of Rhodes, Greece, silk embroidery, (60.5 x 257 cm), 18th c., a private collection, London (after The Saleroom). 2.2. Bed drapes for a family bed from the island of Rhodes, Greece, 17th – 18th cc., Benaki Museum, Athens (after Benaki). 2.3. A robe from Karpatos and a bridal costume from Astypalaia, the Dodecanese islands, Benaki Museum, Athens (after Flickr).

Ил. 4. Релефна везба от Сърбия и Хърватско.

- 4.1. Шевица от женска риза от Войводина с цветен мотив – роза (по Новакович).
 4.2. Женска шапчица от Войводина със стилизирани флорални мотиви (по Новакович).
 4.3. Кърпа от Войводина с геометрични и зооморфни мотиви (по Новакович). 4.4.
 Релефна везба от Хърватско (по Ribarić). 4.5. Релефна везба от Хърватско (по Ribarić).*

Ill. 4. Raised embroidery from Serbia and Croatia.

- 4.1. Embroidery on a chemise from Voevodina with a floral motif – a rose (after Новакович).
 4.2. A small female hat from Voevodina with stylized floral motifs (after Новакович).
 4.3. A kerchief from Voevodina, with geometric and zoomorphic motifs (after Новакович).
 4.4. Raised embroidery from Croatia (after Ribarić). 4.5. Raised embroidery from Croatia
 (after Ribarić).*

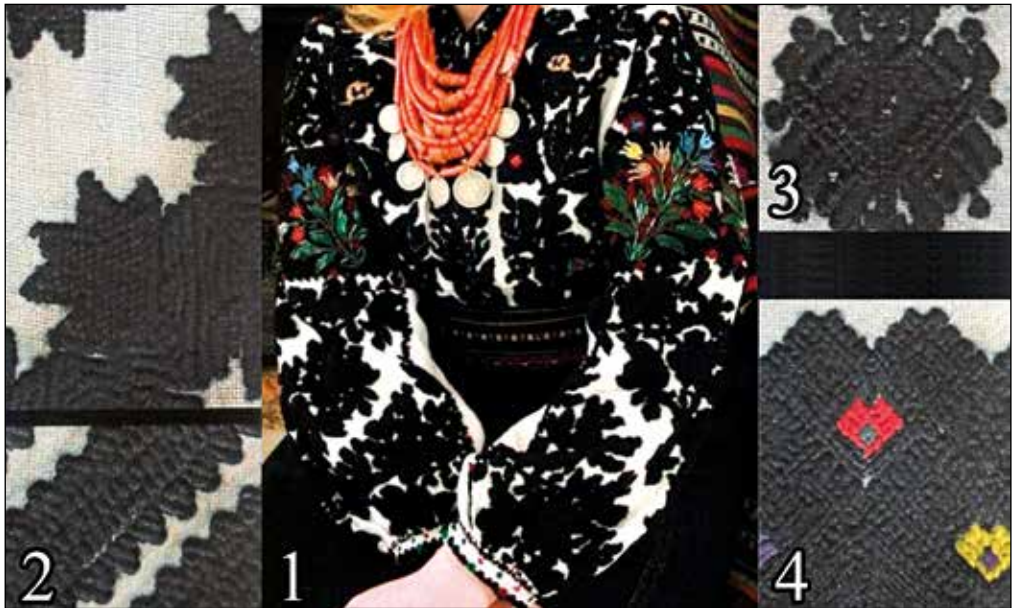

Ил. 5. Македонски релефни шевици

5.1. Везба от ръкав на невестинска кошуля, Струшки Дримкол, (32 x 12 см), началото на XX в., (по Krsteva). 5.2 Поли на женска риза от Скопска черна гора, (96 x 37 см), края на XIX в., (по Велева). 5.3. Ръкави на женска риза, Киречкьой, Солунско, края на XIX в., (по Велева). 5.4. Везба на женска шамия, (60 x 5см), Струшко поле, началото на XX в. (по Krsteva).

Ill. 5. Macedonian raised embroidery

5.1. Embroidery on a sleeve from a bridal robe, Strushki Drimkol, (32 x 12 cm), early 20th c., (after Krsteva). 5.2 Laps of chemise from Skopska Crna Gora, (96 x 37 cm), late 19th c., (after Veleva). 5.3. Chemise sleeves, Kirechkyoy, Thessaloniki, late 19th c., (after Veleva). 5.4. Embroidery on a kirchief, (60 x 5 cm), Strushko Pole, early 20th c. (after Krsteva).

Ил. 6. Украинска релефна везба.

6.1. Женска риза от Тернопилска област. 6.2. Фрагмент от шевица на ръкав на женска риза, с. Билче – Золоте, 1920 г. (по Покусінська, Покусінський). 6.3. Фрагмент от шевица на ръкав на женска риза, бод „битим“, с. Залися, 1920 г., (по Покусінська, Покусінський). 6.4. Фрагмент от шевица на ръкав на женска риза, бод „верхоплут“, с. Підпилиня, 1930 г. (по Покусінська, Покусінський).

III. 6. Ukrainian raised embroidery.

6.1. A chemise from Ternopil region. 6.2. A fragment from embroidery on a chemise sleeve, the village of Bilche – Zolote, 1920. (after Покусінська, Покусінський). 6.3. A fragment from embroidery on a chemise sleeve, “bitim” stitch, the village of Zalissya, 1920, (after Покусінська, Покусінський). 6.4. A fragment from embroidery on a chemise sleeve, “verhoplut” stitch, the village of Pidpiliya, 1930 (after Покусінська, Покусінський).

Ил. 7. Румънски релефни шевици.

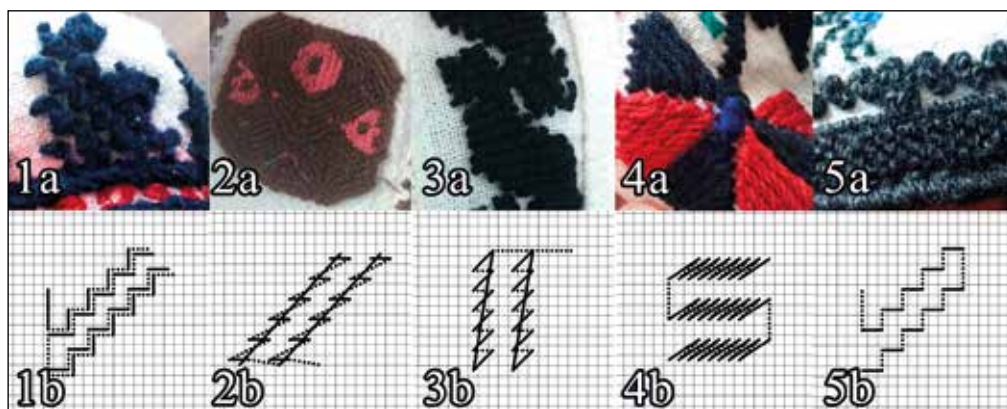
7.1. Женска риза, карпатски стил, Мунтения 1890 – 1910 г., Етнографски музей Клуж.

7.2. Влашка женска риза, 1890–1910 г., Етнографски музей – Клуж

Ill. 7. Romanian raised embroidery.

7.1. A chemise, Carpathian style, Muntenia 1890 – 1910, Cluj Museum of Ethnography.

7.2. A Wallachian chemise, 1890–1910, Cluj Museum of Ethnography

Ил. 8. Българска релефна везба. С пълтна линия са означени лицевите, а с пунктирна – опаковите бодове.

8.1. Вълнена шевица по поли на риза, Русенско (двупосочен контурен бод). а) лицева страна б) схема на бодовете.

8.2. Вълнена шевица от пазви на женска риза, с. Караисен, Павликенско (наклонен бод с водене на конец). а) лицева страна б) схема на бодовете

8.3. Памучна шевица от пазви и ръкави на мъжка риза от Тутракан (наклонен бод с водене на конец). а) лицева страна б) схема на бодовете

8.4. Памучна шевица от пазва на женска риза от Полски Тръмбеш (наклонен бод с водене на конец). а) лицева страна б) схема на бодовете

8.5. Вълнена шевица от поли на риза, с. Аспарухово, Варненско (начупен бод пред игла, работен по диагонал). а) лицева страна б) схема на бодовете

Ill. 8. Bulgarian raised embroidery. The uninterrupted line is for the face, the dotted line is for the back stitches.

8.1. Woolen embroidery on the laps of a chemise, Rousse region (two-way contour stitch). a) face side b) stitch pattern

8.2. Woolen embroidery on the bosom of a chemise, Karaiszen, Pavlikeni region (slanted stitch leading thread). a) face side b) stitch pattern

8.3. Cotton embroidery on the breast and sleeves of a shirt from Tutrakan (slanted stitch leading thread). a) face side b) stitch pattern

8.4. Cotton embroidery on the bosom of a chemise from Polski Trambesh (slanted stitch leading thread). a) face side b) stitch pattern

8.5. Woolen embroidery on the laps of a chemise, Asparuhovo, Varna region (broken straight stitch worked diagonally). a) face side b) stitch pattern

Симеон Цветков. ПИСТОЛЕТИТЕ „ПАРАБЕЛУМ“ В БЪЛГАРСКАТА АРМИЯ.
ПОРЪЧКИ И ДОСТАВКИ ПРЕЗ 1903–1918 Г.

Simeon Tsvetkov. THE PARABELLUM PISTOLS IN THE BULGARIAN ARMY.
ORDERS AND SUPPLIES IN 1903–1918

Ил. 1. Пистолет „Парабелум“ обр. 1903 г. (no Gortz, Sturgess).

Ill. 1. The Parabellumpistol, Model 1903 (after Gortz, Sturgess).

*Ил. 2. Пистолет система „Дрейзе“ обр. 1907 г. (собственост на Българската армия)
Ill. 2. The Dreyse pistols, Model 1907 (property of the Bulgarian Army)*

*Ил. 3. Пистолет система „Лангенхан“.
(Фонд на Регионален исторически музей – В. Търново).
Ill. 3. The Langenhan pistols.
(the depository of the Regional Museum of History – V. Tarnovo).*

*Ил. 4. Поглед отлясно на Lange Pistole 08.
(Фонд на Регионален исторически музей – В. Търново).*

*Ill. 4. View from the right to Lange Pistole 08.
(the depository of the Regional Museum of History – V. Tarnovo).*